

ש. ראזענפעלד

אירישע געשיכטע

(אין מאנאגראפיעס)

צווייטער טייל

י. מאטענקא

ארויסגעגעבן פון

"פאג", ניו יארק

1927

Copyright, 1927
by
S. ROSENFELD

פינסקי-מוז' פרעס, אינק.

84 בויערי, ניו יארק

א י נ ה א ל ט :

7	דער רמב"ם (רבי משה בן מימן)
21	שלמה בן גבירול
30	משה דייליאן
37	די אידן אין פראנקרייך
56	רש"י (רבי שלמה יצחקי)
66	די אידן אין ענגלאנד
80	משה מאנטעפיאָרע
91	די אידן אין דייטשלאַנד
104	משה מענדעלסזאָן
120	נחמן קראַכמאַל
131	די אידן אין פוילן
147	קבלה און חסידות
159	די הייליגע שטאַט צפת
168	רבי משה קאַרדאָווירע
177	רבי יצחק לוריא (דער „אר"י הקדוש")
195	רבי חיים וויטאַל
203	שבת צבי
215	דער בעל-שם
230	דער ווילנער גאון
242	די אידן אין רוסלאַנד
258	פריץ בן משה סמאָלענסקין
268	ד"ר לעאָן פינסקער
282	משה לייב ליליענבלום
304	ד"ר הרצל
319	די אידן אין אַמעריקא
381	די אידן אין ארץ-ישראל

דער רמב"ם (רבי משה בן מימון)

גרויס און שיין און רייך איז געווען די שפאנישע שטאָט קארדאָוואַ, אין אָנהויב פון צוועלפטן יאָרהונדערט. ג ר ו י ס — מיט איר מיליאָניגער באפעלקערונג. ש י י נ — מיט אירע זעכציג טויזנט פראַכט-בנינים, און ר י י ד מיט אירע מאטעריעלע און גייסטיגע גיטער. ד י ל ע צ ט ע, ווערטפולער ווי די ערשטע — ווייל ו ו י י ט ע ר - לייכטנדיגע, ל ע נ ג ע ר - אומשטערבליכע. אכטציג אָנפאנגס- און מיטל-שולן האָט זי געהאט, א הויך-שול פאר פארשידענע צווייגן פון מענשליכן וויסן, און א ביבליאָטעק מיט איבער זעקס מאָל הונדערט טויזנט געשריבענע ביכער. און ג ע ל ע ר נ ט ע — ניט צו ציילן און ניט צו שאצן! פול-באזעצט איז געווען דער שפאנישער הימל מיט „לייכטנדיגע שטערן“ — ווי מ'איז געוואוינט געווען צו רופן די גרויסע חכמים.

און אידן האָבען דאָס גליק געהאט אויך ז י י ע ר ע שטערן אין שפאנישן הימל אָנצוצינדן. פיל, זייער פיל זענען געווען די גרויסע און די מעכטיגע אידישע גייסטער, וואָס האָבן צו יענער צייט געוויקט אין שפאניען בכלל און אין קארדאָוואַ יבפרט. און צווישן אלע געלערנטע און חשוב'ע האָט זיך אויסגעצייכנט איין משפחה, וואָס האָט געטראָגן אויף זיך די גרויסע גאָלדענע קייט פון אידישן יחוס. די לעגענדע קניפט אָן דעם ערשטן רינג פון דער קייט אן דוד המלך, פון דאָרט ציט זי זיך ביז הלל', פון הלל' ביז רבי יהודה הנשיא און פון דאנען ביז דער משפחה פון גרויסע רבנים אין שפאניען. א דוד נאָך א דוד, ביז דעם דיין רבי מימון. און אין יאָר פיר טויזנט אכט הונדערט פינף און ניינציג, פערצן טעג אין חודש ניסן (30טן מערץ, 1135), צוואנציג מינוט נאָך איינס בייטאָג, איז בא רבי מימון געבוירן געוואָרן א זון, וועמען מ'האָט א נאָמען געגעבן מ ש ה. ער איז עס דער משה בן מימון, וואָס איז באַרימט מיט'ן נאָמען ר מ ב ״ם.

גרויסע פיאיאקייטן האָט משה געהאַט. אַן ערלאַכע נאָטור און א טיפן חוש פאר לאַגישער אָרדנונג און סיסטעמאַטישקייט. אָבער אויך מוט האָט ער פארמאָגט און זעלבסטבאַוואוסטקייט און צוטרוי צו זיך. דאָס איז געווען צו מערקן אין אים נאָך אין די יונגע יאָרן. לערנט ער אידישע למודים באַ זיין פאָטער. לערנט ער אַלגעמיין וויסן פון אראבישע פראָפּעסאָרן. און אַלץ מיט'ן גרעסטן ערפאָלג. און אויף אַלץ האָט ער זיין אייגענעם קוק, צו אַלץ — זיין באַזונדערע שטעלונג. און דאָך איז ער באשיידן. ניט קיין בעל-גאווה און ניט קיין כעסן. געוועלטיגט איבער זיך. פארשטייט צו אורטיילן וועגן צווייטן, ווי וועגן זיך אליין. און אזוי שפאנט ער אויפ'ן וועג צו פערזענלאַכן פולקאמעהייט.

אָבער ניט אויף לאַנג איז אים באשערט דאָס רואיגע לעבן און לערנען. קוים דרייצן יאָר אַלט, — און דאָס יונגע סינד דערקענט דעם אַלטן גלות, זיינע שוידערליכקייטן און זיין פיין. אין דער צייט קומען די פאַנאַטישע אַלמאַהאַדן (געווען שוין אמאָל א רייד וועגן זיי) פון אפריקא קיין שפּאַניען און נעמען איין קאָרדאָווא און גאַנץ אַנדאַלוזיע. אין גרויסן אייפער פאַר מחמד'ן מאַכן זיי די שוידערליכסטע פאָגראַמען אויף קריסטן און אויף אידן און אפילו אויף מחמדאנער אין שפּאַניען — ווייל אויך זיי זענען ניט מחמדניש-פרום גענוג. זייער פאָדערונג איז: „איד אָדער קריסט זאָל אָננעמען מחמדענטום אָדער פארלאָזן דאָס לאַנד. ווער ס'טוט ניט איינס פון די ביידע. ווערט דער'הרג'ט און זיין פאַרמעגן קאָנפּיסקירט.“ האָבן אידן פארשירן געהאנדלט: אַנדערע האָבן זיך גע'שמד'ט מיט אן אמת; אַנדערע האָבן זיך גע'שמד'ט נאָר לפנים און אין פאַרבאָרגנשאפט האָבן זיי געהיט אידישקייט. און נאָך אַנדערע האָבן גענומען דעם וואַנדערשטעקן אין האַנט און זיך געלאָזט וואַנדערן און זוכן אַ פּלאַץ. וואו זיי זאָלן קאָנען רואיג דעם קאָפּ אנדערלייגן און פריי קאָנען גאָט'ס נאָמען דערמאָנען. צווישן די לעצטע איז אויך געווען דעם רמב"ם פאמיליע. פון שטאָט צו שטאָט און פון לאַנד צו לאַנד האָבן זיי געוואַנדערט —

א משך פון צען יאָר. פיל מאָל האָט דאָס מחמדנישע שווערד
געפאָכט איבער די קעפּ פון דער וואַנדערנדיגער פאַמיליע. אָבער
ווי דורך נסים זענען זיי ניצל געוואָרן. ערשט אין יאָר 1160
געלינגט עס זיי אַריבערצושווימען דעם ים קיין פעז, אפּריקא.
אָבער דאָ איז זיי אויך ניט פיל בעסער. פינף יאָר מאַטערן זיי
זיך דאָ אָפּ. און אין יאָר 1165 פאָרן זיי אַריבער קיין ארץ ישראל
— קיין עכו. פון דאָרט קיין ירושלים, וואו זיי פאַרבלייבן אַ קורצע
צייט. פון דאָרט פאָרן זיי אַריבער קיין מצרים און באַזעצן זיך
אין פאַסטאַט (קאַיראָ).

אָבער דאָס וואַנדערן קומט צו גוטן דעם יונגן געלערנטן. ער
דערקענט די וועלט און די מענשן. און אויך דעם צער פון די
מענשן, דערהויפּט אידן, וואָס האָבן געלעבט אין יענער צייט. ער
קען אויך זייער גייסטיגן צושטאַנד. ווי די מענשן פאַרלירן זיך „אין
ברייטן ים פון תּלמוד“, ניט אַרויסצובאַקומען פון דאָרט דעם
ע י ק ר — דעם דין, כדי צו וויסן ווי זיך אויפצופירן. וואָרים
דעמאָלט איז נאָך ניט געווען פאַרשפּרייט דער קוק, אז דאָס לערנען
נופּא, ס ת ס לערנען, פון לערנען וועגן, איז א מצוה און איז
א חוב אויף יעדן אידן. דער רמב"ם האָט גערעכנט, אז לערנען
דאַרף מען, כדי צו וויסן, וואָס א איד ד א ר פ וויסן אין לעבן.
און וואָס גרינגער און גיכער ער וועט דאָס דאָזיגע וויסן דערגרייכן.
אַלץ בעסער פאַר'ן אידן. אַלץ געזינטער פאַר'ן אידנטום. און
נאָך אין משך פון וואַנדערן נעמט ער זיך אונטער: צו העלפּן
אידן אין דעם פּרט. צום דריי-און-צוואַנציגסטן יאָר זיינעם האָט
ער פאַרטיג זיין פירוש, אין אַראַבישער שפּראַך, אויף פאַרשידענע
מסכתות אין תּלמוד. אָבער דאָס באַפּרידיגט אים ניט. עס בלייבט
אַלץ נאָך איבער צופיל צו לערנען, ביז מ'קאָן וויסן א דין. איז צו
דריי-און-צוואַנציג יאָר נעמט ער עס אונטער אַנצושרייבן א פירוש
צום משניות — דעם תּמצית פון דער גמרא. יעדע משנה טיילט
ער איין, לויט די הלכות, וואָס זענען אין איר באַחאַנדלט, נאָכ-
דעם פאַרטייטשט ער די שווערע ווערטער. און דערנאָך ערשט
ערקלערט ער זי אין אַלע פּרטים, לויט די א ו י ס פ י ר ו נ ג ען

פון דער גמרא. פאר אָנפאנגער זאָל עס גילטן ווי אן איינלייטונג צום תלמוד. פאר קענער — צום איבער'חזר'ן קורץ, וואָס זיי האָבן געלערנט לאנג, און פאר יענע, וואָס ווילן געפינען א קלאָרן דין — וועלן זיי דאָ דעם דין געפינען ניכער און גרינגער, ווי אנדערש-וואו. און געשריבן איז דאָס אלץ מיט גרויסער רו, מיט טיפע קענטנישן און מיט קלאָרן פארשטאנד. אויף זיין וואנדערונג באקענען זיך מענשן מיט זיין ארבעט — הגם נאָך ניט קיין פאר-ענדיגטע. מען מאכט קאָפּיעס פון איר. און אינאיינעם מיט די קאָפּיעס ווערט אויך פארשפרייט דער נאָמען „פונ'ם נייעם שטערן, וואָס גייט אויף אויפ'ן אירישן הימל“.

און נאָך צוליב איין זאך איז געוואקסן די פאָפּולאריטעט פון דעם יונגן געלערנטן.

איינער פון די גע'שמד'טע לפנים, אָבער באהאלטענערהייט איז ער טריי געבליבן דעם אידנטום, האָט זיך געווענדט צו איינעם א רב אין אן אנדער לאַנד און געפרעגט בא אים: ווי אז דער הערשער פאָדערט פון אים ער זאָל ארויסברענגען דעם בא-קאנטן זאץ: „ניטאָ קיין גאָט אויסער גאָט, און מחמד גאָט'ס שליח“, — צי זאָל ער דעם זאץ זאָגן און דערמיט זיך ראטעווען פון טויט און זיינע קינדער פון נאַציאָנאַלן אונטערגאנג. אָדער ער זאָל זיך לאָזן הרג'ענען און דעם זאץ ניט ארויסברענגען? דער רב האָט געענטפערט זייער שטרענג: „ווער ס'איז מודה אין מחמד'ס שליחות, דער איז אן אמת'ער משומה. שטארבן דארף א איר, און מחמד'ס שליחות ניט נאָכגעבן!“

און שליחים זענען אַרומגעפאָרן איבער די שטעט, וואו די שמד-גזרות זענען אָנגעגאנגען, און האָבן דעם רב'ס תשובה פאר-שפרייט צווישן אידן. דאָס שאפט גרויסע אויפגעגונג און וואַרפט אן אימה אין פאָלס. „אויב א ז ו י, מוזן מיר אלע אומקומען! איז דאָס גאָט'ס ווילן — וועלן מיר אים צוליב טאָן, און גיין דינען אנדערע געטער!“... אזוי צי אזוי, נאָר א פולשטענדיגער אונטער-גאנג איז פאָרגעשטאנען גרויסע אירישע קהלות. און דער רמב"ם באַט דעם צער ניט געקאנט צוזען. און מיט אן אָפּענער ערסלע-

רונג געגן יענעם פאנאטישן רב איז ער ארויסגעטראָטן. מיט שאַרפע ווערטער רעדט ער צו אים. און מיט א טיפער לומדות באַווייזט ער, אז די אידן, וואָס זענען געצוואונגען געווען א ליגן צו זאָגן, אז זיי אנערקענען מחמד'ס שליחות, אָבער אין האַרצן און אין שטוב זענען זיי איבערגעגעבן דעם אידנטום, — זיי זענען כשר'ע אידן. און בפרט אז די מחמד'נער גלויבן דאָך אויך אין איינציגן גאָט, און צווינגען ניט די אידן צו טאָן עבירות, צו האַנדלען אזוי, ווי ס'איז דעם אידן פאַרבאָטן. אָבער מען דארף זיך דערמיט ניט באַרואיגן. יעדער איינער מוז אָנשטרענגען אלע כחות זיך ארויסצוראטעווען פון דעם לאַנד, וואו מען איז ניט פריי, אָפן זיך אָנצוערקענען אלס איד. די דאָזיגע ערסלערונג, וואָס הייסט: „מאמר קדוש השם“, און געשריבן אין אַראַביש, האָט אריינגעבראכט גרויס רואיגקייט אין אידישע הערצער, האָט געוועקט פיל ליבע צו איר פאַרפאַסער. און קומענדיג קיין מצרים איז ער שוין באַרימט געווען אין ווייטע עקן, וואו אידן האָבן געלעבט.

דאָ, אין מצרים, האָבן געהערשט גוטע הערשער. אָבער די אידן זענען אין אידישקייט געווען געפאלן. רייך אין סחורה, אָבער אַרים אין תורה. און די קאַראַימען געוועלטיגן איבער זיי.

און ער פילט זיך באַרופן צו שטעלן זיך בראש פון די אידן אין זיין לאַנד און אין זיין שטאָט, און זיי אַרויפצופירן אויפ'ן רעכטן וועג. יונג אין יאָרן — קוים איין-און-דרייסיג — אָבער אַלט אין תורה און אין חכמה און אין לעבנס-ערפאַרונג, האָט ער דעם נויטיגן מוט און דאָס נויטיגע זעלבסטבאוואוסטזיין, כדי א פירער צו ווערן. דערצו איז ער זעלבסטשטענדיג מאַטעריעל. זיין ביסל פאַרמעגן געפינט זיך באַ זיין ברודער, א סוחר מיט עדלשטיין נער, און ער, דער רמב"ם, באַקומט אַ חלק פון פאַרדינסט. דערמיט איז ער זיך מפרנס — ווייל ער האַלט עס פאַר אַ כּוון צו נעמען געלט פאַר לערנען, פאַר פּסק'ענען, אָדער פאַר פירערשאַפט. באַ-וואָרנט פון אויסן, זיכער אינווייניג, הויבט ער אָן צו זאַמלען יונגע

לייט ארום זיך און עפנט א גרויסע ישיבה. אינאיינעם מיט די חשוב'ע אין שטאָט מאַכט ער תקנות פאַר די אידישע קבוצים אין לאַנד, און באַפעלט: „ווער עס וועט עובר זיין אויף די תקנות, וועט ווערן אויסגעשלאָסן פון קהל“. און דער עולם שפירט דעם כח, וואָס שטעקט אין די דאָזיגע ווערטער, און פאַלגט. און פון דעם פאַלגן, וואָס דאָס פאַלק פאַלגט אים, שעפט ער נייעם כח. און זיין נאָמען דערגרייכט אזוי ווייט — ביז וואנען עס גרייכן די קאָמערציעלע און פאַליטישע פארבינדונגען, וואָס מצרים האָט מיט דער אַרומיגער וועלט. זיינע פערזענליכע אומגליכן — דער טויט פון זיין פאָטער, די הריגה פון זיין ברודער — צוליב וואָס ער פארלירט זיין גאנץ פארמעגן — רירן אים טיף; ער באַשלאָגט זיך אויף זיי לאַנג און טראַגט זיי אריבער שווער, אָבער זיין אויפ־שטייגן שטערן זיי ניט. נאָכ'ן ברודער'ס טויט הויבט ער אָן זיך צו פארנעמען מיט מעדיצין. ער היילט קראַנקע, און מיט גרויס ערפאַלג. אינגיכן ווערט ער דער הויף־דאָקטאָר ביים גוטן סולטאַן סאַלאַדין. ער באַקלאָגט זיך אָפּט, אז די ערצמליכע פראַקטיק נעמט־צו בא אים די גאנצע צייט. פונדעסטוועגן הערט ער ניט אויף אונטערצונעמען אַלץ נייע, אַלץ גרעסערע ליטעראַרישע אַרבעטן, וועלכע האָבן יאָרטוויזנטער געשפּייזט דאָס אידישע פאַלק. און פונדעסטוועגן געפינט ער גענוג צייט זיך צוצוהערן צו אַלץ, וואָס עס קומט פאַר מיט די געפייניגטע אידן אין די פארשידנסטע לענדער. און פונדעסטוועגן ענטפערט ער תשובות אויף די פאַרשידנסטע שאלות, מיט וועלכע מען ווענדט זיך צו אים פון גאָר דער וועלט. און דערביי האַלט ער אויס די שווערסטע, און אָפּט פיינדליכע און אומגערעכטע אטאקעס פון פארשידענע זייטן.

איצט ענדליך ער זיין פירוש אויף משניות. שוין אין דעם פירוש ווייזט ער, בא געלעגנהייט, ארויס זיין גרויסע קענטשאפט אין די פארשידנסטע וועלטליכע חכמות, ווי: מאטע־מאטיק און אסטראָנאָמיע, מעדיצין און פיזיק, פילאָזאָפיע און אסטראָלאָגיע. אַלע די וויסנשאַפטן באַנוצט ער, וואו עס איז אים נויטיג, צו ערקלערן דורך זיי פארשידענע שטעלן אין דער משנה.

א גאנצע אויסגעשפראכענע, ראציאנאליסטישע — אויפ'ן שכל און אויף לאגיק געבויטע — וועלט־אנשוואונג אנטוויקלט ער דאָרט. און עס שרעקט אים ניט, אויב ער איז ניט מסכים מיט אנדערע. אפילו בנוגע זאכן, וואָס גילטן ווי די הויפט־יסודות פון אידנטום. ער לאכט אויס די נארן, וואָס גלויבן אין כּשׁוֹף און אין שטערן־זעעריי און אין דער ווירקונג פון כּשׁוֹף אָדער פון די שטערן אויפ'ן מענשנס גליק אָדער אומגליק. ער זאָגט זיך אָפּן ארויס אויך געגן יענע, וואָס האלטן, אז שדים און רוחות גייען אום אויף דער וועלט און לױערן אויפ'ן מענשנס טריט און אויפ'ן מענשנס לעבן. ער רעדט סארקאסטיש וועגן יענע, וואָס גלויבן, אז תּחית־המתים וועט פאָרקומען אזוי, אז יעדע נשמה וועט זיך אומקערן אין איר טױט'ן גוף אריין; אָדער אז די עולם־הבא באשטייט אין אזוינע פארגעניגנס, ווי דער מענש האָט אויף דער וועלט. ער גיט אויך צו פארשטיין, אז דאָס וואָס מען רעדט פון „משיח'ס צייטן“, באטייט נאָר: אז אידן וועלן זיך אומקערן צוריק אין זייער לאַנד אריין, אז זיי וועלן האָבן זייער אייגענע מלוכה; אז זייער מלך וועט זיין א גערעכטער מלך, א גרויסער מלך און אלע וועלן מיט אים לעבן בשלום. קיין זאך וועט אָבער אין דער נאטור ניט איבערגעאנדערשט ווערן, ווי עס איז איצט. אין משיח'ס צייטן וועלן אויך זיין אָרימע און רייכע, שטארקע און שוואכע, א.א.וו. און אז משיח וועט שטארבן, וועט זיין זון קעניגן נאָך אים, און נאָכ'ן זון, זיין אייניקל — ווי דער שטייגער פון דער וועלט איז. נאָר וועלן מענשן לעבן ערליכער, נאָרמאלער, אָן מלחמות, וועלן זיי לעבן רואיגער, וועלן זיי לעבן לענגער. אָבער די וועלט־אָרדנונג וועט ניט געענדערט ווערן, א.א.וו. און דאָ שוין שטעלט ער פעסט די צאָל פּרינציפּן פון אידישן גלויבן, אָדער די עקרים, אויף דרייצן. צען יאָר האָט ער אויף דעם ספר געארבעט. און אז ער איז פארטיג געוואָרן און אז ער איז פאר־שפּרייט געוואָרן, האָט ער דעם פארפאסער פארשאַפט סמיכה פון די אידן פון אלע לענדער, וואוהין דער ספר האָט געגרייכט. און ער איז דאָן אלט געווען קוים דריי־און־דרייסיג יאָר!...

דער אנערקענטער פירער אין אירנטום איז ער געוואָרן. אין אפריקא, ווי אין אזיע, ווי אין אייראָפּא. אין תימן ווי אין פראַנקרײך. און אז די אידן אין תימן לעבן איבער גזרות פון מחמד־נישן סולטאַן און א אידישן פאלשן משיח — ווענדט מען זיך צום רמב"ם נאָך עצות און נאָך טרויסט, און זיי געפינען עס באַ אים; און אז אַ פּריוואַט מאַן אפילו פילט זיך באַליידיגט פון אַן אָנגעזעצטן נעם מענשן אין זיין שטאָט, גיסט ער אויס זיין שווער געמיט פאר'ן רמב"ם, און ווערט באַפריידיגט — אויב דער רמב"ם אַנערקענט זיין גערעכטיגקייט. און צו אים קומט מען מיט אָנקלאָגן אויף פארשידענע משפּטים פון פארשידענע רבנים — אויב עס דאכט זיך, אז דער משפּט איז ניט געווען גערעכט. יעדער מיט זיין בינטל צרות און באַליידיגונגען. אַ גר, אַן עגונה, אַ קהלה און הונדערטער פּריוואַט־לייט.

און ווידער זעט ער זיך ארום, אז די דינים, וואָס אַ איד דאַרף וויסן, זענען צעוואָרפן און צעשפּרייט איבער דער גאנצער, ווייטער און פארצווייגטער אידישער ליטעראַטור. און כדי זיי צו געפינען, פאָדערט זיך זייער פיל צייט. און ער באַשליסט צו שאַפן, פ א ר ז י ך, א זאַמלונג פון אלע דינים, און אזוי סיסטעמאַטיזירט, אז ער זאָל פארשפּאַרן צו ז ו כ ן דעם דין, וואָס ער וועט נויטיג האָבן. אָבער קוים אָנגעהויבן די ארבעט, און ער זעט זיך ארום, אז אזא מין חבור קען זייער נוצליך זיין „פאר'ן ג א נ צ ן פאָלק, וואָס עס פעלט אים א געזעצ־בוך, וואו ס'זאָל זיין דער סך־הכל פון אמת'ן נאָכפאָרשן אָן מחלוקת און אָן גרייזן“. און ער הויבט אָן צו שרייבן אזא ספר, ווי דאָס פאָלק האָט נויטיג. ער הויבט אָן צונויפנעמען אין דעם ספר די גאנצע „תורה שבעל־פה“, מיט אלע תקנות, מנהגים און גזרות, וואָס זענען געשאפן געוואָרן פון משה רבנו'ס צייט אָן, ביז אין זיין צייט; און שרייבט אים קלאַר, קורץ און מיט'ן לשון פון דער משנה — כדי די גאנצע תורה שבעל־פה זאָל זיין געלויפן אין יעדענס מויל, אָן קשיות און אָן תירוצים; פאר קליין און פאר גרויס זאָלן אלע דינים זיין אָפן. קורץ: „דער מענש זאָל ניט דארפן האָבן מער קיין שום אַנדער ספר, כדי צו

וויסן א אידישן דין. ער וועט בלויז לערנען חוכמא און נאָכדעם
 ד ע ס ספר, און ער וועט קענען די גאנצע תורה שבעל־פה.
 א שווערע ארבעט איז דאָס. און בפרט, אז ער האָט זיך ניט
 באנוגנט בלויז מיט פראקטישע דאָס. און בפרט, אז ער האָט,
 אז גוטע מדות געהערן אויך צום פראקטישן איידנטום; אז ריכ־
 טיגע מיינונגען וועגן געמליכקייט און גייסטיגקייט געהערן אויך
 צו פראקטישער אידישקייט. פרינציפן פון גלויבן און פרינציפן
 פון מענשליכן האנדלען — ביידערליי איאיינעם בילדן דאָס אידיש־
 טום. דערום האָט ער צונויפגענומען אין דעם ספר אלץ דאָס גוטע
 און דערהויבענע, וואָס דער אידישער גייסט האָט געשאפן אויף
 אלע געביטן פון מענשליכן גלויבן און וויסן און ווירקן. רעליגיע
 און פילאָזאָפיע און עטיק. און אלץ איז געאָרדנט און אלץ איז
 סיטעמאטיזירט אזוי, אז עס זאָל דעם לערנער גרינג זיין עס צו
 באגרייפן און צו געדענקען. פ ע ר צ ו באזונדערע אפטיילונגען
 זענען דאָ אין דעם ספר. דערפאר הייסט ער „יד החזקה“ (י"ד
 באטרעפט 14). אין אים ווערט א י ב ע ר ג ע'ת ז ר'ט די
 אידישע תורה, מיט אלע אירע פארצווייגונגען, דערפאר הייסט ער
 אויך: „משנה תורה“ (מ ש נ ה איז טייטש: איבער'חזר').
 און אזוי האָט אים אויך די אידישע וועלט אויפגענומען. און צו
 ליב אים איז געזאָגט געוואָרן: „פון משה'ן (משה רבנו) ביז
 משה'ן (משה בן מימון) איז ניט געווען אַזא ווי משה“.

דער גרויסער ספר, ווייל געשריבן פאר'ן גאנצן פאָלק, איז
 געשריבן העברעאיש, גרינג און קורץ, ווערט ער גיך פארשפרייט
 צווישן אידן. וועקט ער גרויסע אויפמערקזאמקייט. ברענגט ער
 אריין דעם רמב"ם פיל אנערקענונג, כבוד און לויב. ברענגט ער
 אויך קנאה און שנאה און אומגענדליכע אינטריגעס. און פארשידענע
 מאַטיוון האָבן אַרויסגערופן די גרויסע געגענשאפט: די
 איינע — ווי דער גאון פון בבל, למשל — ווייל צוליב דער גרויסהייט
 ווי דער רמב"ם האָט זיך אַרויסגעוויזן אין „יד החזקה“, איז ער
 געוואָרן דער „ערשטער און איינציגער אויטאָריטעט בא אידן“.
 אויב ביז איצט איז דאָס אידישע פאָלק, אין אלץ, וואָס האָט נוגע

געווען אידישקייט, נכנע געווען צום גאון אין בבל, האָט עס איצט אויפגעהערט. די אנדערע האָבן פשוט מקנא געווען דער גרויס און דער אויטאָריטעט פונ'ם רמב"ם און געזוכט צו פסל'ן דעם ספר דורך קליינע פעלער, וואָס זיי האָבן דאָרט ארויסגעזוכט, און אויך צו פסל'ן דעם רמב"ם גופא — ווייל מ'האָט אנטדעקט כלומרשטע אפיקורסות אין זיינע מיינונגען; און דריטע האָבן טורא געהאט, אז צוליב דעם ספר, וואָס נעמט ארום דאָס גאנצע תלמודישע וויסן, וועט מען אויפהערן צו לערנען גמרא. אנדערע פון זיי זענען ארויסגעטראָטן מיט זידלערייען און א גראַבער שפראַך. אָבער דער רמב"ם נעמט עס ניט טרויעריג. די פעלערן, וואָס מען האָט ווירקלאַך געפונען, באַריקזיכטיגט ער מיט דאָנק. די חשדים אין אפיקורסות ווארפט ער אָפּ מיט פאַראַכטונג. און די קנאה'שנאה לאָזט ער אָן א זייט אומבאמערסט. און טאָמער קומען זיינע פריינד און אנהענגער זיך אָנצונעמען זיין קרויוודע, בעט ער זיי און באשווערט זיי, זיי זאָלן דאָס ניט טאָן, כדי ניט צו שטיצן קיין מחלוקת בא אידן... אין דער צייט ווערט ער אויך באשטימט פון דער רעגירונג פאר'ן „נגיד" איבער אלע אידן אין מצרים. נוצט ער אויס זיין לאגע צו גונסטן פון די אידן. און אין קעניגליכן הויף ברענגט ער ביסלאכויזין אריין תלמודישע אידן. אנשטאט די קאראַימען, וואָס פלעגן דאָרט העצן געגן דעם תלמוד און זיינע אָנהענגער.

אָפּגעטאָן א ריון-ארבעט פאר'ן אידנ'ס נשמה, נעמט ער אויף די זאָרג פאר זיין גוף. שרייבט ער, אויף אראביש, פארשיידענע ווערק וועגן מעדיצין, וועגן טעראפיע און א מעדיצינישן „קצור שלחן-ערוך" פאר'ן מענשן, ווי ער האָט צו לעבן און ווי זיך אויפ' צופירן, כדי ניט צו שעדיגן זיין געזונט.

אָבער ער האָט זיך אַלץ נאָך ניט בארואיגט. איין-און-פופציג יאָר איז ער איצט אַלט, און נאָך האָט ער אוצרות פון וויסן, פון פילאָזאָפיע, וואָס די אידישע וועלט נויטיגט זיך אין זיי אזוי שטארק, און ער קאָן ברענגען די נויטיגע הילף אין דער נויט. אידן פאַרנעמען זיך מיט חקירה. און אז זיי דרינגען אריין אין טיפן

זינען פון דער תורה, אָדער אפילו אין „משנה תורה“, שטויסן זיי זיך אָפּט אָן אויף פונקטן און אויף באהויפטונגען, וואָס לייגן זיך ניט אויפ'ן שכל, מוז מען זען דעם שכל פאראייניגן מיט דער תורה. אויפפאסן יענע פונקטן אין דער תורה ביים ליכט פון קלאָרן פאר-שטאַנד, ביים ליכט פון די עקזיסטירענדיגע פאקטן, און זיכער פעסטגעשטעלטע באהויפטונגען אין די פארשיידענע וויסנשאפטן. דאָס אַלץ שטימט מיט דער תורה. דאָס אַלץ אין דער תורה ארויסגעדרינגען, אָדער פון איר ארויסגעדרינגען, איז די „סתרי-תורה“, וואָס פאַרצייען אַמאָל זענען זיי באַקאַנט געווען דעם אידישען פאָלק, אָבער נאָר צו די חכמים פון פאָלק און צו די פייאִגע, אזוינע דינע חקירות אויפצופאסן, צו באַגרייפן. אָבער „אפילו דאָס פשוט'ע פאָלק מוז וויסן, אַז אמונה איז ניט קיין זאך, וואָס ווערט ארויסגעבראַכט מיט'ן מויל, נאָר אַן ענין, וואָס מ'שטעלט זיך פאַר אין שכל. וואָרים די פראַגע איז דאָך ניט: ווי אַזוי צו זאָגן, נאָר אין וואָס צו גלויבן. דאָס ריכטיגע גלויבן איז אָבער נאָר דאָס, צו וועלכן אַ מענטש קומט דורך טיפן איינזען מיט'ן שכל“.

און איינזענדיג דאָס אַלץ, הויבט ער אָן צו שרייבן זיין פיר-לאָזאָפיש ווערק: „מורה נבוכים“. אַ ווערק, וואָס האָט אין אַ משך פון אַכט הונדערט יאָר געשפּיילט דאָס פילאָזאָפישע דענקען באַ אירן, ביז ניט לאַנג צוריק האָט יעדער פילאָזאָפישער דענקער באַ אירן אָנגעהויבן מיטן „מורה נבוכים“. אפילו „פילאָזאָפן פון פאך“, אזוי צו זאָגן, ווי אַ שפינאָזא, שלמה מימון, אָדער מענדעלסאָן — אַלע הויבן אָן מיט'ן רמב"ם.

דאָ שטעלט ער פעסט, אַז „די וועלט האָט גאָט באַשאַפן פון גאָרנישט“. דאָס איז דער הויפט פרינציפ פון אידישן גלויבן אין וועלכן די ניט-אידישע פילאָזאָפן גלויבן ניט. באַווייזט ער די אומבאָגרינדעטקייט פון די מיינונגען פון די גריכישע פילאָזאָפן, ווי אַריסטאָטל און פון די וואָס האַלטן מיט אים. עס איז אָבער כלל נישט נויטיג אָנצונעמען, אַז די וועלט מוז דוקא אַמאָל אונז טערגיין. פון דער אנדערער זייט ווידער באַווייזט ער, אַז פיל

פסוקים אין דער תורה, וואָס שילדערן גאָט אין אַ מענשלאַך געשטאַלט, מיט מענשלאַכע גלידער און מענשלאַכע אייגנשאַפטן, דאַרף ניט אָנגענומען ווערן ווערטערלאַך, נאָר דאָר פילאָזאָפיש באַגריפן ווערן — ווייל קיינער פון די אידישע גרויסע האָט ניט אויפגעפאַסט גאָט ווי אַ גשמיות. און וועגן גאָט'ס השגחה רעדט ער, און ווי זי שטערט דאָך ניט דעם מענשן צו האָבן זיין פרייען ווילן ביים ווילן צו טאָן דאָס גוטע און אויסמיידן דאָס שלעכטע. הגם די געטלאַכע השגחה איז נוגע אלע פרטים פון מענשנ'ס לעבן און האַנדלען אויך אין אונזער נידעריגער וועלט. און די נבואה איז אים דער רעזולטאַט דערפון, וואָס דעם מענשנ'ס שכל איז זיך מקרב צום געטלאַכן שכל — אַ מדרגה, צו וועלכער יעדער מענש קאָן דערגרייכן, אויב ער פאַרמאָגט נאָר די נויטיגע פאַרבאָרייטונגען דערצו, און „קרבנות“ זענען אים בלוז אַ הַנְחָה, וואָס גאָט האָט געמאַכט צו די אידן אין יענער צייט — ווייל זיי זענען געווען שטאַרק צוגעוואוינט צו דעם אַרט גאָטדינסט, צוליב די אַרומיגע פעלקער, וואָס האָבן זיך אזוי נאָה געווען. און אַ מענש קאָן דאָך ניט פון היינט אויף מאַרגן ענדערן זיינע רגילות'ן און אַנשוואַונגען. האָט גאָט זיי דערלויבט אַביסל קרבנות. אָבער דער שכל פון יעדן דענקענדן מענשן איז מחייב, אַז קרבנות זענען אַן אָפגעלעבטע זאַך. און דאָס דענקען איז אים וויכטיגער ווי דאָס פילן. דאָס לעצטע מוז קאָנטראָלירט ווערן פונ'ם ערשטן. אלע מצוות זענען די אידן געגעבן געוואָרן, כדי צו לייטערן און צו באַגרעניצן און רעגולירן זייערע פאַרלאַנגען און זייערע תאוות. צו אַלץ, מיט וואָס דעם אידן קומט אויס זיך צו באַגעגענען אין זיין לעבן און האַנדלען, האָט דער רמב"ם צוגעלייגט די מאָס פון העכערן שכל. אויף אַלץ אַרויפגעשטעלט אַ ראַציאָנאַליסטישן שטעמפל — ווייל די פאַרנופּט איז אים איבער אַלץ.

די אַראַבישע אָרטאָדאָקסישע שריפטשטעלער האָבן אין דעם ווערק געזען אַ געפאַר פאַר דער רעליגיע. די קריסטלאַכע גע-

לערענטע האָבן מיט איין יאָר הונדערט שפּעטער, פיל פון זיינע לערן אָנגענומען און באַרימט געמאכט. און צווישן אידן האָט זיך צוליב'ן „מורה נבוכים" פאַרשטאַרקט די געגנערשאַפט צום רמב"ם, און פאַראַלעל מיט איר אויך אָנהענגערשאַפט. אָבער די בייַדע גרופן האָבן ווייט איבערגעלעבט דעם רמב"ם. די מחלוקת ארום אים האָט זיך באַ אידן געצויגן אין די יאָרהונדערטער אַריין.

אָבער ניט בלויז זיין לערנען און זיין שרייבן, נאָר אויך זיין שטייגער לעבן איז אינטערעסאַנט. ער שרייבט וועגן דעם צו זיין איבערזעצער פון „מורה נבוכים" אויף העברעאיש, שמואל אבן-תיבון. דער לעצטער, וועלכער האָט געלעבט אין פראַנקרייך, מעלדעט דעם רמב"ם, אז ער וואָלט וועלן אַריבער-קומען צו אים און דער רמב"ם ענטפערט:

„... מיט פרייד וועל איך דיך באַהאַרבוערן אין מיין הויז. זאָלסט אָבער ניט מיינען, אז דו וועסט קענען ריידן מיט מיר, אָפּגעזונדערט, וועגן וואָס עס איז, אפילו בלויז איין שעה, באַטאָג אָדער באַנאַכט. די זאַך איז די. איך וואוין אין פּוסטאט, און דער קעניג אין קאירא. צווישן די צוויי ערטער איז אַ שטח פון צוויי תּחום-שבת'ן. איך מוז זען דעם קעניג יעדן טאָג אינ' דערפרי. טרעפט אז ער איז שוואַך, אָדער אַ קינד זיינס אָדער אַ קעפּס-ווייב, פאַרבריינג איך שוין דעם רוב טאָג אין קאירא. און ס'גייט ניט אַוועק דער טאָג, אז עפעס אַ באַאמטער אָדער צוויי זאָלן ניט קראַנק ווערן און איך מוז זיך פאַרנעמען מיט היילן זיי. קורץ. טאָג-טעגלעך רייט איך גאַנץ פרי קיין קאירא. איז דאָרט אַלץ אין אָרדנונג בין איך צו האַלבן טאָג צוריק אין דער היים, ניט פריער. איך בין הונגעריג, און די פאָרדצימערן טרעה איך פול מיט מענטשן, גוים און אידן, חשוב'ע און ניט קיין חשוב'ע, און באַאמטע און מיליציאַנטן, און פריינט און פיינט — אַלע ווייסן ווען איך קער זיך אום. קריך איך אַראָפּ פונ'ם פּיך, וואָש זיך און בעט אַנטשולדיגונג באַ די פאַרזאַמלטע, זיי זאָלן מיר ערלויבן צוצובייסן (איין מאָל אין מעת לעת). נאָכדעם

הויב איך אָן זיי אָנצונעמען און זיי געבן רעזעפטן, וואָס דויערט צומאָל ביז צוויי שעה אין דער נאַכט אַריין, אָדער נאָך מער. צומאָל נעם איך זיי אָן ליגנדיג, — אזוי מיד בין איך. און צומאָל טרעפט, אז צו נאַכט קאָן איך גאָרנישט רעדן אָדער פאַרבריינגען אויסער שבת. דאָן איז נאָכ'ן דאוונען, קומט צו מיר קהל, רעדט מען וועגן דעם, וואָס די קומענדע וואָך דארף געטאָן ווערן, אביסל לערנט מען אויך. אזוי ביז האַלבן טאָג. נאָך דעם גייען זיי זיך פאַנאָנדער. אַנדערע קומען ווידער צווישן מנחה און מעריב. דאָס איז דאָס פּראָגראַם פון מיין לעבן."

איז ער טאַקע געפאַלן אונטער דער שווערער לאַסט. און דעם 20טן טבת, פיר טויזנט ניין הונדערט פינף און זעכציג (1204), נאָך ניט קיין 70 יאָר אַלט, איז ער געשטאָרבן. דער טרויער צווישן אידן איז געווען זייער גרויס, די אַראַבער האָבן זיך באַטייליגט אין טרויער מיט זייערע אידישע שכנים. אין ירושלים האָט מען געמאַכט גרויסע הספּדים נאָך אים. מען האָט געלייענט אין דער תורה די פרשה פון דער תוכחה און מפּטיר האָט מען געלייענט פון שמואל, דאָס קאַפיטל וואָס לאָזט זיך אויס מיט די ווערטער: "פאַרשוואַנדן איז דער כבוד פון די אידן, ווייל גאָט'ס ארון איז צוגענומען געוואָרן."

נאָכ'ן טרויער האָבן אידן געטראָגן דעם ארון קיין ארץ ישראל, כדי דאָרט אים מקבר צו זיין. אויפ'ן וועג — דערציילט די לעגענדע — זענען אים רויבער איבערגעפאַלן. האָבן די טרער גערלאָזט שטיין דעם ארון און זענען אַנטלאָפן. די רויבער האָבן געוואָלט דעם ארון אריינוארפן אין ים אריין, האָבן אים אָבער ניט געקענט רירן פון אָרט — כאָטש זיי זענען געווען דרייסיג מאַן. האָבן זיי פאַרשטאַנען אז דאָ מוז ליגן אַ געטליכער מאַן. האָבן זיי צוריקגערופן די טרעגער, זיי באַגלייט ביז טבריה, און דאָרט האָט מען דעם רמב"ם מקבר געווען. און אויף דער מצבה האָט מען אויסגעקריצט די ווערטער: "דאָ איז באַהאַלטן רבי משה מימון דער בחיר פון דער מענטשהייט..."

שלמה בן גבירול

אין יאָר 1020 האָבען די שפּאַנישע אידן און די שפּאַנישע אַראַבער דאָס גרויסע וואונדער בייגעוואוינט: „דער הימל האָט זיך געשפּאַלטן און אַ קאָלאָסאַלער מעטעאָר האָט די לופט דורכגע-שוועבט. און שוועבענדיג, האָט ער אַרום זיך, ווייט און ברייט, ליכט פאַרשפּרייט. פייער געשאַטען. פּריציטיגע פּרוכט פון באַדען אַרויסגעבראַכט, פאַרטיגע פּרוכט — אויסגעברענט און אין דער גאַנצער אַטמאָספּערע אַן ענדערונג געבראַכט“.

אין דעם יאָר איז שלמה בן גבירול געבוירן געוואָרן. פּאָטער און מוטער זענען אים יונג געשטאָרבן. שוין דזוכט — דאָס איז געווען די איינציגע ירושה, וואָס זיין פאָטער האָט אים איבערגעלאָזט. לעבט ער אין עלענד, אין נויט און אין קראַנק-שאַפט. אָבער די עלענד און די נויט צייטיגט פרי דעם מענשן. שמידט פרי זיין כאַראַקטער. מאַכט אים האַרט, שניידיק, אומצו-טרויליך און עקיק. זיין געמיט ווערט פול עצבות. זיין וועלט-אויפפאַסונג פעסימיסטיש. און איז ער דערצו באַגאַבט, און איז ער גאָר געניאל — טראַציק ווערט ער געגן אלע אַרום. גאווה'דיג און אַרויסרופעריש. און וואָס מער עס וואַקסט די זעלבסטפאַרגעטערונג, אלץ מער פאַלט זיין אָנזען באַאָנדערע. און יענע, וואָס ער רירט אָן, ווערן אים שונאים. די שנאה-אַטמאָספּערע וואָס ער שאַפט אַרום זיך, מאַכט אים נאָך האַרטער, נאָך אומצוטרוילאַכער, נאָך שניידיקער, ווערט דאָס באַגעגענען זיך מיט אים נאָך אומגעווינשטער. מ'מידט אים אויס. דאָס גיט אים שטאַף צום שפּאַט, צום אויסלאַכן די סביבה א. אַז. וו. אַזוי גייט-אָן ווירקונג און געגן-ווירקונג, און דער עלענדער און פאַרביטערטער קאָן פון זיין הויט גיט אַרויס. אויף זיין גאַנץ לעבן גיט. שטענדיג

האסט ער און שטענדיג ווערט ער געהאסט — אפילו ווען ער ווערט באוואונדערט. דאָס איז דער גורל פון יעדן עלענדן און אויף זיך בלויז און אויף זיינע פעאיקייטן אָנגעוויזענעם יוגנדלאַכן. דאָס איז אויך געווען דער גורל פון שלמה בן גבירול.

א קורצע צייט נאָך האָט ער, אַלס יתום, אַ שיצער. אַ חשוב'ער איד אין סאַראַגאָסע און אַ „קרוב למלכות, נעמט דעם יונגען שלמה צו זיך. זאָרגט פאַר אים. לאָזט אים לערנען וויסנשאַפטן“. אָבער שוין צום אַכצענטן אָדער ניינצענטן יאָר, האָט ער צו באַוויינען זיין גרויסן פריינט, יקותיאל האַסאן, וואָס אין זיין טויט זעט ער ניט בלויז אַ שאַדן פאַר זיך, נאָר אַן אומגליק פאַר'ן גאַנצן דעמאָליטן אידנטום.

אָבער נאָך פריער, שוין צו זעכצן יאָר, שרייבט ער לידער, וואָס זענען פול מיט פאַרצווייפלונג. שוין אין דעם עלטער, זאָגט ער וועגן זיך: „אַלט בין איך בלויז זעכצן, אָבער חכמה פאַרמאָג איך, ווי צו אַכציג“. און דאָס איז ניט געווען בלויז גוזמא, אָדער דיכטערישע גרענעצלאָזיגקייט. שוין צו דער צייט האָט ער גרויס וויסן, ניט בלויז אין תנ"ך און תלמוד, דקדוק, העברעאיש און אַראַביש, נאָר אויך אַסטראָנאָמיע קען ער און מאַטעמאַטיק און לאָגיק און פילאָזאָפיע. נאָר פון דער — דעמאָלט אָנערקענטער — אַסטראָג לאָגיק (שטערן-זעעריי) האַלט ער ניט. „ווייל, אזוי שרייבט ער, גאָט האָט געשאַפן די שטערן צום לייכטן, זיי טוען אָבער ניט קיין ביז און ניט קיין גוטס“; און שוין אין דעם עלטער איז ער זאָט מיט איבערלעבונגען, וואָס קענען איינעם פאַר'מיאוס'ן דאָס לעבן. און בפרט נאָך אַ צארטן, טיף-פילנדיגן און פיל-געפּרובטן מענשן. און דאָן שוין פאַרמאָגט ער די דיכטערישע קראַפט און די גרויסע שפּראַך-מיטלען אויסצודריקן זיינע טרויעריגע ערפאַרונגען אזוי שיין, אזוי בילדלאַך און אזוי קרעפטיג, אז זיי זאָלן דעם לעזער דערשיטערן און מאַכן שטוינען. און וואָס ווייטער, אַלץ גרעסער וואַקסט ער. גלייך גרויס און גלייך געניאל איז ער, סיי ווען ער זינגט פון זיין אינוועניגסטער וועלט, סיי ווען ער זינגט פון דער אויסן-וועלט. סיי ווען זיין טעמע איז די נאַטור, אָדער זיין טעמע

איז — די אלגעמיינ־מענשלאכע ליידנשאפטן. סיי דען טאָן פון די לידער איז אַן ערנסטער, און סיי אַ הומאָריסטישער. סיי ווען ער לויבט, סיי ווען ער טאָדלט. גאַנץ גלייך: צי ער באַהאַנדלט אייביגע פראַגן, צי טאָג־פראַגן. נאָר ניט גלייך זענען פאַר אים די פאָלגן פון די לידער. די לידער אויף טאָג־פראַגן זענען ס'רוב נוגע טאָג־העלדן, ווערן זיי אים שונאים. שטייען זיי אָן אויף זיין לעבן און זייער האַס און פאַרפאָלגונגס־אייפער האָט קיין גרעניץ ניט.

טרייבט מען אים טאַקע אין גיכן אַרויס פון סאַראַגאָסע און ער וואַנדערט אַריבער קיין גראַנאַדא. דאָס איז דער גרויסער, אידיש־אַראַבישער קולטור־צענטער און דאָ לעבט און ווירקט דער גרויסער רבי שמואל הנגיד. אַליין אַ גרויסער תלמיד־חכם, אַ געלערנטער און אַ דיכטער, דערצו אַ מיניסטער און דעם כאַליפֿ'ס ראַטגעבער — נעמט ער אויף דעם גע'רודפֿטן יונגענמאַן מיט גרויס כבוד. שטיצט אים און שיצט אים און וואַרט, אַז דער יונגער־מאַן זאָל באַוואַנדערן זיינע, רבי שמואל הנגיד'ס, שירים. ער האָט דאָך די באַוואַנדערונג געהערט פון פיל מיילער, שוין לאַנג פאַר אים. אָבער בן גבירול איז ניט נתפעל פון זיין שטיצער'ס ריכטונג. און באַזינגענדיג אַמאָל „אַ פינסטערע נאַכט“, האָט ער וועגן איר געשריבן, אַז „קאַלט איז זי, ווי דער שניי פונ'ם חרמון, אָדער ווי די פּאָעזיע פונ'ם נגיד“. דאָס מאַכט פיל בייז בלוט. רבי שמואל הנגיד פילט זיך באַליידיגט. קערט זיך אָפּ פונ'ם עלענדן. אָבער אינגיכן בעטן זיי זיך איבער. אַגב איז ער אין דער צייט שוין ניט אַזוי אָנגעוויזן אויף שטיצע פון פרעמדע. פינף און צוואַנציג יאָר איז ער שוין איצט אַלט. און אין גראַנאַדא געפינען זיך בעלנים, וואָס קויפֿן אָפּ באַ אים זיינע געניצאלע לידער און צאָלן פאַר זיי מיט גוטן געלט.

אָבער ניט בלויז וועלטליכע לידער האָט בן־גבירול געשריבן. ניט בלויז שטאָלץ און גאווה פאַר זיך, טאָדל און פאַראַכטונג פאַר אנדערע האָט ער פאַרמאָגט. אויך רעליגיעזע שירים האָט בן־גבירול געשריבן; אויך צו גאָט און וועגן גאָט האָט ער גערעדט.

און דאָ איז ער פֿרום, באַשיידן, דערנידעריגט און געפֿאלן באַ זיך. קיין רעליגיעזער דיכטער האָט נאָך נישט אזוי שטאַרק, אזוי בולט אויסגעדרוקט זיין נישטיקייט, אין באַצוג אויף גאָט, ווי בן גבירל. קיינעם איז עס נישט צוגעקומען אָנצושרייבן אזא רעליז גיעזן הימן, ווי זיין „כתר מלכות“ — וואָס נישט בלויז ספרדים, נאָר אפילו אשכנזים האָבן אים אַריינגענומען אין די יום־כפור־דיגע תפלות. די העכסטע רעליגיאָזיטעט, סיי געפילמעסיג, סיי באַגריפֿס־מעסיג דערגרייכט ער אין דעם דאָזיגן שיר. נישט בלויז דיכטעריש, נאָר אויך פילאָזאָפֿיש איז דאָס אַ מייסטער־ווערק. פיל האָבן עס פרובירט, אָבער קיינעם האָט זיך נישט איינגעגעבן צו שאַפֿן עטוואָס ענלעכעס. און נאָציאָנאַלע לידער האָט ער געשריבן, זענען זיי דורכגעדרונגען מיט אזויפיל ליבע צום פאָלק, מיט אזויפיל מיטלייד און מיט אזויפיל צער, אז דאָס פאָלק האָט זיי אַריינגענומען אין די קינות פון תשעה־באב. וואָרים מיט בלוט און מיט טרערן זענען זיי געשריבן. רעדן צום אידנ'ס האַרץ און פון זיין האַרץ. ער דריקט אויס דעם ווייטאָג פון דורות, פאַר ווייטסטע דורות. די לידער זיינע זענען געהייליגט געוואָרן — הגם זיי זענען כלל נישט ענלאך צום געוויינלעכן פייט, אָדער תפלות, צו וועלכע דאָס רעליגיעזע אידנטום איז געוואוינט. לידער זענען דאָס, געשריבן לויט די נייעסטע פאָרמען פון דער אַראַבישער דיכטונג אין זיין צייט. אָבער דאָס שטערט נישט. די עכטקייט פון דער רעליגיעזער איבערלעבונג, צו וועלכער זיינע לידער ברענגען, די טיפֿקייט פונ'ם צער, וואָס דער איד דערפילט לייגענענדיג זיין נאָציאָנאַלע דיכטונג, ברענגט זיי אַריין אין שול אַריין, צום עמוד, פאַר'ן ארון קודש... דאָס העכסטע, מיט וואָס דער איד קאָן קרוינען זיין אויסדערוויילטן. און דאָס נישט־רעכענענדיג זיך דערמיט, וואָס אזוינע גרויסע גייסטער ווי דער רמב"ם און דעם רמב"ם'ס געגנער, דער ראב"ד, האָבן נישט געשפּאַרט קיין טאָרל פאַר אים און פאַר זיינע גייסטיגע לייסטונגען — און דערהויפּט טאָקע פאַר'ן כתר מלכות. ווייל אַ נייַד האָט ער געזונגען. נישט פאַר אים, נישט נאָך אים, האָט מען אזוינס געהערט אין דער אידישער דיכטונג —

אזוי האָט אים אָפּגעשאַצט דער גרויסער דיכטער פון עלפטן יאָר-
הונדערט: משה אבן עזרא, אזוי האָט אים אָפּגעשאצט
דער גרויסער דיכטער פון פארגאנגענעם יאָרהונדערט: היינריך
היינע.

א ניי ליד האָט דער דיכטער בן-גבירול געזונגען, און א נייעם
געדאנק האָט דער פילאָזאָף בן-גבירול געדאכט. און ביידע זענען
אים איינס געווען. ווי יעדער גרויסער פילאָזאָף, איז אויך ער:
דיכטער אין דער פילאָזאָפיע. און, ווי יעדער גרויסער דיכטער, איז
אויך ער: פילאָזאָף אין דער דיכטונג. און אין ביידע איז ער אַרײַ-
גינעל. זעלבסטשטענדיג און ריקזיכטלאָז.

זיין פארדינסט איז עס, ארויסצופיהרן דעם פילאָזאָפישן גע-
דאנק פון די ראַמען פון דער רעליגיאָנס-פילאָזאָפיע — וואו די
גאנצע אידיש-אראבישע פילאָזאָפיע האָט געשטעקט — ביז זיין
צייט; באַפרייען אים פון דער איינציגער אויפגאבע: צו באַרעכ-
טיגן אָדער פאַרטיידיגן אָדער באַגרינדן דאָס אידנטום, און אים —
דעם פילאָזאָפישן געדאנק — מאַכן זעלבסטשטענדיג. א ציל פאַר
זיך. זעלבסטווערטיג פאַר זיך און די אמת'ן, צו וועלכע ער גרייכט,
האָבן זיך ניט צו אינטערעסירן מיט דער זייטיגער פראַגע: צי
שטימט ער מיט דער אמונה, צי ניט? די אמונה קאָן ניט און דארף
ניט קאָנטראָלירן די פילאָזאָפיע — וואָרים דער ריינער אמת איז
העכער פון אלץ. דערפאַר מיידט ער עס אויס אין זיינע פילאָזאָ-
פישע ווערק צו ברענגען פסוקים פון תנ"ך, מאַמרים פון תלמוד
א. ד. גל. כרי זיך צו שטיצן אויף זיי, אָדער זיי צו באַגרינדן ווי
מ'טרעפט עס אזוי אָפט באַר' סעדיה גאון, למשל, ביים רמב"ם,
אין כוזרי און אנדערע. אָבער אין די גרעניצן פון אידישער גאט-
און וועלט-אויפפאסונג בלייבט ער דאָך. בלייבט אומגען און ניט-
וילנדיג.

גאט איז און בלייבט אים דער שאפער פון דער וועלט. דער
קוואַל פון לעבן פאַר דער וועלט. וועגן גאט ווייסן מיר בלוז, אז ער
איז (דאָ). אָבער זיין מהות וואָס איז — דאָס קאָן דער
מענש ניט באַגרייפן. דעם מענשן פעלן, פשוט, די נויטיגע חושים

דערצו. אָבער זיין "איו'ן", אָדער "זיין", באַגרייפן מיר לויט זיינע מעשים. לויט דעם, וואָס עס איז פון אים געשאפן. ער איז אָבער ניט בלויז פאַסירט "זענענדיג", נאָר אויך טעטיג. שעפּעריש. און שטענדיג שעפּעריש. אָהן אָפרו און אָהן אויפהער. ער איז דער ערשטער פון אלעם זענענדיגן. פון אים — די ערשטע אַקטיוויטעט. פון אים די גייסטיגע, אוניווערסאַלע מאַטעריע, וואו די געמליכע אַקטיוויטעט זאָל, דורך זיין ווילן, טעטיג זיין. פונ'ם ווילן, וואָס איז אייגנטליך ניט אַפּצושיידן פון גאָט, שטאַמט די אוניווערסאַלע פאָרם, וואָס אָהן איר קאָן קיין מאַטעריע, — ווי גייסטיג מ'זאָל זי אויך זיך פאַרשטעלן — ניט געמאַלט זיין. און מ'קען זי ניט תּופּס זיין. דאָס שטענדיגע אָנגיין מיט דער שאַפונג באַשטייט אין דער מאַטעריע'ס אָננעמען אַלץ נייע און נייע פאַרמען. דער געמליכער ווילן, ער פאַרט זי, די מאַטעריע מיט דער פאַרם. דער ווילן — ער איז די שטענדיגע, אומאויפהערליכע אַקטיוויטעט, וואָס שלאַגט שטענדיג, ווי אַ קוואַל, פון וועלכן ס'קוועלט לעבן. בהיינט צו אַלץ נייע און נייע פאַרבינדונגען, אָדער פאַראייניגונגען צווישן מאַטעריע און פאַרם. ד. ה. אַלץ נייע און נייע שאַפונגען — ווייל נייע און נייע ענדערונגען. און אזוי ווי קוואַל-וואַסער איז באַס סאַמע אָנהויב אַרויסקוועלן גאָר לויטער, און וואָס ווייטער זי פליסט, אַלץ אומלויטערער, אַלץ מוטנער ווערט זי, אזוי קומט עס פאַר אויך מיט די שטענדיגע פאַרבינדונגען צווישן מאַטעריע און פאַרם, ד. ה. מיט דעם אייביגן גאנג פון די אַלץ נייע און נייע שאַפונגען, ווי זיי קומען אַרויס איינע פון דער אַנדערער. איינע דורך דער אַנדערער. אַלע קומען זיי פון איין קוואַל. די העכערע שאַפונג שטראַלט אויס פון זיך אַ נידעריגערע שאַפונג, און די נידעריגערע נאָך אַ נידעריגערע און אזוי ווייטער און ווייטער, ביז ס'קומט צו אַ פונקט, פון וועלכן עס ווערט שוין מער קיין נייע שאַפונג ניט אויסגעשטראַלט. און וואָס ווייטער פון ערשטן אָנהויב, אַלץ ממשות'דיגער ווערט די מאַטעריע, אָדער די שאַפונג, אַלץ געדיכטער, אַלץ אומלויטערער — הגם זי אַליין ווערט, אין עצם, ניט געענדערט. עס ענדערט זיך

נאָר איר אָפּשיין, „ווי דער אָפּשיין פון ווייסע ליינען, ווען מ'ווי קעלט זי אַרום אַ שוואַרצע זאך“. אָבער אַלע שאַפונגען פון אָנהויב ביז צום סוף, אָדער פון אויבן ביז אונטן, זענען אויסשטראלונגען פון גאָט, פון שטופע צו שטופע. פון מדרגה צו מדרגה, דורכגעשטראַלט דורך אָדער מיט זיין ווייץ. און דער ווילן, וואָס שטראַלט דורך אַלע שאַפונגען, אַלע וועלטן, דאָס איז די באַוועגונג אָדער דאָס שטרעבן צו גאָט — דער העכסטער פאַרלאַנג און דאָס העכסטע ציל און דאָס העכסטע גליק פון יעדן געשאַפענעם אין גאָט'ס פאָרם.

דער מענש איז אים די וועלט אין מיניאַטור: דער קערפער איז געגליכן צו דער מאַטעריע. זיין אויסזען, אָדער צוזאם מענשטעל — די פאָרם. די נשמה — דער ווייץ. און דער שכל — די ערשטע און העכסטע סובסטאַנץ — גאט. דער שכל, הגם מ'זעט אים ניט, פירט דאך אָן מיט'ן ווייץ. דער ווילן בריינגט אַלע גלידער אין באַוועגונג, באַלעבט זיי, מאכט זיי ווירקן און שאַפן לעבן. דורך ריכטיגן זיך דערקענען, דערקענט דער מענש גאָט. און נאָר דורכ'ן דערקענען קערט זיך דער מענש אום צו דעם ערשטן קוואַל, פון וואָנען ער איז אויסגעקוואַלן — דאָס איינציגע ציל פון לעבן.

די וועלט אין גרויסן לאָזט ער זיך פאַרשטעלן, ווי אַ שטענגל וויינטרויבן. די טרויבן הענגען, דאכט זיך, יעדע פאַר זיך. אָבער אין אמת'ן הענגט איינע אָן דער אנדערער. די נידעריגע אָן דער העכערער, די העכערע אָן נאך אַ העכערער א.א.וו. גאנצע רייענע ווייז. אַלע האַלטן זיך אָן שטענגל, מיט זיין כח, און מיט דער השפּעה פון זיין זאפט לעבן זיי.

זעלבסטפאַרשטענדליך, אז וואָס דאָ איז געזאָגט, איז ניט מער ווי אַ שוואַכער וואונק אויף דער פילאָזאָפיע פון בן-גבירול, ווי ער האָט זי אויספירליך געשילדערט אין זיין ספר: „מסוד חיים“ (קוואַל פון לעבן). געשריבן האָט ער דאָס ווערק אויף אַראַביש. שפעטער איז דאָס איבערגעזעצט געוואָרן אויף שפּאַניש, און פון שפּאַניש אויף רוימיש. אינ'ם אַראַבישן אַריגינאַל און אין דער

רוימישער איבערזעצונג איז געווען אָנגעגעבן דער נאָמען פון אויטאָר: אַ ב י צ ע ב ר אָן. האָט מען אינגיכן פאַרגעסן זיין א י ד י ש ע אָפּשטאַמונג. דאָס גאַנצע מיטלאַלטער, ווען דאָס ווערק איז געווען שטאַרק אָנגעזען אין דער פּילאָזאָפּישער וועלט — און דערהויפּט באַ די קירכלאַכע פּילאָזאָפּן — און ביי'ן פאַר- גאַנגענעם יאָרהונדערט האָט דאָס בוך (געהייסן: Fons Vitea) געגאָלטן ווי אַ ווערק פון אַן אַראַביש-קריסטליכן פּילאָזאָפּ. ערשט אינמיטן דעם 19טן יאָרהונדערט איז עס אנטדעקט געוואָרן, אַז אַ ב י צ ע ב ר אָן איז בן גבירול. און ערשט דאָס לעצטע יאָר (תרפ"ו-1926), איז דאָס בוך פאַרעפּענטליכט געוואָרן אין אַ העברעאישער איבערזעצונג (פון רוימיש)*. אידן האָבן לכתחילה ניט געפרעגט אויף דעם ווערק — ווייל ס'האָט ניט געהאט צו טאָן מיט דער רעליגיע אָדער מיט'ן אידנטום, נאָר איז געווען „אַלגעמיינ-מענשליך“ — ווי איינער פון זיינע געגנער האָט זיך אויסגעדריקט און בפרט, אז ער האָט אָפּגענויגט פון אַריסטאָטעל'ס פּילאָזאָפּיע, וואָס איז געווען די איינציג-אנערקענטע ביי אידן אין יענער צייט, און נאָך אַ לאַנגע צייט שפעטער, און אויב דער ספר איז אונז דערהאלטן געוואָרן פון גוים, האָט מען עס אפשר צו פאַרדאַנקען דעם פאַקט, וואָס מ'האָט זיין אידישן אויטאָר פאַרגעסן...

בן-גבירול האָט אויך געשריבן אַ ווערק וועגן עטיק. אין דער העברעאישער איבערזעצונג: „תקון מדות-הנפש.“ אָבער אויך די מאָראַל שטיצט ער ניט אויף קיין פּסוקים און ניט אויף דער רעליגיע, נאָר אויף אַ ריין פּסיכאָפּיזישן יסוד. ער האַלט, אַז די אויפ-גאַבע פון דער מאָראַל איז צו רעגולירן די פאַרשידענע נייגונגען פון מענשן, גוטע ווי שלעכטע, וואָס זענען אָפּהענגיג פון'ם מענשנס חושים. אויך דאָס בוך האָט לכתחילה ניט נישא-חן געווען באַ אידן — ווייל אויך דאָ האָבן אַלגעמיינ-מענשליכע מאָטיוון ארויסגע-שטופּט די ספּעציפּיש-אידישע אָדער רעליגיעזע מאָטיוון פון דער

(*) ספר „מקור חיים“ לרבי שלמה בן גבירול, תרגום דר. בלוזשטיין, בעריכת חדר. צפּרונז, עס מבוא מאת חדר. יוסף קלוזנר, ירושלים, תרפ"ו.

עטיק. ערשט מיט פיל יאָרן שפּעטער איז דאָס ווערק אנערקענט געוואָרן ווי א אירישער מוסר-ספר.

און בכלל: ד ר י י ח ו נ ד ע ר ט שירים האָט בן-גבירול געזונגען און צ ו ו א נ צ י ג ספרים האָט ער געשריבן, און געלעבט האָט ער אינגאנצן אן ערך 38 יאָר. געשטאָרבן איז ער פון שווינדזוכט, עלנט, ווי ער האָט געלעבט. קיין פאמיליע האָט ער קיינמאל נישט געהאט. קיין גאנץ נאָענטע, איבערגעבענע פריינט ווייזט אויס, אויך נישט. נאָר די לעגענדע האָט אים נישט פארלאָזט: א טערק, אזוי דערציילט די לעגענדע, האָט נישט פארגונען בן-גבירול'ן זיין גרויסע חכמה, קענטשאפט און פאָעטישן גייסט, האָט ער אים דער'הרג'עט און באַגראָבן אין זיין גאָרטן. אונטער אַ פייגן-בוים. האָט זיך דער בויס צעבליט פאר דער צייט. האָבן זיך מענשן געוואונדערט דארויף. דער וואונדער איז דערגאנגען צום כאל'ף. האָט מען די זאך אָנגעהויבן חוקר ודורש צו זיין, און מ'איז דער-גאנגען די אמת'ע סיבה פונ'ם וואונדער. דער רוצח האָט זיך מודה געווען אין מאָרד און מ'האָט אים אויפגעהאנגען.

א מערקווירדיגע לעגענדע!

און דאָך איז דער פאָקט פון דעם פ י ל א ז א פ בן-גבירול'ס אויפשטיין ת ח י ת - ה מ ת י ם — נאָך אַכט-הונדערט יאָריגן פארגעסן זיין — וואונדערבארער, ווי די לעגענדע וועגן זיין טויט!

משה די-ליאן

נאָכדעם ווי די אידן אין מיטל-אייראָפּע האָבן זיך כמה וכמה דורות און יאָרהונדערטער געשפּייזט מיט טרוקענער תורה און מצוות, לויט'ן שטרענגן, אויסגערעכנטן תלמוד; נאָכדעם ווי דיזעלבע אידן האָבן זיך אַן ערך פון דריי הונדערט יאָר געזעטיגט מיט דער שכל'דיגער אָבער טרוקענער אַראַביש-אידישער פּילאָזאָפּיע, „וואָס האָט ניט קיין פּרוכטן, נאָר בלוז בליאונג“, און נאָכדעם ווי די קירכלאכע, אידן-פיינטלאכע געזעצגעבונג אין פאַרשיידענע לענדער, אינאיינעם מיט די קרייצצוגן האָבן דעם אידן שווער אונטער-דריקט: טויזנטער און טויזנטער אידישע לעבנס אומגעבראַכט, טויזנטער און טויזנטער אידישע עקזיסטענצן חרוב געמאַכט און קיין אויסזיכט אויף אַ נאַטירלאַכן אויסוועג איז ניט געווען; ווען די אידישע געמיטער זיינען געווען געפאַלן, דאָס ווירקלאכע, מענש-לאַכע, אָבער פינסטערע לעבן פאַרלירט זיין כּשוף-מאַכט צו באַרור איגן און צו באַפּרידיגן דעם לעבעדיגן מענשן — דעמאָלט הויבן אידן אָן צו זוכן באַראַיגונג אין אומווירקלאַכן לעבן, אין פאַנטאַסטישן און איבערמענשלאַכן. הויבן אידן אָן צו גראַבן פאַר זיך פאַנטאַסטישע, אָדער מיסטישע ברונעמער. פון דאָנען שעפּן זיי חיות און פאַרגעסנקייט פאַר דער געגנוואַרט, פון דאָנען — וואונקען און אָנווייזונגען פאַר דער צוקונפּט, פאַר דער אויסלייזונג, פאַר משיח'ס צייטן.

דעמאָלט קומט דאָס דרייצנטע יאָרהונדערט און געבוירט פיל מענשן, באַגאַבטע און עקזאַלטירטע, וועלכע רופן זיך „מקובלים“ און פאַפּולאַריזירן די לערן פון דער קבלה, וואָס איז ביז דעמאָלט געווען צוגענגלאַך בלויז פאַר איינצלענע, פאַר יחידים-גולה און פאַר אַזוינע, וואָס פאַרשטייען צו מאַכן דערפון אַ סוד. שפּאַניען און דרום-פּראַנקרייך, וואָס האָבן אַ לאַנגע צייט אויסגעמאַכט איין קולטור-קרייז, איז אין 13טן יאָרהונדערט רייך מיט מענשן, וואָס שרייבן קבלה-ספרים און מאַכן זיי פאַפּולער פאַר

ברייטערע שיכטן. געשטארקט און גענערט דורך די קבלה-דאמט'ן און מיטטישע זעאונגען, ברענגט דאס אידנטום, אין דערמאנטן יארהונדערט, ארויס איין „משיח“ נאכ'ן אנדערן, וואָס נעמען זיך עס אונטער, מיט'ן כח פון דער קבלה, ברענגען די גאולה. מענשן ווערן היסטעריש. די צאָל עקזאָלטירטע — וואַקסט. דער באָרן ווערט טיף צעאָקערט און ווערט פייאייג געמאַכט אויפצונעמען, מאַכן שפּראַצן און וואַקסן די זאַמען פון דער קבלה, אָדער „באַהאַלטענער חכמה“ („חכמת הנסתר“), וואָס ווערט פון איצט אָן אַרויסגעפירט פון איר באַהעלטעניש.

דעמאָלט געשעט עס מיט דער קבלה, וואָס עס איז מיט יאָר-טויזנטער און מיט יאָרהונדערטער פריער פאָרגעקומען מיט'ן תנ"ך, מיט דער משנה, מיט'ן תלמוד. עס איז, נעמלאַך געקומען דער מאַן, וואָס האָט געזאָמלט די איינצלענע, צעוואָרפענע — געשרי-בענע — פראַגמענטן פון קבלה-לערן. זיי געקליבן, געאָרדנט, רעדאָ-גירט און געשאַפן דעם ספר, אָדער די „תורה“, פון די מקובלים, און דעם ספר אַ נאָמען געגעבן: זהר, וואָס באַדייט: גלאַנץ. און ווי די „תורה“ אזוי איר שאַפער. פאַרהוילן איז די „תורה“ פון קבלה און פאַרהוילן איז דער שאַפער אירער. שווער איז דאָס אַריינדרינגען אין דער געהיימניש פון די זהר-לערן און שווער איז דאָס אַריינדרינגען אין דער געהיימניש פונ'ם שאַפער זיינעם. און ניט בלויז אין אונזערע צייטן, אין קנאַפע זיבן הונדערט יאָר נאָך זיין אַנטפּלעקונג, נאָר אויך שוין אין דעם זעלבן יאָרהונדערט, ווען ער איז צוערשט אַנטפּלעקט געוואָרן. און אפילו מקובלים זיינען ניט זיכער געווען ניט בנוגע דער אָפּשטאַמונג פון די לערן, וואָס זיינען פאַרשריבן אין זהר, און ניט בנוגע דעם זאַמלער און שאַפער פון דעם ספר.

די ערשטע פרשיות פון דעם זהר האָבן זיך באַוווּזן אין שפּאַניען. און אַ יחוס-בריוו האָבן די פרשיות מיטגעהאַט, אז זיי שטאַמען פונ'ם תנא רבי שמעון בן יוחאי. מיט רבי שמעון בן יוחאי האָט אַמאָל אַן אומגליק און אַ נס געטראָפן: ער האָט שאַרף קריטיקירט די רוימישע הערשער אין ארץ-ישראל. אז עס איז אָנגעקומען צו

די הערשער, האָט מען רבי שמעון בן יוחאי'ן פאר'משפט צום טויט. דאָס דערהערט, האָט ער גענומען זיין זון מיט זיך און אַנטלאָפֿן און זיך באַהאַלטן אין בית־מדרש. זיין פרוי האָט אים אַלע טאָג אַהין געבראַכט ברויט מיט וואַסער און ער איז געזעסן און געלערנט. אַז מ'האָט אָנגעהויבן שטאַרק זיי נאָכצוזוכן, האָט רבי שמעון מורא געהאַט, טאָמער אַז מ'וועט זיין פרוי פייניגן וועט זי אים אַרויס־געבן, איז ער מיט'ן זון אַנטלאָפֿן אין אַ הייל, זיך פאַרגראָבן אין זאַמד און דאָרט געזעסן. און אַ נס איז אים געשען: פאַר'ן הייל איז אויסגעוואַקסן אַ באַקסער בוים און אַ קוואַל וואַסער האָט זיך געעפֿנט... גאַנצע צוועלף יאָר זענען זיי אַזוי געזעסן אין דער הייל, ביז וואַנען אין רוים איז דער קיסר געשטאַרבן און רבי שמעון'ס טויט־שטראָף איז בטל געוואָרן. זאָגט מען — ניט אין תלמוד — אַז זיצנדיק אין הייל, האָט עס רבי שמעון בן יוחאי געשאַפֿען דעם זחר. האָט דער ספר מער ווי טויזנט יאָר זיך געפונען אין ארץ־ישראל. נאָר אַז דער רמב"ן איז אַהינגעקומען (1267) און האָט דאָרט דערווען די כתבים, האָט ער זיי אַריבערגעשיקט צו זיין זון קיין קאַטאַלאַניע (שפּאַניע), זיינען זיי אַריינגעפאַלן צום געלערטן משה דע־ליאָן אין אַוילאַ. אַריינבאַקומען אַזאַ אוצר מיט סודות פון דער תורה, האָט ער פאַר גרויס־געלט אָנגעהויבן צו פאַרקויפֿן קאַפּיעס פון איינצלנע שטיקער, אָדער פרשיות פון רבי שמעון בן יוחאי'ס קבלה־פירוש אויף דער תורה, וואָס האָבן, צוזאַמען־גענומען, געהאַט דעם נאָמען: ז ח ר .

וויפיל צוטרוי פאַרדינט אָבער משה דע־ליאָנ'ס באַהויפטונג וועגן בן יוחאי'ס אויטאָרשאַפט פון זחר? טויזנטער האָבן זיך די דאָזיגע פראַגע קיינמאָל ניט געשטעלט. אָבער צענדליגער און הונדערטער מקובלים און תלמוד'יסטן האָבן זיך די דאָזיגע פראַגע יאָ געשטעלט. און שוין אפילו באַם לעבן פון משה־דע־ליאָן. ניט קיין קלענערער ווי יצחק פון עכו (אַ בעל־מקובל פון ארץ־ישראל און דעם רמב"ן'ס אַ תלמיד), וועלכער איז פאַרוואָרפֿן געוואָרן קיין שפּאַניען און האָט זיך דאָרט באַקענט מיט'ן זחר, האָט אָנגעהויבן חוקר־דורש זיין נאָך זיין אמת'ן טאַטן. האָט מען אים איבער־

געגעבן, אז אייגנטלאך איז משה דע-ליאן אליין דער פארפאסער פון זהר, נאָר כדי צו באַקומען בעסער באַצאָלט, פאַרלייקנט ער זיין אייגענעם נאָמען און גיט אָן דעם נאָמען פון מחבר: רבי שמעון בן יוחאי.

„...און אז איך בין געקומען קיין שפּאַניען — דערציילט דער דערמאנטער רבי יצחק — אין דער שטאָט וואַלאַדאָליד, האָב איך דאָרט געפונען רבי משה'ן, גערעדט מיט אים, האָט ער געשוואָרן, אז דער ספר איז פון רבי שמעון בן יוחאי, און ער האָט אים באַזיך אין דערהיים, אין אַוויילאַ. איך זאָל מיטפאָרן מיט אים, האָט ער געזאָגט, וועט ער מיר ווייזן. בין איך געפאָרן. אָבער אונטער וועגס איז רבי משה געשטאָרבן. בין איך אליין ווייטער געפאָרן אין אַוויילאַ. דאָרט האָב איז געטראָפן אַן אַלטן מאַן, אַ גרויסן געלערטן און האָב באַ אים געפרעגט, וואָס ער ווייסט וועגן זהר. און ער האָט מיר געענטפערט: „ס'איז באַ מיר קיין ספק ניט, אז קיינמאָל איז צו דעם רבי משה'ן אין האַנט אַריין ניט אַריינגע-פאַלן אַזאָ ספר, און אז אַ ספר זהר איז אויף דער וועלט ניטאָ. און די זאך איז מיר קלאָר געוואָרן אויף פאַלגענדן אופן: דער רבי משה איז געווען אַ גרויסער פאַרשווענדער. ס'איז רעכט געווען, אז היינט זאָל ער האָבן אַ פולע שטוב מיט גאָלד, וואָס ער באַקומט פון די רייכע מקובלים פאַר די קבלה-כתבים, און מאַרגן זאָל ער ניט האָבן קיין ביסן ברויט אין שטוב. און אויך דאָס מאָל, אז ער איז אַוועקגעפאָרן קיין וואַלאַדאָליד, איז די פאַמיליע געבליבן אין גרויס דחקות. אז ס'איז דאָ אַהער אָנגעקומען די ידיעה וועגן זיין טויט, בין איך אַריינגעקומען צום גביר פון שטאָט, וואָס פלעגט פון ציט צו צייט קויפן כתבים פון רבי משה'ן און אים געזאָגט: איצט קאָנסטו אַייגנאָנדלעך דעם גאַנצן זהר מיט אַמאָל. שיק נאָר רופן רבי משה'ס ווייב, וואָס געפינט זיך אין גרויס נויט, און זאָג איר צו גוט צו באַצאָלן, וועט זי דיר דעם גאַנצן זהר פאַרקויפן. האָט ער אַזוי געטאָן. ער האָט געשיקט רופן די אלמנה און איר פאַרגעלייגט צו פאַרקויפן אים דעם זהר. האָט אָבער די אירענע געשוואוירן באַ גאָט, אז אַלץ וואָס איר מאַן האָט געשריבן, האָט

ער געשריבן פון קאָפּ און קיין שום ספר, פון וואָנען ער זאָל איבער-
שרייבן האָט ער נישט געהאט פאַר זיך. און אַמאָל האָב איך אים
געזאָגט: צו וואָס זאָלסטו זאָגן, אַז דאָס וואָס דו שרייבסט געהערט
נישט צו דיר, בעסער זאָג דעם אמת, אַז ס'איז דיינס, וועסטו
דאָך האָבן מער כבוד. האָט ער געענטפערט: אַז איך וועל
זאָגן, אַז דאָס איז מיינס, וועט קיינער נישט וועלן קוקן דערויף, אָבער
אַז איך זאָג, אַז דאָס געהערט צו רבי שמעון בן יוחאי, וואָס ער האָט
פאַרפאַסט מיט רוח־הקודש, וועט מען דאָס קויפן כאַפּנדיק און פאַר
א הויכן פרייז. "אָבער אין די זעלבע שטעט האבן זיך געפונען
חשוב'ע מענשן, וואָס האָבן געשוואָרן, אַז דער זהר איז טאקע גע-
ווען רבי שמעון בן יוחאי'ס און רבי משה האָט נאָר געמאכט
קאָפּיעס פון אים. און פון דעמאָלט ביז איצט האָט מען נישט אויפ-
געהערט צו ערפאַרשן די זאך, און אויך היינט איז נישט דער גאַנצער
שלייער אראָפּגענומען פון דער פראגע, און קיינער קאָן נישט מיט
הונדערט־פראצענטיגער זיכערקייט זאָגן, ווער איז דער אמת'ער
פאַרפאַסער פון זהר. עס איז נאָר זיכער, ווער עס איז נישט זיין
פאַרפאַסער; אַז ער איז נישט רבי שמעון בן יוחאי, אָבער ווער
איז דאָס יא? דאָס בלייבט אונטער אַ פראגע־צייכן. און ווי לאַנג
מ'קאָן נישט דעם פראגע־צייכן אראָפּנעמען, בלייבט מען בא דער
וואַרשיינליכער השערה, אַז דער מחבר פון זהר איז רבי משה
דע־ליאָן. די דאָזיגע איינציג־מעגליכע השערה מינערט די קדושה
פונ'ם זהר, דעם יחוס, דעם גלאַנץ פון רוח־הקודש, מיט וועלכן רבי
שמעון בן יוחאי זאָל אים האָבן געשריבן. אָבער פון זיין אינערליכן
ווערט, לויט זיין אינהאַלט, פארלירט ער נישט. און דער מחבר פונ'ם
זהר, ווער ער זאל אויך זיין, געווינט נאָר דערפון.

ווארים געניאליטעט שטעקט דאָך אין איינעם, וואָס איז אימ-
שטאַנד צוזאַמענצושטעלן אַ ווערק, וואָס זאָל גאַנצע דורות און
יאָרהונדערטער נעהרן גרויסע פאָלקס־שיכטן מיט הייליגקייט, מיט
געטליכקייט און מיט דעם כח זיך צו האַלטן ווייט־הויך איבער דער
ערד און דעם ערדישן. גאונות געהערט דערצו, אַז מ'זאָל אין אַ באַ-
שיידענער פאָרם (א פירוש אויף דער תורה) שאַפן אַ ווערק, וואָס

זאל זיין דורכגעוועבט מיט פילאזאפישע אנשויאונגען, מעטאפיזישע פארשטעלונגען און פאָעטישע שילדערונגען וועגן גאט, וועלט און מענש, וואָס זאָל עקזאלטירן און דערהויבן דורות און דורות.

הגם איינטייליך איז דער זהר ניט, און סיסטעמאַטיש איז ער ניט. פינף באַזונדערע קבלה־שאַפונגען זענען פארוועבט אין אים ("רעיא מהימנא", "מדרש הנעלם", "אדרא רבא", "אדרא זוטא" "ספרא דצנועתא") און אַלע פאַרנעמען זיך מיט דער זעלבער טעמע: מיט אויסטייטשן און אויסדרינגען די באַהאַלטענע סודות, וואָס שטעקן אין יעדן פסוק, יעדן וואָרט און אין יעדן אות פון דער תורה. וואָרט "נאָר טפשים באַנוגענען זיך בלויז מיט'ן אויסערן שליער, מיט די ערציילונגען פון דער תורה און ווייסן ניט מער און קוקן ניט דאָרויף, וואָס איז באַהאַלטן און נישט ער'ן שליער"; "ווער עס מיינט, אז אָט דער שליער איז עס די תורה ממש און מער קיין וואָרט ניט, זאָל זיין אַטעם אויסגעבלאזן ווערן"; "אַלע ווערטער פון דער תורה זענען געהויבענע ווערטער און געהויבענע סודות", אזוי ווערט די גאנצע אידנטומס־וועלט אנדערש, אין ליכט פונ'ם זהר. גאט אָן אנדערער, די תורה אָן אנדערע און די באַציאונג צווישן גאט און מענש, גאט און וועלט איז אָן אנדערע. ניט דאס גרייפבארע, באַגרייפליכע און קלארע איז דאָס ווירקליכע, נאָר דאָס אומבאגרייפליכע, אומגרייפבארע, פאַרוואַלקנטע איז דאָס ווירק־ליכע. גאט איז אים די "הייליגע אוראַלטקייט", די אייביגע אומענדליכקייט, אָן אייגנשאפטן, אָן געשטאַלט, אָן קוואליטעט, אָן רעאַליטעט. ממילא איז ער, באַגריפליך, דאָס אַבסאָלוט־נעגאַטיווע. דאָס "נישט". דער באַגריף: אַבסאָלוט־נעגאַטיוו, אָדער נישט, דעקט זיך מיט'ן אַבסטראַקטן באַגריף: אַלץ. דאָרום שליסט דער גאָט־באַגריף איין אין זיך אַלע מעגליכקייטן, יבולת'ן, אָדער פאָ־טענצן. דערפאַר הייסט גאט אויך: "מקום", דאָס אָרט פון דער וועלט. דערפאַר הייסט עס אויך, אז פון נישט האָט ער גע־שאַפן אַלע, אומענדליך־פיל וועלטן און אַלץ, וואָס איז אין זיי, און די שאַפונג איז פאַרגעקומען אין איין הרף־עין, אין איין אויגנבליק, און אינגאנצן מיט איין מאָל. ווי פונקען פון אונטער'ן האַמער־

קלאפ, אזוי זענען אלע וועלטן, „מיט איין קלאפ“ געשאפן, צעשאטן און צעשפליטערט, געווארן, אין זייער גאנצער פארשידנקייט איבער'ן גאנצן אומעטום...

און דער מענש איז די קרוין פון אלעם געשאפענעם. ער איז „דער לייטער, וואָס שטייט אויף דר'ערד און גרייכט צום הימל.“ ער איז אויף דער ערד דאָס אייגענע, וואָס גאָט איז אין הימעל. וואָרים ערשט ווען דער מענש איז באַשאַפן געוואָרן, האָט די גאַנצע בריאה באַקומען חיות. און דער א י ד איז דער תכלית, דער צוועק און דער זין פון דער גאַנצער בריאה — די אַנדערע מענשן שוין אַריינגערעכנט. דער איד שטייט אפילו אויף אַ העכערער מדרגה, ווי די מלאכים. זיי בענקען נאָכ'ן אידן, קוקן אים נאָך, דאווענען אים נאָך. און ו ו י ל דער איד — קאָן ער זיך מיט גאט באַהעפטן, קאָן ער צו גאָט געגלייכן זיין. ער קאָן דאָס דערגרייכן דורך גאָט דינען, מיט דער ליבע פון טיפן האַרצן — ווייל די ליבע פאַראייניגט אלע וועלטן, די אונטערשטע מיט די אויבערשטע, די ערדישע מיט די הימלשע.

די אמונה — דאָס איז דער תוך פון אידנ'ס גרויסע יכולת'ן. און דער תוך פון אלע תוכ'ן איז די קבלה. זי איז דער זין פון דער תורה. אין איר, ערשט, האָט די תורה געפונען איר תקון, דער מענש — זיין באַשטימונג, דער איד — זיין געטליך באַוואוסטזיין. און די קבלה איז אויפגעריכט געווארן דורכ'ן זהר — די ספר-תורה פון דער קבלה. וואָרים אויך דער זהר איז געגעבן פון באַרג סיני, און איז העכער, ווערטפולער ווי די אַנדערע צוויי תורה'ס (שבכתב און בעל"פה). נאָכמער, דער זהר איז ניט בלויז טעאָרעטישע קבלה, נאָך אויך פראַקטישע. אַנדערש אויסגעדריקט: דער א י נ ה א ל ט פון זהר איז טעאָרעטישע קבלה, אָבער די קדושה זיינע איז אַזוי גרויס, אַז דער דאָזיגער אינהאַלט ווירקט אויך פראַקטיש. „שוין דאָס ז אָ ג נ זהר, אפילו ווען מ'פארשטייט ניט, וואָס מ'זאגט, קלעקט, אַז אין דעם זכות זאָלן אידן אויסגעלייזט ווערן; פרייהייט זאָל אויף דר'ערד פראַקלאַמירט ווערן, און אַלע מענשן אויף דער וועלט זאָלן פריי לעבן אין אַזא רח, וואָס האָט ניט איר גלייכן.“

די אידן אין פראנקרייך

אלט איז די געשיכטע פון די אידן אין פראנקרייך. און דאס הייסט, אז אלט איז די געשיכטע פון אידישע באליידיגונגען און אונטערדריקונגען אין דעם לאנד. ווארים וואס איז דען אידישע געשיכטע אין לאנד און לאנד, אויב ניט די געשיכטע פון אידישער אונטערדריקונג דאָרט? אזוי איז עס אומעטום, אזוי איז עס אויך אין פראנקרייך. און די אונטערדריקונגען האלטן אָן יאָרהונדערטער נאָך יאָרהונדערטער, א יאָרטויזנט נאָך א יאָרטויזנט, און ווי טרויעריג זיי זענען אויך, ווערן זיי דאָך שאבלאָן, לאנגווייליג און ניט אינטערעסאנט. פאר'ן איבערלעבן זער מער ווי פאר'ן איבערלעבער. אָבער צו דער עהרע פונ'ם פראנצויזישן פאָלקס-זשעני מוז געזאָגט ווערן, אז אויך אין פרט פון „מאכן אידישע געשיכטע“ האָט פראנקרייך אַרויס-געוויזן אַריגינאַליטעט. בלבולים אויף אידן האָט זי געמאַכט, וואָס האָבן פיל יאָרהונדערטער געפונען נאָכאַמער. און אידישע הנהגות האָט זי פּעסמגעשטעלט, וואָס יאָרהונדערטער זענען אַוועק און ניט אַלע פּעלקער קאָנען זיך נאָך דערהויבן צו אַזאַ מאָדאַלישער הויך, אז זיי זאָלן זיי נאָכטאָן.

נאָך פון די רוימישע צייטן אָן האָבן אידן געלעבט אויף פראנצויזישער טעריטאָריע, און געלעבט לויט די רוימישע גע-זעצן, מיט אַלע רעכט פון רוימישע בירגער. דערהויפּט זענען זיי קאָנצענטרירט געווען אין די גרעסערע שטעט — אַמאָליגע רוימישע אַדמיניסטראַטיווע צענטערן, לענגאויס די גרויסע האַנדלס-וועגן. אידן האָבן פאַרנומען רעגירונגס-שטעלעס. דער-הויפּט טרעפט מען זיי ווי פאַרשיידענע פינאַנס-אַגענטן. זיי האָבן זיך אָבער פאַרנומען אויך מיט האַנדל, מיט ערד-אַרבעט, מיט פּלאַנצן וויינגערטנער, מאַכן וויין, מיט מלאכה. אָבער די חשוב'סטע באַשעפטיגונג איז געווען דער האַנדל. פאַראַן אויך

אידן, וואָס פארנעמען זיך מיט שיקן שיפן אויף די ים-וואסערן; פאַראַן אויך אידן-מאטראַסן, אידן-דאָקטוירים, אידן-געלערנטע. ביז וואנען דער קאטויליציזם האָט זיך ניט באַפּעסטיגט אין פראַנקרײך, האָבן אידן געלעבט אין פרידן מיט דער ניט אידן-שער באַפּעלִקערונג. אפילו מיט די גייסטלאַכע, וואָס זענען זייער אָפּטע געסט באַ אידישע סעודות. און אידן באַטייליגן זיך מיט די ניט-אידן אין ז י י ע ר ע ל י י דן און פריידן. אפילו די בישאָפּן, — אָפּשטאַמונגען פון די אַלטע רוימישע סענאַטאָרן, אייגנטימער פון וויכטיגע שטעט, וואו אידן האָבן געלעבט, — קימערן זיך ניט וועגן דעם, וואָס אין זייערע גיטער לעבן אַנ-דערש-גלויביגע, און אין אָנהויב זעקסטן יאָרהונדערט קעמפן די אידן אינאיינעם מיט זייערע מיטבירגער באַם פאַרטיידיגן די שטעט געגן די פראַנקישע און בורגונדישע איבערפאַלער. מ'לעבט ברידערלאך. עס קומט דערצו, אז קריסטן נעמען אָן אידישן גלויבן. ס'קומען פאַר געמישטע חתונות, הגם זייער זעלטן.

אָבער שוין אין פינפטן יאָרהונדערט וואַכט אויף דער בייזער גייסט פון דער קאטוילישער קירך, און זיין בייז-אויג ווערט גע-ווענדט אויף אידן. און וואָס ווייטער, אַלץ גרעסער וואַקסט ער, אַלץ מער אויגן באַקומט ער. שוין אין פינפטן יאָרהונדערט באַשליסט אַ פאַרזאַמלונג פון גייסטלאַכע צו באַגרעניצן די פריי-הייט פון אידן אין דער וואַל פון זייערע באַשעפטיגונגען; גייסט-לאַכע ווערן געוואָרנט ניט צו פאַרקערן מיט אידן און ניט צו זיצן באַ זייער טיש. מ'פאַדערט שיידונג פאַר געמישטע חתונות, און שטריינגע שטראָף פאַר יענע, וואָס וועלן זיך ניט שיידן. דאָס אַלץ ווערט געטאָן, כדי צו פאַרהיטן דאָס אומשולדיגע פאָלק פון צו זען די מעלות פון דער אידישער אמונה אין פאַרגלייך מיט דער קריסטלאַכער. מ'איז אויסן אויסצוגראַבן אַ תהום צווישן אידן און קריסטן, כדי ניט צו באַגעגענען קיין שטערונג באַם פאַרשפרייטן דאָס קריסטנטום. וואָס ווייניגער באַגעגניש צווישן קריסטן און אידן, וואָס מער צו דערנידעריגן דעם אידן אין די אויגן פון דעם ניט-איד, פאַרבאָט מען אידן האַנדלען מיט קנעכט.

פארבאט מען זיי צו האלטן נישט-אידישע דינערשאפט, פארבאט מען זיי צו האבן אזא באשעפטיגונג, וואָס קאָן זיי בריינגען אין פארקער מיט נישט-אידן. פארווערט מען עפנטלאכע אידיש-רעליגיעזע צערעמאָניעס — אפילו תהלים-זאָגן באַ אידישע לויט ווערט פארבאטן.

און אלדאָס ביז ווערט מאַטיווירט דערמיט, אז אידן, אלס פאָלק, זענען מאָראַליש נידעריג, דערפאר זענען זיי געזעלשאַפט-לאָז געפערלאַך — ווי ענלאַכע באַגרעניצונגען זענען מאַטיווירט געוואָרן שפּעטער. די געלערנטע גייסטלאַכע האָבן בלויז איין מאָטיוו: „גאָט אין הימל איז אומצופרידן דערמיט, וואָס אידן ווערן מענשלאַך באַהאַנדלט פון קריסטן“. די פּויבסטן, וואָס האָבן געטראַגן אויף זיך די פליכט גאָט צופרידנצושטעלן, מאַכן פאָרוואָרפן די מלכים, וואָס זענען מענשלאַך צו אידן. און פארקערט: פאנאטישע מלכים וואָרפן פאָר אַנדערע פּויבסטן, דראָען זיי אפילו מיט אַראָפּזעצן פון פאבסטלאַכן טראָן, דערפאר וואָס זיי פארקערן פריינטלאַך מיט אידן. ביידע האָפן צו געפינען לייטזעליגקייט אין גאָט'ס אויגן דורך דעם, וואָס זיי צווינגן אידן אָנצונעמען דעם קריסטלאַכן גלויבן. טרעפט, אז דער עפיסקאָפּ טרייבט אַרויס אלע אידן פון זיינע נחלאות, כדי נושא-הן צו זיין באַם מלך, און ס'טרעפט אויך, אז דער מלך טרייבט אַרויס זיינע אידן, כדי צו געפערן אַן איינפלוסרייכן עפיסקאָפּ. ביידע מאַטיווירן די גירושים דערמט, וואָס אידן זענען עקשנים אין זיילן נישט אנערקענען דאָס קריסטנטום... און טאָמער האָבן אידן אין דרום פראַנקרייך געאַטעמט פריי — ווייל ס'איז געווען אַ מלוכה, אונטערגעוואָרפן דער אויבערהערשאַפט פון די וועסט-גאָטישע הערשער אין שפּאַניע — שרייט מען אזוי לאַנג, אז דרום-פראַנקרייך איז פאראידישט, ביז מ'טרייבט די אידן אַרויס פון דאָרט (763), הגם נישט אלע און נישט פון אומעטום, אָבער דעם שרעק פון גירוש האָבן אלע אַריבערגעטראָגן. אפילו קארל דער גרויסער (768), וואָס האָט פון דער באַרבאַרישער ווירט-שאַפט אין איטאַליע, פראַנקרייך און דייטשלאַנד געמאַכט איין

מלוכה, דאָט אויך ניט געהאט דעם מוט צו באַהאַנדלען די אידן ווי מענשן, אין אַלע פרטים. ער האָט איינגעזען דעם גרויסן נוצן, וואָס אידישע אַרבעט, ענערגיע און אונטערנעמונגס-גייסט קאָן ברענגען דער מלוכה — און ער גיט די אידן ברייטע רעכט אויפ'ן געביט פון האַנדל און אינדוסטריע. אָבער אויפ'ן פאָליטיש-בירגערלאַכן געביט פאַרשמעלערט ער נאָך זייערע רעכט. ער אָנערקענט אידישע דיפּלאָמאַטישע פעאיגקייטן, און ער שיקט אידישע שליחים קיין אזיע און אַפריקא, אין די דאָרטאָגע הויפּן, כדי צו שאַפן האַנדלס-פאַרבינדונגען צווישן קארל'ס מלוכה און זייערע מלוכות. די שליחות'ן האָבן ערפּאָלג. אין זיין צייט באַזעצן זיך אידן אויך ארום רהיין. אָבער אינאיינעם דערמיט גיט ער אַרויס אַליין און באַשטעטיגט פריער-אַרויסגעגעבענע געזעצן, וואָס באַליידיגן און דערנידעריגן דעם אידן. למשל: אז אַ גוי קלאָגט אָן אַ אידן אין געריכט, איז גענוג אויב ער האָט דריי עדות. קלאָגט אָבער אַ איד אָן אַ גוי, דאַרף ער האָבן פיר עדות און אַמאָל זיבן און אַמאָל גאָר ניין. דאָס אייגענע איז. באַם שווערן אין געריכט פאַר'ן עדות-זאָגן: די גאַנצע תוכחה האָט ער געמוזט אַרויסרופן אויף זיין קאָפּ, אויב ער וועט ליגן זאָגן, אז ניט — איז ער ניט באַגלויבט געווען. קריסטן טאָרן ניט אָפּ-געבן קיין ערר אין אַרענדע צו אידן, און טאָרן ניט האַלטן אין אַרענדע קיין אידישע ערר, א. ד. גל. ער גיט זיי אָבער די מעג-לאַכקייט קולטורעל זיך צו באַפעסטיגן, און אין זיין צייט טרעפט מען אין גאַרבאָנע דעם באַרימטן רבי מכיר אַלס ראש פון דער קהלה און דער ראש פון אַ גרויסער ישיבה. קארל'ס זון, לוודויג, שטעלט זיך מער איין פאַר אידן. אין זיין צייט טראָגט די פאַ-מיליע מכיר דעם טיטעל נשיא. און דער נשיא האָט רעכט צו פאַרטיידיגן אידן פאַר דער רעגירונג. אידן האָבן גרויסע פעלד-גיטער ארום גאַרבאָנע און ווייסן ניט פון קיין דרוק. דעמאָלט טרעפט מען ווידער די קאטוילישע גייסטלאַכע, וואָס פריינטלען זיך מיט אידישע רבנים, זיי קומען אפילו אריין אין אידישע שולן און הערן דאָרט אַ דרשה. און קומען קלעריקאלע פאַנאַטיקער

און העצן דאָס פּאָלק און העצן דעם קעניג געגן אידן — ווי דאָס טוט, למשל, דער עפּיסקאָפּ פון ליאָן, אַגאָבאַרד — נעמט דער קעניג אויף זיך דירעקט די שוץ פֿון אידן. אמת, קיין גרויסער כבוד איז דאָס נישט; זיין א קעניגליכער „שוואַרץ-איד“ הייסט אזוי פיל, ווי צו זיין א לייבאייגענער, אן אייביגער קנעכט. דערצו האָט עס געקאָסט נישט ביליג... אָבער נוצלאַך אין אַ נויט איז עס אַמאָל געווען — ווייל פאַר אַ באַרויבטן אָדער גע'הרג'עטן אידן האָט דער קעניג געפאָדערט טייער באַצאָלט, האָט מען מורא געהאַט אָנצורירן דעם שוואַרץ-אידן.

אָבער נישט לאַנג האָלט דער שוץ. אינמיטן 9טן יאָרהונדערט צעפאלט לודוויג'ס מעכטיגע ירושה אויף דריי שוואַכע מלוכות: איטאַליען באַזונדער, פראַנקרייך באַזונדער און דייטשלאַנד באַזונדער. און ווערט די וועלטלאַכע מאַכט צעברעקלט, ווערט די קירכלאַכע מאַכט קאָנצענטרירט. ווערט די וועלטלאַכע מאַכט געשוועכט, ווערט די קירכלאַכע מאַכט געשטאַרקט — איבער אַלע באַזונדערע טעריטאָריעס און אַדמיניסטראַטיווע גרעניצן. די פראַנצויזישע קרוין קומט אָן צו „קארל מיט'ן פליך“ — אזוי האָט מען אים גערופן. ער בלייבט טריי די טראַדיציעס פון די פריערדיגע הערשער און באַשטעטיגט נישט די אַנטי-אידישע געזעצן, וואָס די גייסטלאַכקייט האָט אויף אידן אַ קאונסיל אויסגעאַרבעט (845). אָבער די גייסטלאַכקייט ווערט דערפון נישט נתפּעל. דאָס גיפטיגע מיטל: רעליגיעזער פאַנאַטיזם, אָנגעווענדט געגן אַנדערש-גלויביגע, בלייבט באַזיין אין האַנט. נוצן זיי דאָס אויס ביז די לעצטע מעגלאַכקייטן. אינ'ם דאָזיגן גייסט שרייבט מען ביכער, האַלט מען דרשות, דעבאַטירט מען אויף פאַרזאַמלונגען, דראָעט מען די רעגירער: מ'שפּילט אויס די פריצים געגן דער קרוין, אָדער די קרוין געגן די פריצים, מ'העצט דאָס פּאָלק, מ'היצט די אַטמאָספּערע — און ביסלאַכווייז צייטיגט זיך דער ערפּאָלג: אומענדלאַכער האָס צו אידן. דער לאַזונג: „נוקם זיין זיך אָן אידן פאַר קריסטוס'עם ליידן“, ווערט זייער פּאָפּולער. די וואָך פון פאַסחא ווערט פשוט

געהעצט אין אלע קירכן געגן אידן. ווערט עס כמעט ווי א מנהג צו באפאלן אידן אין דער וואך, ווי שלאגן, רויבן, מיט די פיס טרעטן. און האָבן זיך אידן פארטיידיגט, איז עס געקומען צו בלוט־פארגיסונג. אין טולוזא, למשל, פלעגט דער גראף פון שטאָט אלע יאָר, אום פרייטאָג פאר פאסחא, רופן צו זיך דעם פארשטייער פון דער אידישער קהלה, און אים געבן א פאטש אין פנים — א זכר צו די לידן פון קריסטוס. שפעטער האָט קארל דער תם אָפגענומען בא אידן פון גארבאָנער הערצאָגטום אלע זייערע נחלאות און זיי אוועקגעשענקט דער גייסטלאַכקייט. זענען די גייסטלאַכע געוואָרן גוט גענייגט צום קעניג. האָט עס פאָר־דראָסן די פריצים (פעאָדאלן), וואָס זענען שטענדיג געשטאַנען אין קאמף מיט דער קרוין פאר זייערע רעכט. אָבער אזוי ווי יעדער פון זיי איז אין די גרעניצן פון זיינע נחלאות געווען זעלבסטשטענדיג, האָבן זיי דעם קעניג אויף צורלהכעיס גענומען די אידן אונטער זייער שוץ. אָבער די פריצים האָבן אויך באַ־האַנדלט זייערע אידן ווי לייב־אייגענע, ווי קנעכט, זיי ער פארמעגן און זייער לעבן איז אינגאנצן געווען אין רשות פון זייער פריץ, אויף לעבן און טויט. יעדער פריץ איז אויף זיין מיסט געווען א פריינץ...

לעבט מען, לירט מען, געוואוינט מען זיך צו. און מ'זוכט טרייסט אין דעם, וואָס די אלגעמיינע באַדינגונגען פון דער צייט האָבן אביסל, און פון צייט צו צייט געמילדערט די קירכלאָכע און וועלטלאַכע אכוריות.

וואָרים פון מיטן 9טן ביז'ן 12טן יאָרהונדערט האָט פראַנקרייך איבערגעלעבט זייער א טומלדיגע צייט. די גאנצע מלוכה־אָרגאַניזאַציע האלט זיך אין איבערבויען. עס קעמפן פאר איינפלוס אויף מלוכה די פריצים־פעאָדאלן פון איין זייט און די שטאָטישע צעכן אָרגאַניזאַציעס פון דער אנדערער. אָדער די אינטערעסן פון שטאָט קעמפן געגען די אינטערעסן פון דאָרף. מלוכה וויל זיך באַפרייען פון ביידע. ריכטיגער: ביידע זיך אונטערטעניג מאַכן. זוכט מען שטיצע. זאמלט מען קרעפטן און

מיטקעמפער, די אָרגאַניזירטע קירך איז אַ קראַפט — ווייל זי האָט אַ קאָלאָסאַלע ווירקונג אויף די מאַסן. ווייל זי יעדער צד געווינען אויף זיין זייט. חנ'פעט מען זי. פאָלגט מען זי. און אַז מ'פאָלגט זי, דיקטירט זי איר ווילן מיט פייער פון הימל. אָבער אויך אידן זענען אַ מאַכט און מ'ווייל אויך זיי אויסנוצן. ביני-לביני איז מען דאָך פאַרנומען מיט זיך, מיט'ן אייגענעם שטרעבן צו מאַכט, צו הערשאַפט, לאָזט מען אידן אַביסל צורו. נוצן אידן אויס די צייט צו פאַרשטאַרקן זיך קולטורעל. קומען-אויף גרויסע ישיבות אין פראַנקרײך; קומען אַרויס די ערשטע ליטעראַרישע שאַפונגען פונ'ם פראַנצויזישן אידנטום, וואָס לאָזן זייער שטעמפל אויפ'ן אידנטום פאַר אייביגע צייטן. דאָס הייסט ניט, אַז אידן האָבן דעמאָלט פון צרות ניט געוואָסט. געוויס האָבן זיי גע-וואָסט. אָבער מיט אַ שטיקל מאַס. ניט אין גאַנצן לאַנד אין איין צייט. און, ווי באַמערקט, ניט אומעטום גלייך. געווען ערטער, וואו אידן האָבן געהאַט אַלע רעכט, און געווען ערטער, וואו זיי האָבן גאָר קיין רעכט ניט געהאַט. דאָ האָט מען זיי געצוואונגען צו שמה, אָדער צו גירוש: מ'באָגייט איבער זיי רויב און מאָרד און מ'טוט זיי אָן כלי-הענויים, און דאָרט לאָזט מען זיי רואיג לעבן און אפילו אין אַביסל פרייהייט. אָבער ס'קומט דאָס יאָר 1009. אין אייראָפּא גייט אום אַ קלאַנג, אַז די מחמד'אָנער האָבן פון ישו'ס קבר געמאַכט אַ מעטשעט. און באַלד קומט די וויסטע קאטוילישע פאַנטאַזיע און לייגט צו אַ קלאַנג, אַז אידן האָבן זיך פאַרבונדן מיט די מחמד'אָנער, כדי צו פאַרשוועבן די קריסט-לאַכע קרושה... און שוין האָט מען כלומר'שט געזען בריוו, וואָס אידן האָבן געשיקט וועגן דעם ענין, און שוין האָט מען כלומר'שט געכאַפט משולחים, וואָס אידן האָבן געשיקט צו דעם צוועק. און דער סוף — גירושים, מאָרד, זעלבסטמאָרד, רויב, פּיין ביז 1096, ווען דער ערשטער קרייצצוג איז פאַרגעקומען. אָבער ווייל דאָס אַלץ איז פאַרגעקומען, ווי געזאָגט, ניט אומעטום און ניט אין איין צייט און האָט אָנגעהאלטן ניט לאַנג, האָבן אידן, אין עלפטן יאָרהונדערט, אין צפון פראַנקרײך צייט געהאַט צו אַנט-

וויקלען דאָס אידנטום. קאָנצענטרירט דערהויפּט אויפ'ן רעליגיעזן געביט. ניט קיין פילאָזאָפיע, ניט קיין נאטורוויסנשאַפֿט און ניט קיין שיינע ליטעראַטור. די שירים, וואָס מ'האָט דאָרט יא געשריבן, זענען געווען תפילות; די פרושים וואָס זיי האָבן געשריבן אויף דער תורה, זענען געווען מדרשים און אגדות; דאָס לערנען, וואָס זיי האָבן געלערנט, איז געווען בלויז ד ע ר ת ל מ ו ד . אומעטום ישיבות, אומעטום בארימטע רבנים און לומדים, אבער בלויז צו דעם איינציגן צוועק — לערנען גמרא. האָבן זיי טאקע דערגרייכט צו אייביגע, רעליגיעזע ווערטן. דאָ, אין צפון פראנקרייך (אין טרואַ), איז געבוירן געוואָרן ר ש"י — דער זשעני און דער באַרקערפערער פון צפון־פראַנצויזשן אידנטום. און מיט אַ יאָרהונדערט שפעטער וואַקסט דאָ אויס די גרויסע שולע פון די „בעל־תוספות" — שאַרפּע אַנאַליטיקער, טיפּע לאָגיקער און אנערקענטסטע, און, ווי רש"י, ניט־אַפֿ־טיילעוודיגע כּפרשים פון תלמוד. און תלמידים וואַנדערן איבער'ן לאַנד, פון איין ישיבה אין דער אַנדערער, כדי צו זעטיגן זייער דורשט נאָך וויסן. און פראנקרייך ווערט דאן דער צענטער פונ'ם וועלט־אידנטום. כמעט דאָס אייגענע, אָבער אַביסל אַנדערש, געשעט אויך אין דרום פראנקרייך. לייכטער און פרייער האט זיך דארט געלעבט די אידן. קיין צרות און קיין בזיונות האט זיי דאָ אויך ניט געפעלט, אָבער געלערנט האָט מען. גאונים (ווי דער אלפס, למשל), גרויסע רבנים און בארימטע נעמען זענען אויך אין דער פראוואַנס (דרום פראנקרייך) ארויסגעוואקסן. די גרעסטע געגנער פון רמב"ם האבן דאָ געלעבט און געווירקט, אָבער אויך זיינע טיכטיגסטע פארטיידיגער. דאָ קוקט מען אויפ'ן רמב"ם, ווי אויף אַ געטלאַכן מאַן. און דעם „מורה־נבוכים" האָט מען אָנגענומען מיט דער גרעסטער באוואונדערונג. דאָ געפינען זיך מעצענאַטן, וואס מיט זייער הילף ווערט כמעט די גאנצע אידיש־אראבישע ליטעראַטור איבערגעזעצט אויף העברעאיש. און דאָס האָט ניט בלויז אַ לאָקאַלן אָדער צייטלאַכן ווערט פאַר דער אַנטוויקלונג פון אידנטום. און וואָס דאָ ווערט געשאפן, האָט

אויך אן אנדער כאראקטער, ווי די שאפונגען אין צפון. וועלט־לאכער, וויסנשאפטלאכער. די פירושים אויף תורה אין צפון־פראנקרייך זענען געבויט אויף מדרש און אגדה, אין דרום — אויף דקדוק און פרייען געדאנק. אזוי ענטוויקלט זיך פון איין זייט דאס טראדיציאנעלע אידנטום, פון דער אנדערער — דאס פרייע דענקען, און אלס דריטע קומט די קבלה, וואס אנטוויקלט זיך אין פראנקרייך אין 12טן יארהונדערט.

אזוי אינטענסיוו ארבעט דער אידישער געדאנק אין 11טן יארהונדערט און אין 12טן. און אויך די אידישע קהלות פאר־פעסטיגן זיך אין דער צייט. יעדע אידישע קהלה אין פראנקרייך האט איר עלטסטן (פרנס), באשטעטיגט פון קעניג, אָדער פון באַראָן — דער אייגענטימער פון שטאָט. ער איז דער וועלט־לאכער פאָרשטייער פון די אידן. שיצט די אלגעמיינע רעכט פון דער קהלה בכלל און די עקאָנאָמישע רעכט פון אידישע איינצלענע מיטגלידער. די רבנים פירן־אן מיט די גייסטיגע אינ־טערעסן פון די אידן. אלגעמיינע תקנות ווערן אויסגעארבעט און אָנגענומען אויף פארזאמלונגען פון פאָרשטייער פון אלע קהלות. אָבער דאָ קומט אונטער דער צווייטער קרייצצוג. (1147) און הגם קיין בלוט און לעבן קאָסט ער ניט די פראַנצויזישע אידן, אָבער ביטערניש און פארפאלגונג באקומען זיי אויך איצט צו פילן. זיי, און אויך אלע קומענדיגע דורות. ווארים אין דער צייט פון דעם צוג, ווען די „פאָרער“ (צו באפרייען קריסטוס'עס קבר פון מחמד'אנישע הענט) האָבן געדארפט האָבן געלט, און פיל געלט, האט מען דאס געלט געפונען בא אידן — ווייל פון לאַנגע יאָרן סוחרים. און אזוי ווי פאר געלט האָט מען דאָך געדארפט צאלן פראצענט, האט מען אָנגעהויבן צו קוקן אויף אידן אויסשליסלאך ווי אויף פראַצענטניקעס. אמת, די פראַצענטן האבן זיי ניט געצאלט, און דער פויבסט יעוועגעני דער צענטער האט מתיר געמאכט די „הייליגע פארער“ דעם קרן אויך ניט צו באַצאלן, און זיי האָבן געפאלגט; אמת איז אויך, אז די גייסטלאכע אַליין האָבן מודה געווען, אז די קריסטן זענען גרע־

סערע און אומברחמנות'דיגערע פראצענטניקעס ווי די אידן, אָבער דער קוק, אז אלע אידן זענען פראצענטניקעס, בלויבט אויף שטענדיג. און נאך אַ בלבל, אַ שווערערער, אַ בלוטיגערער, בלויבט אונז פון יענער צייט אין פראנקרייך — דאס איז דער בלוט-בלבל. זייערע אָנפאלן אויף אידן האבן די קרייצ-פאָרער פארענטפערט מיט דעם ליגן: אז אידן כאפן קריסטן און הענגען זיי אויף, ניט צו רעליגיעזע צוועקן, נאָר כדי נאָך אַמאָל מקיים-זיין די מצוה: אויפהענגען קריסטוס'ן. פון דאָנען ביז „אויפהענגען קריסטוס'ן" צו רעליגיעזע צוועקן איז וועניגער ווי אַ טריט. געפינט זיך טאקע אינגיכן איינער, וואָס מאַכט דעם דאָזיגן טריט.

אין יאָר עלף הונדערט איין-און-זיבעציג איז עס געשען. אין דער שטאָט בלאַ, אויפ'ן ברעג פון טייך לוארא, איז אַ ריטער צוגע-קומען צום טייך אָנצוטרינקען זיין פערד. דערווייל איז פון ערגיץ ארויסגעקומען אַ איד. האָט זיך דאָס פערד דערשראָקן און זיך אַרויסגעריסן פון זיינע הענט. דעם ריטער האָט עס פאַרדראָסן, איז ער געקומען אין שטאָט אַריין און האָט דערציילט, אז ער האָט אַליין געזען, ווי דער איד האָט אַריינגעוואָרפן אין טייך אַריין דעם קערפער פון אַ געקרייצטיג קינד. דער הויפט פון שטאָט האָט די דאָזיגע מערקווירדיגע מעשה איבערגעגעבן דעם גראַף — דעם באַלעבאָס פון שטאָט. דערביי האָט ער צוגעגעבן, אז „די אידן האָבן געוויס אומגעבראכט דאָס קינד, כדי צו באַנוצן זיין בלוט אויף פסח". די גאַנצע קהלה האָט מען איינגעזעצט אין תפיסה. כדי אויסצוגעפינען, צי איז די באַשולדיגונג אמת, האָט מען דעם ריטער אַריינגעזעצט אין אַ שיפּל, פול מיט הייליגע וואַסער, און אַריינגעלאָזט אין טייך. און אז דאָס שיפּל איז ניט אונטערגע-גאַנגען, איז עס געווען אַ ראיה, אז די באַשולדיגונג איז אמת. האָט מען אלע אידן, 31 אין צאָל, אַריבערגעפירט אין אַ הילצערנעם טורעם, און דעם טורעם אַרומגעלייגט מיט אַ גרויסן שייטער-הויפּען. נאָכדעם האָט מען די אידן פאַרגעלייגט זיי זאָלן זיך שמד'ן. און

אז זיי האָבן זיך אַנטזאגט, האָט מען זיי אַרױפגעוואָרפן אויפ'ן שײטערהויפּען און פאַרברענט (26טן מאי, כ' סיון, 1171).

מיט ניין יאָר שפּעטער, 1180, קומט אַרױף אויפ'ן טראָן פיליפּ-אויגוסט. דאָס איז געווען פאַר אידן אַן אמת'ער טיראָן. ער רויבט, ער מאָרדעט, ער טרייבט די אידן אַרױס פון זײַנע פּראָווינצן, און קאַנפּיסקירט זײַערע גיטער. דאָס געשעט אין יאָר 1182. און מיט זעכצן יאָר שפּעטער האָט ער די אַרױסגעטריבענע ווידער דערלױבט זיך צו באַזעצן אין די קרוין-גיטער, פון וואַנען ער האָט זיי אַרױסגעטריבן — כדי ער זאָל האָבן אַ קוואַל פון וואַנען צו ציען געלט. און מיט די שכנ'ישע פּריצים שליסט ער אַן אָפּמאָך, אז קיינער זאָל נישט האַלטן באַ זיך קיין אידן, וואָס געהערט צו אַן אַנדער גוטבאַזיצער. נישט ער זײַערע אידן, נישט זיי זײַנע אידן. די אידן זענען לײבאַייגענע פון די גוטבאַזיצער. צונעשמידט צו דער טעריטאָריע. און יעדער אײַגנטימער קאָן שינדן זיבן הויטן פון זײַנע אידן. און ער האָט געשונדן — קיין חילוק נישט, צי איז עס געווען דער קעניג, צי דער באַדאָן, צי אַן עפּיסקאָפּ. און קיין חילוק נישט ווער זיי זײַנען געווען. לודוויג דער יראשמיים איז נישט בעסער, און אין פיל פרטים ערגער, ווי פיליפּ-אויגוסט. און אז ער גרייט זיך צום זעקסטן קרייצצוג (1248), קאַנפּיסקירט ער קודם-כֹּל דאָס פאַרמעגן פון זײַנע אידן, כדי צו האָבן אויף הוצאות, און פאַראַרדענט, אז וואָס עמיצער איז שולדיג אַ אידן, איז די שולד קיין שולד נישט. היינט די רעליגיעזע דיספּוטן. אַ באַראַקטעריסטישער פאַקט:

עס אז פאַרגעקומען אַ דיספּוט צווישן די גייסטלאַכע און די אידן. דערביי איז זעווען אַ פּריץ. האָט ער פאַרלאַנגט, מ'זאָל אַהינברענגען דעם געלערנטסטן אידן און ער וועט מיט אים דיספּוטירן. האָט מען אזוי געטאָן. אז דער גרעסטער למדן איז געקומען, האָט אים דער פּריץ געפרעגט: „גלויבסטו אין דעם, וואָס ווערט דערציילט וועגן קריסטוס'עס געבורט?“ „ניין!“ — האָט דער איד געענטפערט. איז דער פּריץ אריין אין כּעס, האָט

דעם אידן אזא שטארקן קלאפ געטאן מיט'ן שטעקן איבער'ן קאפ, אז יענער איז אומגעפאלן א האלב-טויטער. אז דער אומערהערטער פאל איז אָנגעקומען צום קעניג דעם ירא-שמים, האָט ער געזאָגט: „געלערנטע טעאָלאָגן זאָלן זיך מתוכה זיין מיט אידן, אָבער א פשוט'ער מענש, ער הערט איינעם ריידן געגן קריסטנטום, דאָרף ער אַריינשטעקן זיין שווערט אין יענעמ'ס לייב אַריין“... גוט און פרום.

זיין שנאה צו אידן האָט ניט געהאט קיין גרעניץ. 1273 אָרדנט ער איין אין פאָריו א רעליגיעזן דיספוט, וואָס קאָסט טויזנט טער אידישע לעבנס. ער לאָזט אידן פייניגן פאר עלילת-דם, ער לאָזט אידן פאַרברענען פאר דורכשטעכן דאָס „הייליגע ברויט“ און פאַרגיסן זיין בלוט. ער לאָזט פאַרברענען דעם תלמוד, איין מאָל און נאָך א מאָל, בלויז צוליב אַ מסירה פון אַ משומד. כדי נאָט צו געפעלן, טרייבט מען אַרויס אידן פון די קרוין-גיטער, און כדי פול צו מאַכן די ליידליגע רעגירונגס-קאסע, קאָנפּיסקירט מען אַלע אידישע גיטער, און אזוי האַנדלען אויך די, וואָס זענען געקומען צו הערשאַפט נאָך דעם ירא-שמים. אַלץ ווי דער חשבון האָט געוויזן, ווי די הכנסה האָט פאַרלאָנגט און ווי די קירך האָט געפאָר דערט. צום סוף פון 13טן יאָרהונדערט, איז שוין בירגערלאַך קיין חילוק ניטאָ צווישן די אידן און דרום פראַנקרייך און די אידן אין צפון. ביידע ווערן געהעצט און באַרויבט און געטריבן. איצט איז שוין דאָ אַן אינקוויזיציע, וואָס העלפט אויסצוראָטן אידן. און אזוי פון יאָרהונדערט צו יאָרהונדערט. דאָס 14טע יאָרהונדערט הויבט זיך אָן מיט אַ גרוש (1306). אַ ביסל שפעטער בעט מען זיי (לודוויג דער 10טער) צוריק, אָבער בלויז אויף צוועלף יאָר — ווייל מ'האָט אויסגערעכנט, אז אין צוועלף יאָר צייט וועט מען שוין קאָנען די אידן גוט אויסזויגן, און נאָכדעם זיי אַרויסטרייבן. אגב האָבן זיי דאָך פאַר דער דערלויבניש צוריקצוקומען אויך באַצאָלט אַ גרויסע סומע. און פון זייערע אַלטע חובות נעמט ער אַיין צוויי-דריטל פאַר זיך. דערווייל נעמט ער די אידן אונטער זיין שוץ, ווי זיין אייגנטום, אָבער דאָ הויבט זיך אָן דאָס „הירטען“

אנשיקעניש" (1320), די פאסטוכער-פאגראמען. אידן ליידן אומ-
געהויער פיל, אי אין לעבן, אי אין פארמעגן. אבער דער קעניג
(פיליפ דער הויכער נעמט אן מיטלען זיי צו שיצן ערשט דאן,
ווען ער באמערקט, אז דער אידישער חורבן וועט ברענגען שאדן
דער מלוכה-קאסע.

אבער דאס נוצט ניט מער. עס ווילדעוועט א שרעקענס-עפיר-
דעמיע אין פאלק. אלע ריידן בלויז פון פארשווערונגען, פון כשוף
און כשוף-מאכער, פון שווארצער מאגיע, א. ד. גל. זעלבסטפאר-
שטענדלאך, אז צווישן די פארשווערער, כשוף-מאכער און שווארצע
מאגיקער פארמישט מען אידן און מ'איז זיך נוקם אן זיי. קומט
די געלט-גיוער פון קעניג און שטיצט די אלע משוגע'ן. עס הויבן
זיך אן בלבלים אויף אידן. אז זיי האבן פארגיפטעט ברונענס,
טייכן, ווערט יעדער בלבל אָנגענומען פאר אן אמת. שטראפירט
מען די קהלות, אויף וועלכע דער בלבל פאלט. דאס געלט קומט
אריין אין קעניגליכער קאסע. כדי מ'זאל פינקטליך איינצאלן די
דאָזיגע שטראפן, האָט מען די חשוב'ערע אַריינגעזעצט אין תפיסה,
ווי ערבות. און אז מ'האָט פאַרט ניט געקאָנט איינצאלן, האָט מען
טאָקע דעם 27טן אויגוסט, 1320, פארברענט 160 אידן. און פיל
מער זענען אומגעקומען דורך אנדערע מיתות משונות. נאָכדעם
האָט מען די אידן גאָר אַרויסגעטריבן פון זייערע איינגעזעסענע
ערטער. איין מאָל און נאָך אַ מאָל און אַ דריטן מאָל. און מ'באַ-
רויבט זיי און מ'פאַרפּאָלגט זיי ווי די חיות אין די וועלדער. ביז
דער מיט פון 14טן יאָרהונדערט האָט זיך נאָך די אידישע קולטור
אין פראַנקרייך דערהאַלטן. אָבער פון דער צייט אָן, מיט אירע
אומגעהייערע ליידן, פאָגראַמען און גירושים, הויבט אויך די אידישע
קולטור אָן צו פאַלן. עס פאַלן באַ זיך אויך די מענשן. און וואָס
ברייטער עס ווערן די קרוין-גרעניצן, אלץ אויף גרעסערע שטרעקעס
איז גילטיג די בייזשאַפטיגע קרוין-פּאָליטיק בנוגע אידן. און אין
אָנהויב פון 16טן יאָרהונדערט טרעפן מיר אין פראַנקרייך אידן,
נאָר אין מאַרסעל און אין עטלאַכע אנדערע באַצירקען, וואו דעם
קעניג'ס דעה גילט ניט.

און דאָ געשעט דאָס מערקווירדיגע: אין דער צייט הויבן אָן אַריבערצוקומען קיין פראַנקרייך די אַרויסגעטריבענע אידן פון שפּאַניע און פּאָרטוגאַל. זיי באַזעצן זיך אין בעיאָן, באָרדאָ, א. א., און מ'לאָזט עס צו. אָבער זיי רופט מען ניט אידן, נאָר „נייע קריסטן“. און ביז 1730 בלייבן זיי באַ דעם נאָמען. קוקנדיג אויף זיי — שוין־געבויטע, ענערגישע, שטאַלצע, ארבעט־ליבענדיגע, געבילדעטע און זעלבסטאָכטענדיגע, הויבט מען אָן צו קוקן אויף אידן בכלל מיט מער אַכטונג. מ'הויבט אויך אָן צו קוקן אויף זיי, ווי אויף ניצלאַכע בירגער. און אין אָנהויב פון 17טן יאָר־הונדערט טרעפן מיר ווידער אידן אין די גרויסע צענטערן, אַרום ים, ווי מיט טויזנט יאָר פריער. מיר טרעפן זיי אָבער אויך אין פאַריז און אין ליאָן. זיי אימפּאָרטירן און עקספּאָרטירן סחורה — און ביידע, צוגונסטן פון דער באַפעלקערונג. דאָס פּאָלק זעט איין די נוצן, וואָס אידן ברענגען. און אז די גייסטלאַכע פּאָדערן, און לודוויג דער 13טער באַפעלט אין יאָר 1615, מ'זאָל מיט אידן קיין שום מגעזומשאַ ניט האָבן — פּאָלגט ער מער קיינעם ניט. עס העלפט אפילו ניט די השגחה פון די יעזואיטן, אַז דער באַפעל זאָל יאָ פאַרווירקלאַכט ווערן. מיט יאָרן שפּעטער ווערט דערזעלבער באַפעל נאָכאַמאָל איבערגע'חור'ט, אָבער אויך אָן דערפּאָלג. אין לעצטן פערטל פון 17טן יאָרהונדערט הערשט אין פראַנקרייך אַזאַ עקאָנאָ־מישע לערע, וואָס זעט דאָס גליק פון לאַנד און פון דער באַפעלקערונג אין אָרגאַניזירטן האַנדל מיט אויסלאַנד (מערקאַנטיליזם). עס האָט געהייסן: „אויספיר פון סחורה, איז איינפיר פון געלט; אריינפיר פון סחורה, איז אויספיר פון געלט“. האָט מען געמוזט זען, וואָס מער סחורה אַרויסצופירן פון לאַנד. דערצו האָט מען נויטיג געהאַט פייאַגע סוחרים. האָט מען אין פאַרשידענע פונקטן פון דער פראַנצויזישער מלוכה געגעבן אידן פאַרשיידענע האַנדלס־פּרווילעגיעס. דערהויפּט אין די פראַנצויזישע קאָלאָניעס. אָבער שוין מיט פיר־פּינף יאָר שפּעטער קומט לודוויג דער 14טער און פאַרבאָט די אידן צו וואוינען ניט בלויז אין פראַנקרייך, נאָר אפילו אין די קאָלאָניעס. נאָר אין עלזאַס־לאָטרינגען ערלויבט מען

זיי צו וואוינען. אבער דאָס ווערט אן אמת'ע „טשערטא אָסער-
 לאָסט" פאַר אידן. אויסער דער טשערטא. ניט איין פוס-
 טריט. דערצו אומגעהייער שווערע אָפּצאָלן פאַר יעדער באַוועגונג.
 אזוי האָט פראַנקרייך איצט באַקומען צווייערליי אידן: מיוחסים,
 רייכע, פרווילעגירטע — אזוי גערופענע „נייע קריסטן", אין
 באַרדאָ, און די נייצוגעקומענע אַרימע, פאַר'חושכ'טע, אויסגע-
 זויגענע עלזאָס-לאָטרינגישע אידן (אָדער „דייטשע אידן"), א
 שטייער-מאַסע אָן יעדער רעכט. די ערשטע האַלטן זיך פּרעך גען
 די אנדערע אידן, ווילן מיט זיי קיין מגעזמשא ניט האָבן. אזוי
 קומט מען אַריין אין 18טן יאָרהונדערט ווען די אויפּקלערונג,
 דערהויפּט אין פראַנקרייך, און פון פראַנקרייך אויס—פארפלייצט
 די וועלט. מען הויבט אָן אויסצולאָכן די רעגירונג מיט אירע
 תרי"ג מאָל תרי"ג באַגרעניצונגען אויף אידן, אין וועלכע קיין
 לעבעדיגער מענטש קאָן זיך מער ניט אַריענטירן. עס ווערט
 אויך אונטערגעגראָבן דער אויטאָריטעט פון דער קירך אַלס פאַק-
 טאָר אין דער אידישער געזעצגעבונג, און די באַציאונג צו אידן
 ענדערט זיך, אמת, אָנשטאָט רעליגיוזע מאָטיוון קומען סאָציאַל-
 עקאָנאָמישע מאָטיוון, וואָס באַרעכטיגן אידישע באַגרעניצונגען.
 אָבער די לעצטע מאָטיוון ווירקן שוואַכער. ס'פּעלט אין זיי דער
 פאַנאַטישער עלעמענט. זאמלען זיך טאַקע אידן אין
 די גרויסע צענטערן און לודוויג דער 16טער באַשטימט אַ ספּעציעלן
 פאַרטיידיגער פאַר אידישע אינטערעסן. ער באַשטימט אויך אַ קאָ-
 מיסיע, וואָס זאָל אויסארבעטן אַ מעמאָראַנדום וועגן מיטלען צו פאַר-
 בעסערן די אידישע לאַגע. באַטייליגן זיך אין דער קאָמיסיע אידן פון
 ביידע קאטעגאָריעס, און צו זיי נאָך אַ דריטע: אַ גרופּע אויסגעצער-
 טע, פאַרפייניגטע אַוויאָנער אידן. אָבער צו קיין הסכם זענען די אידן
 צווישן זיך ניט געקומען. בעת די באַרדאָער אידן האָבן געוואָלט
 פאָדערן שוין בירגערלאַכע רעכט, האָבן די עלזאָסער אידן פאַרלאַנגט
 כאָטש געוויסנספּריהייט... ערשט צום סוף 18טן יאָרהונדערט
 (1784) ווערט בטל דער ספּעציעלער קאָפּ-שטייער, וואָס מ'האָט
 געמאַנט פון אידן, „וואָס האָט זיי פאַרגליכן מיט בהמות". אין

דער זעלבער צייט באקענט זיך מ י ר א ב א, דער גרויסער פאליטישער טוער אין פראנקרייך, מיט'ן אידישן פלאָזאָף מענ-דעלסאָן אין בערלין, און שרייבט אָן אַ בראַשור פאַר אידישער גלייכבאַרעכטיגונג. די בראַשור מאַכט גרויס אויפזען. נאָך איי-דער זי ברענגט צו וועלכע עס איז רעזולטאַטן, ברעכט אויס די גרויסע פראנצויזישע רעוואָלוציע, (1789).

אָבער לכתחילה בלייבן אידן אָן אַ זייט אויך איצט. און אַז נאָכ'ן נעמען שוין די באַסטיליע, אַז ס'הויבן זיך אָן אַגראַר אומ-רוען אין לאַנד און ס'קומט צו אידישע פּאָגראַמען אין עלזאַס-לאָטרינגען, טויזנטער מענשן צעלויפן זיך וואוהין די אויגן טראָגן זיי — קלייבט זיך ערשט די פּאָלקס-פארוואַמלונג צו פארווערן די פויערים צו רויבן אידן, ווייל זיי זענען דאָך אויפגעשטאַנען געגן די פאַרהאַסטע פריצים. און אַז מ'האַט אָנגענומען די באַרימטע „דעקלאַראַציע פאַר מענשן-רעכט“, לויט וועלכער „ק י י מ ע נ ש ק אָן ניט זיין באַגרעניצט אין זיינע רעכט צוליב זיינע רעליגיעזע איבערצייגונגען“, בלייבן אידן אויסגעשלאָסן פונ'ם כלל „מענש“. ערשט שפעטער, נאָך פיל פעטיציעס, פלאַ-מענדיגע רעדעס און שתדלנות באַקומען אויך אידן אַלע רעכט. די פון באַרדאָ (זיי ווילן זיך ניט מישן מיט די אַנדערע אידן), דעם 25טן יאנואַר, 1790, און די אַנדערע אידן דעם 27טן סעפּ-טעמבער, 1791. אידן זענען געוואָרן פראַנצויזן. זיי באַטייליגן זיך אין אַלע רעוואָלוציאָנס מלחמות, אין אַלע רעוואָלוציאָנערע קרייז-לאַך, אין דער נאַציאָנאַלער גוואַרדיע, אין דער מיליציע און אין דער צייט פון ט ע ר אָ ר זאָגן זיי זיך אויך אָפּ פון די „רעליגיעזע פאַראורטיילן“ און אונטערוואַרפן זיך דער דינסט פון „פאַרנונפט“... קומט אָבער נאָפּאָלעאָן דער ערשטער און שמעלט ווידער אַרויס אידן באַזונדער. ער צווייפלט, צי ק ע נ ע ן אידן זיין אמת'ע בירגער און צי זענען זיי ווערט צו באַקומען אַלע בירגער-רעכט, ווי אַן אמת'ער פראַנצויז. עס פאַסט אים ניט אַרויסצוטרײַבן די אידן פון פראַנקרייך, אָבער זיי „פיקסן“, זיי איבערערציען, דאָס איז ער גרייט אונטערצונעמען. קומט דער

דרייסיגסטער מאי, 1806, און ברענגט צו דער וועלט א טאָפּעלסטן באַפעל פון נאָפּאַלעאַנ'ען: ערשטנס, אז אַלע חובות, וואָס אידן מאָנען פון די פּויערים, אַרום אויבערשטן און אונטערשטן רהיין, זאָלן אָפּגעלייגט ווערן אויף אַ יאָר; און צווייטנס, אז אין צוויי חדשים אַרום זאָל ווערן צונויפגערוּפּן אַן אסיפה פון ניט ווע-ניגער ווי הונדערט אידן, וואָס לעבן אין פראַנקרייך, וואָס די פראַנצויזישע פערפעקטן וועלן אויסקלייבן פון צווישן די רבנים און וועלטלאכע נאָטאַבלען. דער מאַטיוו פונ'ם ערשטן האַלבן באַפעל איז געווען: צו העלפן די פּויערים, וואָס זענען אַרײַנגעפאלן אין די הענט פון די פראַצענטניקעס; דער מאַטיוו פונ'ם צווייטן האַלבן באַפעל: אויפצולעבן אין אידן דאָס טעמפֿגעוואָרענע בירגערלאַכע געוויסן א. א. וו. דעם 29טן יולי, שבת, האָט זיך געעפנט די פאַרזאַמלונג. דער פאַרשטייער פון דער רעגירונג האָט דערביי געהאַלטן אַ באַליידיגנדע רעדע וועגן אידן. נאָכדעם האָט ער זיי פאַרגעלייגט 12 פראַגן, אויף וועלכע זיי האָבן געדאַרפט ענטפערן. די וויכטיגסטע: צי איז אַ גט, וואָס איז געשריבן געוואָרן באַ אַ רב, גילטיג, אפילו ווען דאָס פראַנצויזישע געריכט איז ניט מסכים צו אים? צי זענען ערלויבט געמישטע חתונות צווישן אידן און קריסטן? צו קוקן אידן אויף פראַנצויזן, ווי אויף בריי-דער, אָדער ווי אויף פרעמדע? צי האַלטן די אידן, וואָס זענען געבוירן אין פראַנקרייך, דאָס לאַנד פאַר זייער פאָטערלאַנד, וואָס זיי זענען מחויב צו שיצן און צו ערפילן אירע געזעצן? די „נאָ-טאַבלען" זענען אינגאנצן בטל געוואָרן באַ זיך און אויף אַלע פראַגן געענטפערט אזוי, ווי נאָפּאַלעאַנ'ען זאָל וואוילגעפּעלן. נעמלאַך: דער אידישער גט האָט קיין ווערט ניט, כל זמן דאָס בירגערלאַכע געזעץ באַשטעטיגט אים ניט; געמישטע חתונות האָבן גילטיקייט — ווייל דאָס איז אַ בירגערלאַכער ענין, ניט קיין רעליגיעזער — און אַ איד, וואָס הייראַט אַ קריסטין, „הערט ניט אויף צו זיין אַ איד אין אידישע אויגן". און ווייטער ער-קלערן די נאָטאַבלען, אז אידן קוקן אויף די פראַנצויזן, ווי אויף זייערע ברידער; אז נאָכדעם ווי די אידן האָבן זוכה געווען צו

ווערן א טייל פונ'ם פראנצויזישן פאָלק, איז שוין די פאָליטישע גאולה געקומען און די אידן עקזיסטירן ניט מער ווי א באזונדער פאָלק; אז די אידן אין די פארשידענע לענדער פילן ניט קיין ברידערלאכקייט צו אנאנדער, אז א פראנצויזישער איד פילט זיך ווי א פרעמדער צווישן ענגלישע אידן, וואָרים זיי זענען אמת'ע "פראנצויזן, נאָר פון אידישן גלויבן". און אויב מלוכה פאָדערט, קאָנען זיי דערפון אויך נאָך עפעס אַראָפּלאָזן און אז וו.

נאָפּפּאָלעאָן איז צופרידן געווען מיט דער קנעכטישער אונ-טערטעניגקייט פון די אידישע נאָטאָבלן. ער האָט נאָר נאָך גע-וואָלט, אז זייערע ענטפערס זאָלן באַשטעטיגט ווערן פון רעלי-גיעזע אויטאָריטעטן, כדי אידן זאָלן זיי אָננעמען ווי געזעצן. צו דעם צוועק לאָזט ער וויסן די אסיפה, אז ער האָט באַשלאָסן, אז די אסיפה זאָל זיך פארנעמען מיט צונויפרופן קיין פאָריז א סנהדרין פון צווישן די אידן פון דער גאנצער וועלט. זאָל דער סנהדרין ארויסזאָגן זיין מיינונג וועגן די תשובות פון דער אסיפה (אגב האָט ער גערעכנט דערמיט אונטערצוקויפן די אידן פון מזרח-אייראָפּא, כדי זיי זאָלן אים טריי זיין באַ זיין קריגס-צוג קיין מזרח-אייראָפּא, וואָס ער האָט דעמאָלט שוין גע-פלאַנט). דעם 9טן פעברואר, 1807 איז זיך דער סנהדרין צו-נויפגעקומען. ער האָט עקזיסטירט אַ חודש צייט. אין דעם חודש האָט ער אָנערקענט און באַשטעטיגט אלע תשובות, וואָס די ערשטע אסיפה האָט געגעבן. ער האָט זיי נאָר צוגעגעבן אַ פאָרם פון אַ "שולחן-ערוך", מיט אַן "ערקלערונג", וואו זיי האָבן זיך און דאָס אידישע פאָלק, וואָס אין זיין נאָמען האָבן זיי גערעדט, דערנידעריגט ביז דער לעצטער מדרגה.

די ערקלערונג האָט געהאט אַ שוידערליכע ווירקונג אויפ'ן נאָנג פון דער אידישער אַנטוויקלונג אויף דער גאנצער וועלט, ביז אויפ'ן היינטיגן טאָג. זי גילט ווי דער גרונטשטיין פון דער אַסימילאַטאָרישער אידעאָלאָגיע אין אלע לענדער.

אָבער ניט קוקנדיג דאָרויף גיט נאָפּפּאָלעאָן, אין דערזעלבער צייט, ארויס אַ באַפעל, וואָס באַגרעניצט די רעכט פון די אידן

אין עלזאס אויף אַ משך פון צען יאָר — ביז וואַנען זיי וועלן בעסער ווערן... אינגיכן פאַרשווינדט נאָפּאָלעאָן, עס פאַרשווינדן זיינע גזרות אויף עלזאס'ער אידן. אידן ווערן אין זייער רעכט — פראַנצויזן גלייך. אידן פאַרנעמען גאָר אינגיכן וויכטיגסטע מלוכה-פאַסטנס, מיניסטאַרן, סענאַטאָרן א. ד. גל. און דאָס באַ אַלע רעזשימען — סיי רעפּובליקאַנישע, סיי מאָנאַרכיסטישע. אזוי דערגרייכט מען די 90טער יאָרן פון 19טן יאָרהונדערט. דאָ קומען די מאָנאַרכיסטיש-קלעריקאַלע גרופן אין פראַנקרײך מיט אַ בירגערליך-פּאָליטישן בלוט-בלבול אויף אידן, מיט דעם ענין דרייפּוס. אַ קאַפיטאַן, מיט אַ הויכער שטעלונג אין דער קריגס-פאַרוואַלטונג, וואָס זאָל בלומרש'ט האָבן פאַר-ראטן דאָס פאַטערלאַנד. דערמיט האָט מען געוואָלט טרעפן אי דער רעפּובליק, אי די אידן. דרייפּוס'עס אומשולד איז באַוווּזן געוואָרן. אָבער ער דינט ביז היינטיגן טאָג אַלס מוסטער-בלבול פאַר אַלע אַנדערע מזרח-אייראָפּעאישע פעלקער, וואָס האָט אונז ביז איצט שוין געקאָסט אומגעהייער פיל בלוט און לעבנס.

פון קיין לעבעדיגן פּאָליטיקאן און שאַפּנדיגן אידנטום אָבער איז אין פראַנקרײך מער כמעט קיין זכר ניט גע-בליבן.

רש"י (רבי שלמה יצחקי)

קיון איינציגער פון אונזערע גרויסע, אין די לאנגפארגאנגענע
יארהונדערטן, האט זיך נישט דערווארבן בא אידן אזא פאפולאר-
ריטעט, ווי רש"י. קיינער פון יענע צייטן, און פון אלע שפע-
טערדיגע צייטן, האט נישט זוכה געווען, אז זיין נאמען זאל געפארט
ווערן מיט דער תורה, ווי רש"י. „חומש מיט רש"י — אט
דער געפארטער, אבער גאנץ צונויפגעשמאלצענער אויסדרוק, איז
דאך דער עלעמענטארסטער און פאפולערסטער קולטור-באגריף
באם אידישן פאלק. וואס פאר א אידיש-קינד'ס הארץ האט נישט גע-
קלאפט מיט פרייד, איז נישט פול געווען מיט קדושה, בא „התחלת
חומש מיט רש"י? ווער האט נאך ווי רש"י באגלייט דאס אידי-
שע קינד אויפ'ן גאנצן וועג פון זיין אנטוויקלונג — אויסגייענדיג
מיט אים פונ'ם געטליך-פשוט'ן חומש, און אריענטירנדיג אים
אין די קאמפליצירטסטע שטעלן פון תלמוד? און דאס איז דאך
געווען דער איינציגער וועג און דאס איינציגע ציל פון דער גאנ-
צער אמאליגער אידישער ערציאונג! אהן רש"י — ווי בלינדע
און א פירער. מיט רש"י — קיין בארג נישט צוהויך, קיין טאל
נישט צוטיף. קיין לאבירינט נישט און אן אויסגאנג. שוין נייט
יארהונדערטן איז רש"י דאס ליכט אין די אויגן פון אלע תורה-
קולטור-טרענער, פון אלע תורה-קולטור-שאפער. זיינע שאפונגען
אלליין זענען א גרויס שטיק קולטור. פון אים און ווערט דער
תלמוד צוגענגליך צו ברייטערע שיכטן פון פאלק. פון אים און
הויבט זיך אן א נייע קולטור-עפאכע בא אידן — די רבי'שע.
געבוירן איז רש"י אין יאר 1040 אין דער שטאט טרוא
— די הויפט-שטאט פון דער פראווינץ שאמפיון, אין צפון-
פראנקרייך. א בארימטער האנדלס-צענטר איז טרוא דעמאלט גע-
ווען. וועלט-יירידים פלעגן דארט פארקומען. דא האבן זיך בא-
געגנט סוחרים פון פראנקרייך מיט סוחרים פון דייטשלאנד, סוחרים

פון שפאניע מיט סוהרים פון סלאווישע לענדער. אפריקא און אזיע מיט אייראָפּא האָבן זיך דאָ צוזאַמנגעטראָפּן. גרויסע גע-
שעפטן זענען דאָ געמאַכט געוואָרן, און די אָרטיגע באַפעלקערונג
האָט רייך פאַרדינט דערביי. וואָרים דער שטייגער איז דאָרט
געווען, אז די אָנגעפאַרענע סוחרים האָבן ניט געטאָרט האַנדלען
דירעקט איינער מיט'ן אנדערן און פאַרקויפּן די סחורות זייערע
איינער צום אנדערן. די אָרטיגע איינוואוינער, זיי פלעגן עס
זיין די פאַרמיטלעך: אָפקויפּן די דאָזיגע סחורות באַ איינע און זיי
פאַרקויפּן צו אנדערע. פלעגן זיי דערביי גוט פאַרדינען. האָבן זיך
אויך מלאכות אַנטוויקלט אין שטאָט — וואָס האָט געכאַטן אַ
גרויסן אָפּזאץ געבויט. זעלבסטפאַרשטענדליך, אז באַ דעם אלעם זע-
נען אידן אויך ניט אויסן געבליבן. אויסער דעם פלעגן זיך אידן
פאַרנעמען מיט פאַרדיאָן, מיט האַלטן פערלער אין אַרענדע און
אַליין זיי באַארבייטן אָדער דורך קנעכט. זיי האָבן זיך אויך פאַר-
נומען מיט פּראָצענט געשעפטן. זיי האָבן אויך וויינגערטנער גע-
פלאַנצט, וויין געדראָשן און פאַרקויפּט. אַ גוטער און גויםיגער
אינדוסטריע-צווייג אין לאַנד. און דעמאָלט, אין ערשטן יאָרהונט-
דערט פונ'ם צווייטן יאָרטויזנט, האָט זיך דאָרט אידן געלעבט
רואיג. פאַר דער רו האָבן זיי אפילו גאַנץ טייער געצאָלט: אי
קאָפּ-שטייער, אי האַנדלס-שטייער, אי סתם שטייערן. אָבער
ס'איז ווערט געווען. און לעבן אידן רואיג אין אַ פלאַץ, ווערט דער
פלאַץ אַ מקום-תורה.

אין אָט דער רואיגער „פּרנסה-שטאָט" איז עס רש"י גע-
בוירן געוואָרן. זיין פאָטער איז געווען אַ באַרימטער למדן. עס
האָבן ניט געפּעלט אויך אנדערע לומדים אין שטאָט. זיין יוגנט
פאַרבריינגט רש"י אין זיין געבורטס-טאָרט. אין זיין פאָטער'ס
הויז. אָבער נאָך גאָר יונג פילט ער, ווי שווער עס איז דאָס
גמראלערנען אָן אַ ריכטיגן פירוש. עס זענען שווער איינצלענע
ווערטער. ס'זענען שווער גאַנצע שטעלן. דערצו איז ניט אומעטום
דער נוסח זיכער. די איבערשרייבער — פון דרוקן האָט מען
דעמאָלט ניט געוואוסט, — האָבן אָפט פאַרגרייזט געוויסע זאַצן.

און יעדער איבערשרייבער אויף אן אנדער אופן. אין טרום האָט מען אָבער געוואוסט, אז אין די לאַטרינגישע גרויסע ישיבות און אין ווערמייזע (איצטער: וואָרמס), ווי אין מאַגענצא (איצטער: מאַינץ), א. ד. גל., געפינען זיך „קונטרסים“ אזוינע, וואו ס'זענען פאַרשריבן כמה וכמה פירושים אויף די שווערע שטעלן אין דער גמרא. אז דאָרט געפינען זיך אויך ש"ס'ן וואָס גרויסע גאונים האָבן קאַרעגירט און פעסטגעשטעלט א יי זיכערן טעקסט. איבערשרייבן אזא מין ש"ס פאַר זיך — ווער איז דאָס אימשטאַנד געווען? אפילו א „קונטרס“, איינעם בלויז, איז נישט יעדער אימשטאַנד געווען צו לאָזן איבערשרייבן פאַר זיך. אן עשירות האָט עס געדאַרפט קאָסטן! האָט רשי נישט לאַנג געטראַכט און זיך אוועקגעלאָזט אין יענע ישיבות אַרײַן, אַלײַן זיך באַקענען מיט די אַלע נויטיגע שאַפונגען, און, אויב נאָך וועט אים העלפן, וועט ער פון אַלע קאַרעגירטע נוסחאות אין תלמוד מאַכן א יי נוסח. און פון אַלע פירושים, וואָס זענען פאַרשריבן אין די פאַרשיידענע קונטרסים (העפטן אזוינע), אין די פאַרשיידענע ישיבות, מאַכן א יי פירוש, צונויפגעשריבן אין איין קונטרס. טרעפט, אז ער כאַפט זיך אַמאָל אַראָפּ אַהיים, אויף א קורצער צייט. האָט אַמאָל פאַראיינס אויך חתונה. לאָזט ער איבער די פרוי אין טרום באַ זיינע עלטערן, און ער וואַנדערט פון ישיבה צו ישיבה, זיצט פאַר זיינע גרויסע רביים און לערנט תורה. ער פאַרגלייכט ש"ס צו ש"ס, נוסח צו נוסח און גמרא צו גמרא; קונטרס צו קונטרס און דעם שטייגער לערנען אין איין ישיבה צום שטייגער לערנען אין אן אנדער ישיבה. און עס ווערט באַ אים פאַרטיג אַ גרויסער פלאַן, וואָס ער זאָל טאָן כדי די תורה צוגענגליך צו מאַכן צו ברייטערע שיכטן.

אָבער נישט בלויז תורה האָט ער געלערנט פון זיינע רביים. תורה אַלײַן אָן גוטע מדות איז אים ווי פערל אויף אַ שנירל, וואָס האָט נישט קיין קניפּל פון אונטן. איז ווי ס'וואַקסט זיין גרויסקייט אין לערנען, אזוי וואַקסט אויך זיין גרויסקייט אין פרומקייט, זיין גרויסקייט אין איינפאַכקייט, אין פשטות, סיי אין לערנען, סיי אין

לעבן. זיינע רבנים זענען באגייסטערט פאר אים. זאָגען אים פאַר אַ גרויסע צוקונפט און רעדן אים צו, אָנצוהויבן אויך פראקטיש טאָן עפעס אין לערנען, און ניט בלויז פאר זיך.

צו פינף-און-צוואַנציג יאָר קערט ער זיך אום צוריק אין זיין געבורטס-שטאָט, טרוא. דאָ עפנט ער אַ ישיבה, וואוהין עס קומען זיך צונויף פיל תלמידים פון די לאַטרינישע ישיבות, וואו רשי איז פריער אליין געווען א תלמיד. זיין רום פאַרקלינגט אַ וועלט, אָבער ער ווייסט דערפון ניט, אָדער ער מאַכט זיך דערפון ניט. ער פירט זיך זיין באשיידענעם שטייגער לעבן. אַ ווינגאַרטן האָט ער, באַאַרבעט ער אים, מאַכט אויס דעם וויין, און ציט דערפון זיין חיונה. אָבער פרנסה איז אים אַ נעבן-זאַך. דער עיקר איז אים: אויפצובויען דעם גרויסן בנין, וואָס ער האָט שוין לאַנג באַשלאָסן. און אָט די אַרבעט נעמט ער איצט אונטער, מיט דער הילף פון זיינע תלמידים. גראַד זענען אין טרוא געווען גראַבאַרנים, וואו מ'האָט אויסגעמאַכט פעל און אויסגעאַרבעט פאַרמעט. דערפאַר איז דאָ פאַרמעט געווען ביליג. האָט מען זיך גיכער און מער געקאָנט פאַרנעמען מיט איבער-שרייבן ספרים, קונטרסים-פרושים און אפילו דעם גאַנצן תלמוד. גייט טאַקע דאָ אַוועק אַ קאַלאַסאַלע קאַלעקטיווע אַרבעט פון רשי מיט זיינע תלמידים, וואָס דויערט יאָרן און יאָרן: ערשט פון דער ישיבה אין טרוא קומט אַרויס דער לעצטער נוסח פון תלמוד. ערשט דאָ ווערט איינמאָל פאַר אַלעמאָל פעסטגעשטעלט דער טעקסט, וואָס איז אָנגענומען געוואָרן באַ די אידן אויף דער גאַנצער וועלט; רשי'ס אייניקלעך און תלמידים האָבן אים אָפ-גע'חתמ'עט.

און אז דער טעקסט איז פעסטגעשטעלט, הויבט מען אָן צו טראַכטן וועגן אַן אַלגעמיינעם פירוש אויף תלמוד. און ווידער ווערן צונויפגענומען די פאַרשידענע קונטרסים, וואָס האָבן זיך געפונען אין די פאַרשידענע ישיבות, ווי מאַינץ, וואָרמס, רוים, אַרלעאַנס, און ווערן פאַרגליכן, פאַנאָדערעגעליי-דערט און פאַנאָדערעגשריבן לויט די איינצלע מסכתות פון

ש"ס. און ערשט נאָכדעם קלייבט מען אויס דאָס בעסערע, דאָס ריכטיגע, מ'גייט צו דערצו דאָס אייגענע, וואָס רשי האָט אַליין געשאפן, און וואָס עס איז אין דער ישיבה, אין טרוא, קאַלעקטיוו געשאפן געוואָרן, און עס קומט אַרויס מיט דער צייט דער גרוי-סער פירוש-רשי כמעט אויף גאַנץ ש"ס. אַלע צונויפגעשריבן אין איין קונטרס. אָבער דערמיט הערט די אַרבעט ניט אויף. ווידער און ווידער ווערט דער פירוש דורכגעזיפט, קאָרעגירט און איבערגעשריבן. דערפאַר האָבן זיך געפונען פאַרשיידענע אויסגאַבן. דערפאַר האָט מען אַמאָל געפונען אַ חילוק, און אפילו אַ סתירה צווישען איין אויסגאַבע און דער צווייטער. און קאָפּיעס פון דעם פירוש ווערן געמאַכט און פאַרשפּרייט אין דער ווייטער וועלט. און מענשן עפענען די אויגן.

וואָרים די געניאלע פשטות פון זיין קאָמענטאַר האָט אַלע-מען איבערראַשט. זיין סטיל — אַ נאַטירלאַכער, אַ לעבעדיגער. די אידן אין צפון פראַנקרייך האָבן יאָרהונדערט לאַנג, געלעבט אָפגעשליט פון דער אַרומיגער וועלט מיט אירע פראָבלעמען און שפּראַכן. בלויז אויף אידישע טעמען האָבן זיי געשריבן, בלויז פאַר אידן, און דערפאַר בלויז אויף העברעאיש. איז דאָס העכ-רעאישע געווען אַ המשך פון מדרש, פון משנה. אַן עכט-אידישער סטיל: קורץ, געפרעסט, קלאָר. אַ וואָרט — אַ באַגריף. אַ זאץ — אַ געדאַנק. אָן איבעריגע ווערטער. אָן באַפּוצונג — ווי דאָס איז געווען אין דעם העברעאיש, אין שפּאַניע געשריבן. רשי איז געווען אַ גרויסער קמצן אויף ווערטער, און באַנוצט זיי מיט דער גרעסטער פאָרזיכטיגקייט. ער באַנוצט זיי נאָר אזוי פיל, ווי ער האָט נויטיג, כדי פּינקטלאַך זיך אויסצורדיקן. און ער איז פּינקטלאַך. ער איז מדקדק אין דער פּינקטלאַכ-קייט, זוכט דעם פּינקטלאַכן אויסדרוק, דאָס פאַסיגסטע וואָרט. געפינט ער דאָס ניט — ש א פ ט — ער דאָס. העלפט ער זיך מיט אַ פראַנצויזיש וואָרט, אָבי נאָר מענשן זאָלן אים פאַרשטיין.

און מענשן האָבן אים פאַרשטאַנען, און פאַר'ן ליכט, וואָס האָט אויסגעשטראַלט פון זיינע ווערטער, האָבן זיך מענשן,

שארנוויין געצויגן צו אים. ער איז שטענדיג ארומגערינגעלט פון הונדערטער תלמידים, וואָס טרינקען זיין וויין און לערנען זיין תורה. אָבער ניט בלויז תורה: גוטע מידות לערנען זיי אויך פון אים. די לופט אין רשי'ס ישיבה איז אָנגעזאפט מיט פרומקייט, מיט מאָראַלישער ריינקייט, מיט הייליגקייט. גרויס ליבשאפט האָט דאָ געשוועבט און פאַרוועבט דעם רבי'ן מיט די תלמידים אין איין גרויסער, הייליגער משפּחה. מיט דער גרעסטער הויכאכטונג האָט זיך רשי פאַרהאַלטן צו זיינע רביים, און רשי'ס תלמידים פאַר געטערן זייער רבי'ן. און דאָ, אין זיין ישיבה, הויבט זיך אָן שפיר נען די פּעדים פון די שפּעטערדיגע בעל־תוספות.

זיין קענען און זיין דענקען איז ניט באַאיינפלוסט פון קיין שום פילאָזאָפיע. אָבער אויך ניט פון קבלה. אַ א י ד י ש ע וועלט־אַנשוואונג האט ער: די פון די פרושים, פון תלמוד, פון מדרש און אגדה. דער תכלית פון מענשן אויף דער וועלט איז ליבשאפט צווישן מענשן, גוטע באַציאונגען צווישן מענש און מענש. דאָס דערגרייכט מען דורך תורה לערנען. איז אים לערנען אַ מ י ט ל צו יענעם הויכן צוועק. דערפאַר איז ער ניט אָפּגע־שייט פון לעבן. ניט פון גאָט'ס וועלט. און אַ שטאַרקן חוש פאַר נאַטור פאַרמאָגט ער. גאנץ ניט־דערוואָרט טרעפט מען אין זיינע פרושים פרעכטיגע, פאָעטישע בילדער, דורך וועלכע ער ערקלערט דעם טעקסט. און אויך אַ קאָלאָסאַל פראַקטיש וויסן פון די פאַרשיידנסטע געביטן פון מענשלאַכן טאָן און ווירקן טרעפט איר אין זיינע פרושים: ווי מ'קולטיווירט בינען, ווי מ'בויט שיפן, ווי מ'מאַכט גלאָז און צענדליגער אַנדערע זאַכן. און אַלץ, וואָס ער ווייסט, ווייסט ער גענוי, מיט אַלע פרטים, ווי אַ פאַכמאַן. אָבער וואָס ער ווייסט נ י ט, זאָגט ער, אַז ער ווייסט ניט. און וואָס ער ווייסט יאָ, באַמייט ער זיך אָנצוואווייזן, פון וואָס נען ער ווייסט דאָס, פון וועמען ער האָט געהערט, פון וועמען געלערנט. אפילו באַ אַ שאלה־פּסק'נען, פּסק'נט ער ניט אַנדערש, סיידן ער געפינט אַן ענליכע שאלה שוין גע'פּסק'נט פון אַן אַנדערן. און האָט שוין אַמאָל געטראָפּן, אַז ער האָט אָפּגענייגט דערפון, וואָס

אן אנדערער האָט גע'פּס'ק'נט, און האָט געבויט אויף זיך, האָט ער זיך ווי געשעמט, און געבעטן : ניט אויסצוזאָגן. "ניט מפרסם צו זיין די זאך". ווארים ער האָט זיך געהיט פון איינצופירן נייעסן אין פראַקטישן לעבן. דער אידישער מנהג איז אים זייער חשוב. "די געמיינזאמע מנהגים האַלטן צוזאמען די אידן אין גלות". און דער איד איז אים הייליג. כשר. אויסער יעדער חשד. ווער עס זאגט נאָר, אז ער איז א איד, איז ער אים כשר. אפילו אנוסים (מאראנען). א כהן אן אנוס, מעג אפילו דוכנען. און בכלל זוכט ער אויך מער צו כשר'ן, ווי צו טרפ'ן. צוגרויסע התקרבות צו נויים האַלט ער פאר זייער ניט-געוואונשן. אָבער ... גלות ... עקאָנאָמישע אָפהענגיקייט ... שכנות'דיג לעבן — ווי איז עס דען מעגליך צו זיין אינגאנצן אָפגעזונדערט? מוז מען נאָר האַלטן די התקרבות אין געוויסע גרעניצן.

גרויס איז זיין השפעה אויף נאָענט און אויף ווייט. דירעקט און אויך אינדירעקט. מענשן ווענדן זיך צו אים, קהלות קלאַפן אָן זיין טיר, מ'וויל הערן זיין וואָרט, זיין מיינונג, וועגן פארשיידענע רעליגיעזע און לעבנס-פראַגן. טויזנטער מענשן שטייען פאר אים דעם נאָקן געבויגן, ווילן זיין עול נעמען אויף זיך : אים גע-האַרכאם זיין. זיך לאָזן פירן פון אים. ער גייט קאלט פארביי דעם אַלעס. ער איז צורבאַשיידן, כדי צו קאָנען זיין א פירער. ער איז צורצוריקגעהאלטן, כדי צו קאָנען באהערשן א ייד. צורשעמעוור דיג, כדי זיך צו שטעלן בראש פון גרויסע גרופן אין פאָלק. ער וויל זיך קיין גרויסע דעה ניט נעמען. און אין ענינים פון פרעמדע קהלות וויל ער זיך ניט מישן. ער איז זיכער, אז אין יעדער שטאָט געפינען זיך פיאיגערע פון אים. גרעסערע לומדים און מנהיגים ווי ער. וואָרים סך הכל, וואָס איז ער דען ? א קאָמענטאטאָר, א מענש, וואָס באַמיט זיך אַלץ גענוי צו פארשטיין און זיינע תלמידים געבן צו פארשטיין, וואָס א נדערע, וויכטיגערע פון אים האָבן געשריבן. אזוי קוקט ער אויף זיך. אזוי פירט ער זיך. און זאגט ער ארויס א מיינונג, טוט ער עס ווי א תלמיד, וואָס זאגט ארויס א זעלבסטשטענדיגע מיינונג, בעת דער רבי

איז צוגעגן... דערפון איז אפשר אויפגעקומען דער כלל: „רשי איז בלויז א פרשן (קאמענטאטאר), אבער ניט קיין פוסק.“
 אבער ריכטיג איז דער כלל ניט. וואָרעם גראַד דער-
 פאר טאַקע, וואָס ער איז דער גרויסער פרשן, איז ער, ממילא, אויך שוין דער פוסק. איז דאך יעדער פוסק, וואָס עמיצער א פוסק פסק'נט, געבויט אויפ'ן חומש און אויפ'ן תלמוד. אבער ביידע ווערן געזעען דורך די ברילן, וואָס רשי האָט אָנגעטאָן אויף אלעמענס אויגן, דורך זיינע פרושים. שוין כאַ זיין לעבן האָט זיך זיין פרוש פארשפרייט אין גאנצן געביט, וואו דער פראנצויזישער מאכט און קולטור-קרייז האָט געגרייכט. און וואָס א דור ווייטער, אלץ ווייטער און ברייטער ווערט זיין פרוש פארשפרייט און אָנגענומען און געהייליגט צווישן אידן. מען לערנט ניט מער קיין חומש אָן רשי, אָדער גמרא אָן רשי. אבער דורכ'ן חומש און דורך דער גמרא באאיינפלוסט ער דעם געדאנקן-גאנג פונ'ם לערנער. באשטימט ער שוין פאראויס זיין ריכטונג און דעם שלום, צו וועלכן יענער מוז קומען. אלזאָ — דעם דין, וואָס יענער פסק'נט...

און מיט רשי'ס פרוש אויפ'ן תנ"ך איז עס צוגעגאנגען ענליך ווי מיט זיין פרוש אויפ'ן תלמוד. שוין ביז רשי זענען געווען פארשיידענע קאמענטארן צום תנ"ך. געווען פרושים פשוט'ע, פינקטליכע, געבויט אויפ'ן גענויען טייטש פון די ווערטער און אויפ'ן דקדוק. און געווען פרושים פרייע, מער געבויט אויפ'ן גיט פונ'ם געזאגטן אָדער דערציילטן אין תנ"ך, ווי אויף די פשוט'ע ווערטער. מ'האָט, הייסט עס, גע'דרשנ'ט די פסוקים פון דער תורה. אבער דרש איז אויך א פרוש. און א ריבער פרוש, — ווייל ער ווערט מער אויפגעפאסט מיט'ן הארצן, ווי מיט'ן קאפ, מיט'ן געפיל, ווי מיט'ן שכל. זענען גע-ווען מענשן לרוב, וואָס האָבן זיך פארנומען מיט ביידערליי קא-מענטארן אויף תנ"ך. וואו עס איז געגאנגען אום ארויסדרינגען דעם זין פון פסוק, כדי צו וויסן גענוי א דין, וואָס שטיצט זיך אויף אים, דאָרט האט מען זיך געהאלטן אָן פינקטליכן, טרוקענעם

דקדוק־פרוש. וואו ס'איז אָבער געגאנגען אום מאָדאלישן ווירקן דורכ'ן פסוק, אום שטראָף אָדער טרייסט, האָט מען אָנגעווענדט דעם דרש, געשטיצט אויף אנדות. און פיל קונטרסים זענען געווען, וואו די דאָזיגערליי פרושים זענען פארשריבן געוואָרן. געווען קונטרסים, וואָס האָבן ארומגענומען גאנצע ספרים פון תנ"ך, און געווען אזוינע, וואס האבן ארומגענומען בלויז איינצלנע קאפיטל־לאַך. אָט די אלע מיני פרושים, לאנגע און קורצע, פון די פֿרשנים ווי פון די דרשנים און אפילו פון די אידישע גרויסע מפרשים אין שפּאַניע — נעמט עס רשי צונויף אינאיינעם: פאָרשט, לייטערט, פאָרגלייכט, קלייבט, רייניגט — און פון די אלע ציגל בויט ער אויס איין בנין, איין פרוש, וואָס נעמט ארום כמעט דעם גאנצן תנ"ך.

די מעטאָדע, ווי מיר זעען, די אייגענע, וואס ביים שאַפן דעם פרוש אויף תלמוד. דער סטיל דערזעלבער וואס דאָרט. דיזעלבע קורצקייט, דיזעלבע פינקטלאַכקייט. נאָר דאָ איז דער מענש מער בולט. וואו עס איז ניט נוגע קיין דין, וואָס פאָר דערט טרוקענע שטרענגקייט ביים אויסטייטשן דעם פסוק, דאָרט הערט איר אָפּט די האַרציגסטע, ווארימסטע טענער אין זיין פרוש. דאָס טיפע מיטפילן דעם צער פון אידישן פאָלק אין אלע דורות, און די באַמאונג צו טרייסטן דאָס פאָלק און זיין צער צו מיל־דערן. דערצו באַנוצט ער זיך מיט די פיינסטע שטעלן פון אנגה, פון מדרש. און אַמאָל שאַפט ער אויך אייגנס און פלעכט דאָס אריין אין מדרש, אָדער גיט עס איבער מיט דער גענויער שפראַך פון מדרש, כדי מ'זאָל עס ניט דערקענען, און די ווירקונג זאָל זיין טיפער, זיכערער.

און אז דער פרוש איז באַקאנט געוואָרן אויף דער וועלט, האָט ער אין שפּאַניע געפונען אַביסל געגנערשאַפט — צווייט איז ער פון חקירה און פילאָזאָפיע! אין דייטשלאַנד געפינט ער אַכסאָלטע אנערקענונג. און מיט אַ פאָר דורות שפּעטער דער־ווערנט ער זיך די אנערקענונג פון דער גאנצער אידישער וועלט. פון קליין און פון גרויס. אין יעדער אידיש הויז איז גרויס די

שמחה, ווען א סינר הויבט אן לערנען חומש מיט רשי, און יעדער דערוואקסענער ווערט ניט געהאלטן פאר קיין עס הארץ, אויב ער פארשטייט א פסוק חומש מיט רשי אפצולערנען...

די דאזיגע גרויסע פאפולאריטעט לאזט עס אויך מיט דער צייט אויפקומען ביז פינף הונדערט מפרשים אויף רשי...

און זיין פריוואט-לעבן?

אין דער יוגנט, ווי ער דערציילט, האט ער „געלערנט אונ-טער דער השגחה פון זיינע רבנים, בעת עס האט אים געפעלט דאס מאל-עסן און אפילו א קלייד אויפ'ן לייב. און אין דער איי-גענער צייט האט ער געטרעגן אויף זיך דעם יאך פון א פאמיליע מפרנס-זיין, וועלכער ער האט ניט געקאנט מפרנס זיין“.

שפעטער ציט ער זיין חיונה פון זיין וויינגארטן און לעבט אין גרויס דחקות. אין דחקות איז ער אויך מפרנס זיין פאמיליע, וואס איז באשטאנען פון א פרוי מיט דריי טעכטער. קיין זין האט ער ניט געהאט. דערפאר האט ער אָבער געהאט איידימס און אייניקלאך, וואָס האָבן פאַרענדיגט און אָפּגעשלאָסן זיין אַרבעט. און דעם גאָלד-פּאָדים פון רבני'שן אידנטום האָבן זיי ווייטער געשפינט.

און אויף דער עלטער לעבט ער איבער די מהומות און די רציחות פון די ערשטע קרייצפארער, וואס האָבן חרוב געמאכט פיל אידישע ישובים, אָפּגערויבט דאס לעבן און פארמעגן פון צענדליגער טויזנטער אידן און פארפלייצט זייער וועג מיט אידיש בלוט... דאָס האָט זיך אָנגעהויבן אין 1096.

און מיט 9 יאָר שפעטער, אין יאָר 1105 איז רשי געשטאָרבן.

די אידן אין ענגלאַנד

ערשט אין דער צווייטער העלפט פונ'ם פינפטן יאָרהונדערט קומען די אַנגלאַזאָקסן (די אור־עלטערן פון די איצטיגע ענגלענדער) אויפ'ן בריטישן אינזל. ערשט צום סוף זיבעטן יאָרהונדערט נעמען די איינוואוינער אָן דאָס קריסטנטום. און שוין אינ'ם זעלבן יאָרהונדערט הערט מען די גייסטלאַכקייט רעדן פון „מיסטעריעזע אידישע מנהגים אום פסח“; פון דער נויטווענדיג־קייט צו רעגולירן די באַציאונגען צווישן אידן און קריסטן; פון אידן שקלאַפֿן־הענדלער, א. ד. גל. שפעטער הערט מען דערפון, אז די אידן אין ענגלאַנד האבן „געשענקט“ אַ מתנה עפעס אַ מאָנאסטיר, אַ גרויס שטיק לאַנד. אָבער דאָס אלץ געהערט נאָך, אזוי צו זאָגן, צו דער פאַרגעשיכטע פון די אידן. אין ענגלאַנד. די געשיכטע אָבער הויבט זיך אָן ערשט אין עלפטן יאָרהונדערט. די נאָרמאַנען קומען פון פראַנקרייך (1066), נעמען איין ענגלאַנד, און אינאיינעם מיט אַנדערע נאָרמאַנישע בירגער באַזעצן זיך דאָ אויך פיל פראַנצויזישע און דייטשע אידן. ווי אלע פון אויסן אַריינגעקומענע, האבן אויך די אַריינגעקומענע אידן פולע בירגער־רעכט. נאָך... מיט „אַ צוגאָב“: אַ ספּעציעלן „שוץ־בריוו“ פון קעניג. דערהויפּט פאַר אידן סוחרים, וואָס פאָרן איבער'ן לאַנד, און זייער לעבן מוז ספּעציעל געזיכערט זיין. איינציגע רייכע אידן זענען באַזונדערס נושאַהן ביים ערשטן נאָרמאַנישן קעניג „וילהעלם דער עראָבערער“, באַקומען גרויסע מתנות, זענען גאָענט צום הויף. אזוי באַ אים, אזוי באַ זיין זון, ווילהעלם דער צווייטער. נאָך אלס קרוינפרינץ איז ער זייער מקרב די אידן. שעצט אפילו דאָס אידנטום, ניט קוקנדיג דערויף, וואָס די קריסטן האלטן אים פאַר אַ כּופּר, און די קירך איז זייער אויפגעבראכט אויף אים דערפאַר. דאס געדויערט אזוי ביז'ן סוף פונ'ם דאָזיגן יאָרהונדערט (ביז 1100). דאן קומט אַ נייער קעניג,

היינריך דער ערשטער, און ערקלערט — וואָס אַנדערע אויפ'ן קאָנטינענט האבן פריער שוין ערקלערט — אז די אידן און זייער פאַרמעגן איז זיין פאַרמעגן, דאָס הייסט, דאָס פאַרמעגן פון דער קרוין. אויף טויט און אויף לעבן און אויף פאַרקויף, און אזוי ווי די הויפט־באַשעפטיגונג פון אידן איז געווען: לייען געלט אויף פראָצענט, ד. ה. מאַכן פראָפיט פון דעם וואָס געהערט אייגנטלאַך דער קרוין, האָט די קרוין גענומען א חלק פון די פראָפיטן. קיין חילוק ניט, אין וואָס פאַר אַ פאַרם און אין וואָס פאַר אַ מאָס. און האָט מען געמוזט אָנקומען צו מלוכה־שער הילף ביים איינמאַנען אַ חוב, האָט מען פאַר דער הילף געמוזט עקסטראַ באַצאָלן. ס'זענען געווען אידן, וואָס האָבן זיך פארנומען מיט מלאכות אויך, אביסל מיט מסחר אויך. אביסל אפילו מיט ערד־ארבעט און מיט פיך־צייכט. אָבער אין דעמאָלטיגן גרויס־האַנדל טרעפט מען קיין אידן ניט. און צום געלט־געשעפט האָט מען די אידן כמעט ווי געצוואונגען. וואָרים אין מיטל־אַלטער איז ענגלאַנד געווען אַן ערד־ארבעט'ס פּאָלק. אָבער בלויז מיט דער אייגענער פראָדוקציע האָט דער באָרד־אייגנטימער מער זיך שוין ניט געקאָנט באַגיין; מ'האָט געמוזט פון אויסן אויך עפעס צוקויפן, און דערצו האָט מען נויטיג געהאַט געלט. צום פירן און אַנטוויקלען די ווירטשאַפט האָט מען אויך נויטיג געהאַט געלט. האָט דאָך געמוזט זיין עמיצער, וואָס זאָל דאָס געלט צושטעלן. עמיצער, וואָס זאָל זיין פאַר איינער טערעסירט און אָפגעבן זיך מיט'ן לייען, דערהויפּט אָבער מיט'ן איינמאַנען דאָס געלט. דאָס איז געווען דער איד. האָט מען, אין עצם, דעם מלוה נויטיג געהאַט. גערן געהאַט. מען האָט אים אָבער ניט פאָרגונען זיין געלט — אַלץ לעבנס און פראָפיט מיטל. האָט מען שטענדיג געזוכט און מציא געווען גע־זעצן, ווי מען זאָל דעם פראָפיט אָפציען באַ אידן, זיך טיילן מיט אים אָדער אינגאנצן צונעמן. דאָס שטענדיגע אומזוכער זיין מיט זיין געלט־פאַרמעגן ברענגט דערצו, אז דער איד זאָל פאַרלאַנגען הויכע פראָצענטן. זענען די הויכע פראָצענטן ווידער

אן אויסרייד דעם אידן זיין חוב אינגאנצן ניט צו צאלן; זיין קרן מיט'ן "פראצענטגעלט" אינגאנצן אפצורויבן. דערצו איז נאטירלאך, נאך די קרוין "בארעכטיגט". נוצט זי אויס איר רעכט. שטייט אויף אין יאר 1135 א קעניג סטעפאן, וואס נעמט אונטער א קאמף מיט די פריצים און מיט דער קירך, וואס באמיען זיך צו באשריינקן זיין אליין־הערשאפט. דאָרף ער געלט. שינט ער פון די אידן די הויט, זויגט ער אויס דעם לעצטן גראָשן פון זיי. און אז עס זויגט זיך ניט אזוי גרינג, רופט מען פייער און שווערד צו הילף. לאָזט דער מלך סטעפאן פארברענען, אין אַקספאָרד, א אידיש הויז אינאיינעם מיט'ן אידן, דערפאר וואָס יענער האָט ניט אזוי גיך אריינגעטראָגן דעם סכום, וואָס מ'האָט אויף אים אַרויפגעלייגט צו באַצאלן. מיט ניין יאָר שפעטער לעבן שוין דאָ אידן איבער אַן "עלילת־דם". נאָר אָן די שרעקלאַכע פּאָלגן, וואָס די אידן אין פראַנקרייך האָבן מיט 27 יאָר שפעטער איבערגעלעבט.

און אזוי ציט זיך די אידישע געשיכטע אין ענגלאַנד פון דור צו דור. אַמאָל בעסער, אַמאָל ערגער, אָבער שטענדיג שטייט דער איד אין אָנגעשטריינגטן קאמף פאַר זיין קיום. אייגנט־לאַך זענען אַלע פאַראינטערעסירט אין זיין עקזיסטענץ: אי דער קעניג, אי זיינע געגנער: דער פריץ און דער פאַרשטייער פון דער קירך — כאָטש נאָר צוליב זייערע קאַמפּן גען אַנאַנדער. ביידע באַקומען געלט באַס אידן אויף זייערע מלחמה־הוצאות. אָבער יעדער פון זיי וואָלט געוואָלט, אז נאָר ער איינער זאָל זיך קאָנען באַנוצן מיט'ן אידנ'ס געלט. זענען ביידע אומצופרידן מיט'ן אידן. ביידע זוכן צו פאַרשמעלערן זיין ווירקונגס־קרייז. נאָר ביידע זעען אויך די אומבאַדינגטע נויטווענדיקייט צו געבן אים די מעגלאַכקייט צו עקזיסטירן. אָבער דאָס פאָלק זעט ניט איין די דאָזיגע נויטווענדיקייט. דאָס פאָלק האָט נאָר צו ליידן פון די מלחמות, און פון די אומגעהויערע הוצאות, וואָס די איי־ביגע מלחמות קאָסטן. דאָס פאָלק קאָן ניט באַגרייפן, "פאַרוואָס מען שיצט די פרעמד־געבירטיגע און די פרעמד גלויביגע און

מ'גייט זיי די מעגלאַכקייט צו זאמלען אזוי פיל געלט, אז זיי קאנען זיך אפילו בויען שטיינערנע הייזער" — וואָס אידן האָבן געמוזט טאָן, כדי באַטש וויפיל עס איז זיך צו שיצן פון פלוצלימדיגע איבערפאלן. וואָס טאָלעראַנטער אַ קעניג פאַרהאַלט זיך צו אידן, אַלוי פרייער איז דער געלט־האַנדל, אַלץ שווערער דריקט עס אויפ'ן אַרבעטס פאַלק, אַלץ ברוטאַלער פאַרהאַלט זיך דאָס פאַלק צו אים. אויב למשל, היינריך דער צווייטער (1154—1189) לאָזט אידן לעבן פרייהייטלאַכער אַביסל, — ווייל ער נעמט אײן פון זיי גרויסע הכנסות — קוקט די באַפֿעלקערונג זייער קרום, „אויף די שונאים פון קריסטום“. אָבער די צווייטע העלפט פון צוועלפטן יאָרהונדערט איז דאָך אַ גוטע צייט פאַר אידן אין ענגלאַנד. פאַר אידן און פאַר אידישקייט. אין דער צייט באַזוכן אויסלענדישע אידישע געלערנטע דאָס לאַנד. מיר טרעפן דאָ אברהם אבן עזרא פון שפּאַניע, יצחק פון טשערניגאָוו און פיל אַנדערע. עס אַנטוויקלט זיך דאָן אין ענגלאַנד אַ גאַנצע שול פון אידישער גראַמאַטיק, פון וואַנען עס וואַקסן אויס אַזוינע געלערנטע, וואָס פאַראַייביגן זייערע נעמען אין דער געשיכטע פון דער אידישער ליטעראַטור, ווי ברכיה בן גטרונאי הנקדן, און אַנדערע, אָבער דער גוטער היינריך דער צווייטער איז אויך נישט שטענדיג גוט. די גייסטיגע עפידעמיע פון דער קרייצפאָרערי פאַרבאָפט אים אויך מיט איר גאַנצן עקסטאַז און איר גאַנצן רעליגיעזן האַס צו אַנדערשגלויב־ביגע. און אז ער הויבט אָן צו מאַכן הכנות אין וועג אַרײַן, הויבט ער אָן צו מאַכן געלט אויף הוצאות — אויספֿרעסנדיג עס פון זיינע אונטערטאַנען. איז דער „יושר“ מחייב, אז פון נישט־אידן נעמט ער בלויז אַ צענט־חלק פון פאַרמעגן, און באַ אידן — אַ פערט־חלק. מאַכט אויס די נישט אידישע סומע 70.000 פונט, און די אידישע: 600.000 פונט. און דאָס איינמאַנען קומט פאַר מיט נגישות, מיט אכזריות, מיט „פונטן“ פלייש, פון הארצען געשניטן — הגם ס'ווערט נישט איינקאסירט מיט אַמאָל... און אַלץ נאָך שווייגן אידן. רייך

זענען זיי. גיבן זיי גרויסע נדבות אויף די באדערפנישן פון דער קאטוילישער קירך, אויף באדערפנישן פון דער מלוכה, אָבער וואָס נענטער צום ארויסטרעטן אין צוג, אַלץ אויפגעהעצטער דער המון, אַלץ אויפגערגטער, רעליגיעזער און מלארציה'דיגער. און באַלד קומען בלוטיגע רעזולטאַטן.

1189 שטאַרבט היינריך דער צווייטער. „ריכאַרד לייבן-האַרץ“ איז זיין טראָן-פּאַלגער. דעם 3טן סעפטעמבער, פון יענעם יאָר, קומט אין לאַנדאָן פאַר די קרוינונג. צווישן אַנדערע דע-פוטאציעס, וואָס זענען געקומען באַגריסן דעם נייעם קעניג, איז געווען אַ דעפוטאציע פונ'ם ענגלישן אידנטום אויך. האָבן עס די קאטוילישע גייסטליכע ניט געקענט פאַרמאָגן: סטייטש אידן זאָלן זיך געפינען אין טראָן-זאַל אינאיינעם מיט'ן וועלט-לאַכן און קירכלאַכן אַדל! באַלד אויפ'ן אָרט העצט מען אונטער ריכאַרד'ן, און ער הייסט די אידישע פאַרשטייער אַרויסטרייבן. די דאָזיגע אומערהערטע באַליידיגונג מצד דעם קעניג האָט דער המון אין גאָס אויסגעטייטשט ווי אַ וואונק, אַז דער קעניג שיצט ניט מער די אידן: אַז די אידן זענען הפקר און זייער פאַר-מעגן אין הפקר. און אַזוי ווי אין לאַנדאָן געפינען זיך דעמאָלט פיל קרייצפאָקער, וואָס ריכאַרד האָט אַריינגעבראַכט פון פראַנק-רייך, — צעהיצטע, פאַנאַטישע, פול מיט האָס צו אידן — הויבט מען אָן די אידן צו פאַרפּאָלגן, צו פּייניגן, צו הרג'ענען. הויבט מען אָן זייערע וואוינונגען רואינירן, זייער פאַרמעגן רויבן. די גאָר רייכע אידן פאַרשליסן זיך אין זייערע שטיינערנע הייזער — צינדט מען זיי אונטער. ראטעוועט זיך ווער אַרויס פון די הייזער — הרג'עט מען אים. די אידן האָבן זיך אינגאַנצן גע-פונען אין רשות פון המון. און דער המון האָט גע'הרג'עט, ראַכירט און געצוואונגען צו שמד. אַנדערע טוען זיך אַליין אַן אַ מיתה, אבי אויסצומיידן צוואַנג-שמד. צווישן זיי איז געווען רבי יעקב פון אַרלעאן — פון די פראַנצויזישע בעל-יתוספות. דעם קעניג, זאָגט מען, האָט דער פּאָגראָם פאַרדראָסן. אָבער ער האָט קיין צייט ניט געהאט צו מאַכן וועלכע עס איז פאַרדאָנונג וועגן

דעם, און איז אוועק קיין ירושלים צו ראטעווען יעווסם קבר פון ניט קריסטלאכע הענט. און ווי נאָר ער האָט פאַרלאָזן ס'לאַנד, האָבן זיך די פּאָגראַמען ווידער אָנגעהויבן, און דאָס מאָל שוין זיכער ניט פון פרומער התלהבות, נאָר פשוט כדי אַריינצוכאָפּן אידיש האָב און גוטס, כדי אויך אביסל הנאה האָבן פון דער וועלט. די פּאָגראַמען האָבן זיך פאַרשפּרייט איבער'ן גאנצן לאַנד און אָנגעהאַלטן גאנצע זיבן חדשים.

אומגליקלאכער פון אנדערע אידישע קבוצים האָבן אין דער פּאָגראַם-צייט אָפּגעשניטן די אידן פון יאָרק. אז ס'האָט זיך אָנגעהויבן דער פּאָגראַם אין שטאָט, האָבן אידן גע'פּוועלט באַס קאָמענדאַנט פון דער שטאָט-פּעסטונג, ער זאָל זיי מיט זייערע פּאַמיליעס אַריינלאָזן אין פּעסטונג. שפעטער, אז דער קאָמענ-דאַנט האָט געוואָלט אַריינקומען אין פּעסטונג אַרײַן, האָבן די אידן אים ניט אַריינגעלאָזט — זיי האָבן מורא געהאַט פאַר אַ פאַרראַט פון זיין זייט. איז ער געוואָרן אויפגעבראַכט אויף די אידן. מיליציע און בירגער האָבן עטלאכע מאָל באַלאַגערט די פּעסטונג. מאַנאַכן און פּריצים וואָס זענען אידן שולדיג געווען געלט און געוואָלט זיך באַפּרייען פון די חובות, האָבן געהעצט דעם חמון, אים געהעצט צו נקמה. פון אַ שטיין, געוואָרפן פון דער פּעסטונג, איז אַ מאַנאַך דער'הרג'עט געוואָרן, דאָס האָט נאָך מער אָנגעצונדן דעם פייער פון נקמה אין די הערצער פון די גוים. די אידן, וואָס זענען געוועסן אין פּעסטונג, איז קלאָר גע-ווען, אז קיין לעבעדיגע וועלן זיי פון דאָרט ניט אַרויס. אין בעסטן פאַל וועט מען זיי צווינגן צו שמד. האָבן די באַלאַגערטע באַשלאָסן זיך צו נעמן דאָס לעבן. איינער דעם אנדערן האָט געקוילעט. נאָר עטליכע זענען געבליבן, און זיך געבעטן באַ די באַלאַגערער: זיי וועלן זיך שמד'ן, מען זאָל זיי אַרויסלאָזן לע-בעדיג. ס'האָט אָבער ניט געהאַלפן. מ'האָט זיי אויסגע'הרג'עט ביז איינעם. אזוי ארום איז מען פטור געוואָרן פון די אידן און פון די וועקסלען, וואָס זענען באַ זיי געלעגן פון קריסטלאכע און וועלטלאכע זייער חשוב'ע לייט. באַשטראָפּט האָט מען קיינעם

ניט — ניט געווען קיין שולדיגע — ווי שטענדיג, פריער און שפעטער אין אזוינע פאלן. נאך מער: אז קעניג ריכארד, דער איינגנטלאכער שולדיגער אין די דאזיגע אידישע אומגליקן, איז צוריקוועגס אריינגעפאלן צו די דייטשן אין געפאנגענשאפט און מ'האט אים גערשטאפט אויסלייזן, האט מען אויף די פאראומד גליקטע חרוב'ע אידן ארויפגעלייגט אן עקסטרא-אָפּפּאַל פון 5,000 גאלד מאַרק, פונקט דריי מאָל אזוי פיל, וויפיל מען האט פארלאנגט פאר'ן זעלבן צוועק פון דער גאנצער שטאָט לאַנדאָן. און אז דער קעניג, אן אויסגעלייזטער, איז געקומען צוריק אַהיים, האט ער פון דעם עקסטרא אָפּפּאַל געמאַכט אַ שטענדיגן. ער רעגולירט די אידישע לאַגע. ער נעמט איבער אין זיין האנט דעם קאנטראָל איבער די אידישע געלטגעשעפטן, און פאר זיין טרחה נעמט ער צען פראָצענט פון די סומען, וואָס די אידן מאָנען איין באַ זייערע בעלי-חובות. און נאָכ'ן טויט פון אַ מלוא — סיי איד, סיי קריסט, ווערט דאָס גאנצע פאר-מעגן, וואָס ער לאָזט איבער, קאָנפּיסקירט לטובת דער קרוין. דער קעניג איז דאָרום פאראינטערעסירט, אז אידן זאָלן זיך פאר-נעמען מיט פראָצענטגעשעפט, זאָלן פארדינען וואָס מער, און זאָלן אָנזאמלען וואָס מער — אלץ פליסט דאָך סוף כל סוף אין זיין קעשענע אַרײַן... דערפאר, אז דער בלוטדורשטיגער פאכסט אינאָקענטי דער דריטער פאָדערט פון ריכארד'ן ער זאָל דורך אַ דעקרעט מוחל זיין אלע קריסטן די פראָצענטן וואָס זיי זענען שולדיג צו אידן, פאָלגט ער אים ניט. אן עבירה זיין חלק... זיין יורש, „יאָהאָן דער באַדנלאָזער“, גייט אין ריכארד'ס דרכים: „לעבן און לעבן לאַסן“ — נעמט זיך זיין חלק פון די אידישע געשעפטן און לאָזט די אידן טאָן און ווירקן. נאָר אז ס'ווערט אים ענג אין געלט — צוליב אן אומגעלונגענעם קאמף מיט'ן פאכסט — לייגט ער אַרויף אויף אידן אַ קאָנטריבוציע פון 66,000 גאלד מאַרק. און אז דער איד אברהם פון בריסטאָל קאָ' ניט אזוי גיך איינצאָלן זיין חלק, צען טויזנט מאַרק, לאָזט ער אים יעדן טאָג אַרויסרייסן אַ צאָן פון מויל, ביז וואָנען די רויב-סומע ווערט

איינגעצאלט. און ער האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ פריינט פון אידן — ווייל אידן האָבן אים זייער פיל געהאַלטן אין זיינע קאַמפן מיט די באַראָנען — די באַלעבאַטים פון די שטעט — און מיט די מוניציפאָליטעטן פון די שטעט, וואָס האָבן ניט געוואָלט אונטערטעניג זיין דעם קעניג אין דער מאַס, וואָס ער האָט פאַרלאַנגט.

און נאָך יאָהאַנאַס טויט קומט היינריך דער דריטער. אויך ער האָט גרויס אינטערעס אין די אידישע באַשעפטיגונגען; ריכטיגער: אין זיינע חלק פון די אידישע באַשעפטיגונגען. און אז די גייסטליכקייט פאָדערט, אז אידן זאָלן טראָגן אַ ווייסע לאַטע אויפ'ן האַרצן — דערלאָזט ער עס ניט — ווייל „אידן זענען דאָס אייגנטום פון קעניג“. אלע משפּטים צווישן קריסטן און אידן דאַרפן דאַרום פאַרקומען פאַר מלוכה באַ-אַמטע. גילט דאָס ווי אַן אויסרייד פאַר מלוכה, אז אירע אַגענטן זאָלן אָפּט באַזוכן די שטעט — צו זען, ווי לעבט זיך דאָרט דעם „קעניג'ס מענשן“... און וואָסערע משפּטים האָבן זיי עפעס מיט זייערע שכנים. זענען די שטעט אומצופרידן דערפון, וואָס מלוכה'שע באַאַמטע קוקן אַריין אין זייערע אינערלאַכע אָנ-געלעגנהייטן — נאָך דעם, ווי זיי האָבן זיך שוין געהאַט אָנ-געהויבן צו באַפרייען פון דער קעניגלאַכער און פּעאָדאַלער אפּטרופּסות. פאָדערן זיי פון קעניג אַן ערלויבניש די אידן אינגאַנצן אַרויסצוטרייבן פון די שטעט. די ערלויבניש באַקומען זיי. ביסלאַכווייז ווערן אידן פון פיל שטעט אַרויסגעטריבן. אין דער צווייטער העלפט פון 13טן יאָרהונדערט איז אידן אין ענג-לאַנד ערלויבט צו וואוינען בלויז אין יענע שטעט, וואו ס'איז איינגעפאָרענט דער קאָנטראָל איבער די אידישע געלטגעשעפטן — און אַנדערע געשעפטן זענען דאָך דאָן כמעט אוממעגלאַך גע-ווען באַ אידן, באַ די הפּקד'דיגע וואַנדערונגען פון אָרט צו אָרט. פאַר עובר זיין דאָס געזעץ — טויט'שטראָף. אגב האָט דער מלוכה אויך ניט געלוינט, אז אידן זאָלן פּאַכן צופיל געשעפטן מיט די שטעט. ווייל דעמאָלט פאַרלירט דער קעניג זיין חלק הכנסה. דערצו האָבן די רייכע פריצים און די הויכע גייסטלאַכע

גענעבן די אידן גרויסע געלט-סומען, אז זיי זאלן דאס פארלינען ארימע פריצים אויף הויכע פראצענט און פערד-משכנות. האבן דאך די ארימע פריצים נישט געקאנט צו דער צייט סלאָו'ן זייערע חובות, זענען זייערע פאר'משכנ'טע פערדער איבערגעגאנגען אין רשות פון די הויכע פריצים אדער גייסטלאכע, און אזוי ארום גע- בילדעט גרויסע לאטיפונדיעס. פרוואַטע אדער קירכלאכע. אזוי האבן אלע אויסגענוצט דעם אידן אלס פארמיטלער, כדי רייך צו ווערן. שטארק צו ווערן. און דער איד אליין איז טאקע דער- פאר גופא אלץ מער און מער פארהאסט געוואָרן. און אז די ארימע פאר'משכנ'טע פריצים מ'לאך האבן דערשפירט, ווער עס שטייט היינט ער די אידן די מלוים, האָט זיך אָנגעהויבן דער אזוי גערופענער „באָראָנען-קאָמף“, זיך צו באַפרייען פון אלע התחייבות'ן געגן די רייכע פריצים דורך דער פארמיטלונג פון די אידן. א גרויסע פאָגראַם-באוועגונג אַנטוויקלט זיך, פיל אידישע פארמעגנס ווערען הרוב פיל געשריבענע פארפליכטונגען צו אידן ווערן פארברענט. מלוכה לייזט דערפון גרויס שאָדן, אידן ווערן בדיל-הדל...

זוכט מלוכה צו דעקן איר שאָדן... זוכט זי עס — בא אידן. אין 18טן יאָרהונדערט האָבן אין ענגלאַנד געלעבט בלויז 16 טויזנט אידן. און זיי האָבן צוגעשטעלט אַ דרייצענטן טייל פון אלע מלוכה-הכנסות. און אויב דאָס איז געווען וועניג, האָט דער „גוטער“ היינריך דער דריטער געליען געלט באַ איטאליענישע סוחרים (געהייסן: „פויבסטליכע מלוים“), און דאָס גאנצע איר-דישע פארמעגן האָט ער זיי איבערגעגעבן פאר אַ משכון — זיי זענען דאָך געווען זיינע לייב-אייגענע! דער רויב קומט אזוי ווייט, אז אידן בעטן זיך רחמים באַם גוטן קעניג, ער זאל זיי ערלויבן צו עמיגרירן פון לאַנד. ערקלערט מען זיי, אז זיי האָבן קיין דעה נישט און קיין דעכט נישט צו באַלעבאטעווען מיט קע-ניגלאַכן אייגנטום... און מ'ערלויבט זיי נישט אויסצו-וואַנדערן. אין 1255 גיט ער אָפּ זיי נע אידן צו זיינעם אַ ברודער אין אַרענדע אויף איין יאָר, פאר 5,000 גאָלדמאַרק.

ס'איז לייכט זיך פארצושטעלן וויפיל דער ארענדאר האט דאָס יאָר אויסגעצאָפּט פון זיינע אַרענדרטע אידן! אַחוץ דעם האָט דער אַרענדאר אונטערגעוואָרפן די דאָזיגע אידן אַ בלוט-בלבל. דאָס האָט אידן אָפּגעקאָסט איבער הונדערט לעבנס. און דערצו — פֿיין און צער און אומערטרעגלאַכע צרות. מיט 16 יאָר שפּעטער, אז מ'האָט בטל געמאַכט אַלע פאַרפליכטונגען, וואָס האָבן זיך געפונען אין אידישע הענט, געגן נייט-אידן, און אידן זענען שטאַרק פאַראַרימט געוואָרן, פאַרקויפט דער „גוטער“ קעניג דאָס גאַנצע אידישע פאַרמעגן צום ברודער זיינעם פאַר צוויי טויזנט גאַלד-מאַרק.

אין לעצטן פערטל פון 13טן יאָרהונדערט זעט זיך אַרום די קירך און עס זעט זיך אַרום עדוואַרד דער ערשטער, קעניג פון ענגלאַנד, אז מ'מוז רעגולירן די אידישע באַשעפטיגונגען. ווערט פאַרבאָטן צו נעמען פּראָצענט. ווערט ערלויבט זיך צו פאַרנעמען מיט מלאכה, מיט מסחר און אפילו צו דינגען ערד אויף צען יאָר צו באַאַרבעטן. קאָן דען זיין בעסער? אינגיכן זעט מען זיך אָבער אַרום, אז מ'ל א כ ה איז דער מאָנאָפּאָל פון די קריסט-לאַכע צעכן, וואוהין מען לאָזט קיין אידן נישט אַריין. מסחר — לייגט נאָר אין די הענט פון סוחר'שע גילדיע, וואוהין קיין איד ווערט נישט צוגעלאָזן, און אזוי ווי פאַרמערן לערנט מען זיך נישט אויס פון היינט אויף מאָרגן, איז די אידן מער נישט איבערגעבליבן ווי זיך אוועקצולייגן און שטאַרבן. איז אָבער נישט דער שטייגער פון מענשן אזוי צו טאָן. האָבען איינציגע אָנגעהויבן אומצוגיין דאָס געזעץ: אין וועקסל צושרייבן דאָס פּראָצענט צום קרן. אַנדערע זענען פשוט געוואָרן רויבער אויף די ברייטע וועגן. דריטע האָבן זיך גע'שמד'ט. נאָך אַנדערע האָבן זיך פאַרנומען מיט דער דאָן גאַנגבאַרער פאַרברעכערישער באַשעפטיגונג — אַרומצושניידן די זילבערע און גאָלדענע מטבעות. איז מען אָבער געוואָרן געוואָרן פון די דאָזיגע אידישע באַשעפטיגונגען, און אין 1278 האָט מען אַלע אידן אַריינגעשפּאַרט אין די טורמעס. דאָן האָט מען אין לאַנדאָן אַליין נאָר אויפגעהאַנגען 293 אידן. ערשט

נאָכדעם זעט זיך דער קעניג אַרום, אַז אָן געלט און אָן געלט-
פאַרמיטלער און אָן געלט-לייער קאָן ער ניט אויסקומען, ער-
לויבט ער ווידער אירן זיך צו פאַרנעמען מיט פראָצענט-געשעפט.
עס ווערט אָבער אַזוי רעגולירט, אַז דעם קעניג פאַלט צו אַ
גרוסער טייל פון די פראָצענט-הכנסות.

און צו די וועלטלאַכע ענוויים, מצד דעם קעניג, קומען צו
קירבלאַכע ענוויים, מצד די פּויבסטן. מ'פאַרבאָט צו פאַרקערן מיט
אירן, האַנדלען מיט זיי, דינען באַ זיי, זיך לאָזן היילן פון זיי.
מאָנאַכן מוזן דרשנ'ען פאַר אירן געגן אירנטום, פאַר'ן
קריסטנטום, און אירן מוזן שווייגן. ש ט א ר ב ט אַ איה, גע-
ווענלאַך אַ מלוח, איז דער קעניג דער יורש. ש מ ד'ט זיך אַ
איה, איז אויך דער קעניג דער יורש — וואָרים פון איצט אָן
וועט דאָך שוין דער קעניג מער ניט האָבן פון אים די הכנסות,
וואָס ער האָט געהאט פון אים אַלס איד... אידישע שולן ווערן
פאַרמאַכט, פסח-צייט טאָר זיך אַ איד ניט ווייזן אין גאַס. דעם
קעניג הערט מען ניט אויף צו העצן, אַז ער זאָל ווערן אנשטענדיג,
אויפהערן זיך צו חבר'ן מיט אירן. און דעם 18טן יולי, 1290,
גיט ער אַרויס אַ באַפעל, אַז ביו'ן ערשטן נאָוועמבער זאָל קיין
איינציגער איד ניט בלייבן אין לאַנד. מיטנעמען מיט זיך פון
זייערע גיטער קאָנען זיי נאָר דאָס, וואָס זיי קאָנען מיטראָגן.
דאָס איבעריגע געהערט דעם קעניג. און אַזוי געשעהט עס. די
16 טויזנט אידן, וואָס ענגלאַנד פאַרמאָגט, לאָזן זיך קיין פראַנק-
רייך, קיין פלאַנדריען. אויף די שיפן ווערן זיי באַרויבט פון די
קאָפיטאָנען, פון מאַטראָסן, פיל ווערן דערטרונקען אין ים. נאָר
אַ קליינער טייל זייערער באַזעצט זיך אין אַנדערע ערטער, כמעט
אויף די זעלבע צרות, וואָס זיי זענען אויסגעשטאַנען אין ענג-
לאַנד.

גאנצע 365 יאָר זענען אין ענגלאַנד קיין אידן ניט געווען.
בלויז איינצלענע מענשן, אָדער קליינע גרופּן, פלעגן זיך אַמאָל
אריינשמוגלען אין לאַנד אריין, דערהויפּט האָבן עס געטאָן מאַ-
דאנען, וואָס האָבן געגאָלטן ווי שפּאַניער און קאטאליקן. די פלעגן

דאָ פירן גרויסן האַנדל, דערהויפּט מיט אויסלאַנד. און אויך פאַרקערט: איינצלענע מענשן, קליינע גרופּן, האָבן זיך אָפּט מאל געפונען אין לאַנד, וואָס האָבן פאַרלאַנגט, מ'זאָל אידן אַריינלאָזן אין לאַנד אַריין, אָבער דער חמון, די סוחרים און די גייסטלעכקייט האָבן עס ניט דערלאָזן. קראָמוועל'ס רעגירונג האָט זיך אפילו באַמיט אַריבערצוציען האָלענדישע סוחרים קיין ענגלאַנד, כדי דורך זיי צו אַנטוויקלען דעם ענגלישן אויסלענדישן האַנדל. דער באַוואוסטער אידישער געלערנטער און כלל-טוער, מנשה בן ישראל, פאָרט פון האָלאַנד קיין ענגלאַנד זיך משתדל צו ווין פאַר אידן: מען זאָל זיי ערלויבן זיך צו באַזעצן אין לאַנד. קראָמוועל איז גערן צו ערפילן זיין בקשה. ס'קומט אָבער גאָרניט אַרויס דערפון. ער מוז זיך רעכנען מיט'ן ווילן פון פאָלק, וואָס וויל ניט הערן פון אידן, און זיי זעען אוראָי ניט.

איז אָבער דער ווילן פון דער צייט און די פאָדערונג פון דער צייט ווירקזאמער, ווי בייזער ווילן פון מענשן. מלכוכה איז פון איר טובה וועגן געצוואונגען איינצלענע אידישע גרויסע סוחרים אלץ מער און מער אַריינצולאָזן אין לאַנד אַריין. אין 1656, בעת ענגלאַנד האָלט מלחמה מיט שפּאַניע און ס'האַלט דערביי, מ'זאָל אלע שפּאַניער אַרויסשיקן פון ענגלאַנד — דאָן ערקלערן זיך אלע מאַראַנען אָפּן פאַר אידן. קראָמוועל ערלויבט זיי ווייטער צו פאַרבלייבן אין לאַנד. אפילו אַ באַזונדערן איר-דישן בית-דעולם ערלויבט ער זיי צו האָבן. אָבער אויסלענדער הייסן זיי, רעכטלאָז זענען זיי. און ווידער שינט מען פון זיי זיבן הויטן. ערשט צום סוף פון 17טן יאָרהונדערט, בעת ווילחעלם דער דריטער פון אַראַניען קומט צום טראָן, ווערט עס אַביסל אַנדערש. אויף הוצאות צום „זעצן זיך אויפ'ן טראָן" לייט אים דער אידישער סוחר, אנטאני לופעץ סאסאָ, גאנצע צוויי מיליאָן גולדן. דאָס אַליין קאָן שוין ווייך מאַכן דאָס האַרץ פון אַ הערשער. דערצו איז ער דאָך געווען שטאַטהאַלטער אין האָלאַנד, וואו ער איז געוואוינט געווען טאָלעראַנט זיך צו באַ-ציען צו אידן. ענגלאַנד איז געצוואונגען צו פאַרברייטערן

איר וועלט־האנדל. דערצו זענען נויטיג געווען סוחרים. אלץ צוזאמען בריינגט דערצו, אז ס'קומט צו א גרויסער התקרבות צווישן דער אמסטערדאמער אידישער געמיינדע. און צווישן דער לאַנדאָנער. און האַלענדישע אידישע קאפיטאַלן הויבן אָן צו אַרבעטן אין ענגלאַנד. עס שאַפט זיך אַ פּרוינטלאַכע אַט־מאָספּערע אַרום דעם ביסל אידן, וואָס געפינט זיך אין לאַנדאָן גרויסע אי־אָנהויב 18טן יאָרהונדערט געפינען זיך אין לאַנדאָן גרויסע אידישע האַנדלס־פירמעס, אידישע שולן, און ניט בלויז ספרדישע. ביסלאַכטווייז הויבן אָן אַריינצוקומען אשכנזישע אידן אויך, דערהויפּט פון אַרום קעלן. 1723 ערלויבט דער פאַרלאַמענט אידן צו דינגען ערד. 1740 ווערט זיי ערלויבט זיך צו נאָטוראליזירן אין די ענגלישע קאָלאָניעס אין אמעריקע. 1753 ווערט ערלויבט אידן זיך צו נאָטוראליזירן אין ענגלאַנד, אָבער אין אַ יאָר אַרום ווערט דאָס געזעץ בטל. די רייכע ספרדישע אידן פילן זיך דערפון שטאַרק באַליידיגט, און ס'הויבט זיך אָן אַ שמד־באַוועגונג צווישן זיי. דערהויפּט צווישן די רייכע זייערע, אַבי צו בלייבן אין ענגלאַנד — גלייכבאַרעכטיגט. פאַלן די ספרדים, שטייגן אין אָנזען די אשכנזים. אָבער די „באַאָרד אָוו דעפּיוטיס“, אַן אינסטיטוציע צו שטיצן באַדערפטיגע אי־מיגראַנטן, וואָס קומען קיין ענגלאַנד, דערהויפּט פון פוילן און דייטשלאַנד, בלייבט אויך ווייטער היין פון אשכנזים. די ספרדים באַזעצן זיך דערהויפּט אין לאַנדאָן. אַנדערע אידן — דערהויפּט אין דער פּראָווינץ. זענען פיל פון זיי פּעדלער, וואָס באַדינען די פשוט'סטע פּאָלקס־שיכטן. די באַקאַנטשאַפט ענדערט די באַציאָנונג צום אידן צו בעסערן. מ'איבערצייגט זיך, אז די שרעק־לאַכע בבלולים, וואָס מ'האַט אלץ געמאַכט אויף אידן, זענען בלויז — בלבוֹלִים. פון דער אַנדערער זייט קומען אויף אידישע באַקסערן, וואָס ווערן באַרימט ווי „נאַציאָנאַלע טשעמפּיאָנען אָוו ענגלאַנד“. דאָס מאַכט כבוד צו די אידן אין לאַנדאָן, און שאַפט אַ בעסערע מיינונג וועגן זיי. עס ווירקן אויך די מיסיאָנערישע געזעלשאַפטן, וואָס האָפּן אויף גוטן אידן־פאַנג.

צו פארשפרייטן גוטע מיינונגען וועגן אידן. עס ארבעט די דער-
מאנטע „באָארד“. עס ארבעטן די באַנקירן גאָלדשמידט און
ראַטשילד. עס ווירקט אויך דאָס פראַנקרייכישע ביישפּיל, וואו אידן
האַבן באַקומען פולע רעכט, און דאָס ענגלישע פאָלס ווערט נאָכ-
געבינער. מען הויבט אָן זיך באַוועגן אין דער ריכטונג פון אי-
דישער גלייכבאַרעכטיגונג. אָבער ערשט אין יאָר 1890 ווערן
בטל אלע באַגרעניצונגען פאַר אידישע בירגער. פאָליטיש-כיר-
גערלאַך ווערן זיי אנגלאַנזאָסן גלייך, ווי מיר זעען עס באַ-
היינטיגן טאָג.

אָבער זייער גלייכבאַרעכטיגונג פאַרטעמפט זיי ניט. פאַר-
קערט: וואָס פרייער, וואָס פעסטער זיי ווערן, אלץ מער
ווירקן זיי לטובת אידן אין אלע לענדער, וואו זיי ליידן. זייער
מי צו פאַרדאַנקען שיצט אויך די ענגלישע רעגירונג, אָפטמאָל,
געקרוידעטע אידן — אין טערקיי, מאַראָקאָ, פערסיען. אין ענג-
לאַנד אַנטוויקלט זיך דער שענסטער טיפ פונ'ם כלל-ישראל שתדלן
אין וועלט-מאַסשטאַב ווי ער איז קריסטאָליזירט אין דער פערזענ-
לאַכקייט פון משה מאַנטעפּיאָרע.

משה מאנטעפֿיאָרע

נאָך באַ זיין לעבן איז ער געוואָרן כמעט אַ לעגענדאַרע פֿערזענלעכקייט. האָט וואו געטראָפֿן אַ כלל אומגליק: אַ גירוש, אַן עלילת־דם, אַ פּאָגראַם און סתם צרות און פאַרפּאָלגונגען, — האָט מען גערעט פֿון משה מאַנטעפּיאָרע, ווי מ'רעט פֿון אליהו הנביא. נאָר מיט מער זיכערקייט, מיט מער פאַרטרוילעכקייט און געוויסקייט. ס'איז געווען אַן איבערצייגונג, און אַ דער־וואַרטונג, אז אָט קומט משה מאַנטעפּיאָרע און ברענגט הילף. און נאָר ער — ווייל ער איז תקיף באַ גאָט און תקיף באַ מענשן. ווייל ער איז דער גרויסער צדיק, דער גרויסער נדיב, דער גרויסער חכם און דער גרויסער ענגלישער ש ר. באַ וויקטאָריע'ן — ס'אויג אין קאָפּ. באַ די מיניסטאָרן אירע — די רעכטע האַנט און דער רעכטער עצה־געבער. מלכים ווערן בטל פאַר אים. מיניסטאָרן בוקן זיך פאַר אים. זיין פאַרלאַנג — און ער פאַרלאַנגט תמיד בלויז ישועות פאַר אידן — איז הייליג. קיינער האָט נישט דעם מוט אים אָפּצוואַגן — סיי דער רוסישער קייזער, סיי דער פראַנצויזישער קעניג, סיי דער טערקישער סולטאַן, און סיי דער פערסישער שאַך. אלע און אלע עקי יוסטירט, כדי זיין ווילן צו טאָן. און וואָלטן נאָר אידן זוכה געווען — לאַנג שוין וואָלטן זיי דעם טעם פֿון גלות פאַרגעסן אין זכות פֿון משה מאַנטעפּיאָרע.

אָבער אין אמת'ן איז מאַנטעפּיאָרע געווען נאָר אַ ביסל פֿון דעם אלעס, מיט וואָס מ'האָט אים געצירט. אַ ווייך האַרץ האָט ער געהאט, טיף רעליגיעז, אין אַרטאָדאָקסישן זין, איז ער געווען. איז אים די תורה טייער געווען, האָט ער אידן ליב גע־האַט, האָבן אים אידישע צרות גערירט, האָט אים אידישע רעכט־לאָזיקייט וויי געטאָן, קאָן ער קיין עוולות געגן אידן נישט פאַרטראָגן. אין יעדן גרעסערן אידישן קבוץ טרעפט איר אידן

מיט אזוינע אייגנשאפטן, מיט אזוינע „אידישע הערצער“. נאָר איר טרעפט ניט קיין אידן מיט אזוינע מעגלאַכקייטן, ווי ער האָט געהאַט. און זיין פערזענלעכער פארדינסט איז עס, וואָס ער האָט זיך צו די דאָזיגע מעגלאַכקייטן אַרױפגעאַרבעט. און ביסלאַכװײז, טריט באַ טריט. אָבער אויך זײנע לאַנגע יאָרן (הונדערט מיט אײן יאָר האָט ער געלעבט) האָבן אים דערצו מיטגעהאָלפן.

אין יאָר 1784 איז ער געבוירן געװאָרן אין לײפציג (איטאַליע), אין אַן אַרטאָדאָקסיש אידיש הויז — מיט שבת־רו, מיט אַלע אידישע מנהגים און מיט אַ קליין ביסל לערנען. זיין פאָטער איז געווען אַ קליין־הענדלער. און זײנע השגות פון װעלט און מענשן האָבן ניט אַריבערגעשטיגן די השגות פון אַ דורכשניטס־מענטש פון זיין גראַד. נאָר ערלעכער פון אַנדערע איז ער, און מער צוטרויען פון אַנדערע האָט ער. אינגיכן פאָרט ער אַריבער קיין לאַנדאָן. זיין זון, משה, גיט ער אָפּ אין אַן עלעמענטאַר־שול, און אז ער ענדיגט די עלעמענטאַר־שול, גיט ער אים אָפּ אין אַ באַנק־קאָנטאָר פאַר אַ „מענשן“. ער טוט דאָרט פאַרשידענע אַרבעט. אי טאָג־אַרבעט, אי נאַכט־אַרבעט. ער אַרבעט שווער און װערט באַהאַנדלט שלעכט. אָבער ער באַקלאַגט זיך ניט דערויף. דאָ לערנט ער זיך אויס אַליין צו אַרבעטן און לערנט זיך אויס צו שעצן די אַרבעט פון אַנדערע. ער צווינגט אָבער אויך צו שעצן זײַן אַרבעט. זיין ערלעכקייט און פיינקייט דינט װי אַ ביישפּיל אין זיין קרייז. אָנגעזאַמלט אַביסל געלט, קויפט ער זיך דאָס רעכט צו זיין אַ מאַקלער אויף דער לאַנדאָנער בערזע — װאָהין בלויז צוועלף אידן זענען צוגעלאָזן געװאָרן. גיך הויבט אָן זיין פאַרמעגן צו װאָקסן. ער הויבט אָן צו פאַרפּולקאַמען זיין בילדונג, לערנט שפּראַכן, קומט אַרױן אין פּאָליטישע קלובן, זיין גוטער נאָמען אויף דער בערזע שטאַרקט זיין פּאָפּולאַריטעט. אינגיכן עפנט ער אַ באַנק־הויז אינאיינעם מיט זיין ברודער און האָט גרויס ערפאָלג. נאָכדעם גרינדעט ער די ערשטע ענגלישע לעבענס־

פארזיכערונגס-געזעלשאפט, וואו ער אליין איז דער פארוואלטער און דער אייגנטימער. מיט צוויי יאָר שפעטער גרינדעט ער די ערשטע געזעלשאפט פאר גאזבאלייכטונג אין די גאסן. די געשעפטן וואַקסן, די רייכקייט וואַקסט. ער ווערט געוויילט אין פארשידענע אידישע קאָמוטעטן. ער בויט אַ אידישן בקור-חולים. ער גרינדעט אַ חברה הכנסת-כלה. ער אינטערעסירט זיך מיט אידישער בילדונג פאר קינדער. ער אַרבעט אינאיינעם מיט אנדערע פאר אידישער גלייכבאַרעכטיגונג. ער טוט זיין אַר-בעט מיט אַזוי פיל איבערגעבנקייט, אז ער באַוועגט די איידלסטע גייסטער אין ענגלאַנד אָפּן זיך אַרויסצוואַגן פאר אידישער גלייכ-באַרעכטיגונג. דאָס ווירקט ניט גיך. מ'דערגרייכט ניט דאָס ציל שנעל, אָבער מ'ווערט ניט אָפהענטיג. און אין די רעגירונגס קרייזן הויבט מען אָן זיך צוגעוואוינען צום געדאַנק, אז אידן דאַרפן ווערן גלייכבאַרעכטיגט. אין דער זעלבער צייט אָרגאַניזירט ער אַ גרויסע הלואה פאר דער ענגלישער רעגירונג, כדי עס זאָל איר מעגליך זיין צו פאַרבאָטן דעם שקלאפן-האַנדל אין די ענגלישע קאָלאָניעס, און באַפרידיגן די שקלאפן-הענדלער פאר זייערע שאַדנס. מאַכט דאָס אים פאָפולער און געאַכטעט אין ברייטע דעמאָקראַטישע שיכטען פונ'ם ענגלישן פאָלק. דאָס ברענגט דערצו, אז מ'וויילט אים פאר שעריר און אַ גרויסן קרייז. ער נעמט אָן די וואָל נאָר מיט'ן תנאי, אז שבתים און ימים-טובים זאָל ער זיין פריי פון די פליכטן, וואָס זענען פאַרבונדן מיט זיין אַמט. און זיין אַמט, אַלס אויבער-ריכטער, דערפילט ער בשלמות. אין זיין קרייז האָט ער כמעט אינגאַנצן בטל געמאַכט טויט-שטראַף. 1838 ווערט ער געוויילט פאר פאָרויצענדן פון דער אידישער „באָאָרד אָף דעפיוטים“. 1846 באַקומט ער דעם טיטעל פאר הויפט-שעריר אין קרייז קענט. זיין נאָמען איז איצט ניט בלויז פאָפולער אין ענגלאַנד, נאָר אויך שוין געאַכטעט און געליבט ווייט אויסער די גרעניצען פון זיין פאָטערלאַנד. ער אליין האָט שוין געהאַט אָנגע-שפּאַרט וואו די וועלט האָט אָן עק, און די וועלט האָט געקלונגען מיט אים.

שוין מיט קנאפע צוואנציג יאָר פריער פאָרט ער קיין ארץ־
 ישראל, דאָס איז 1827. און מיט עלף יאָר שפעטער פאָרט ער
 אַ צווייטן מאָל. דער גרויסער אידישער דלות אין די ארץ־ישראל־
 דיגע שטעט, ווי: צפת, טבריה, ירושלים, יפו און חיפה, צווינגט
 אים אַ טראַכט צו טאָן וועגן, אזוי צו זאָגן, „קאָנסטרוקטיווער“
 הילף פאר די אידן אין ארץ־ישראל. און דאָ דערטראַכט ער זיך
 צום פשוט'ן געדאַנק, אז עס וואָלט זייער גוט געווען, ווען מ'וואָלט
 גרינדן ערד־ארבעט קאָלאָניעס פאר זיי. פון אַרבעט וועלן זיי
 האָבן ברויט. ארום צפת, למשל, איז דער באָדן זייער גוט.
 וויינגערטנער זענען דאָ פאראן, קוואַל־וואַסער וויפיל מ'דאַרף,
 פארשידנערליי בעל־תבואות און פרוכטען פארשידענע. פארוואָס
 זאָל עס דען ניט מעגליך זיין? „אידן וואַנדערן אין אלע עקן
 וועלט — שרייבט ער אין זיין באַרימטען טאָגבוך — זיי וואַנד־
 דערן קיין אמעריקע, קיין אויסטראַליע, א. ד. גל., אָבער אין
 ארץ ישראל וועלען זיי דאָך גרינגער געפינען זייער גליק“. און
 וואָס ווייטער ער פאָרט אין לאַנד, אלץ מער און מער קומט ער
 צו דער איבערצייגונג, אז אידן אין ארץ־ישראל מוזן זיך אָנ־
 הויבן צו פאַרנעמען מיט ערד־אַרבייט. און וואַנדערנדיגע אידן
 אויף דער וועלט דאַרפן זיך באַזעצן אין ארץ־ישראל... און שוין
 קניפט ער אָן שתדלנות מיט פאַרשטייער פון דער מאַכט, אז
 מען זאָל אידן פאַרדינגען ערד אויף אַ משך פון פופציג יאָר,
 און זיי זאָלן קיין שום אָפּצאָלן ניט דאַרפן צאָלן; אז מען זאָל
 ערלויבן צו שיקן קיין ארץ־ישראל פאכלייט צו לערנען די אידן
 ערד־אַרבעט און אַנדערע מלאכות, וואָס זענען פאַרבונדען מיט
 ערד־אַרבעט, א. ד. גל., אויסער דעם לאָזט ער אויך גרויסע
 נדבות אויף פאַרשידענע צוועקען. דערצו איז ער געפאָרן באַ־
 פאַנצערט מיט בריה פון די ענגלישע מיניסטאָרן צו די ענגלישע
 אַמבאַסאַדאָרן און קאָנסולן אין אלע לענדער און שטעט וואו ער איז
 דורכגעפאָרן. אומעטום האָט מען אים באַגעגנט און אויפגענומען מיט
 גרויס כבוד, וואָס האָט די אידן אויף דער גאָרער וועלט געמאַכט
 גרויס פאַרגעניגן און מאַנטעפיאָרע'ן אַ גרויסן שם.

און אין 1840 שפילט זיך אָפּ אין דמשק איינער פון די בלוטיגסטע בלכולים, וואָס אידן האָבן ווען עס איז געהאַט אויס- צושטיון. פאַרגעקומען איז פאַלגענדעס: דעם 5טן פעברואַר איז פאַרפאַלן געוואָרן אַ קאָפּצינער מאָנאַך, טאָמאַס, מיט זיין דינער. דער מאָנאַך איז געווען אַ שטיקל זנאכער, און פלעגט זיך ארומ- שלעפּן צווישן אידן און צווישן קריסטן און ציען דעם גראָשן. מיט אַ פאַר טעג פריער, איידער ער איז פאַרשוואונדען, האָט ער זיך צוקריגט מיט אַ טערק און דער טערק האָט אים געדראָט, אז ער וועט אים הרג'ענען. אָבער איצט, אז ער איז פאַרפאַלן געוואָרן, האָט דער פראַנצויזישער קאָנסול אין דמשק (די קריסטן אין מזרח האָבן זיך געפונען אונטערן שוץ פון פראַנקרייך) גע- הייסן זוכן דעם שולדיגן אין מאָנאַכ'ס טויט צווישן אידן — ווייל זיי דארפן דאָך האָבן קריסטלאַך בלוט אויף פסח. האָט מען גע- כאַפט אידן, אַרעסטירט, געפייניגט און געפאָדערט, אז זיי זאָלן זיך מודה זיין אין דער הריגה, אָדער זיי זאָלן אויסזאָגען: ווער זענען די רוצחים? קליינע קינדער אפילו זענען געפייניגט גע- וואָרן, כדי אַרויסצובאַקומען פון זיי דעם „סוד“, ווער ס'האָט גע'הרג'עט דעם מאָנאַך און זיין קנעכט. אַנדערע זענען געשטאָרבן אונטער די הענט פון זייערע פייניגער און זיך ניט מודה געווען אין קיין פאַרברעכן, וואָס זיי האָבן ניט געטאָן, אַנדערע האָבן ניט געקאָנט מער אויסהאַלטן די אומדערטרעגלאַכע יסורים און האָבן צוגעגעבן אַלץ, וואָס מ'האָט פון זיי פאַרלאָנגט. אַנ- דערע האָבן אָנגענומען דאָס מחמד'אַנישע גלויבן, אבי פטור צו ווערן פון די אינקוויזיטאָרישע ענווים, אָבער דעם פאַרשוואונדע- נעם האָט מען אַלץ ניט געפונען, און אַלץ מער און מער אומד- שולדיגע מענטשן האָט מען אַריינגעצויגן אין די צוואַנגען פון דער נייער, מחמד'אַנישקאטוילישער אינקוויזיציע. די צייטונגען אויף דער גאַנצער וועלט האָבן ניט אויפגעהערט צו דערציילן פון דעם מאָרד, וואָס די אידן אין דמשק זענען באַגאַנגען. די אידן אין דמשק האָבן ניט אויפגעהערט צו דערציילן פאַר די אידן פון דער גאַנצער וועלט פון דעם אומגליק, וואָס האָט זיי געטראָפן.

וואָס איז דאָך אייגענטלעך אַן אומגליק פאַר די אידן אויף דער גאַנצער וועלט. און אז די ידיעות זענען אָנגעקומען קיין לאַנדראָן, האָט עס מאַנטעפיאָרע אויף זיך גענומען דעם עול פאַרן קיין דמשק און מאַכן א סוף צו דער דאָזיגער שמוציגער קאטויליש-פראַנצויזישער אינטריגע. די געזעלשאַפטלעכע מיינונג אין ענג-לאַנד איז געווען לטובת די אידן. די רעגירונג האָט אויסגעשטאַ-טעט מאַנטעפיאָרע'ן מיט אַלע נויטיגע רעקאָמענדאַציעס. מיט אים איז מיטגעפאַרן קרעמיע און מונק פון פאַרזי. נאָך פיל אָנשטריינגונגען און פיל מסירת-גפּש, דערהויפּט מצד מאַנטעפּ-יאָרע'ן, איז עס געלונגען צו באַווייזן די בייזווייליקייט, וואָס האָט געשטעקט אינ'ם גאַנצן בלבול. די באַשולדיגטע אידן (עטליכע און דרייסיג) האָט מען באַפרייט. בינו לבינו איז סיריע ווידער איבערגעגאַנגען אין רשות פונ'ם טערקישן סולטאַן, און מאַנ-טעפיאָרע מיט קרעמיע זענען אַריינגעפאַרן קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און געבעטן באַם סולטאַן א פירמאַן (א דעקרעט), וואָס זאָל שיצן די אידן אין טערקיי פון בלוט-בלבולים. און זייער בקשה ווערט דערפילט. דעם 6טן נאָוועמבער, 1840, גיט דער סולטאַן אַרויס א פירמאַן, וואו עס ווערט דערקלערט, אז דאָס באַשולדיגטן אידן אין „בריינגען מענטשלעכע קרבנות" איז אַ מיאוס'ע רכילות; „אז דער סולטאַן וויל ניט, אז אויף ווייטער זאָל מען אידן פייניגן און טאָן זיי עוולות". דער דאָזיגער פירמאַן איז פאַרעפענטלעכט געוואָרן אין דער גרויסער וועלט-פּרעסע. מאַנ-טעפיאָרע'ס נאָמען ווערט פאַרבונדן מיט דער אידישער געשיכטע און ניט-אידן באוואונדערן דעם מוט און דאָס גרויסע וואַגן, וואָס מאַנטעפיאָרע פאַרמאָגט. און אין דריי חדשים אַרום ערלויבט אים די קעניגין צו האָבן אין זיין הערב דאָס וואָרט „ירושלים" מיט העברעאישע אותיות.

מיט זיבן יאָר שפּעטער (1847) קומט ווידער פאַר אַן עלילת-דם אין דמשק. און ווידער צוליב אַן אינטריגע פונ'ם פראַנצויזישן קאָנסול דאָרט. אינאיינעם מיט'ן בלבול קומען פאַר פאַרגאָמען. און מאַנטעפיאָרע פאַרט קיין פאַרזי, האָט אַן אודיענז

באם פראנצויזישן קעניג לואי פיליפ און פועל'ט בא אים, ער זאל פארזאגן דעם פראנצויזישן קאנסול אין דמשק אז ער זאל נישט שטיין אויף דער זייט פון די אידישע שונאים — ווייל דער גאנצער „בלוט-בלבל" איז בלויז ליגן און רכילות. דאָס נעמט אָפּ דעם „מוט" באַם קאָנסול און די באַשולדיגטע אידן ווערן באַפֿרייט.

און אין פינפטן צענדליג פונ'ם 19טן יאָרהונדערט איז מאַנ-טעפיאָרע'ס נאָמען פאָפּולער אין אלע אייראָפעאישע הויפּן. אפילו אין דער האַלב-וויילדער רוסלאַנד פון יענער צייט האָט מען וועגן אים זייער אַ הויכע מיינונג. און אז דער „מוסטער-האַפּטער אוניפּאָרם-טרענער", ניקאָלאַי דער ערשטער, נעמט עס אונ-טער אַיבער צו דער ציען „זיינע אידן", „כדי זיי זאָלן ווערט זיין צו באַקומען בירגער-רעכט און זיין נוצלאַכע בירגער פאַר זייער פאָטערלאַנד", וויל ער אויסהערן מאַנטעפיאָרע'ס מיינונג וועגן די פראַגן, וואָס זענען פאַרבונדן מיט זיין אונטער-נעמונג. צו דעם צוועק לאָרט מען אים איין קיין רוסלאַנד. און ניקאָלאַי'ס משולח, דר. ליליענטאַל, וואָס האָט געהאט די אויפ-גאבע איינצורעדן אידן זיי זאָלן זיך וועלן בילדן, רעדט-צו די אידישע געמיינדע אין ריגא און די אידישע געמיינדע אין גראָד-נאָ, אז זיי זאָלן אין זייער נאָמען בעטן מאַנטעפיאָרע'ן, ער זאל קומען קיין רוסלאַנד זיך משתדל זיין פאַר די פאַרפאָלגטע און פאַרדעצטע רוסישע אידן. פיר יאָר האָט געדויערט די קאַרעס-פאַנדעני צווישן מאַנטעפיאָרע'ן, אוכאַראָוו'ן (בילדונגס מיניסטער צו יענער צייט) און קיסלעוואָ (פאַרויצער פון דער אידישער קאָמיסיע), ביז מאַנטעפיאָרע איז ענדלאַך אין 1846 געפאָרן קיין פעטערבורג. דאָ ווערט ער אויפגענומען מיט'ן גרעסטן פאַרדאָן און מיט דער גרעסטער העפלאַכקייט. ער הערט פון די מיניסטאָרן פיל קאָמפלימענטן וועגן זיין פערזאָן, פיל באַליידיגענדע מיינונגען וועגן אידן. דאָס קרענקט אים. ער בעט ערלויב-נישט צו באַזוכן ווילנא, וואַרשאַ און אַ פאַר אַנדערע אידישע שטעט. אין ווילנא נעמען די אידן אים אויף מיט קעניגליכן

פארראד, און מער ווי דערמיט, מיט הערצער פול ליבע און אי-
בערגעבענקייט. מיט הערצער פארבלוטיגטע און פארביטערטע בא-
געגענען זיי אים, מיט ציפערן און מיט פאקטן באווייזן זיי אים
אז אלע באשולדיגונגען, וואס מען מאכט אויף זיי, אלע שלעכטע
מיינונגען, וואס עקזיסטירן וועגן זיי אין די „ספערן“, זענען
געבויט אויף רכילות, אויף האס און אויף שקר. ער זעט איין וואו
דער אמת איז, ער פארשטייט נאָר ניט, פארוואָס ווילן ניט אידן
לערנען און קענען די לאַנדס־שפראַך, רוסיש. די רבנים און ראשי-
ישיבות קאָנען אים ניט באַפרידיגן מיט זייערע ענטפערס. אָבער
ער ווערט אזו צוגעבונדען צו די ווילנער אידן, אז פאר'ן אוועק-
פאָרן זאָגט ער זיי: „איך פאָר אוועק פון אייך, אָבער מיין הארץ
וועט תמיד זיין מיט אייך. די צרות פון מיינע ברודער זענען אויך
מיינע צרות, ווען איר האָט א סיבה צו וויינען, גיסן אויך מיינע
אויגן טרערן.“ און דאָס איז אויך אמת געווען. דאָס אייגענע,
וואָס אין ווילנא, לעבט ער אויך איבער אין ווארשא, אויך דאָ
הערט ער די בעסטע מיינונגען וועגן די אידן אין אַנדערע לענד-
דער, און די ערגסטע מיינונגען וועגן די אידן אין דעם לאַנד:
פּויל זענען זיי, אייראָפּעאייזירן ווילן זיי זיך ניט, ווילן זיך ניט
פארנעמען מיט ערד־ארבעט, א. ד. גל., און די אידן, פון זייער
זייט, באווייזן וואָסערע נגישות, רעכטלאָזיקייט, העצע און פאַר-
פאָלגונג ס'ווערט אָנגעווענדט געגן זיי. אויפ'ן גרונט פון די
אלע געזאמלטע מאטעריאלן, שטעלט ער צו דער רוסישער רע-
גירונג זיין קוק אויף דער אידישער לאַגע אין רוסלאַנד און אין
רוסיש-פּוילן. ער באווייזט, אז עס איז נויטיג צוריק אויפצובויען
די הרוב'ע אידישע „קהלות“, נאָכלאָזן אביסל די רעכטלאָזיקייט.
די ערציאונג פארבעסערן לויט די לעבנס־באַדערפענישן פון די
אידישע מאַסן — אָבער קיין שום ווירקונג האָט דאָס אלץ ניט...

מיט אַכט יאָר שפּעטער טרעפט מען אים ווידער אין פאַר-
לעסטינא, וואו ס'הערשט דאָן הונגער, עפידעמיעס, אין צוזאַמנ-
האַנג מיט'ן קרימער קריג. דאָן גרינדעט ער דאָרט אַ האָספיטאַל,

א קאָמערץ־שול, אַ הקדש און קויפט אויך ערד פאר אַ אידישער קאָלאָניע אַרום צפת.

און אַט קומט אונטער די מעשה מאָרטאַראָ. אין באָלאָניע (איטאַליע) קומען דעם פּויבסט'ס זשאַנדאַרמען און גולנ'ען אוועק דאָס זעקס־יאָריגע אידישע אינגעלע, ערגאָר מאָרטאַראָ, פון זיינע עלטערנ'ס הויז, און שמד'ן עס אָפּ — ווייל אַ קריסטלאַכע דינסט, וואָס האָט געדינט באַ מאָרטאַראָ'ן, האָט זיך פאַר'ן טויט מורה געווען, אַז אַמאָל, בעת דאָס קינד איז שטאַרק קראַנק געווען, האָט זי דאָס, אויס רחמנות, אָפּגע'צלמ'ט. בכּן איז דאָס קינד אַ קריסט און געהערט דעם קאַטאָליציזם. גאַנץ אייראָפּא האָט געשטורמט מיט דער נבּלה פונ'ם קאַטאָלישן קליר. פאַרשידענע קהלות האָבן זיך געווענדט צום פּויבסט מיט דער ביטע אומצוקערן דאָס אידישע קינד צו זיינע עלטערן. אָבער קיין זאך האָט ניט געהאָלפּן. דאָן איז מאָנטעפיאָרע, באַוואַפנט מיט כל'ערליי פּאַפּירן פון דער ענגלישער רעגירונג, אַליין געפאָרן קיין רוים. אָבער אויך זיין רייזע איז געווען אומזיסט. אפילו קיין אוידיענץ באַם פּויבסט האָט ער זיך ניט געקאָנט דערשלאָגן. און גראָד אין דער צייט, וואָס ער איז געווען אין רוים (פּסח־צייט), איז אָנגעגאַנגען אַן אומגעהויערער עלילת־דם און פּאָגראַם־העצע אין שטאָט, און ער איז ניט אימשטאַנד געווען צו העלפּן דערין...

אַ פאַרצווייפלטער קערט ער זיך אום קיין ענגלאַנד. ער איז שוין ווייט איבער 70 יאָר אַלט, אָבער מיט זיין יונגען גייסט טוט ער ווייטער זיין הילפּס־און שתדלנות־אַרבעט. אין 1860 זאָ-מעלט ער אַ קאָלאָסאַלע סומע צו העלפּן די קריסטן אין מזרח, וואָס האָבן געליטן פון פּאָגראַמען, וואָס די דרוזן האָבן אויף זיי געמאַכט. 1861 טוט ער דאָס אייגענע פאר די אידן אין קאָרפּו און אין די יאָנישע אינזלען, וואָס ליידן פאַרשידענע ענווייס. 1862 איז ער אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, באַם נייעם סולטאַן, אַז ער זאָל באַשטע-טיגן דעם אַלטן פירמאַן, לטובת די אידן, פונ'ם געוועזענעם סול-טאַן. דאָס פועל'ט ער אויך. 1863 זעט מען אים אין מאָראָקאָ ראַטעווען צוויי אידן פון אַ בלוט־בלבול, און פונ'ם מאָראָקאָנישן

סולטאן באקומט ער אַרויס אַ פירמאַן, וואו ס'ווערט דערקלערט, אז אלע בירגער האָבן רעכט אויף אַ גערעכטער באהאַנדלונג, און יעדער וואָס וועט אַ אידן ביזן טאָן, וועט שטרענג בשטרופט ווערן. דער פירמאַן ווירקט ניט לאַנג. אינגיכן קערט מען זיך דאָרט אום צום אלטן שטייגער בנוגע באהאַנדלען אידן. דאָס אייגענע געשעט מיט פינף יאָר שפעטער אין רומעניע, וואוהין ער פאָרט זיך משתדל זיין פאַר די דאָרטיגע אידן, און די אַנטיסעמיטן מאַכן פיינטלאַכע דעמאָנסטראַציעס פאַר מאַנטעפיאָרע'ס וואוינונג אין בוקאַרעשט. קיין קיום האָבן אויך די הבטחות פון רומענישן קעניג ניט געהאַט.

און ווידער פאָרט ער קיין רוסלאַנד אין 1872 צו דאַנקען אלעקסאַנדער דעם צווייטן, אין נאָמען פון די ענגלישע אידן, פאַר זיין גוטער באַציאונג צו די אידן אין רוסלאַנד, און באַגריסן אים צו דער פייערונג פונ'ם 200 יאָריגן געבורטס-טאָג פון פיאָטר דעם גרויסן. און ווידער טוט ער הילפס-אַרבעט פאַר די אידן אין פערסיע, פאַר די אידן אויפ'ן קאווקאַז, און ווידער פאַר די אידן אין דמשק, און וואו נאָר אַ אידישער קרעכץ האָט דורכגע-שניטן די לופט. ער ווערט דער צענטער, דאָס צענטראַלע אידישע האַרץ, אויף דער וועלט, וואָס פילט אלע אידישע נויטן און רע-אַגירט אויף יעדן אידישן צער. אלע טרערן-קוואַלן ציען צו אים. אלע ביטערע הערצער ווערן אויסגעגאָסן פאַר אים. און ער נעמט עס אָן. ער וויל העלפן, אָבער ניט באַפרייען זיך פון דער גרויסער דל־ות-לאַסט און נויט-פּיין וואָס די גאַנצע אידישע וועלט האָט געטיילט מיט אים. אינאיינעם מיט די פעק אידישע צרות איז אים אויך שטענדיג אונטער זיין צוקאַפנס געלעגן אַ פשוט'ער שטיין פונ'ם חורבן ירושלים. דאָס חרוב'ע לאַנד און דאָס חרוב'ע פאָלק זענען שטענדיג וואָך געווען אין זיין זכרון. ביידן וויל ער זען אויפגעריכט — איינער דורכ'ן אַנדערן. און ווידער פאָרט ער קיין ארץ-ישראל, און נאָכאַמאָל פאָרט ער קיין ארץ-ישראל, אזוי ביז זיבן מאָל. פיל הייזער בויעט ער אין די שטעט, פיל דונאַם ערד קויפט ער און לאָזט באַאַרבעטן אין די דערפער. פיל „הרסה

ארבעט" — ווי עס הייסט היינט — טוט ער דאָרט. זיין אַרבעט ברענגט דערצו, אז דער טערקישער סולטאַן לָאָזט אים מעלדן, אז ער איז גרייט צו עפענען ארץ־ישראל פֿאַר אידישער קאָלאָניזאַציע; באָדן וועט ער געבן אומזיסט, הנחות וועט ער מאַכן וואָסערע מ'ויל, נאָר מ'זאָל אים אויסהעלפֿן מיט געלט, ער זאָל אימשטאַנד זיין צו פֿאַרבייטן זיינע אַלטע מטבעות אין לאַנד מיט נייע... מאָנטעפיאָרע מיינט, אז אַ מיליאָן פונט וואָלט גענוג גע-ווען דערצו.

אַבער קיינער וויל אים ניט אויסהערן.

נאָענט צו זיין הונדערטסטן געבורטסטאָג, וואָס גאַנץ ענג-לאַנד און די אידן אויף דער גאַנצער וועלט האָבן געפֿייערט, גרינדעט זיך אין לאַנדאָן אַ קאָמיטע „מזכרת משה", וואָס האָט צו טאָן קאָנסטרוקטיווע אַרבעט אין ארץ־ישראל. אין דערזעלבער צייט ווערן אויך געזאַמלט גרויסע סומען געלט פון זיין בילד, וואָס ווערט פֿאַרקויפט אומעטום, וואו אידן לעבן. דאָס געלט גייט אויף ישוב ארץ־ישראל.

1885 איז ער געשטאָרבן. אויף דער גאַנצער יועלט האָט זיין טויט געמאַכט אַן איינדרוק. גאַנץ ענגלאַנד האָט זיין טויט באַ-דויערט. אַלע אידן האָבן זיין טויט באוויינט.

די אידן אין דייטשלאַנד

ווען האָבן זיך אידן צוערשט באַוווּזן אויף דייטשן באָדן?
פאַראַן וועגן דעם לעגענדעם, השערות און אַפילו באַהויפטונגען,
אַבער גענוי לאָזט זיך דער צייטפונקט נישט פעסטשטעלן. זיכער
איז אָבער, אז אידן האָבן געלעבט אין דייטשלאַנד מיט הונד-
דערטער און הונדערטער יאָרן פריער, איידער דער באַגריף
„דייטשלאַנד“ איז אויף דער וועלט געווען; איידער דער אַלגע-
מיינער נאָמען „דײַטש“ — פאַר פאַרשידענע דייטשע שטאַ-
מען — איז געווען אויפגעקומען. מען רעדט פון אידן-סוחרים אין
דייטשע לענדער נאָך אין ערשטן יאָרהונדערט פון דער קריסטלע-
כער צייט-רעכנונג. פאַראַן קעניגליכע פאַראַרדנונגען בנוגע דער
אידישער קהלה אין קעלן, פון פערטן יאָרהונדערט. פאַראַן פאַקטן
וועגן אידן אין שליוות פון דייטשע קעניגן — קאַרל דעם גרויסן
— פון אָנהויב ניינטן יאָרהונדערט. און אז מיר באַגעגענען זיך
מיט די אידן אין אָנהויב פון צווייטן יאָר טויזענט, באַגעגענען
מיר זיי שוין ווי אַלט געזעסענע. אין קהלות לעבן
זיי: אין מאַנדעבורג און אין שפייער, אין וואָרמס און אין
מאַינץ, אין מעץ און אין קעלן און אין אַ סך אנדערע שטעט.
אין יענער צייט זענען די בישאָפּן — פון די דייטשע קעניגן
אדער קיסרים באַשטימט — די רעגירער פון די שטעט. די
לעצטע ווייזן אַרויס גרויסע פעאיקייטן און העלפּן די שטעט
זיך אַנטוויקלען און וואַקסן. דערצו איז נויטיג דער רירעוודיגער
האַנדלס-עלעמענט — די אידן. זאָרגן אָפּט די בישאָפּן פאַר דער
אידישער זיכערקייט, פאַר זייער אומבאַרירלעכקייט און נאָרמאַלן
רעגולירטן לעבן. זענען די אידן אויך מיט גרויסער פרוינטשאַפּט
צוגעבונדען צו די בישאָפּן. די אידישע געשיכטע דערציילט פון
שווערן טרויער, וואָס אידן אין פאַרשידענע שטעט האָבן איבער-
געלעבט נאָכ'ן טויט פון פאַרשידענע בישאָפּן אין משך פון עלפטן

יאָרהונדערט. געוויס זענען אויך אין די דאָזיגע גוטע צייטן פאָרגעקומען אמאָל אויסברוכן — א גירוש, א פאָגראָם — קעגן אידן. אָבער בכלל האָבן אידן אין דייטשלאַנד ביז'ן ערשטן קרייצ-צוג (1096) ניט געוואוסט פון קיין רדיפות. אידן פארנעמען זיך ביסלאַכווייז מיט ערד-ארבעט, מיט פלאַנצן וויינגערטנער, מיט פארקויפן וויין, פארב־שטאָפן, מעדיקאַמענטן, זאָלץ און פלייש. גרויסע סוחרים האַנדלען מיט פוטער פון רוסלאַנד, מיט קנעכט פון אנדערע סלאַווישע לענדער. דורך דער פארמיטלונג פון פראַנצויזישע אידן שטעלן זיי צו זייער טויטע און לעבעדיגע סחורה אויף די מערק פון שפּאַניע.

אָבער בכלל איז די גוטסקייט פון די בישאָפן צו אידן אין די שטעט ניט גאנץ זיכער. פון צייט צו צייט קומען אָנרעגונגען פון פאָבסט, אז מען זאָל די אידן דאָס ניט ערלויבן, עפעס אנדערש פאָרווערן, א. ד. גל. אויב דאָס געשייט ניט אזוי, איז עס בלויז דערפאר, וואָס זיי האָבן זיך געמוזט רעכנען אויך מיט די אנ-זיכטן פון קעניג — וועלכער האָט געהאַט דאָס רעכט די בישאָפן צו באַשטימען. דערפאר האָבן אידן שטענדיג געוואָלט זיין בע-סער אונטערוואָרפן דעם קעניג דירעקט, איידער דעם בישאָפּ. דערפאר, אז דער קעניג (היינריך דער פערטער) טרעט אַרויס אין קאמף קעגן פאָבסט, שטיצן אידן דעם קעניג. דער לעצטער אנערקענט זייערע פאָרדינסטן און שיינקט זיי דערפאר באַזונדערע פריווילעגיעס. לויט זיי, זענען אידן כמעט גלייך מיט אלע ניט-אידישע אונטערטאָנען. זיי מעגן זיך באַשעפטיגן מיט אלץ, זיי מעגן זיך באַוועגן איבערן לאַנד וויפיל און וואוהין זיי געפינען עס פאר נויטיג. זיי ווערן באַפרייט פון געוויסע ספעציעלע אָפּצאָלונג-גען. דערצו האָבן זיי אַן אָרגאַניזירטע קהלה, מיט פרנסים און ראשי-קהל. האָבן אַן אייגענעם געריכט — בנוגע קאָנפליקטן צווישן אידן. א אידישע שבועה — אפילו באַ אַ משפט מיט אַ ניט-אידן א. ד. גל.

אָבער דאָ הייבט זיך אַן די באַוועגונג צום ערשטן קרייצ-צוג און פארפלייצט גאנץ מיטל-אייראָפּא מיט לעבנס-געפערלאַכער

אומטאָלעראַנץ און רעליגיעזן פאַנאַטיזם. אַנדערשגלויביגע ווערן באַטראַכט ווי מענטשן וואָס שטייען אויסערן שוץ פון געזעץ. נאָך ערגער: ווי פאַר'משפּט'ע צום טויט. און אַ זכות זעט עס יעדער פאַר זיך — צו זיין דער תּליון פון די דאָזיגע פאַר'משפּט'ע. און קיין שום קעניגליכע פּרווילעגיעס שיצן ניט פון די תּלנים'ס הענט. פּראַנצויזישע קרייצפּאָרער רייסן זיך אַריין אין דייטש-לאַנד, צום צוועק, איידער זיי וועלן באַפרייען דעם הייליגן קבר פון אומגלויביגע הענט אין ארץ ישׂראל, וועלן זיי דאָ, אין אייר-ראַפּע, אויסראַטן אַלע אַנדערשגלויביגע. אידן זענען געבליבן אויף הפּקר. דער קעניג מיט זיין חיל איז געשטאַנען אין איטאַליע. די בישאָפּן זענען אַליין אויך געווען פאַרכאַפט פון דעם באַטוי-בענדן גייסט פון די קרייצפּאָרער. די אידן אַליין האָבן זיך אין אייניגע ערטער באַוואַפנטע אַנטקעגן געשטעלט. עס האָט אָבער ניט גענוצט. די רייכסטע קהלות זענען חרוב געוואָרן. טויזנטער לעבנס זענען אומגעקומען, טויזנטער זענען געצוואונגען געווען צו שמד א. ד. גל. די גוטע באַציאונג פון דעם קעניג צו די אידן לינדערט ווייניג דעם אידישן צער און קאָן זיי נישט שיצן פון די שלעכטע פּאָלגן, וואָס דער ערשטער קרייצ-ציג האָט געהאט פאַר די אידן. דאָס גאַנצע לאַנד שטייט אונטער'ן צייכן פון די דאָזיגע פּאָלגן. נעמליך: דאָס אויפקומען פון אַ קריסטלאַכן סוחרים'שאַפט — נאָכדעם ווי זיי האָבן זיך אויף דער קרייץ-נסיעה באַקאַנט מיט די מערק און סוחרים אין פאַרשידענע לענדער, און די אומגעהויערע אַנטי-אידישע העצע, וואָס די גייסט-לאַכע האָבן אָנגעפירט צווישן די מאַסן. עס איז געקומען אזוי ווייט, אז די עפּיסקאָפּן האָבן עס געהאַלטן פאַר נויטיג אַרויסצו-שיקן קעגן-פּרעדיגער, כדי צו באַרואַיגן דעם קריסטלאַכן המון. אין 1147 קומט פאַר אַ אידישער פּאָגראַם אין ווירצבורג, אַלס פּאָלגע פון אַן עלילת-דם און אין זעלבן יאָר קומט פאַר דער צווייטער קרייצ-צוג.

אַ פייער-שטורם טראָגט זיך פאַר אים איבער אידישע גאַסן אין אידישע קעפּ. ער פאַרברענט, רייסט-אויס און ראַט-אויס

אלץ וואָס אידישער באַגעגנט אויף זיין שטורם־וועג. די שאַדנס אין לעבנס און פאַרמעגנס לאָזן זיך ניט שאַצן. די אומגליקלאַכע געהעצטע און געשאַכטענע אידן דערזעען די וועלט אַרום זיי אַ בלוט־דורשטיגע, אַ רויב־גיריגע, הייז־פאַרווילדעטע — און ציען זיך צוריק פון איר. זיי קירעווען זיך אָפּ פון ברייטן שלאַך, און אין טויט־שרעק פאַרשאַנצן זיי זיך אין זייער ענגן אָבער אייגענעם ווינקל. ניט איר חכמה, ניט אירע פראָבלעמען און ניט אירע אויפגאַבן אינטערעסירן זיי מער. אין מורא פאַר דער אומדער־ווירדיגער וועלט, קאָנצענטרירן זיי זיך אין זיך, בלוז אין זייערע אייגענע, אָפגעזונדערטע קולטור־פראָבלעמען. דאָ זוכן זיי און געפֿינען מאַטיוון, באַרעכטיגונג און טרייסט פאַר זייער אומדער־טרעגליך אידיש לעבן. זיי קויפן זייער שיץ באַ די קעניגן פאַר הויכע פרייזן, און זיי, די קעניגן, אַמאָל האָבן זיי זיך געלאָזט באַצאלן און געדיינקט און געשיצט, און אַמאָל האָבן זיי גענומען דאָס געלט און באַלד פאַרגעסן און די אידן ניט געשיצט. אינגיכן קומט אויף פאַר אידן דער ערנידעריגענדער טיטל „הויף־קנעכט“. דאָס הייסט: דער הויף, צי דער קעניג, איז מחויב זיי צו שיצן קעגן אָנגריפן פון אויסן, אָבער ער אַליין קאָן זיי אָנגרייפן אויף טויט און אויף לעבן, אויף רויב און אויף מאַרד. און אזוי איז אויך געווען. אַמאָל פלעגט דער קעניג זוכן עפעס אַ תירוץ פאַרוואָס ער פאָדערט פון אידן סתם געלט אויף זיינע באַדערפנישן — אויסער דער סומע און די פאַרשידנסטע אָפּצאָלונגען, וואָס ער באַקומט פאַר'ן שוץ — אָבער אינגיכן הערט מען אויף זיך צו שעמען און מען פאָדערט געלט גאָר אָן שום תירוץ. און יערלאַכע און איינמאָליגע אָפּצאָלונגען לייגט מען אַרויף אויף די אידן סתם, לויט דער אייגענער מוטוויליקייט. און וויל אַ קעניג פאַרגייסן וועמען פון זיינע וואַסאַלן (אויס דינענדיגע און פון אים אָפהענגיגע פירשטן) אָדער שטעט, טרעט ער זיי אָפּ אַ טייל פון זיינע רעכט אויף צו זויגן אידן (אזוי, למשל, פרידריך דער צווייטער, 1215). זויגן זיי, אָבער דעם עול פון שוץ נעמען זיי אויף זיך ניט.

און וואָסערע אָפּפּאַלן טראַכטן זיי, די נייע בעלי-בתים, ניט אויט? וואָסערע בעלי-דיגונגען זענען זיי ניט ממציא? וואָסערע בלכולים מאַכט מען ניט אויף אידן? און אַלץ צו איין צוועק — אידן זאָלן זיך אויסקויפן דערפון! און דאָס אפילו דעמאָלט, ווען קיסר און פאָבסט פאַרווערן אזוינע האַנדלונגען. עס קומט דערצו, אז מלוכה זעט זיך געצוואונגען צו לאָזן דרשה'נען פאר'ן פאָלק און אים ערקלערן, אז א אידן טאָר מען ניט הרג'ענען.

אין דרייצענטן יאָרהונדערט לעבן די אידן אין דייטשלאַנד ווי שטענדיגע מאַרטירער. און קיין וואונדער ניט. פון די זיבן קרייץ-צוגן, וואָס זענען פאַרגעקומען, זענען פיר אויסגעפאלן אויפ'ן דרייצענטן יאָרהונדערט, און אין אַ משך פון איינע זיבעציג יאָר (1209, 1228, 1248, 1270). שוין יעדער גרייט זיך בלויז צום קרייץ-צוג בריינגט מיט זיך בלוטיגן פאַנאָטיזם, רויב און מאָרד וואָס ציט צו אַלע פאַרדאָרבענע נפשות. און אויך די רעגירער טיילן די העצערישע שטימונגען. זענען אידן שטאַרק באַגרעניצט אין זייערע האַנדלס-רעכט. סוחרים לאָזן ניט קיין אידן אין זייער גילדע, בעלי-מלאכות לאָזן ניט צו קיין אידן צו זייערע צעכן. ווערט די לאַגע אַלץ געדריקטער, ווערן אידן געצוואונגען צו געלטיגשעפט און נישטיגן קליינעם האַנדל. די געדריקטע לאַגע בריינגט צו פאַרברעכן. רבנים מוזן מתרה זיין: אידן זאָלן זיך באַנעמען ערלאַך, ניט האַנדלען מיט פאַלשע מטבעות און ניט מסר'ן זאָל איין איד דעם אַנדערן. אָבער די גרויסע נויט ברעכט דאָס אַלץ. עליילת-דם גייט ניט אַראָפּ פון דער אידישער טאַג-אַרדנונג, היינט דאָ, מאָרגן דאָרט, און יעדער עליילת-דם בריינגט צו מענטשלעכע קרבנות. צום סוף פון דרייצענטן יאָרהונדערט קומט פאַר אין דייטשלאַנד אַ קאַמף אַרום טראָן, אין לאַנד קומט עס צו אַנאַרכיע און אידן זענען די אומשולדיגע קרבנות.

איין ביישפּיל: עפעס אַ פרייז, א בעל-חוב צו אידן, האָט זיך גע'חל'ו'מ'ט, אז אידן האָבן אַרויסגע'גנב'עט דאָס הייליגע ברויט פון קירך, כדי עס צו שענדן, און אז ער איז

באשטימט זיך נוקם צו זיין אין זיי דערפאר, און דאס איז גענוג געווען. אין בייערן אליין מאכט דער בעל-חלומות און זיינע באנדעס חרוב 140 אירישע קהלות. אין אנדערע לענדער אביסל ווייניגער.

און דאס פערצענטע יארהונדערט איז פאר אידן אין דייטשלאנד געווען נאך ערגער ווי די פריהערדיגע. די פירשטן און די קעניגן פרעסן אויס פון זיי דורך פארשידענע, פאנטאסטישע שטייערן דעם לעצטן בלוט-טראָפּן. עס גילט: געוויינלאַכע שטייערן, אויסערגעוויינלאַכע שטייערן, יערליכער שטייער, איינמאָליגער שטייער, אָפּמאָך-שטייער, קאָפּ-שטייער א. ד. גל. דער המון, צוליב דער שוואַרצער מגפה, אין וועלכער מען באַשולדיגט אידן, רויבט די אידן, פייניגט זיי און מאַרדעט זיי. קעניגן פאר'משכנ'ען זיי און לייען אויף זיי געלט. אבער איצט, באַהפּקרות, האָבן אידן קיין שום שוץ ניט. פאָגראַמען הערן ניט אויף. אַ גרויסער טייל פון דייטשלאַנד איז ווי איין שחיטה-שטוב פאר אידן. טיראנען זיצן אויפ'ן דייטשן טראָן (אזוי, למשל, קעניגווענצעל, 1378-1400), רויבער רעגירן די דייטשע לענדער און אידן שטעלן צו דאס בלוט צו שטילן זייערע אפּעטיטן. פּלוצלינג, ארעסטירט מען אלע אידן. מען נעמט אָפּ באַ זיי אלע וועקסלען, וואס זיי פארמאגן, און מען שרייבט זיי איבער אויף נעמען פון די שטעט. די לעצטע מאָנען איין פאר זיך די אירישע חובות, דערפאר צאָלן זיי דעם קעניג אַ באַשטימטע סומע. אָדער מען קערט אום די וועקסלען צו די בעלי-חובות, און זיי גיבן דערפאר דעם קעניג אַ געוויסן טייל פון דעם חוב, וואס זיי זיינען שולדיג די אידן. עס בייטן זיך צייטן. עס בייטן זיך די רעגירונגען און רעגירער. אָבער פאר אידן איז די זון אין הימל איין פאר אלע מאָל שטיין געבליבן. קיין זאך ענדערט זיך ניט פאר זיי. מען רויבט זיי אַנגראָ און דעטאל. מען מאַרדעט זיי איינציגווייז און מנינימ'ווייז און קהלות'ווייז. און זאגט שוין עמיצער אַ קעניג צו, און לאזט זיך גוט באַצאָלן פאר די „פרייווילעגיעס“, אונטערגעשריבענע און גע'חתמ'עטע (אזוי, למשל, קעניג סיגזמונד, 1415), האלט ער אויך קיין ווארט ניט. דאס באדער-

פעניש אין געלט איז גרויס. די תאוה דערצו נאך גרעסער. און דער איד, וואס האט דאס געלט אלס פראפעסיע, איז פריי ווי דער ווינט אין פעלד, הפקר ווי דער דארן אין וואלד — פארוואס ניט אויס-שטרעקן קיין האנט דערצו?

אויפ'ן באָדן פון דעם אלטן האַס צו אידן קומען־אויף, אין פופצענטן יארהונדערט, נייע שונאים: די קליינע פירשטן און די „פרייע שטעט“. די ערשטע — אביסל צוליב קנאה, וואס די אידן, אזא גאלד־גרוב, גילטן בלויז פאר'ן קעניג, און אביסל — צוליב די חובות וואס זיי זיינען שולדיג געווען צו אידן. די לעצטע — אויס אימה פאר אידישער קאָנקורענץ אין האַנדל. קיין גרויסע קאמאט־סטראָפּעס קען דאס פופצענטע יארהונדערט ניט. אָבער בלוט־בלבולים הערן ניט אויף; אבער גירושים שטעלן זיך כמעט ניט אָפּ. אין דעם איינעם יארהונדערט לעבן אידן איבער דריי צו גירושים פון פארשיידענע געגענטן. און יעדער גירוש הייסט: חורבן, דלות, קראנקהייט, ענטאָרטונג. און דאס געשעט מיט די אידן אין דעם פופצענטן, בעסערן יארהונדערט....

דיעלבע לאגע דויערט אויך דורך דעם זעכצענטן יארהונדערט. אפילו דער הומאניזם און די רעפארמאציע פון דעם זעכצענטן יארהונדערט האבן ניט קיין ווירקונג אויף דער אידישער לאגע. על כל פנים — צו בעסערן ניט. די רעפארמאציע, מיט לוטער'ן בראש, ווייזן לכתחילה א פריינדליכע מינע צו אידן — מען האָפט, אז אידן וועלן אָננעמען פראטעסטאנטזם. אז מען האט אָבער זיך איבערצייגט, אז אידן בלייבן גלייכגילטיג אויך צו דער נייער פאָרם פון קריסטנטום, האָבן די פראטעסטאנטן אָנגעהויבן צו ווייזן, אז בנוגע אידן זענען זיי אויך גוטע קאטויליקן... פון מיטן זעכצענטן יאָרהונדערט פאַרפּעסטיגן זיך די קליינע פירשטנטימער — קנאַפּע פיר הונדערט — כמעט אין זעלבסטשטענדיגע פאָטערלענדער. פארשיידן זענען זיי פונאַנאָנדער אין פיל פרטים. אָבער בנוגע צו „אידן־פאַררונגן“ זיינען די אלע קליינע פירשטן גרויסע דעס־פאָטן. מלאכה איז פארבאָטן. ערד־קויף און ערד־ארבעט פארבאָטן. דאס באַוועגן זיך פון „פאָטערלאַנד“ צו „פאָטערלאַנד“ אָדער אפילו

פון שטאט צו שטאט אין איין לאנד, איז פארבונדן מיט געוויסע אָפּצאָלן. זיין וואוינ־רעכט מוז דער איד אלע מאָל באַנייען. שטאַרבער ער — און בלויז איין זון זיינער ירש'נט זיין רעכט צו בלייבן וואוינען אויפ'ן זעלבן אָרט; די איבעריגע קינדער מוזן עמיגרירן אַנדערשוואו. אין זאַקסן, למשל, איז שוין באַקאַנט דאס אַבלאָועס־סיסטעם אויף די אידישע וואוינונגען. אין אַנדערע שטעט לאָזט מען, פאר אָפּצאָל, אַריינקומען אידן געשעפטס־מעסיג, אָבער בלויז אין דער באַגלייטונג פון צוויי פאליציסטן א. א. ו. ו. א. ו.

דאס זיבענצענטע יאָרהונדערט ברענגט דעם דרייסיג־יאָריגן קריג פון (1618 ביז 1648), וואס האט הרוב געמאכט דייטשלאַנד. ער גראָבט אויך אינגאַנצן אונטער דעם עקאָנאָמישן יסוד פון דעם דייטשן אידנטום. דער שלום פון וועסטפּאָלן באַפרייט די קליינע דייטשע מדינות פון דער אויבערהערשאַפט פון קייזער, און דאס איז אַ גרויס אומגליק פאר אידן. וואָרים פריער אַמאָל, נאָך גרויס השתדלוּת, פלעגט אַמאָל דער קייזער אָפּשאַפן די גזירות פון אַ קליי־נעם, אים אונטערטעניגן וואַסאַל. פון איצט אָן אָבער איז ניט גע־ווען מער צו וועמען צו אָפּעלירן. אין יעדן לאַנד זענען געווען בלויז באַשטימטע שטעט, וואו אַ באַגרעניצטע צאָל אידן האבן געמעגט וואוינען. אָבער אפילו אין די שטעט זענען פאַר אידן באַשטימט געווען שוין פון פריערדיגע צייטן אָן בלויז באַשטימטע גאַסן (גע־טאָס). זענען די דאָזיגע גאַסן אַ גרויסע ענגשאַפט. קומט עס צו אָפטע עפידעמיעס, וואָס קאָסט אַלעמאָל גרויסע קרבנות. האבן שטענדיג די געטאָ־איינוואוינער אַ קרענקליך אויסזען. זענען פיזיש שוואַך. און דערצו: דער גרויסער דלות! דער דורכשניטליכער איד האָט די גאנצע וואך געפערלט איבער די דערפער. און דאָ איז ער קיינמאָל ניט זיכער געווען מיט זיין ביסל פארמעגן, ניט מיט זיין לעבן אפילו. קליין און גרויס מאַכט זיך לוסטיג איבער אים. וואו די אייגענע כחות געניגן ניט, רייצט מען אָן אויף אים די הינט. אין פיל ערטער גיט מען אַכטונג, אידן זאלן זיך ניט צופיל מערן, ערלויבט מען זיי אַ בעגרעניצטע צאָל חתונות א. ד. ג. אלע באַ־שרענקונגען ניט אויסצורעכענען.

און אינאיינעם מיט'ן רעכטליכן און מאטעריעלן צושטאנד פאלט אויך דאס גייסטיגע לעבן, די אינערליכע אידישע אָרגאניזאציע. אין די ערשטע יארהונדערטן האבן אידן געהאט ארגאניזירטע קהלות מיט גבאים און פרנסים. דער ראשהקהל און דער פאָרזיצער פון דעם פרנסיס־ווער זענען די אנערקענטע פאָרשטייער פון אידן. זיי האבן אן אייגענעם בית־דין. פון צייט צו צייט קומען זיך צונויף די רבנים און פרנסים פון גרויסע קהלות און נעמען־אָן תקנות, וואָס זענען גילטיג פאר'ן גאנצן לאַנד. זיי זענען באַקאנט מיט'ן נאָמען: "תקנות שום" (שו"ס מאכט: שפייער, ווארמס, מאיניץ). אין יענע גוטע צייטן וואקסן אויך אין דייטשלאנד גרויסע מענטשן: אַ רבי גרשון מאור הגולה, חכמי לותיר, רבי יהודה חסיד א. ד. ג. אָבער וואס ווייטער, אלץ מער טריקנט אויס דער קולטור רעלער שאַפונגס־קוואַל פון די דייטשע אידן. די גרויסע צרות פאר־טונקלען דעם גייסט, האקן אונטער די פליגל און מענטשן האַלטן זיך, אַזוי צו זאָגן, הארט באַ דער ערד. אין מיטן זיבעצענטן יארהונדערט אָבער טרעפט מען אין דייטשלאנד זייער פרומע אידן, וואָס האַלטן זיך אָן פיל און פארשיידענע רעליגיעזע מנהגים — ניט אַ האָר נאָכצולאָזן. אָבער קיין זכר איז מער ניט געווען פון יענע גרויסע ישיבות, וואס האבן יאָרהונדערטן עקזיסטירט אין דייטשלאנד. מען לעבט בלויז מיט מרה־שחורה'דיגן יראת־שמים. מען פאַסט, מען פייניגט זיך, און די גאנצע לעבנס־פרייד איז זיי פארלאָרן געגאנגען.

און ווער ווייסט צו וואָס פאַר אַ געפאַלנקייט די דייטשע אידן וואָלטן געקומען, ווען ניט די "גזירת ת"ח" אויף די אידן אין פוילן וואָלטן זיי צו הילף געקומען. וואָרים צוליב די גזירות און שחיטות און תליות מצד די קאָזאַקן זענען פיל פוילישע אידן אַנטלאָפן קיין דייטשלאנד. צווישן די אָנגעלאָפענע זענען געווען פיל חשוב'ע אידן, מיוחסים, גרויסע לומדים. די היימישע אידן פאַרהאַלטן זיך צו זיי מיט גרויס אַכטונג. ביסלאַכווייז הויבן אָן די פוילישע אידן ווירקן אין זייער גייסט אויף די אידן אין דייטשלאנד. פון דער צייט אָן ווערן זיי, אַזוי צו

זאָגן, די "היוון" אין דעם דייטשן אידנטום. זיי ווייסן ניט פון מרה־שחורה, האָבן אַ חוש צו וועלטלאַכן וויסן. די פריער־דיגע פאַרגליווערטקייט פאַרשווינט אַלץ מער און מער, אין די כמעט פאַרשטיינערטע זיילן הויבט זיך אָן צו וויינן אַ לעבעדיג־נער אָטעם, און אין דער ערשטער העלפט פון אַכצענטען יאָר־הונדערט, אז עס הויבט זיך אָן די השכלה באַוועגונג — געבוי־רען פון דער אויפקלערונגס־ארבעט אין אייראָפּע — זענען די פּוילישע אידן אין דייטשלאַנד אידע פאַרקעמפער, אי טעאָ־רעטיש אי פראַקטיש.

פּאָליטיש בלייבן די דייטשע אידן אין אַכצענטן יאָר־הונדערט פונקט אזוי רעכטלאָז ווי פריער. דער דייטשער „אויפ־געקלערטער דעספּאָט“, פרידריך דער גרויסער, האָט אויך נאָר זיינע „שוץ־אידן“ אין פאַרשידענע מדרגות. אויך ער באַנוצט זיך מיט די משונה־דיגסטע מיטלען, אונטער וועלכע ער נעמט אַרויס פון אידן אַפּפּאַלן נאָך אַפּפּאַלן. ער דולדעט ניט די אידן, קאָן זיי ניט סובל זיין. און דאָך צווינגען אים מלוכה־אינ־טערעסן צו זיין נאָכגעביגער צו די אידן אין דייטשלאַנד, ווי עס איז פריער געווען. אים גייט עס אין לעבן און גליק פון דער מלוכה צו ענטוויקלען האַנדעל און אינדוסטריע אין לאַנד. אידן טוען דאָס. דערהויפּט באַווייזן זיי וויכטיגעס אויפצומאָן אין דער זיידנס־אינדוסטריע, וואָס איז ניי אין דייטשלאַנד, צו קאָנען קאָנקורירן מיט פראַנקרייך און איטאַליע. פרידריך איז אָביעקטיוו געצוואונגען צו געבן פריווילעגיעס פאַרשידענע רייכע אידן, פאַבריקאַנטן, וואָס זייער ניצליכקייט פאַר'ן לאַנד איז אוינגעשיינלאַך. עס הויבן זיך אָן לאָזן הערן אוינצעלנע שטימען מצד דייטשן, וואָס פאָדערן צו פאַרבעסערן די אידישע לאַגע. אזוי, צום ביישפּיל, לעסינג. אָבער ער איז ניט דער אוינגעגער.

די דאָזיגע אויפמערקזאַמקייט צו דער אידישער לאַגע וועקט אין אידן דעם נאַטירלאַכן פאַרלאַנג: זיך מקרב צו זיין צו יענע, וואָס הויבן אָן אים גוטס צו פאַרלאַנגען. ער

ווייל ניט זיין מער אזוי פרעמד צו זיי, אזוי אָפגעשיידט פון זיי. עם ווערט וואָך דער פארלאנג: אין דער ברייטער וועלט א פוס צו שטעלן. עם קומען אויף אידן, וואָס קענען אייראָפּיאישע שפראַכן, וואָס האָבן פילאָזאָפישע בילדונג, יאָס קומען אין לייכטער באַרירונג מיט דייטשע אינטעליגענטן. די רייכע אידן הויבן אָן צו פארקערן מיט דייטשן פון זייער גראַד — און ניט בלויז אין געשעפטס־אנגעלעגנהייטן. די רייכע אידישע היי־זער ווערן אייראָפּעאזירט. די אידישע טעכטער ווערן אין גיכן א „שם־דבר“ מיט זייער גוטן פראַנצויזיש רעדן, קלאַוויר שפילן און פיינעם באַנעמען מיט די נייט־אידן, וואָס פארקערן מיט זייערע עלטערן. עם הויבט זיך אָן א באַוועגונג צו טעאַרעטישער בילדונג — דורך העברעאיש, דורך דייטש. און אין אַ מיטן פון צענדליגער יאָהרן ווערן געוועבט די פעדים, וואָס ציען זיך פון אויסן צום אינוועניג, פון דער אלגעמיינער אויפ־קלערונג צום אידנטום. אָבער אין אָנהויב פון דער צווייטער העלפט פון אכצענטן יאָרהונדערט זעט מען שוין פיל יענע פעדים, וואָס ציען זיך פון אידנטום צו דער אלגעמיינער אויפקלערונג. אין דייטשן פילאָזאָפ־קרייז ווירקט און אַר־בעט פאַר דער דייטשער אויפקלערונג דער איד משה מענ־דעלסאָן, און אַ דור אידן הויבט אָן צו וואַקסן, וואָס ווייסן שוין פון אידנטום לחלוטין גאַרנישט.

אָבער פאָליטיש בלייבן די אידן אלץ נאָך רעכטלאָז. וואָס מער מען דערנענטערט זיך צום אלגעמיינעם בירגערלאַכן לעבן אלץ שווערער פילט מען די שווערקייט און די באַליידיגונג פון דער רעכטלאָזיקייט. 1789 קומט די פראַנצויזישע רעוואָלוציע, און אַ פאַר יאָר שפעטער קומט דאָרט די אידישע גלייכבאַ־רעכטיגונג. די דייטשע אידן הערן דאָס און אַ קנאה צעברענט זיך אין האַרצן. „פרייהייט, גלייכהייט און ברידערליכקייט“ — אונטער דער פאָן שטייט איצט פראַנקרייך. און דאָס איז עם דאָך אייגנטלאַך, צו וואָס די אויפגעקלערטע מענשהייט, צו וואָס דאָס אונטערדריקטע אידענטום שטרעבט שוין אזוי לאַנג. און

דאס האבען יענע דאך דערגרייכט כמעט איבערנאכט, דורך דער רעוואָלוציע. און אויב די דייטשען זענען ניט גרייט צו א רע-וואָלוציע פון אויסן, לאָמיר מאַכן א רעוואָלוציע פון אינווע-ניג: לאָמיר אָפּרוימען די צווימען, וואָס שטייען צווישן אונז און דער וועלט. די רעליגיע דארף מען רעפּאָרמירן. העב-רעאיש — דעם תנ"ך האָט מענדעלסאָן איבערזעצט אויף דייטש, דעם תהלים אויך. די הפטרות האָט פרידלענדער (מענדעלסאָנ'ס תלמיד) איבערזעצט, דעם סדור — אייכל און פרידלענדער — אזוי, אז אויך באַס דאוונען וועלן שוין אידן ניט זיין מער אָפּגעטיילט פון זייערע שכנים.

און אז די שכנים באַמערקען אַלץ ניט די אידישע גרייט-קייט און די גלייכבאַרעכטיגונג לאָזט אַלץ נאָך וואַרטן אויף זיך; אז עס ווערט מיאוס דאָס האָפּן און דאָס וואַרטן, — גייט מען אויפ'ן עקסטעז: אין גאָמען פון הונדערטער בערלינער אי-דישע בעלי-בתים ווענדט זיך פרידלענדער צום פראָטעסטאַנט טישן גייסטלאַכן טעלער מיט'ן פאַרשלאַג צו מאַכן אַ מין פשרה, נאָכלאָזן אַ פאַר דאָגמען, אַ פאַר אַני מאַמינ'ס פונ'ם קריסטלאַכן גלויבן, וועלן זיי אָננעמען דאָס קריסטנטום. וויל ציט טעלער קיין האַלבע קריסטן, און פון דער שתדלנות ווערט גאַרנישט. בלייבן די עלטערע דערצאָרנט און פאַרצווייפלט. זאָגן זיך די אינגערע אָפּ פון יעדער פשרה, און אָן שום תנאים לויפן זיי צום שמד. טויזנטער און טויזנטער אידן האָבן זיך דאָן גוטווייליג גע'שמד'ט צוליב דער גלייכבאַרעכטיגונג. אָבער פאַר אידן איז די גלייכבאַרעכטיגונג אַלץ נאָך געבליבן אַ פאַרשלאָסענער גו-עדן.

אין אָנהויב פון ניינצענטן יאָרהונדערט ציט נאָפּאלעאָן דורך מיטל-אייראָפּע, שנייט צו נייע מלוכות און שנייט צו רעכט די אידן אין אַלע דייטשע לענדער. די אידן פילן, אז אינאיי-נעם מיט נאָפּאלעאָנ'ס פאַלן וועלן אויך זייערע רעכט אוועק-פאַלן. דערפאַר באַטייליגן זיי זיך אין קאָמף קעגן נאָ-פּאלעאָנ'ען מיט לעבן און פאַרמעגן. נאָך אז עס קומט צום

„ווינער קאנגרעס“ (1815) נאך נאפאלעאנ'ס טיפלה — וואו עס ווערט געשאפן די „הייליגע אליאנץ“ פון אלע אייראפעאישע מלכות. צום שוין פון מאנארכיום, קערט מען אום די אידן צו זייער גאנצער, פריערדיגער רעכטלאזיקייט. מיט פיר יאָר שפעטער קומען אפילו פאָר פאָרגראַמען אין פראנקפורט, האמבורג און נאך אנדערשוואו, און ווידער זוכט מען וואויל צו געפעלן אין דייטשע אויגן דורך זעלבסטדערפאָרם און רעליגיאָנס רעפאָרם, וואָס בריינגט צו גרויסע קאמפן באַ אידן צווישן זיך. און אין גיכן הויבן אָן זיך באווייזן קעמפער פאר אידישער גלייכבאַרעכטיגונג אויפ'ן פאָליטישן געביט. דער וויכטיגסטער צווישן זיי איז גבריאַל ריסער. שמד — אלס מיטל צו ווערן גלייכבאַרעכטיגט — הערט אויף. די רעוואָלוציע פון 1848 פאָרגיכערט דעם פראָצעס פון גלייכבאַרעכטיגן אידן וועלכער ווערט פאַרענדיגט אין יאָר 1871 — ווען דייטשלאַנד ווערט ווידער פאַראייניגט אין איין אימפעריע. אָבער אינאיינעם דערמיט באווייזט זיך אין דייטשלאַנד די אַנטיסעמיטישע באוועגונג, וואָס פאַרשאַפט אידן גרויסע שוועריקייטן. געוויסע בירגער־רעכט פאַר אידן בלייבן בלויז אויפ'ן פאפיר. אָבער דאָס אידישע לעבן אַנטוויקלט זיך דאָך פריי: ווייניגער ווי אַלץ — אידיש, אויב ניט רעכענען די „אידישע וויסנשאַפט“ וואָס ווערט דאָרט געשאַפן. און אזוי ביז'ן צוואַנציגסטן יאָרהונדערט אַריין.

משה מענדעלסוואָן

א נאָמען — דער סימבאָל פון א שטארקער קולטור־באוועגונג. א מאַן — דער צענטער פון א גרויסער, גייסטיג־מעכטיגער עפאָכע. דאָס איז געווען מענדעלסוואָן, און אזוי איז ער אריין אין אונזער געשיכטע: סיי אין דער געשיכטע פון דער אידישער אויפקלערונג, סיי אין דער געשיכטע פון דער אידישער ליטעראטור און סיי אין דער געשיכטע פון דער אידישער פילאָזאָפיע. געוויס טראַגט ער אויף זיך דעם שטעמפּעל פון זיין צייט. אזוי געוויס איז אָבער אויך, אז ער האָט זיין שטעמפּל אויף זיין צייט אויפגעדרוקט. און א צייט איז דאָס געווען א ברוינדריגע, א קעמפּענדיגע. זי האָט אידיען אָנגעהויפּט, פרינציפן אויסגעשמיט פאַר קומענדיגע דורות. און איר לאַזונג — דער לאַזונג פון 18טען יאָרהונדערט — איז געווען: אויפֿקלערונג, פון פראַנצויזישער אָפּשטאַמונג.

און אין באַגריף: „אויפֿקלערונג“, ליגט: דאָס קלערן און קלאַר מאַכן און מיט שכל באַגרייפן אַלע יענע אמת'ן, וואָס זענען אָנגענומען באַ מענשן. אמת'ן — וועגן דער וועלט, וועגן דעם, וואָס אין איר, און איבער איר. א מענטש, הייסט עס, קאָן טרויען בלויז זיין שכל. ער קאָן אָננעמען בלויז דאָס, וואָס ער באַגרייפּט, פאַרשטייט און ס'איז אים קלאַר. דער אויפֿגעקלערטער איז דאָרום ניט בלויז קעגן אבערגלויבן, נאָר געגן גלויבן בכלל — אפילו אויפ'ן געביט פון רעליגיע. דערפאַר פאָדערט די אויפֿקלערונג פולע טאָלעראַנץ בנוגע אנדערע גלויביגע — ווייל ניט אַלע מענטשן האָבן דאָך איין שכל. און וואָס איינער האַלט פאַר מעגליך צו אָנערקענען, קאָן דער אנדערער האַלטן פאַר אוממעגליך צו אָנערקענען. הערט מען טאקע שוין אין אָנהויב פון 18טן יאָרהונדערט די מיינונג, אז „כפירה איז ניט קיין פאַרברעכן, נאָר א טעות אין דענקען“, און דאָס איינציגע קאמפּס־מיטל געגן כפירה איז — אויפֿקלערונג. איבערצייגונג, אָבער ניט גוואַלט, ניט צוואַנג. וואָרים מיט גוואַלט קאָן מען ניט איינגעבן דעם מענטשן ניט קיין גוטע זיטן און ניט קיין פרומע געדאַנקען.

און, דער עיקר, די פירסטן זענען ניט מחויב צו זארגן דערפאר, אז זייערע אונטערטאנען זאלן אריינקומען אין גן עדן אריין... דורך דער אויפקלערונג, און איר לאגישן אויספיר — די טאלערטאנץ, ווערט געבראכן די הערשאפט און אויטאריטעט פון דער קירך — אין וואס די מאנארכן זענען שטארק פאראינטער-רעסירט. די אויפגעקלערטע מאנארכן און זייערע הויפן ווערן די צענטערן, וואו די אידיען פון דער אויפקלערונג ווערן גע-פלעגט — ווי ווייט דאס רירט ניט אן זייערע פאליטישע רעכט און פערזאנלעכע זיידן. אין די קעניגלעכע הויפן ווערן צונויפגענומען פילאזאפן, געלערנטע, קינסטלער און גרויסע ספעציאליסטן אין פארשידענע אינדוסטריע-פאכן. דער הויף דינט פאר'ן בירגער, ווי א ביישפיל פון גייסטיגער פרייהייט, רעליגיעזער גרינגשע-צונג און מאראלישער לייכטזיניקייט. דער בירגער טוט נאך דעם הויף: אינטערעסירט זיך מיט פילאזאפיע, מיט פראנצויזישער ליטעראטור, פראנצויזישע פארוקן און פראנצויזישע פראקן. דאס נאכאמען, די פאזע אין ריידן און אין האלטן זיך איז אן אנהייב גענומענע זאך אומעטום. דאס אינערלעכע, דער קערן, דער אמת'ער מחות פון מענטשן ווערט פארשטעלט, פארמאס-קירט.

אבער שוין צום סוף פון דער ערשטער העלפט פון 18טן יארהונדערט, באווייזן זיך אין דייטשלאנד מענטשן מיט אפגע-אויגן, וואס באמערקן ווי לעבערלאך דער דייטשער בירגער זעט אויס אינ'ם פראנצויזישן פארוק און פראנצויזישן פראק; ווי אומנאטירלאך ער זעט אויס מיט זיין שטרעבן — דוקא אויפ'ן פראנצויזישן פאסאן זעליג צו זיין. דעם אויפגעקלערטן אבסאָלויטזם ווערט אנגעוויזן אויף דער סתירה צווישן זיין טע-אָריע און פראקטיק: פון איין זייט וויל ער האבן א פאראיי-ניגטע דייטשע נאציאָן, און פון דער אנדערער — לאכט ער אויס אלץ, וואס דייטש איז; ער רעדט פון אויפקלערונג פאר אלע, שטיצט אבער בלויז יענע ליטעראטור, וואס די אויבערשטע שיכטן פון דער געזעלשאפט קאנען געניסן.

א. ד. גל. אויפ'ן פאליטישן געביט. אָט די אָפּאָזיציע איז קאָנ-
צענטרירט אין די זשורנאַלן, וואָס יאָקאָבי גרינדעט אין אָנהויב
פון דער צווייטער העלפט פון 18טן יאָרהונדערט. די דאָזיגע
אָפּאָזיציע באַמיט זיך איינצופלאַנצן דעם דייטשן בירגער דעם
וויילן — דייטש צו לערנען, דייטש צו זיין און
דייטש צו לעבן. זי באַמיט זיך אַריינצוטראַגן מער רעא-
ליזם אין דער ליטעראַטור, מער נאַטירלאַכקייט אין לעבן, מער
אויפריכטיקייט אין פילן און מער ערנסט און אויסגעהאלטנקייט
אין דיינקען און האַנדלען. וואָרים אויב רעליגיעזע טאָלעראַנץ
איז ניט בלוז אַ פּוסט וואָרט, דאָן דארפן אַלע רעליגיעס
גלייך-זיין; דאָרף ניט זיין קיין פּלאַץ פאַר קיין הערשנדיג
רעליגיע; אויב אַלע מענשן זענען ווירקלאַך גלייך, דארפן אַלע
זיין גלייך אין זייערע רעכט. דאָן טאָר מלוכה ניט מאַכן קיין
הילוק צווישן מענטשן פון איין פּאָלק און מענטשן פון אַן אַנ-
דער פּאָלק. א. ד. גל. א. א. וו.

צווישן די ערשטע אָנפירער פון דער דאָזיגער פּאָליטיש-
קולטורעלער אָפּאָזיציע איז דייטשלאַנד, פאַר דייטשלאַנד,
איז אויך משה בן מנחם מענדעלסאָן.

ער איז געבוירן אין דעסוי, דעם 6טן סעפטעמבער,
1729 (י"ב אלול תפ"ט). זיין פאָטער איז געווען אַ סופר, ד.
ה. אַ איד, וואָס פלעגט שרייבן ספרי-תורות, תפילין און מזוזות.
אַ איד אַ גרויסער ירא-שמים. אַ שטילער. אַ בנעימות'דיגער. און
זייער אַ גרויסער עניו, שוין פון קינדווייז אָן ווייזט משה אַרויס
אויסערגעוויינלאַכע פיאיאקייטן, אָבער צו קיין גאונות קומט עס
ניט. דער פאָטער לערנט מיט אים חומש, העברעאיש און דקדוק.
צו צען יאָר שרייבט ער שוין שירים, צו צוועלף, איז ער פון די
צו צען יאָר שרייבט ער שוין שירים, צו צוועלף איז ער פון די
פרענקל. און אַז דער לעצטער ווערט שפעטער רב אין בערלין,
גייט דער פערצען יאָריגער ישיבה בחור, משה דעם סופר'ס,
צופאָס קיין בערלין (חשון 1748) און לערנט ווייטער אין רבינ'ס
ישיבה. איז דער ראש ישיבה צופרידן פון אים. זאָרגט פאַר זיין

דורכקומען און שארט אים צו א זייטיגן פארדינסט. א שיינע האנטשריפט האָט דער בחור, לאָזט אים רבי דוד פרענקעל איי-בערשרייבן זיין חבור „קרבן העדה“. דער דאָזיגער ספר פאַר-נעמט זיך מיט פאַרגלייכן די פאַרשידענע סוגיות פון תלמוד בבלי מיט דיזעלבע סוגיות אין תלמוד ירושלמי. ער הויבט אַרויס די פונקטן וואו זיי גייען זיך פאַנאָדער און שטרייבט אונטער די פונקטן, וואו זיי זענען אייניג. און פון דעם איי-בערגעשריבענעם לערנט דער איבערשרייבער: אבסטרעקטע באַגריפן צו אַנאַליזירן, פאַרגלייכן און אונטערשיידן — דער אייגנטלאַכער יסוד פון יעדן פילאָזאָפישן דענקן. דערמיט ענ-דיגט זיך זיין טראַדיציאָנעלע ערציאונג. פון דאָנען אָן און וויי-טער הויבט אָן די „בערלינער לופט“ צו ווירקן אויף זיין אַנט-וויקלונג. און די דאָזיגע לופט, אריבערגעקומען פון פראַנקרייך, איז סם פאַר יעדער טראַדיציע. אין אַלע אָנגענומענע טראַדי-ציאָנעלע מיינונגען און גלויבנס טראַגט זי אַרײַן צווייפֿל. צו אַלץ טרעטן אירע אָנהענגער צו מיט א קריטישן שניידמעסער. דער גייסט פון אומגלויבן, פון כפירה, פון הפקרות שוועבט איבער אַלץ. און די פארגייסטיגקייט דרינגט אַרײַן אין דער אידישער געטאָ אויך. נייע פראַבלעמען הויבן אָן באַאומרואיגן דעם דעסויער בחור. נייע פראַגן באַשעפטיגן אים. ער הויבט אָן דורשטן נאָך וויסן. הויבט ער אָן צו זוכן נייע מענטשן, וואָס זאָלן זיינע גייסטיגע באַדערפנישן באַפרידיגן.

לעבט דעמאָלט אין בערלין רבי ישראל לוי זאמושיץ, א מענטש — א גאון אין תלמוד, א גרויסער מאַטעמאטיקער און פאָרטערפלאַכער קענער פון דער מיטלאַלטערלאַכער פילאָזאָפיע — זוי ווייט זי געפינט זיך אין דער העברייאישער ליטעראטור. אַרום אים גרופירן זיך עטלאַכע משכילים, און צו דער גרופע איז זיך רבי דוד פרענקל'ס תלמיד אויך מקרב. לערנט מיט אים זאמושיץ דעם „מורה נבוכים“ פון רמב"ם און באַקאנט אים מיט די יסודות פון העכערער מאַטעמאטיק. לערנט מיט אים דר. קיש פון פראג — דוימיש און דר. אהרן גומפערץ לערנט מיט אים

ענגליש און פראנצויזיש. זיינע גוטע פעאיקייטן און זיין גרויסער פלייס העלפן אים אין גיכן באקאנט צו ווערן ווי א געבילדעטער מענטש. דער רייכער אידישער זיידנפאַבריקאַנט, יצחק בערנאַרד נעמט אים (אין יאָר 1750) אין שטוב אַרײַן פאַר אַ לערער צו זיינע קינדער. פיר יאָר בלייבט ער אויף דער שטעלע, און פאַרנעמט זיך ניט בלויז מיט אויסבילדן די קינדער, נאָר אויך מיט אויסבילדן זיך אליין. אין יאָר 1754 ווערט ער בוכהאַלטער אין בערנאַרד'ס זיידנגעשעפט. שפּעטער ווערט ער פאַרוואַלטער. און נאָך בערנאַרד'ס טויט ווערט ער אַ שותף צו דער גאַנצער אונטערנעמונג, און דערביי בלייבט ער ביז'ן טויט אַרײַן. אזוי איז זיין מאַטעריעלע עקזיסטענץ פון פרי אָן געווען געזיכערט.

אין יאָר 1754 באקענט זיך מענדעלסאָן מיט'ן גרויסן דייטשן דיינקער און דיכטער פון 18טן יאָרהונדערט: גאָט האַלד אפרים לעסינג.

אין גיכן נאָך זייער באקאנטשאפט, בריינגט לעסינג צו מענדעלסאָנען אַ פילאָזאָפיש בוך, געשריבן פונ'ם ענגלישן שריפטשטעלער שעפטעסבערי. נאָכ'ן לייענען האָט מענדעלסאָן באַמערקט: אזא פילאָזאָפיע וואָלט איך אויך געקאָנט שרייבן". לעסינג האָט ניט גאַנץ געגלויבט אין דער באַהויפטונג. נאָר אין עטלעכע וואָכן אַרום, אז מענדעלסאָן האָט איבערגעגעבן לעסינג'ן אַן אַרטיקל מיט'ן נאָמען: „פילאָזאָפישע שמועסן", לאָזט עס לעסינג אַפּדרוקן — אָן מענדעלסאָנ'ס וויסן און אָן זיין אָפּענעם נאָמען. קיין גרויסן וויסנשאַפט-לאַכן ווערט האָט דאָס אַרטיקל ניט געהאַט. אָבער די טיפּע געדאַנקען (ס'האָט זיך געהאַנדלט וועגן די פילאָזאָפישע סיסטעמען פון שפּינאָזא און לייבניץ) אויסגעדריקט אין אַ פּאָפּולערער, עלעגאַנטער, דייטשער שפּראַך, מאַכט אויפּווען אין בעריינער געבילדעטע קרייזן. און אינגיכן, אז עס גרינדעט זיך אין בערלין „דאָס אַקאַדעמישע קאַפּע", וואוהין מען האָט צוגעלאָזט בלויז הונדערט מיטגלידער, נעמט מען אַרײַן פאַר אַ

מיטגליד אויך מענדעלסזאָנ'ען, פאר וועלכן די געלערנטע פון דער בערלינער אקאדעמיע האָבן וואַרימע סימפאטיען.

אַבער מענדעלסזאָן פאר זיי האָט קיין סימפאטיע ניט געהאט. וואָרים ער און לעסינג, ווי די בעסטע צווישן דער בערלינער אינטעליגענץ, פאַראַכטן דעם פראַנצויזישן גייסט, דעם פראַנצויזישן שפּאַט און לייכטזיניקייט, וואָס האָט גע-ווירקט אין דייטשלאַנד — צום שאַדן פון דייטשן פאָלק. דאָס „פראַנצויזנטום" איז אַבער געשיצט און געשטיצט גע-וואָרן פון קעניג און פון דער קעניגלאַכער אַקאדעמיע. ס'רוב אַקאדעמיקער זענען פראַנצויזן, אָדער האָבן זייער בילדונג בא-קומען אין פראַנקרייך. די שפראַך פון די געלערנטע איז פראַנצויזיש. דער קעניג שרייבט זיינע ווערק בלויז אין פראַנ-צויזיש. „די דייטשן זענען אַ פאָלק אָן שריפט און אָן שפראַך" — האָט פרידריך דער גרויסער געזאָגט. די אָפיציעלע „גרויסע" און די אָפיציעלע „וויסנשאַפט" שטיצן די קעניגלאַכע מיינונג. אַבער מענדעלסזאָן מיט לעסינג'ן גיבן אַרויס אַ ווערק, וואו זיי טרעטן אַרויס געגן דער דאָזיגער מיינונג, געגן דער אַקא-דעמיע, געגן וואָלטער'ן — דעם אָפּגאָט פון פרידריך דעם גרויסן און געגן דעם גרױסן פרידריך'ן, וואָס שיצט און שטיצט וואָלטער'ן. מאַכט דער אַרויסטריט גרויס אָנזען אין לאַנד און אין הויף, און אין הויף ווערט מען נייגעריג צו קענען פערזענלאַך דעם „אידישן יונגמאַן" וואָס ערלויבט זיך אַרויסצוטרעטן געגן „די גרעסטע וועלט-גייסטער" — וואָלטער און פרידריך — פון דער צייט.

און מיט פינף יאָר שפעטער פאַראַינטערעסירט מען זיך נאָכאָמאָל אין הויף מיט מענדעלסזאָנ'ען. פרידריך דער גרוי-סער — ווי פיל אַנדערע אין זיין צייט — האָט געמיינט, אַז ווער עס קאָן פלעכטן גראַמען, דער איז אַ פאָעט, פלעגט ער אויך מאַכן גראַמען און שרייבן פאָעזיע. האָבן עס אַלע גע-לויבט אין טאָג אַרײַן. מענדעלסזאָן קריטיסירט אַבער שאַרף די קעניגלאַכע פאָעזיע, שוין אינאיינעם מיט איר פראַנצויזיש

און מיט איר קנאפער וויסנשאפטלאכקייט, וואָס דער קעניג האָט אַרויסגעוויזן. די שאַרפקייט איז, נאָטיבלאך געווען פאַר-שטעלט, די שפיץ — באַדעקט און באַפּוצט. די לעזער האָבן אָבער באַלד אַנטדעקט אַלע באַהאַלטענע כּונות, און אויך דעם באַהאַלטענעם נאָמען פּונ'ם קריטיקער האָט מען אויסגעפונען. דאָסמאָל האָט מען שוין מענדעלסאָנ'ען אַרויסגערופן קיין פּאָטסדאם (זומערזרעזידענץ פון דייטשע מלכים). ער האָט ניט געליקנט, אַז ער האָט אויך אין זינען געהאַט דאָס, וואָס מ'האָט פון זיינע ווערטער אַרויסגעלייענט, „אָבער — האָט ער זיך פאַרענטפּערט — דער וואָס מאַכט גראַמען לשם פּאַעזיע, איז געגליכן צו איינעם וואָס שיסט אין אַ ציל. ווער דער שיסער זאָל אויך זיין: קעניג צו פּויער, ווייסט ער, אַז יענער, וואָס שטייט באַם ציל וועט אָפּנהערציג זאָגן: צי האָט דער שיסער געטראָפּן אין ציל, צי ניט“... דער ענטפּער באַפּריי-דיגט, מענדעלסאָן קערט זיך אום קיין בערלין בשלום.

די דערמאָנטע און אַנדערע ענלאַכע אַרויסטרעטונגען, מאַכן מענדעלסאָנ'ען זייער פּאָפּולער. אַלע הויבן אָן זיך צו אינטערעסירן מיט אים. די ליבעראַלע געזעלשאַפט — ווייל דאָס איז געווען דער איינציגער איד, וואָס האָט זיך ענג פאַר-בונדן מיט דער דייטשער קולטור און געקעמפט פאַר איר אַנטוויקלונג; די קאָנסערוואַטיווע געזעלשאַפט — ווייל זי האָט ניט געקאָנט צווען, ווי אַ איד ווערט אַזאַ חשוב אין די אָנגעזעענע קריסטלאַכע קרייזן, און בלייבט גאָך אַלץ אַ איד... און צווישן אידן האָט מען זיך געפילט זייער און זייער גע-הויבן מיט דעם כבוד און אַכטונג, וואָס עס איז אויסגעפאלן אויף אונזער מענדעלסאָנ'ס חלק.

און איינביין (1763) באַשטימט די בערלינער אַקאדעמיע אַ פּרייז פאַר אַ ווערק אויף דער טעמע: „צי קאָנען מעטא-פיזישע כּללים זיין אַזוי קלאָר און זיכער ווי מאַטעמאַטישע?“ די גרעסטע געלערנטע באַטייליגן זיך אין דעם קאָנקורס. עס באַטייליגט זיך דער באַרימטער קעניגסבורגער פּילאָזאָף,

קאנט, עס באטייליגט זיך אויך מענדעלסזאן. און מענדעלס-
זאן געווינט דעם פרייז: 50 גאלד-טאלער און א מעדאל. דאָס
מאכט גרויס אויפזען אין די געבילדעטע קרייזן. אויפ'ן סמך
פון דער שריפט, געלינגט עס צו באקומען פון קעניג א
„שויזבריעה“ פאר מענדעלסזאן'ען, וואָס ערלויבט אים פריי צו
לעבן אין בערלין (ביז איצט האָט ער געהאט וואוינ-דעכט אין
בערלין בלויז אלס אָנגעשטעלטער אין בערנהארד'ס זיידנפאַבריק).

און ווידער פאַרעפּענטלאכט מענדעלסזאן א ווערק (1767),
וואָס בריינגט אים איין א קאָלאָסאַלע פּאָפּולאַריטעט, דאָנק-
באַרקיט און אפילו ליבשאפט. דאָס איז זיין: „פּערדאָן“ —
א נאָמען פון פּלאַטאָנ'ס א ווערק און געשריבן אין דער פאַרם פון
די פּלאַטאָנישע דיאַלאָגן. דאָס איז געווען א ווערק „צו דער
רעכטער צייט“.

עס איז שוין א פאַר מאָל דערמאָנט געווען, אז דאָס
18טע יאָרהונדערט איז קולטורעל געשטאַנען אונטער דער
השפּעה פון פראַנקרייך. נישט בלויז וואָס ער, וואָס
האָט אין אלץ געצווייפלט, פון אלץ חזק געמאַכט און אי-
בערגעלאָזט א ליידליגן פּלאַץ, נאָר אויך די פראַנצויזישע מאַ-
טעריאַליסטן האָבן געהאט א גרויסע ווירקונג אויף אייראָפּאַ.
און לויט דעם מאַטעריאַליזם איז דער מענטש בלויז א מאַשין
אַזא, וואָס באַוועגט זיך — כל זמן אירע טיילן זענען נאָג
און ניט אָפּגענוצט. ווערן זיי אָבער יא אָפּגענוצט, ווערט דער
צוזאַמענשטעל לויז און שוואַך, פאַלן זיך די טיילן פאַנאָרדער,
ווערט אויס מענטש. דאָס וואָס מען רופט נשמה, אָדער
גייסט, עקזיסטירט ניט פאַר-זיך; דאָס איז נאָר דער רעזול-
טאַט, אָדער דער סך-הכל פונ'ם צוזאַמענשטעל פון דער מאַטע-
ריע, פונ'ם מענטשלעכן אָרגאַניזם, לויט באַשטימטע נאַטור-
געזעצן. ווערט אויס גענוצט, אויס אָרגאַניזם, ווערט ממילא
אויך אויס גייסט. די געטלאַכע אַריינמישונג אין דעם גאַנצן
פראָצעס פון געבוירן, לעבן, שאַפן און שטאַרבן פונ'ם מענטשן
— דאָס האָט די רעליגיע אויסגעטראַכט, א. א. וו., א. א. וו.

אָבער אָן אַ גאָט, אָן אַ האָפֿנוּנג אויף עולם־הבא, אָן דעם גלויבן אין לױן און שטראָף — האָט פֿאַר פֿיל רײַ וועלט אויס־געזען אַ תּהוֹרובּהוּ; ווי אַ פֿרייער פֿלאַץ פֿאַר הפּקרות. נײַטאָ מער קײן רעגולאַטאָר אין לעבן, נײַטאָ קײן זין, און נײַטאָ קײן צוועק. נײַטאָ אפֿילו קײן קריטערי אויף צו באַשטימען: וואָס איז גוט און וואָס איז שלעכט? און האָט דאָס לעבן קײן ציל נײַט — צו וואָס זיך עוסק'ן מיט זײַנע פֿליכטן, אויפֿגאַבן, שוועריקײטן און נאָרמען? איז טאַקע אַוועק אַ מין עפֿידעמיע פֿון זעלבסטמאָרד אין גאַנץ מיטל־אייראָפּא. מענשן האָבן גענאָרט נאָך באַרואיגונג. געזוכט אַן ענטפֿער אויף די דערמאָנטע פּראָגן, וואָס האָבן געשטערט דעם אינערלאַכן פֿירדן פֿון פֿרט און דעם פֿירדן אין צוזאַמנלעבן פֿון כלל.

און מענדעלסאָן האָט אין זיין דערמאָנטן ווערק געגעבן די תשובה. זי האָט באַוווּן אז אַ גאָט איז יאָ דאָ אויף דער וועלט; אז ער האָט באַשאַפן וועלט און מענטש; אז אפילו דער גוף ווערט אויך נישט פאַרשוואַנדן נאָכ'ן טויט. ער ווערט נאָר פאַרוואַנדלט אין אַנדערע עלעמענטן: אין שטויב, אין געוואַקס, א. ד. ג. ער עקזיסטירט, אַלזאָ, אויך נאָכ'ן טויט, נאָר נישט אין יענער פאָרם ווי ער האָט עקזיסטירט באַם לעבן, און אויב דער גשמיות'דיגער גוף גייט נישט אונטער נאָכ'ן טויט, היינט אַ פשיטא שוין די רוחניות'דיגע נשמה, וואָס קאָן נישט געטיילט און נישט געברעקעלט ווערן, און איז בלויז אַ גייסט. איינער לוי — ווירשע איז דאָס מעגלאַך, אז זי זאָל אונטערגיין? געוויס עקזיסטירט זי אויך נאָכ'ן מענטשנ'ס טויט, א. אז. וו. א. אז. וו. ביז ער קומט צום אויספיר, אז דער מענטש האָט נישט קיין רעכט צו שאַפן איר בער גאָט'ס אייגנטום און זיך באַגנין מיט זיין לעבן, פון גאָט געשיינקט, לויט זיין, דעם מענטשנ'ס, קורצזיכטיגן איינזען, א. אז. וו.

איז דאס בוך געלייענט געווארן פון אלעמען: פון טעאָ-
לאָגן און פילאָזאָפּן, פירשטן און פאליטיקער, קינסטלער און

פשוט'ע מענטשן, געבילדעטע מענער און פרויען, אלטע און יונגע און בא אלע האָט ער די גרעסטע אנערקענונג, אפילו אזוינע דיינקער ווי הערדער, אפילו דער יונגער געטהע — אלע קאנען זיך ניט אָפּלויבן פון דעם ווערק. דאָס ווערט איבער-זעצט אין אלע אייראָפּיאישע שפּראַכן. מענדעלסזאָנ'ס בילד ווערט פאַרקויפט אין צענדליגער טויזנטער עקזעמפּלאַרן. פון איצט אָן איז ניט געווען דער געלערנטער, וואָס זאָל האָבן געקומען אין בערלין און זיך ניט באַמיען צו זען דעם באַשיי-דענעם אידישן חכם. דער הערצאָג פון ברוינשוויג וויל אים אַריבערנעמען אין זיין הויפטשטאָט. דער פירשט פון שאַמ-בורג-לופע ווערט זיין נאָענטער פריינט. די בערלינער אַקאדע-מיע לייגט פאַר דעם קעניג, ער זאָל באַשטעטיגן מענדעלסזאָנ'ען אלס איר מיטגליד (פרידריך טוט עס ניט), און יעזואיטן פון בענעדיקטען-אָרדן ווענדן זיך צו מענדעלסזאָנ'ן מיט זייערע צווייפ-לען און וואַרטן אויף זיין לערע. און קירכן עפענען זייערע טויערן און ווילן האָבן דעם באַרימטן אידן אין זייער שוים...

ווארים מחמת דעם, וואָס דאָס גאַנצע ווערק איז גע-ווען געשריבן אין סטיל און אין גייסט פון פּלאַטאָנ'ס „פּע-דאָן“, האָט זיך מענדעלסזאָן געמוזט באַנוצן בלויז מיט אזוינע געדאַנקען וואָס האָבן געגאַלטן באַ די גריכן אין פּלאַטאָנ'ס צייטן. איז פון דעם בוך ניט געווען צו דערקענען, אז מענ-דעלסזאָן איז אַ איד. דערפון האָט דער ציוריקער עוואַנגעלי-שער גייסטלאַכער, יאָהאַן קאַספּאַר לאַפּאָטע, געדויר-גען, אז מענדעלסזאָן, ווי פיל אנדערע בערלינער אידן, האַלט ניט פון אידנטום, און אז ניט פון אידנטום, האַלט ער דאָך מסתמא פון קריסטנטום. טאָ פאַרוואָס שווייגט ער? ער פאַר-עפענטלאַכט אַן אָפּענעם בריף צו מענדעלסזאָנ'ען, ער זאָל ארויס-זאָגן זיין מיינונג וועגן אידנטום און קריסטנטום, און וועט ער ניט קאָנען אָפּווענדן די מעלות פון קריסטנטום, זאָל ער עס אָננעמען. מענדעלסזאָן נעמט אָן די פאַדערונג און ענטפערט אים מיט אַן אָפּענעם בריף. אין דעם דאָזיגן ענטפער, וואָס איז

געשריבן מיט גרויס טאקט און מיט נאך גרעסערער אויפריכ-
טיגקייט, באווייזט ער, אז זיין רעליגיע איז די איינציגע,
וואָס ער קאָן אָנערקענען. ער איז אויך אַ געגנער פון קריסטן-
טום, צוליב די טעמים, וואָס ער האָט אַמאָל אַרויסגעזאָגט לאַ-
פּאַטער'ן אין אַ פריוואַטן געשפרעך. און גלייכגילטיג בלייבט
ער צו לויב ווי צו טאָדל, וואָס ווערט פאַרעפנטלאַכט געגן
אָדער פאַר דעם אידנטום. און ער באַגרייפט ניט די צוועק-
מעסיקייט פון שאַצן איין רעליגיע געגן דער אַנדערער, און
בפרט, „אז דאָס אידנטום איז אַ פליכט נאָר פאַר אידן. קיין
מאָל האָט דאָס אידנטום ניט געשיקט קיין מיסאַנערן איבער-
צורעדן אומגלויביגע, אָדער אַנדערש-גלויביגע. אז זיי זאָלן אָנער-
קענען דאָס אידנטום. און אַט האָט ער קריסטלאַכע פריינט.
נאָענטע און ליבע, קינמאָל איז אים אָבער ניט איינגעפאַלן צו
זאָגן: אַ שאָד, וואָס אַזוינע פיינע מענטשן זענען ניט קיין
אידן!“...

מענדעלסאָנ'ס ענטפער האָט אַרויסגערופן גרויס אינטער-
עס אין אַלע געבילדעטע קרייזן. פריינט און שונאים מיטן
זיך אַריין אין וכות. דער רעליגיעזער פאַנאַטיזם און דער אויפ-
קלערערישער ענטוויאָזם האָט זיך צעפלאַקערט און געקעמפט
אויף טויט און אויף לעבן. אָבער מענדעלסאָן, וואָס האָט גע-
פירט, אַזוי צו זאָגן, אַ פאַרטיידיגונגס קאַמף, איז אַרויס דער
זיגער.

מענדעלסאָן איז אָבער געווען ניט בלויז אַ פילאָזאָף פאַר
דייטשלאַנד און אַ צירונג פאַר אידן. ער איז אויך געווען אַ
פאָטער פון קינדער. אַט די קינדער זיינע האָט ער געוואָלט
געבן אַ אידישע ערציאונג — ניט קימערנדיג זיך וועגן דעם:
צי האָט עס אין דעמאָלסטריגן דייטשלאַנד געלוינט צו זיין
אַ איד, צי ניט... אָבער אינאיינעם דערמיט וויל ער ערציען
זיינע קינדער אין אַ פאַרנופּטיגן אידנטום. כדי דאָס צו דער-
גרייכן, זעצט ער איבער דעם תנ"ך, דער עיקר אָבער דעם
חומש, אויף דייטש — די שפראַך, וואָס זיינע קינדער

האָבן גערעדט. דערמיט איז ער אויסן געווען פֿטור צו ווערן פֿון די צענדליגער מפרשים, וואָס האָבן זיך אָנגעזאמלט אַרום חומש, און כּסדר זיך באַמיט — צו דערווייטערן די תּורה פֿון שכל. שפעטער זעט ער איין, אז וואָס עס איז ניצלאַך פֿאַר זיינע קינדער, קאָן ניצלאַך זיין פֿאַר אַנדערע אידישע קינדער אויך, און די איבערזעצונג קאָן אויך גילטן, ווי דער ערשטער טריט צו אידישער השכלה — פֿון וועלכער אירן זענען, לייַד דער, נאָך אזוי ווייט. דערפֿאַר אז דער לערער פֿון זיינע קינדער, שלמה דובנא, לייגט אים פֿאַר צו פֿאַרעפענטלאַכן די איבערזעצונג, איז מענדעלסזאָן מסכים דערצו.

און אויך דאָס ווערט כּמעט אַ וועלט־געשעעניש. חשובֿע אירן און קריסטן וואַרטן אויף דער איבערזעצונג. דער קעניג פֿון דענעמאַרק, זיין טראָנפֿאַלגער, אַקאדעמיעס און פֿיל גע־לערנטע אַבאָנירן זיך באַצייטנס אויף דער איבערזעצונג. בער־לינער בית־דין גיט זיין הסכמה אויפֿ'ן חומש מיט דער אי־בערזעצונג. די וועלט האָפט אויף גרויסע רעזולטאַטן פֿון איר. די רעזולטאַטן זענען אויך גרויס געווען — אָבער גראַד אין אַן אַנדער ריכטונג, ווי מ'האָט דערוואַרט. ווארים מענדעלס־זאָן אליין איז אויסן געווען מיט דער איבערזעצונג בריינגען דערצו, אז אירן זאָלן אָנהויבן אויפצופאַסן דעם תנ"ך אין פּשטות, אָן קרומע גענג און אָן סאָפיסטיק — און דאָס איז אויך שוין אַ שטיק אויפֿקלערונג. אינגיכן האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אז אָנשטאָט צו לערנען דעם חומש מיט דער הילף פֿון דער דייטשער איבערזעצונג, האָט מען, פֿאַרקערט, געלערנט די איבערזעצונג, די דייטשע שפּראַך, מיט דער הילף פֿון חומש. און קוים האָבן יונגע לייט דערוואָרבן, דורכ'ן חומש, אַן אוצר פֿון זוּערטער און באַגריפֿן, האָבן זיי דעם חומש מיט דער גמרא אַוועקגעוואָרפֿן און זיך גענומען צו דער דייטשער וויסנשאַפֿט. אזוי איז עס געווען אין דייטשלאַנד, אזוי, שפּע־טער, אין עסטרייך, גאָליציע, רוסלאַנד. די, וואָס זענען אויך ווייטער געבליבן באַם חומש, באַ דער גמרא, זענען אויך ווייטער

געבליבן בא די הונדערט און איין פרושים, דרשות און פלפול.
 אזוי איז די ווירקונג פון דער איבערזעצונג געווען א טיפערע,
 ווי ער האט זיך עס פארגעשטעלט. אבער דאס, וואס ער האט גע-
 וואלט דערגרייכן מיט איר, האט ער נישט דערגרייכט. און ווייל די
 איבערזעצונג האט אפט געבראכט דערצו, אז אידישע קינדער זע-
 נען אזוועק פון אלטן אידישן שטייגער לעבן און אמאל פון גאנצן
 אינדטום, האבן די גרויסע רבנים פון יענער צייט, ווי רבי רפאל,
 האמבורגער רב, און רבי יחזקאל לאנדוי, פראגער רב, און אנדערע
 מרעיש עולם געווען אויף דער איבערזעצונג. אין איין ארט האט
 מען אפילו די איבערזעצונג (אבער נישט דעם איבערזעצער)
 מחרים געווען. אבער גראד דער חרם און די פארפאלגונגען האבן
 די איבערזעצונג נאך פאפולערער געמאכט. פאר טויזנטער ישיבה-
 בחורים דינט זי ווי א שליסל צו דער גייסטיגער אייראפע, צו איי-
 ראפעאישער בילדונג. בעת די ווירקליכע, מאטעריעלע אייראפע, איז
 נאך א לאנגע צייט געבליבן פארשלאסן פאר זיי: דייטשלאנד האט
 זיי פאר בירגער נישט אנערקענט.

אבער אויך אין דעם פרט, אז אייראפא זאל אנערקענען
 אירן פאר בירגער און זיי געבן בירגער-רעכט, האט מענדעלסאן
 געהאט א גרויסע ווירקונג. ווארים אינמיטן 18טן יארהונדערט
 הויבט זיך אן א באוועגונג אין גאנץ אייראפא געגן אידישער אונ-
 טערדריקונג. ווערק גאנצע ווערן געשריבן לטובת אידן. און מענדעלס-
 זאג'ס א פריינט, א דייטשער שריפטשטעלער, דאס, שרייבט
 (1781) א ווערק: "די בירגערליכע פארבעסערונג פון אידן". ער
 פאדערט פאר אידן אויטאנאמע רעכט אין זייערע אינערליכע אנ-
 געלעגנהייטן. אפילו חרם-רעכט פאר רבנים. בירגער-רעכט אין זייער
 אלגעמיינעם לעבן. נאך צו פאליטישע רעכט, ווי, למשל, ווערן
 רעגירונגס-באזאמטע — מיינט ער, זיינען אידן נאך נישט דערוואקסן
 — "ווייל זייער לאנגיאריגע קנעכטשאפט האט זיי אומפיאייג גע-
 מאכט צו באפעהלן און צו פארוואלטן." עס אנטוויקלט זיך א גרויסע
 געגענערישע פאלעמיק ארום דעם ווערק. אבער אויך מענדעלסאן
 איז אומצופרידן מיט זיין פריינט'ס ווערק. ער איז אומצופרידן

מיט דער באהויפטונג, אז אירן זיינען ניט פייאייג צו פארנעמען רעגירונגס-שטעלעס, און איז אומצופרידען מיט'ן דערדרעכט פאר רבנים. ער לאזט איבערזעצן אויף דייטש מנשה בן ישראל'ס ברעשור: „תשועת ישראל“, און שרייבט צו איהר א הקדמה. אין דער הקדמה נעמט ער ארום די גאנצע אירן פראגע אין אלע אירע געשיכטלאכע פאזן; אלע פארשידענע טענות, וואס מען האט אין פארשידענע צייטען ארויסגעשטעלט געגן אירן, און אויף אלע ענטפערט ער. קלוג און שארף און איינלויכטענדיג זענען זיינע ענטפערן. און דאס בריינגט צו ווייטערער און פארברייטערטער פאלעמיק. ער באהויפטעט, אז די רעליגיע, די קריסטלאכע ווי די אידישע, טאגט ניט און לויט איר מהות קאן זי ניט הערשן. זי קאן אויך ניט ארויסשטויסן קיין זינדיגע מיטגלידער. פארקערט, גראד די שוואכע און די אפגעשטאנענע דארף זי צוציען און באלערן און טרייסטן. אבער ניט ארויסשטויסן. די פאלעמיק בריינגט אים אויך צו שרייבן אן ערנסט ווערק („ירושלים“) וועגן די פראגן פון רעליגיע און מלוכה און דער חילוק צווישן זיי.

און דער חילוק צווישן זיי באשטייט אין דעם, וואס מלוכה אדער שטאט באפעלט און צווינגט, און די רעליגיע לערנט און אונטערט איבער. דער שטאט האט פיזישע מאכט און באנוצט זיך מיט איר, וואו זיינע באפעלן ווערן ניט ערפילט. די מאכט פון דער רעליגיע איז אבער נאך ליבע און גוטס טאן. דער שטאט דערווייטערט דעם ניט-געהארכזאמען פון דער בירגערלאכער געזעלשאפט, די רעליגיע נעמט אים אריין אין איר שוים. די בירגערלאכע געזעלשאפט האט ניט קיין צוואנגס-רעכט, די רעליגיעזע געזעלשאפט האט ניט קיין צוואנגס-רעכט און קאן זי ניט האבן. אבער אפילו מלוכה האט א רעכט צו בא-פעלן בלויז בנוגע צו טאן און צו נישט-טאן, אבער ניט בנוגע צו טראכטן אדער נישט-טראכטן, צו גלויבן אדער ניט גלויבן. און נאך ווייניגער האט די קירך דאס רעכט צו בא-שטראפן פאר געדאנקען, פאר גלויבן, און בריינגען מענטשן

אויפ'ן פייער דערפאר. און אויך די אידישע תורה: ניט פאר ניט-גלויבן, ניט פאר פאלש-דיינקען האָט די תורה באַשטראָפּט, נאָר פאר עובר זיין אויף די געזעצן פון דער מלוכה, פאר שטערן די אָרדנונג פון דער געזעלשאַפּט. אָבער זינט דער בית-המקדש איז חרב געוואָרן, דער פּאָליטישער בונד צווישן אידן איז גע-וואָרן אויפגעבונדן, די רעליגיעזע חטאים האָבן אויפגעהערט צו זיין פּאָליטישע חטאים — ווייסט ניט די אידישע אמונה קיין אנדער שטאָף ווי געוויסענסביסן וואָס דער זינדיגער לעבט איבער פאר זיך. וואָרים די תורה איז אַ פּראַקטיש בוך מיט מצוות, וואָס דער איד דארף מקיים זיין און לעבן לויט זיי. יעדע מצוה האָט איר כונה און מאַראַלישן ציל. אָבער די תורה זאָגט ניט: אַזוי זאָלסטו גלויבן, אָדער אַזוי זאָלסטו ניט גלויבן, נאָר אַזוי זאָלסטו טאָן און אַזוי זאָלסטו נישט טאָן. יעדער איד איז מחויב מקיים צו זיין די מצוות, ער איז אָבער ניט מחויב צו גלויבן אין זיי. די תורה איז נאָר אויסן צו צווינגען דעם מענשן צו מעשים טובים, צו גוטע טאטן. אָבער די גוטע כונה — דאָס ווענדט זיך אָן דעם מענשן. די מצוות, דאָס איז די איינערנע קייט וואָס פאראייניגט די אידן איבער דער גאנצער געשיכטע און איבער דער גאנצער וועלט. ווער עס איז ניט געבוירן אין דעם געזעץ, דער דארף זיך אָן אים ניט אָנבינדן. אָבער ווער עס איז אין אים געבוירן, דער מוז לויט אים לעבן און שטאַרבן. און ער לאָזט אויס זיין ווערק מיט'ן צורוף:

„...לאָזט ניט צו קיין הערשנדיגע רעליגיעס — די רעליגיע קאָן ניט און דארף ניט הערשן. זאָל מלוכה אַכטונג געבן אויף טאָן און נישט-טאָן, אָבער דענקען און ריידן לאָזט אונז אַזוי ווי אונז איז פון אונזער אַלגעמיינעם פאָטער באַשערט. ווען מיר גיבן דעם קיסר וואָס דעם קיסר געהערט, טאָ גיט איר גאָט, וואָס אים געהערט.“

דאָס בוך (ערשינען אין 1783) האָט אַן אויסגעוויינלאַכן ערפאָלג. אַזא פּילאָזאָף ווי קאנט, אַזא פּאָעט און דייַנקער ווי געטעה, אַזא פּאָליטיקער ווי מיראַבאָ און אנדערע — אַלע האָבן

עס געפילט ווי א פליכט עפענטלאך אויסצורדיקן זייער באוואונ-
דערונג אויף דעם מייסטערווערק פון דעם גרויסן מענדעלסזאן.
א שריפטשטעלער וואס איז געווען נאָענט צו מענדעלסזאן'ען,
דערציילט וועגן אים :

„סליין געוואקסן איז מענדעלסזאן געווען, האָט געהאט א
הויקער און איז געווען זייער מאַגער. זיין פנים — שוואַרץ,
סרענקלאך און באוואקסן. זיינע האָר — שוואַרץ און געקרייזלט.
אויף זיינע ליפן — א שטענדיגער שמייכל, זיינע אויגן — פיי-
ערדיג און נעמען דורך דעם אַנדערן. עניוּות און גוטסקייט האָט
זיין געזיכט אויסגעדריקט. דער הויכער גערונצעלטער שטערן
האָט ווי ערות געזאָגט, אז ער פארשטעלט א טיפֿדיינקענדען מח.
שטענדיג האָט ער ווייניג געגעסן. נאָך ווייניגער געטרונקען
און לחלוטין געווען אָפגעשיידט פון אַלע לייכטזיניקייטן פון
דעם אַרומיגן לעבן.

„ער האָט זייער ליב געזעלשאַפט, איז זייער אַן איבער-
געגעבענער פריינט. אָבער דאָס גרעסטע פאַרגעניגן האָט ער
אין זיין פילאָזאָפישער אַרבייט. פיר-פינף אין דער פרי טרעפט
מען אים שוין ביי זיין אַרבעטס-טיש, אַזוי ביז ניין. פון ניין
ביז פיר אין געשעפט. און נאָכמיטאָג זאַמלען זיך צונויף אין
זיין וואוינונג אַן עולם מענשן: תלמידים און פרעמדע, טעאָ-
לאָגן און פילאָזאָפן, ליטעראַטן און שוישפילער, רבנים און
משכילים — און מיט יעדן רעדט ער פון יענעמ'ס פאך ווי א
פאכמאַן.

„און קיינמאָל גיט ער ניט אַרויס זיין מיינונג פאַר גע-
וויס. שטענדיג האָט ער זיך אויסגעדריקט: „איך וואָלט
געזאָגט“, „איך מיינ'ן“, „מ'קאָן זאָגן“ א. ד. גל., הגם אַלע
האָבן זיך מיט זיין מיינונג שטאַרק גערעכנט.“

און אינמיטן זיין גרויסער פאָפּולאַריטעט און גרויסן רוים
איז ער דעם 4טן יאנואר, 1786 (ה' שבט, תקמ"ו), פון דער
וועלט געגאנגען.

נחמן קראכמאל

א נאָמען — א ווענדע-פונקט אויפ'ן וועג פון דער אידישער גייסטיגער ענטוויקלונג. בא דעם פונקט, קומט-צו דעם אידנטום א נייער שטיק אינהאלט. עס קומט-אויף דער באגריף: „נאציאָנאַל-אידנטום. און רעדט מען בא אונז פון „נאציאָנאַלן גייסט,“ פון „פאָלקס גייסט“ און פון „נאציאָנאַלער קולטור“ נוצט מען כסדר קראַכמאַלשע טערמינען. און רעדט מען בא אונז פון „אידישער וויסנשאַפט“, פון קריטישן פאַרהאַלטן און קריטישן באַהאַנדלען אונזער אַלטע ליטעראַטור, פאַר'ן ליכט פון דער געשיכטע, באַוועגן מיר זיך ווידער אין דער אַטמאָספערע, וואָס ער, קראַכמאַל, האָט געשאַפן אַרום אידנטום. און הערט מען איצט נאָך רעדן פון א מיסיאנס אידנטום — האָט אויך דאָס זיין אויסגאַנג-פונקט אין קראַכמאַל.

אָבער בא זיין לעבן איז ער שטיל געווען. געשטאַנען אָן א זייט פונ'ם גרויסן וועג מיט זיינע טומלען און הויכרעדעריי. א נ ז י ר, אן אָפגעשליסענער פון דער גרויסער וועלט, הגם ער האָט די וועלט, אירע אידעען און פראַבלעמען אין זיך אויפגענומען.

געבוירען איז ער דעם 17טען פעברואַר 1785, אינ'ם קלוי-נעם גאַליצישן שטעטל: ב ר א ד. ווערט ער ערצויגן, ווי אַלע אידישע קינדער אין זיין צייט — גמרא לערנט ער, א רב וויל ער זיין. נאָך זיין פאָטער, אַביסל אויפקלערעריש געשטימט, — מחמת זיינע אָפטע, געשעפטליכע נסיעות קיין בערלין — שטעקט אָן זיין זון מיט ליבע צום תנ"ך און צו העברעאישער פאָעזי. קיין שום אַנדערע שול-למודים לערנט ער ניט. די מוטער צאָלט זעקס דור קאטען א יאָר דערפאַר, מ'זאָל איר קינד באַפרייען פון מלוכה-שען שול-צוואַנג. נאָך צו אַכט יאָר לערנט ער אויס דייטש פון די צייטונגען, וואָס פאַלען אַריין אין שטוב אַריין. צו דרייצען יאָר מאַכט מען אים חתונה. זיין שווער, שטאָק-אַרטאָדאָקס, פאַדערט

צו זיין איידעם זאָל לערנען אויסשליסליך גמרא און פוסקים און זיך גרייטן אַ רב צו זיין. פאַלגט ער. און דאָך געלינגט עס אים, אין משך פון דער קעסטצייט, צו לערנען: דייטש, פראנצויזיש, לאטיין, סיריש, אַראביש און דערצו אביסעל מאטעמאטיק און נאך-טור-וויסנשאפט. אים אינטערעסירט אָבער ליטעראטור און גע-שיכטע. דערהויפּט: די אידישע ליטעראטור, פון דער אַראביש-שפּאַנישער צייט. ווערט ער באקאנט מיט דער אַראבישער פילאָ-זאָפיע. דאָס וועקט אין אים דעם חשק צו פילאָזאָפישע פראָבלעמען בכלל, און צו די פון זיין צייט בפרט. ער שטודירט די אַלטע אידישע געשיכטע לויט דער ריכטונג פון עזרה דיראַסי אין זיין באַרימטן ספר: „מאור עינים“. אין זיין פינף-און צוואַנציגסטן יאָר, שליסט ער באַקאנטשאַפט מיט עטליכע יונגעלייט, וואָס ווערן אינגיכן באַרימט, אזוי: ש. בלאָך, ישראל בודק, ש. ל. ראפּפורט א. א. זיינע געשפרעכן וועגן אידישער געשיכטע און זיינע קריטישע באַ-מערקונגען ווירקן אויף זיינע פריינט, ווי פייער-פונקן, פון וועלכע ס'קומט אינגיכן העל ליכט אויפ'ן געביט פון דער אידישער ליטעראטור און וויסנשאַפט. ער איז דער ערשטער באַ אונז, וואָס האָט אַרויסגעוויזן מוט און טיפּקייט באַם פעסטשטעלן דאָס גע-שיכטליכע ענטשטייען פון די ספרים פון תנ"ך — הן לויט זייער אינהאַלט, הן לויט זייער שפראך — וואָס האָט שטאַרק אָנגעגריפן די טראַדיציאָנעלע מיינונגען וועגן די דאָזיגע פראַגן. ער איז אויך דער ערשטער, וואָס האָט גענוצט דעם תלמוד, ווי אַ קוואַל פאַר אידישער געשיכטע. און דער ערשטער איז ער אויך, וואָס האָט אָנגעהויבן צו שאַפן אַ פילאָזאָפיע פון דער אידישער געשיכטע. אַז ער איז אַלט קרוב צו דרייסיג יאָר, לערנט ער נאָכאנאנד די גרויסע דייטשע פילאָזאָפּען: קאנט, פּיכטע, שעלינג און העגעל, „באַזונדערס — שרייבט זיין חבר און תלמיד ש. ל. ראפּפאָרט — פאַרנעמט ער זיך מיט העגעל'ס שריפטן, פון וועלכע ער לאָזט ניט אויס קיין איינציגע, וואָס ער זאָל ניט האָבן געלייענט.“ אין דער זעלבער צייט (1814) טרעפן מיר אים אין זשאַלקיעוו, אין צענטער פון אַ גאַנצער גרופּע אָנהענגער און פאַרעהרער. אָבער

מאטעריעל האָט ער דאָ פיל צו לידן. גראַד האָט זיך אזוי געמאכט, אז צוליב אַ פריינדליכן בריוו וואָס ער האָט געשריבן צו אַ קאראים, האָבן די זשאַלקיעווער חסידים אָנגעהויבן אים צו רודפֿן. פון רוסלאַנד אַויס האָט מען אַויסגעוויקט אַויף אים אַ חרם. אין גאַנץ גאַליציע האָט מען געטומלט, אז קראַכ מאַל איז אַוועק פון תלמודישער אידישקייט און האָט אָנגענומען דעם „קאראימישן גלויבן“. דער חרם האָט אים אפילו ווייניג געשאַדט; ער האָט לייכט באַוויזן, אז די גאַנצע ווילדע אינטריגע שטיצט זיך בלויז אַויף חסידישער שטאַק־פּינסטער־ניש. אָבער פאַרדרום האָט ער זייער פיל פון דעם אינציר־דענט און ער באַשליסט אַוועקצעוואַרפן דעם „בית־המדרש“, די „לומדות“ און זיך נעמען צו מסחר. אָבער הגם ס'ו'ת'ר, שפּירט ער דאָך, אז ער מוז זיך אַליין גייסטיג־זיטליך אַויסבילדן, כדי ער זאָל אימשטאַנד זיין צו ווירקן אַויפקלערעניש אַויף די אידן. אין משך פון גאַנצע צוואַנציג יאָר (1836-1816) פאַרנעמט ער זיך מיט זעלבסטבילדונג. אין משך פון דער צייט, שטודירט ער זייער אייפריג די העגעלשע פילאָזאָפיע וועלכע ער רופט: „די פילאָזאָפיע פון אַלע פילאָזאָפיען“; וועגן איר זאָגט ער, אז „זי איז פיל נאָענטער דעם אידנטום פון די פאַרצייטיגע איסיים, ווי צום קריסטנטום“. ער באַמיט זיך צו געפינען אין אידנטום יסודות פאַר העגעל'ס וועלט־אנשוואונג. ער באַמיט זיך אזוי אַרום צו פאַראייניגן די אידישע טעאָלאָגיע מיט דער „אמת' ע'ר פילאָזאָפיע, ד. ה. מיט דער פאָדערונג פון דער וויסנשאַפט אין זיין צייט, וואָס באַטייט: צו קוקן אַויף די ערשיינונגען אין אידנטום פון שטאַנד־פונקט פון היסטאָרישער ענטוויקלונג.

1836 איז ער געצוואונגען זיך אומצוקערן קיין בראַד, זיין געבורטס־שטאָט. דאָ האָט ער די נויטיגע רה, כדי אַויסצואַרבעטן זיין איינציג ווערק: „מורה נבוכי הזמן“, וואָס ער האַלט פאַר זיין לעבנס־אויפגאַבע, אָבער די רוה־צייט דויערט קוים צוויי יאָר. צוליב זיין קראַנקייט מוז ער 1838 אַריבערפאַרן קיין טאַראָנאָפּאָל, כדי צו לעבן נאָענט צו זיין טאָכטער.

אין טארנאָפּאָל ווערט אים אַביסל בעסער. און דאָס יאָר פאַר-
בריינגט ער אין סטילזירן איינצלענע קאָפיטלאַך פון זיין ווערק —
דערהויפט יענע, וואו ער האָט אַרויסגעבראַכט זיינע אַריגינעלע
אנשוואונגען, געבויט אויף דער העגעלשער פילאָזאָפיע. 1840 פרעגט
מען אָן פון בערלין, באַ קראַכמאַל'ס פריינט אין טארנאָפּאָל, צי
וואָלט ניט קראַכמאַל געוואָלט ווערן רב אין בערלין? דערויף
ענטפערט ער, אז ער קאָן ניט אָננעמען צו זיין וועמעס עס איז
„נשמח-פאַרזאָרגער.“ אין מאי דאָסזעלבע יאָר ערגערט זיך זיין
געזונטס-צושטאַנד. ער פילט, אז דאָס איז דער סוף פון זיין לעבן.
דאָן בעט ער פון זיינע קינדער, אז נאָך זיין טויט, זאָל מען זיינע
שריפטן איבערשיקן קיין בערלין צו דאָקטאָר לעאָפּאָלד צונץ, וועל-
כער וועט זיי אָרדנען און מאַכן זיי דרוק-פייאָג. דעם 31טן יולי
1840, איז קראַכמאַל געשטאָרבן אין עלטער פון פינף און פופציג
יאָר מיט פינף און אַ האַלב חודש.

די יורשים האָבן געפאָלגט און די שריפטן אַריבערגעשיקט
צו צונץ'ן. צונץ האָט געפאָלגט, און האָט זיך גאַנצע צען יאָר
פאַרנומען מיט אָרדנען די שריפטן. און צום סוף איז דאָס ווערק
געקומען צו דער וועלט „אין אַ צוקאַליעטשעטער און פאַרפלאָג-
טערטער פאָרם“ — ווי יאָסט (א גרויסער אידישער געלערנטער)
האָט באַמערקט. אָנשטאָט די שריפטן אזוי צו אָרדנען, אז פונ'ם
גאַנצן זאָל אַרויסקומען אַ געגלידערט פילאָזאָפישער סיסטעם, ווי
קראַכמאַל האָט עס אָנגעצייכנט: לאָגיק נאטור-פילאָזאָפיע
און גייסטעס-פילאָזאָפיע — הנם ניט אלע טיילן גענוגענד
דורכגעאַרבעט, — האָט צונץ געקוקט אויף די שריפטן,
ווי אויף אַ הויפּן פאַפיר, וואו די פאַרשיידענע אָפּהאַנד-
גען גייען דוראָנאַנדער. דאָ אָנגעהויבן, דאָרט ניט גע-
ענדיגט... האָט ער אָנגעהויבן מיט די באַאַרבעטע קאָפיטלאַך
און די איבריגע האָט ער געפאַרט ווי ס'האָט זיך געלאָזט. זעלבסט-
פאַרשטענדליך, אז דאָ איז ניט דער פלאַץ אַריינצודרינגען אין אלע
איינצלעהייטן, פונ'ם קראַכמאַל'שן סיסטעם. עס זאָלן דאָ אָבער

אונטערגעשטראכן ווערן די הויפט געדאנקען, וואס צוליב זיי האט ער זיך ערוואַרבן די גרויסע ווירקונג אויף דורות.

הענעל האט געלערנט: צוערשט איז געווען דער וועלט־גייסט. דער מהות פונ'ם וועלט־גייסט איז דער אייביגער דראַנג זיך צו ענט־וויקלען, אָדער זיך אַרױס צו ענטוויקלען, פון זיך, און, דער־גרייכענדיג די העכסטע שטופן פון זיין ענטוויקלונג, זיך אומקערן צוריק אין זיך. דער גאנצער פאַרלויף פון דער וועלט־געשיכטע, שטעלט מיט זיך פאַר בלויז די עטאַפּן, וואָס דער אַלגעמיינער־אָדער אבסאָלוצער וועלט־גייסט האָט דורכגעמאַכט אויף זיין וועג צו זיך, ד. ה. דער וועג פון זיין שטופענווייזער ענט־וויקלונג ביז וואַנען ער גרייכט צו זעלבסטדערקענונג, אָדער זעלבסט־באוואוסטזיין. וואָס הייסט: צוריק צו זיך. איז אָבער דער אבסאָלוצער גייסט פילזייטיג, ווי די וועלט, וואָס ער טראָגט אין זיך; ער פאַרמאָגט די פאַרשידנסטע אייגנ־שאפטן אָדער פרינציפּן, און יעדע אייגנשאפט, יעדער פרינציפּ שטרעבט צו פולשטענדיגער ענטוויקלונג, צו פולשטענדיגער אויסער־רונג. ווי־זשע קומט די ענטוויקלונג פאַר? איז יעדער באזונדער פאַלק באַשערט, אז עס ווערט דורכגעדורונגען מיט אַ באזונדער אייגנשאפט, אָדער אַינצלי - פרינציפּ, פונ'ם אבסאָלוצן גייסט. דאָס ווערט זיין פאַלקס־גייסט, אָדער נאַציאָנאַל־גייסט. און דאָס דאָזיגע פאַלק ענטוויקלט יענעם פרינציפּ, זיין פאַלקס־גייסט, אזוי ווייט און הויך ווי מעגליך. אַלזייטיג ווי מעגליך. און דער פאַלקס־גייסט שפיגלט זיך אָפּ אין דער קונסט, וואָס דאָס פאַלק שאַפט, אין דער רעליגיע, וואָס דאָס פאַלק האָט, אין דער פילאָזאָפיע, מאַראַל, זיטן א. א. וו. אזוי, למשל, האָט זיך דער פרינציפּ פון שיינקייט ענטוויקלט דורך די גריכן, דער פרינציפּ פון מאַכט — דורך די רוימער. איז ווי לאַנג דער אַבסאָ־לוטער גייסט האָט נױט אַ פאַלק, כדי עס זאָל ענטוויקלען איינעם פון זיינע פרינציפּן, אָדער אייגנשאפטן, עקזיסטירט דאָס פאַלק, און זיין נאַציאָנאַל־גייסט באהערשט, אין דער צייט, די גאנצע וועלט. גרייכט דער פרינציפּ זיין העכסטע ענטוויקלונג, קומט ביז

צו זעלבסטדערקענונג אָדער זעלבסטבאוואוסטזיין, דאן האָט דאָס פאָלק זיין מיסיע אויף דער וועלט דערגרייכט, און דאָרף פאַר-שווינדן פונ'ם האַריוואָנט פון דער וועלט-געשיכטע. זיין ראָלע איז געענדיגט, און אן אנדער פרינציפ דרינגט דורך אן אנדער פאָלק, ענטוויקלט זיך דורך אים, קומט צו אויסערן-זיך דורך אים — אלס זיין נאַציאָנאַל-גייסט, און דער גייסט פון דעם אנדערן פאָלק באַהערשט די וועלט א. א. ו. דערפאַר מאַכט יעדער פאָלק, אָדער ריכטיגער : יעדער פרינציפ, מיט וועלכן א פאָלק ווערט באַגייסטערט, — און מיט אים אויך דאָס פאָלק, וואָס ענטוויקלט אים — דורך דריי עפאָכן : די ערשטע — די עפאָכע פון ש פ ר א צ ון, די צווייטע — די עפאָכע פון ב ל י ע ון און די דריטע — די עפאָכע פון ו ע ל ק ון. אין משך פון דער צווייטער עפאָכע באַהערשט דאָס דאָזיגע פאָלק, אָדער זיין גייסט, די גאָרע וועלט. דאן ווערט אים זיין אייגענטימליכקייט קלאָר און ער דערקענט וואָס אים צייכנט אויס פון אלע אנ-דערע פעלקער, וואָס איז דער מהות פון זיין נאַציאָנאַל-גייסט. און קוים געקומען צום זעלבסטבאוואוסטזיין, דאָס הייסט קוים האָט שוין דער איינצעל-פרינציפ, וואָס האָט אויסגע-מאַכט דעם נאַציאָנאַל-גייסט פון דעם פאָלק, דערגרייכט זיין העכסטע ענטוויקלונגס-שטופע : „זיך דערקענט“, הויבט אָן דאָס פאָלק צו וועלכן, צו פאלן ביז עס ווערט פאַרשלונגען פון אנדערע, פון נייערע, וואָס קומען אין פראָנט פון דער וועלט-געשיכטע. אזוי קומט אויף פאָלק נאָך פאָלק, יעדער אין זיין צייט, יעדער מיט זיין גייסט, אזוי פאַרשווינדט פאָלק נאָך פאָלק, יעדער אין זיין צייט, יעדער נאָכ'ן פאַרשווינדן פון אים זיין גייסט. און אָט דער ענטוויקלונגס-גאַנג פון די פאַרשיידענע פרינציפן אָדער אייגנשאפטן, אָדער מידות, צי קרעפטן פונ'ם אַבסאָלוטן גייסט ; דאָס ארויף און אראָפּ פון די פעלקער, מאַכט אויס דעם גאַנג און ציל פון דער וועלט-געשיכטע. און דער אַבסאָלוטער גייסט, אלס גאַנצער, מיט אלע זיינע איינצעל-פרינציפן צוזאַמענגענומען, דערגרייכט זיין אַלזייטיגע ענטוויקלונג אין דער מלוכה-אידיוע. אין דער אידיוע פון

שטאט. „דער שטאט, זאגט העגעל, דאס איז די גאט־אידיע, ווי זי איז פארן אויף דר'ער. דער שטאט, אלס געמיינזאמע פאלקס אינדיווידואליטעט, ענטוויקלט און נערט אלע פרינציפן פונ'ם אבסאלוטן גייסט מיט אמאל. — ווייל דא איז קאנסטיטוציע, געזעצן, זיטן, רעליגיע, קונסט און פילאָזאָפיע צוזאמענגעפאסט ווי איין לעבעדיגע אינהייט.

און איידען? וואָס איז זייער מיסיע אין דער וועלטגעשיכטע? וואָסער א פרינציפ פונ'ם אבסאלוטן גייסט, איז אויף זייער חלק אויסגעפאלן צו ענטוויקלען? העגעל האָט פאָרטיילט זייער די אידן. לויט העגעל, האָבן אידן קיין שום ארבעט ניט געטאָן פאר דער ענטוויקלונג פונ'ם אבסאלוטן גייסט. און טאקע: א פאלק, „וואָס זיין גאנצע עקזיסטענץ איז א העסליכקייט,“ — ווי העגעל דריקט זיך אויס, — וואָס האָט דען צו זאָגן צווישן וועלט־באהערשענדע פעלקער?

איז קראַכמאַל'ן דעם פילאָזאָף, זייער געפעלן דער גאנצער וועלט בנין, ווי העגעל האָט אים קאנסטרוירט, ווי ער האָט דאָרט די באזונדערע פעלקער אין די באזונדערע טורעמס באזעצט. מ'זעט דאָך באַשיינפערליך, ווי פעלקער פאָלגן נאָך פעלקער, עפאָכן נאָך עפאָכן אין דער וועלט־געשיכטע, און יעדע עפאָכע האָט איר פאלק אלס טרעגער, צו פארפולקאמען א באַזונדערן פרינציפ פונ'ם וועלט־גייסט. אָבער קראַכמאַל דער איד, ער מוז עפעס ענדערן אין דעם וועלט־בנין; א באַזונדער טורעם מוז ער דאָרט האָבן פאר'ן אידישן פאלק. ניט קאָן ער צוגעבן, און אידן האָבן גאָרניט אויפגעטאָן, אויף קיין געביט ניט, פאר דער ענטוויקלונג פונ'ם וועלט־גייסט, און ניט לייגט עס זיך אים אויפ'ן שכל, אז דער שטאט (מלוכה) זאָל עס פארענדיגן די גאנצע ענטוויקלונג פונ'ם אבסאלוטן גייסט אויף אלע געביטן. און דערצו נאָך דער דעמאָלטיגער רעאַקציאָנערער פריישישער שטאט — אויף וועלכן דער גאנצער העגעלשער וועלט־גייסט איז געווען צוגעשפּיצט! און בפרט אז לויט העגעל קומט אויס, אז דאָס פאלק, וואָס

איז „אויסער“ שטאטליך, איז אויך אויסער דער וועלט־געשיכטע — ווייל עס שטייט דאך אויסער יענע פאראייניגונגס־באנדן, מיט וועלכע דער שטאט בינדט צוזאמען אלע זייניגע אין איין לעבע־דיגער איינהייט. אין אמת'ן אָבער לעבן דאך אידן אלס א י י נ ה י י ט — ניט־קונדיג אויף זייער צעוואָרפנקייט, און זייער שטאטלאָזיגקייט; אין אמת'ן האָבן דאך אידן פאָרט ענטוויקלט דעם רעליגיעזן פרינציפ פונ'ם וועלט־גייסט פיל העכער און פול־קאָמענער, ווי אַ וועלכעס עס איז אנדער פאָלק. האָבן דאך אויך פרעמדע פאָרגעוואָרפן העגעל'ן, אז אין דעם פונקט האָט ער אידן געקרוודעט...

איז אין די צוויי פונקטן נויט ער אָפּ פון העגעל'ן. ניט אין ש ט א ט, מיינט קראכמאל, דערגרייכט דער אַבסאָלוטער גייסט זיין העכסטן ענטוויקלונגס־פונקט — דאָס זעלבסטבאַוואוסטזיין — נאָר אין דער רעליגיע (פאַראַן באַ העגעל'ן אַ שטעלע, וואו ער איז בפירוש מודה, אז דער רעליגיעזער פרינציפ איז דער העכסטער, דער אַלגעמיינער, און שטייט א י ב ע ר אלע איינצל־פרינציפן) און אידן זענען עס דאָס פאָלק, וואָס טוט און ענטוויקלט און פאַר־פולקאָמט דעם רעליגיעזן פרינציפ פונ'ם וועלט־גייסט. דער רעליגיעזער פרינציפ איז דער העכסטער און דער אַלגעמיינסטער, וואָרים רעליגיע איז כולל אין זיך און אונטערוואַרפט אונטער איר הערשאַפט אלע איינצל־פרינציפן ווי: קונסט, מאַכט, זיטן, מאָראַל, שיינקייט און אפילו שטאַטליכקייט. און נאָך אַ מעלה האָט דער רעליגיעזער פרינציפ: זיינע ענטוויקלונגס־מעגליכקייטן זענען אומענדליך, ווי די ענטוויקלונגס־מעגליכקייטן פון דעם אַבסאָלוטן גייסט גופא, וואָס קומט צו זיין זעלבסטדערקענטניש אין דער רעליגיע. און דער פועל־יוצא דערפון איז פאָלגנדער: יעדער איינצל־פרינציפ גילט ווי דער פאָלקס־גייסט, ווי לעבעדיגער אָטעם פאַר דעם פאָלק, וואָס פּפּלעגט אים און ענטוויקלט אים, נאָר אזוי לאַנג, ווי דאָס פאָלק האָט נאָך זיין מיסיע ניט אויסגעפירט; ווי לאַנג דאָס פאָלק האָט ניט דערקענט דעם מהות פון זיין גייסט, איז ניט געקומען, ווי מ'זאָגט, צום זעלבסטבאַוואוסטזיין צום דער־

קענען, אין וואָס עס באַשטייט זיין מיסיע אויף דער וועלט. קומט ער אָבער צו זעלבסטדערקענונג, צו זעלבסטבאַוואוסטזיין, איז זיין מיסיע געענדיגט און דאָס פאָלק באַוועגט זיך פון איצט אָן צו זיין אונטערגאַנג, אָבער דער רעגיליעזער פרינציפ — ווייל אין אים קומט דער אַבסאָלוטער גייסט צו זיין זעלבסטבאַוואוסטזיין — ענטוויקלט זיך אומענדליך. דערום קאָן ניט דאָס אירישע פאָלק, וואָס אים איז באַשערט דאָס גליק צו האָבן די מיסיע — ענטוויקלען דאָס רעגיליעזע פרינציפ — די געפאַר פון אונטערגאַנג, נאָכדעם ווי עס וועט דערקענען דעם מהות פון זיין פאָלקס-גייסט, און צום אַפּשליסן זיין מיסיע. וואָרום זיין מיסיע ווערט קינמאָל ניט אָפּגע- שלאָסן. נאָך דער דריטער עפאָכע פון חולשה, אָדער וועלסן, הויבט זיך ווידער אָן אַן ערשטע עפאָכע פון נייעם שפּראַכן, פון אַ נייער ענטוויקלונג, וואָס גרייכט העכער פון דער פריערדיגער בליהונג-עפאָכע, און אַזוי קומען די קרייזן און גייען, קומען און גייען אייביג און אייביג... און ווי דער רעליגיאַנס-פרינציפ, אַזוי איז אויך דאָס פאָלק, דער טרעגער פון דעם פרינציפ, און דער גע- טראָגענער פון אים — ווי פון זיין פאָלקס-גייסט, — געזיכערט מיט זיין עקזיסטענץ אויף אייביג און אייביג.

אַזוי האָט קראַכמאַל גענומען די העגעלשע אויפפאַסונג פון וועלט און געשיכטע, גייסט און קערפּער, אינהאַלט און פאָרם, דיינקען און זיין, גאָט און מענש (מענשהייט) און דערפון גע- שאַפן אַ שטרענג אירישע וועלט-אַנשוואונג. און ניט בלויז פאַר זיינע צייט, אויך איצט נאָך, קנאַפּע הונדערט יאָר נאָך זיין טויט, באַוועגט זיך דער אירישער געדאַנק אין דעם עגול, וואָס קראַכמאַל האָט אַרום אים געמאַכט. שוין אין אָנהויב פון דעם אַרטיקל איז דערמאָנט געוואָרן דער פאַקט, אַז לחלוטין אַנטקעגן- געזעצטע ריכטונגען אין אידנטום, האָבן זייער שטיצע אין אים. נעמליך: דאָס מיסיאָנס-אידנטום און דאָס נאַציאָנאַל-אידנטום. פון אים גייען אויס יענע, וואָס האַלטן, אַז עס איז גוט פאַר אידן, וואָס זיי זענען צעזויט און צעשפּרייט איבער דער גאַנצער וועלט — נאָר אַזוי אַרום זענען זיי אימשטאַנד צו דערפילן זייער היס-

טאָרשע מיסיע: ענטוויקלען און פארשפרייטן די אידיע פון אַן איין־איינציגן גאט צווישן יענע פעלקער, וואָס האָבן נאָך ניט דערגרייכט די מדרגה פון באַגרייפן די אמת'ע איינגאטליכקייט. און נאָר דערפילנדיג די דאָזיגע מיסיע, וואָס דער גאט פון דער געשיכטע האָט אויף זיי אַרױפגעלייגט, האָבן זיי רעכט צו עקזיסטירן אויף דער וועלט, ווי אַ באַזונדער, רעליגיעזע געמיינשאַפט. און ער גילט אויך אַלס שטיצע פאַר יענע, וואָס האַלטן, אַז יעדע נאַציע האָט איר באַזונדערן גאט — איר באַזונדערן נאַציאָנאַלן גייסט. און אַ נאַציע קאָן נאָר אַזוי לאַנג עקזיסטירן, ווי לאַנג איר נאַציאָנאַלער גייסט לעבט אין איר און ענטוויקלט זיך. אָבער כדי דער דאָזיגער גייסט זאָל ניט אויסגעוועפט ווערן, זאָל האָבן אַ קיום אין פאָלק און דאָס פאָלק זאָל האָבן אַ קיום דורך אים: כדי ער זאָל ניט אויסגעצערט און ניט פאַרטונקלט ווערן, מוז די נאַציע, וואָס טראָגט אים און ווערט פון אים געטראָגן, האָבן אַ באַשטימטן פלאַץ, אַ פעסטן באָדן אונטער דער זון. וואָרום נאָר אַזוי אַרום וועט די נאַציע קאָנען לעבן אין הסכם מיט איר נאַציאָנאַלן גייסט און אים אַלץ ווייטער און טיפער און העכער ענטוויקלען. דאָס איז איר אָבער אוממעגליך צו טאָן — ווילאָנג זי איז צעוואָרפן צווישן פרעמדע פעלקער אונטערן דרוק און אונטער דער ווירקונג פון פרעמדע געטער, פרעמדע נאַציאָנאַלע גייסטער און פרעמדע קולטורן.

איז די ערשטע ריכטונג — מיט איר אידנטום, וואָס לעבט בלויז מיט דעם זכות, וואָס עס איז דער רעליגיאָנס־לערער פון אַנדערע — גייט אונטער אין תחום פון איר אינערליכער פאַלש־קייט, אין דער בולט'ער סתירה צווישן דער כלומר'שטער היסטאָרישער רעליגיעזער אויפגאבע און דעם פאַקטישן, טעגליכן רעליגיאָנסלאָזן לעבן. איז די צווייטע ריכטונג, מיט איר נאַציאָנאַל־אידנטום, געווינט אַלץ מער און מער סיי אין פאַרנעם, סיי אין באַוואוסטזיין. עס איז שוין כמעט אַן אַלגעמיינ אַנערקענטע איבערצייגונג, אַז אַ נאַציע קאָן נאָר אַזוי לאַנג לעבן, וואַססן און זיך ענטוויקלען, ווילאָנג און אין דער מאַס, וואָס זי לעבט און ווירקט אין הסכם מיט איר נאַציאָנאַלן גייסט אויף איר באַזונדערן

נאציאנאלן באדן. און אין דער פרייער, בויענדער אידישער וויסנ-
שאפט באגעגענען זיך ביידע ריכטונגען — הגם אויך ניט אין
גרויסן פרידן.

אבער אינאיינעם דערמיט געשייט דאס נאטירליכע: קראכ-
מאל'ס לערע בלייבט און ענטוויקלט זיך און אן דעם לערער פאר-
געסט מען. פון אידישער וויסנשאפט, פון נאציאנאלן גייסט רעדט
מען, און דעם, וואס האט דער ערשטער די דאזיגע באגריפן אריי-
געבראכט אין אידנטום, ווער געדיינקט נאך? וועמען קומט נאך
אמאל ארויף אויפ'ן זינגען נחמן קראכמאל — דער איינציגער אידי-
שער העגעליאנער? ...

די אידן אין פוילן

וויל מען פעסט־שטעלן: ווען האָט דער ערשטער אידישער מוס געטראָטן אויף פוילישער ערד? — געפינט מען זיך אין נעכל. קיין קלאָרע זאכן זעט איר ניט. חשערות זענען פאראן, אָבער ניט קיין זיכערקייטן. מ'נעמט אָן, אז די אידן זענען אָהערגעקומען פון מערב — פון מיטל־אייראָפּע. מ'מיינט אָבער אויך, אז זיי זענען אָהערגעקומען פון מזרח — פון רוסלאַנד, פון קרים, פון די כוזרים. מ'איז זיך משער, אז אידן האָבן אַריינגע־דרונגען קיין פוילן פון ביידע זייטן: אי פון מזרח אי פון מערב. די לעצטע קומען ווי געניטע סוחרים. די ערשטע — ווי טיכ־טיגע ערד־ארבעטער. אינאיינעם מיט פיל אנדערע שטאַמען, וואָס האָבן פון דאָרט אָהער איינגעוואַנדערט.

אָבער אידישע געשיכטע אין פוילן הויבט זיך אָן ערשט פון צוועלפטן יאָרהונדערט. די באַוועגונג צום ערשטן און צווייטן קרייז־צוג הויבט זיך אָן מיט נגישות און רדיפות אויף אידן, מיט בלוט־בעדער און שייטער־הויפּנס פאַר אידן, און די אידן אַנטלויפן פון מיטל־אייראָפּע צו מזרח־צו, קיין פוילן. צום סוף פון 12טן יאָרהונדערט ווערט שוין גערעדט פון אידן אין פוילן. ווי פון אַן אַלט־געזעסענער קאטעגאָריע מענטשן, וואָס לעבט אין שטאָט און לעבט אין דאָרף. וואָס פאַרנעמט זיך מיט האַנדל. אין 13טן יאָרהונדערט ליגט דער אויסווערט־גער האַנדל פון פוילן אין אידישע הענט. פון איין זייט האַנדלט מען מיט דייטש־לאַנד, פון דער אַנדערער — מיט קיעווער רוס, וואָס איז פאַר פוילן פונקט אזוי ניצלאַך ווי פאַר די אידן. וואָרים פונקט ווי די אידן האָבן נויטיג געהאַט אַ ווינקל אופֿ דר'ערד, וואו זיי זאָלן קאָנען רואיג לעבן און אַרבעטן, און האָבן עס געפונען אין פוילן, אזוי האָט אויך פוילן נויטיג געהאַט אַזוינע קאָלאָניסטן, איינוואַנדערער, וואָס זאָלן איר העלפֿן אַרויסצואַרבעטן זיך פון דער נאַטוראַל־ווירטשאַפֿט, אין וועלכער זי האָט נאָך געשטעקט. סוחרים האָט זי געדאַרפט האָבן, געלט־ווירטשאַפֿט האָט פוילן נויטיג געהאַט — און דאָס האָט זי געפונען ביי די איינגעוואַנ־דערטע אידן. זייער געלט האָבן זיי אַריינגעלייגט אין פאַרשי־

דענע האנדלס-אונטערנעמונגען. ארענדעס, פאכטן, און געלט-הלואות. און די דאזיגע עקאנאמישע טעטיקייט פון די אידן אין דעם לאנד איז די פירשטן צו גוט געקומען. די באפעלקערונג האט אויך נאך געוואונען דערפון, וואס א לעבעדיגער גייסט האט אנגעהויבען צו שוועבן איבער'ן לאנד; וואס אינאיינעם מיט'ן געלט איז אויך פרייערע באוועגונג איר מעגלאך געווארן. נאך פאר דער קאטוילישער קירך זענען די איינגעוואנדערטע אידן געווען ווי א דאָרן אין די אויגן. העצן זיי, אינטריגירן זיי דאָס פוילישע פאָלק געגן די אידן. אָבער די פירשטן, וואָס קאָנען אָפּשאַצן די גרויסע עקאנאמישע נוצן, וואָס אידן בריינגען מיט זיך, נעהמען זיך אונטער צו שיצן די אידן געגן די עוולות, וואָס די קירך איז גרייט געווען צו באַגליין געגן זיי.

איז טאקע שוין פון 13טן יארהונדערט שטאַמען די ערשטע אידישע פריווילעגיעס, וואָס דער פירשט פון גרויס פוילן, באַלעסלאָוו דער פּרומער (אָדער: דער קאַלישער) האָט זיי אין יאָר 1264 געגעבן. אין פּרינציפּ שטייט דער פירשט אויפ'ן שטאַנדפונקט, וואָס די פאַרשידענע פירשטן אין מיטל-אייראָפּע, בעת זיי האָבן געגעבן פריווילעגיעס צו אידן, נעמ-ליך: אז „די אידן זענען דאָס אייגנטום פון פירשט“ — האָט דאָס איז ניט בפירוש אויסגעדריקט — דערפאַר נעמט ער, דער באַלעבאָס זייערער, אויף זיך די אחריות פאַר זייער לעבן און פאַרמעגן און שיצט זיי פון אַנגריף, און זעט אז עס זאָל זיי קיין אומרעכט ניט געשען. אָבער אין תוך זענען די דאָזיגע פריווילעגיעס פיל הומאַנער, מ'קאָן זאָגן: האַרציגער ווי די פריווילעגיעס פון די מיטל-אייראָפּיאישע פירשטן. מער אויפריכטיקייט, מער גוטער ווילן, שטעקט אין זיי. געוויס זענען זיי אויסן דעם נוצן וואָס די אידן בריינגען דעם לאַנד דורך זייער טעטיקייט, זיי ווילן אָבער מיט אַן אמת, אז אידן זאָלן געניסן געוויסענס-פרייהייט, זיין אָרגאַניזירט, זיך פילן פונקט אזוי זיכער, ווי דער קריסט, און האָבן רו און גליק אין פוילן. דאָס איז נאָך מער צו זען אין די פריווילעגיעס ווי זיי זענען אויסגעאַרבעט

און פארברייטערט געוואָרן מיט 70 יאָר־שפעטער פון קאָזימיר דעם גרויסן (1370—1333). איצט האָבן די אידן באַשריינקטע אויטאָנאָמיע אין זייערע אינווייניגסטע אָנגעלעגנהייטן. שוין און גערעכטיקייט זאָל די אידן געשען אויף אלע נעכטן פון לעבן, אין אלע זייערע באַשעפטיגונגען. לוסטיג מאַכן זיך איבער אידן, בלבלים מאַכן אויף אידן, אומזיסט געלט צאפן פון אידן — דאָס אלץ ווערט פארבאָטן. און אלע מעגלאַכע פרייהייטן ווערן זיי געגעבן צו ענטוויקלען זייער איניציאַטיווע. און אידן האָבן געפילט די אויפריכטיקייט פון די פוילישע הערשער און זייער גוטגעניגטקייט צו אידן, און צו זייער איבערגעבנקייט און דאַנק־באַרקייט צו פוילן איז קיין שיעור ניט געווען.

איז אָבער נאָך די אידן אַ שווערער שאַטן געצויגן קיין פוילן. צוליב די גרויסע פרווילעניעס, וואָס די פוילישע פירשטן האָבן געגעבן צו נייע קאָלאָניסטן, האָבן אויך פיל דייטשן איינגעוואַנדערט קיין פוילן אינאיינעם מיט די אידן. דיזעלעב דייטשן, וואָס זענען אליין טעטיג געווען אין אידישע פאָגראַפֿ-מען און ווילדע רציחות, אָדער על כל פנים געווען נייגעריגע עדות דערביי, זענען אַהערגעקומען און מיטגעבראַכט די פאַר־אַכטונג צו אידן און דעם ביזן ווילן: אידן צו אונטערדריקן. ביידע — אי אידן, אי דייטשן — פאַרנעמען זיך מיט האַנדל, אינ־דוסטריע און מלאכה, און פון פרי אָן זענען זיי דם שונאים צווישן זיך. די דייטשן זענען נעענטער צום פוילישן חמון, פאַר־טרויאַכער מיט אים, צוליב זיין קריסטלאַכקייט. און אויף דער גרעניץ צווישן 14טן און 15טן יאָרהונדערט קומען שוין פאַר אידישע פאָגראַמען אין פוילן און אין קראַקאָ. דער אמת'ער מאַטיוו — מ'דאַרף פטור ווערן פון אידישער קאָנקורענץ. דער אַוויסירינג — איז אָבער: עלילת־דם. אידן האָבן אויסגעוויגן קריסטלאַך בלוט צו רעליגיעזע צוועקן, לויט'ן באַקאַנטן נוסח. נאָר די מאַכט איז געגן אַזוינע בלבלים. אידן פילן זיך פעסט. און אין משך פון 15טן יאָרהונדערט גייט אָן אַ גרויסע מאַסן־אימיגראַציע קיין פוילן — פון דייטשלאַנד,

בעמען, שלעזיען, מעהרען, אונגארן, שפאניע, איטאליע, קאנס-
טאנטינאפאל א. ד. גל. צום סוף פונ'ם זעלבן יארהונדערט געפי-
נען זיך אין פוילען פינף און פערציג אידישע שטעט און
שטעטלאך מיט א געדיכטער באפעלקערונג (16 פון די 45 גע-
פינען זיך אין גאליציע). פיל געלט האבן די אָנגעלאָפענע אידן
ניט געבראכט מיט זיך. דערפאר אָבער קענטשאפט אין וועלט-
מסחר, באהאונטקייט אין געלטגעשעפט, וואָס האָט א גרויסע
ווירקונג אויף דער אַנטוויקלונג פון דער פוילישער ווירטשאפט.
אָבער די אידן אַרבעטן זיך אויך אַרויף גאנץ שנעל. בכלל איז
דאָס 15טע יארהונדערט געווען פאר די פוילישע אידן א יאָר-
הונדערט פון „קמה — אָן תורה“, אין פארגלייך מיט'ן 16טן
יאָרהונדערט, וואָס איז געווען פאר זיי א יארהונדערט פון
„תורה — אָן קמה“. די קירך הערט ניט אויף צו ענגערן די
פוילישע געזעלשאפט און זי פארגיפטן מיט האַס צו אידן. וואָס
ווייטער גרייכט זי אַלץ טיפער. הויכט אָן שוין ווירקן אפילו
אויף דער וועלטלאַכער געזעצגעבונג לרעת אידן. גיט אָפּ-
ציעל, אזוי צו זאָגן, דולדעט מען די אידן, מ'לאָזט זיי אי-
מיגרירן, מ'ערלויבט זיי טאָן געשעפטן, מען באַנוצט זיך גערן
מיט זייער מיטאַרבעטערשאפט, נאָר אז דער פוילישער קעניג,
קאזימיר יאָגעלאָנטשיק באַשטעטיגט (1447) די אַלטע אידישע
פריווילעגיעס פון קאזימיר דעם גרויסן — רוט ניט די קאטוילישע
גייסטלאַכקייט, ביז וואָנען דער קעניג איז מבטל אי זיין באַ-
שטעטיגונג, אי די עצם פריווילעגיעס. אמת, ער שיצט נאָך אויך
ווייטער די אידן; נאָכ'ן קראַקויער פאָגראָם (1464) באַשטראָפּט
ער דעם קראַקויער מאַגיסטראַט, פאַרוואָס ער האָט ניט גע-
שטערט די פאָגראַמשטשיקעס, אָבער דאָס שטערט ניט דעם
זעלבען מאַגיסטראַט בריינגען דערצו, אז אין זעלבן יאָרהונדערט
זאָל אין קראַקוי פאָקטיש געשאַפן ווערן די ערשטע אידישע
געטאָ אין פוילן. לכתחילה איז אין 15טן יאָרהונדערט בלוז די
גייסטלאַכקייט אָפּן, און די שטעטישע סוחרים אין דער שטיל,
געגן אידן, אָבער די גרויסע און קליינע פריצים שיצן זיי. דער

פריץ נויטיגט זיך אין אים; דער איד איז זיין מלוה (באנקיר, וואָלט עס איצט געהייסן); דער איד קויפט אָפּ באַ אים זיינע תבואות; דער איד שטעלט אים צו אויסלענדישע פראָדוקטן צו זיין געברויך. די פירשטן שיצן דעם אידן — צוליב די קאָלאָסאַלע חכנסות, וואָס זיי בריינגען איין דער קרוין. אַרום די גרויסע האַנדלס-טראַקטן ליגן געדיכט אידישע קבוצים, וואָס דינען ווי מיטל-הענט אינ'ם פוילישן אויסווערטונג האַנדל. די אידן שאַפן אויך נייע ישובים, ציען-צו נייע איינוואַנדערער. זיי ווויזן אַרויס גרויסע אינציאטיווע, פיל ענערגיע און טיפע געניטקייט אויף אַלע געביטן פון עקאָנאָמישן לעבן. עס ווערט אויך אָנערקענט. אפילו די פאַנאַטישסטע פוילישע קעניגן האָבן אידן אַלס הויף-ליפעראַנטן, און האָבן גרויס צוטרוי צו זיי. אזוי איז דאָס 15טע און אַ פאַר צענדליג יאָר פונ'ם 16טן יאָרהונדערט די מאַ-טעריעלע בליאונגס-צייט פונ'ם פוילישן אידנטום.

אַבער מיט'ן סוף פון 15טן און אָנהויב פון 16טן יאָר-הונדערט הויבן זיך שוין אָן צו ווויזן סימנים פון ירידה פאַר די אידן אין פוילן. די קריסטלאַכע סוחרים ווערן אַלץ דרייטער, די קירך ווערט אַלץ העז'דיגער, די שלאַכטע ווערט אַלץ מער און מער אָנגרייפער — נאָכדעם ווי איר איז געלונגען מ י ט צו דערלאָזן די שטאָטישע בירגערשאַפט זאָל האָבן ס'רעכט צו ערווערבן באָדן אויסער די שטעט. וואָס שטאַרקער די שלאַכטע, אַלץ שוואַכער די קרוין און ממילא — אַלץ שוואַכער דער דער אידישער שוץ מצד דעם קעניג. פאַלט אויך דער אידישער וואוילשטאַנד. קראקוי — די הויפט-שטאָט — איז די ערשטע, וואו דער מאַגיסטראַט באַגרעניצט די אידישע האַנדלס-רעכט. נאָך קראקוי קומט לעמבערג, נאָך לעמבערג — פויוז, נאָך פויוז — לובלין, סאַנדאָמיר א. ד. גל. שטיצן זיך אידן אויף זייערע פריווילעגיעס פון די פוילישע מלכים. וואָס נוצן אָבער פריווילעגיעס אויף פאַפיר, בעת אנטקעגן שטייט אַ לעבעדיגע, אפילו אַ פּיזיזשע מאַכט? די ישטעט מאַכן יד-אחת אין קאַמף געגן אידישן אָטעמען. אַן אַלגעמיינע אָנ-

קלאנע ווערט אָנגעגעבן אין סיים געגן די אידישע פרייהייטן. געגן די קריסטלעכע „באַגרעניצונגען“. און ניט בלויז די שטעט. אין סיים (1538) טרעט אויך שוין א טייל פון דער שלאכטע ארויס געגן אידישן פרייען האַנדל. יענער טייל, וואָס האַנדלט שוין אַליין אונטער אַביסל, ער כל שנים מיט זיינע אייגענע באָדן-פראָדוקטן. האָט ער מער נישט נויטיג די אידישע פאַרמיטלונג. ליידט ער ניט די אידישע קאָנקורענץ. זוכט מען מיטלען ווי פון אידן פטור צו ווערן. ווערט אידן פאַרבאָטן צו האַנדלען אין די דערפער, צו נעמען אין אַטקופ מלוכה הכנסות א. ד. גל. עס קומט דערצו, אַז דער אידישער מלוה ווערט אַ לוח. דער איד קומט אָן נאָך הלואות צו רייכע פריצים, צו גלחים א. ד. גל., כדי צו קאָנען פירן זיינע געשעפטן. עס מערן זיך אידישע בעלי-מלאכות פון אַלע מינים. זיי ווערן אָבער צופיל, איז וואָס מער ס'וואַקסט זייער צאָל. וואַקסט אויך דער דלות. קומען די גוי'אישע בעלי-מלאכות — ווי פריער די סוחרים — מיט טענות, אַז אידן אַרבעטן ביליגער, ווי ניט-אידן, און די גוי'אישע בעלי-מלאכות קאָנען נישט ביישטיין די קאָנקורענץ. זוכט מען ניט לאַנג און מ'געפינט דאָס ריכטיגע רעסונגס-מיטל: מ'לאָזט אידן ניט אריין אין די שטעט — אויסער באַשטימטע גאסן, וואָרים הגם פאַרמעל זענען קיין געטאָס ניט געווען, אָבער די מאַגיסטראַטן ערלויבן ניט, אַז אידן זאָלן זיך באַזעצן אומעטום אין שטאָט. אידן ווערן גע-צוואונגען צו בלייבן בלויז אין יענע פאַר גאסן, וואו זיי וואוינען פון לאַנג אָן. אָבער די אידישע קבוצים צעוואַקסן זיך. ס'ווערט זיי ענג, און קאָנען ניט מער בלייבן בלויז אויפ'ן זעלבן שטח, וואו זיי האָבן געלעבט מיט הונדערטער יאָרן פריער. ווערן זיי געצוואונגען אַרויסצוציען פון די קרוין-שטעט און זיך באַזעצן אויף פריוואַטן באָדן. אין יעדער שטאָט האָבן זיך געפירט נען פלעצער, וואָס האָבן אָנגעהערט צו פריוואַטע אייגנטומער — פריצים, מאַנאַסטירן — און דאָרט האָבן זיך אידן באַזעצט געגן ווילן פון די מאַגיסטראַטן. אָבער אויך גרויסע פריצישע

מאָיאַנטקעס ווערן קאַלאָניזירט. עס קומען אויף נייע שטעט, וואו די איינוואוינער צאָלן דעם פרייז ציגן פאר'ן באָדן. דאָ בילדן שוין די אידן דעם וויכטיגסטן האַנדלס-עלעמענט. ס'רוב זענען די נייע ישובים נאָענט צו די קרוינשטעט און די אידן פון די נייע שטעט האַנדלען אויך אין די אלטע שטעט. ביני-לביני קומט עס דערצו, אז אין 16טן יאָרהונדערט בילדן זיך אויס צווייערליי אידן: „קרוין-אידן“, וואָס לעבן אין קרוין-שטעט, אונטער קרוין-שוץ, און „ציגן-אידן“, וואָס וואוי-נען אין שטעט פון פּרוואַטע אייגנטימער און צאָלן ציגן דעם פרייז. ער איז דעם אידנ'ס שיצער, ער איז זיין ריכטער, און די קרוין איז פריי פון צו שיצן די „ציגן-אידן“. די לעצטע קענען בלויז דעם פרייז, זיינע קאפּריון, תּאוות און ווילדע משוגעט'ן. און אין שטענדיגן באַמיען זיך צו באַפּרידיגן דעם פרייז, פאַרקויפּן זיי אָפט זייער מענשנווירדע פאַר'ן שטיקל ברויט און לאָזן זיך מיט די פיס טרעטן פאַר אַ ברעקל פּרנסה. און די קרוין-שטעטישע מאַגיסטראַטן באַרואיגן זיך ניט, ביז וואַנען אייניגע פון זיי פּועל'ן אויס פאַר זיך די פּרויווילעגיע: „ניט צו דולדן קיין אידן“ — אַהין לאָזט מען קיין אידן אינגאנצן ניט אַרײַן, אָדער מ'טרייבט זיי אינגאנצן אַרויס — ווי ס'איז געווען, למשל, אין וואַרשא, אין 1525.

דאָס צווייטע פערטל פון 16טן יאָרהונדערט בריינגט ביס-לעכווייז אַריין דעם רעפּאָרס-גייסט פון מיטל-אײראָפּע קיין פוילן. מענשן הויבן אָן פרייער צו דיינקען וועגן רעליגיעזע דאָנמען. עס מערקט זיך אַ שטיק פּרייהייטס-„באַוועגונג“ אפילו. ווערט זי פאַרבאָטן, ענטוויקלט זי זיך אָבער אומלעגאַל. די קירך הויבט אָן „אַנצונעמען מיטלען“, זי זוכט די „שולדיגע“ אין דער פּראָ-פאַגאַנדא און געפינט — אידן. אַנב טרעפט עס איצט, אז צווייפלענדיג און קלערענדיג, שטויסט זיך דער „פּריידינקער“ אָן אָן דעם אידנטום. דאָרף מען איבערצייגן דעם קריסטלאַכן עולם, אז אלע קאטוילישע דאָגמען זענען דורך און דורך אמת. אזוי, למשל, דאָס ברויט (האָסטיע), וואָס יוערט אין קירך

באנוצט בא געוויסע צערעמאניעס, פארקערפערט אין זיך דאס פלייש פון יעזוס'ן, בפועל-מש. ווי זאָל מען דאָס אָבער באַ-וויוון? גייט צוועק אַ סדרה בלכולים אויף אידן, אז זיי האָבן געשענדעט דאָס דאָזיגע ברויט, מיט נאָדלען געשטאָכן און דערפון איז בלוט גערונען. אידן — און אַמאָל אפילו אַ ניט-איד — ווערן אין דער שטיל אָפגע'משפט און עפענטלאך פאַרברענט, אָדער געהאַנגען, וואָס דאָרף באַוויוון, אז מ'זאָגט: ברויט איז פלייש, איז דאָס פלייש, והראיה? בלוט איז דאָך גערונען! וואָס איז געוואָרען פעסטגעשטעלט בעת'ן משפט. און מען הויבט אָן צו פאַרשפרייטן קלאַנגען, אז אידן רעדן איבער קריסטן אָנצונעמען דאָס אידנטום; אז זיי זענען מל די קריסטן און באַהאַלטן זיי אין אירישע הייזער. און אז די אלע מעשיות ווערן אויסגעפאַרשט און אָפגעליקנט, לאָזט מען אַרויס אַ קלאַנג, אז די אידן, אינאיינעם מיט די גרים, ווילן זיך אַרויס-גנב'ען קיין טערקיי. דער גוטער מלך סיגזמונד דער ערשטער דערשרעקט זיך פאַר אַזאַ אומאַנגענעמער מעגליכקייט און מאַכט אַן אויספאַרשונג, און אויך דאָס ווייזט זיך אַרויס אַ בלבל, בלייבט דער קעניג פעסט קעגן די קלערקאָלן. אָבער דאָס ברויטע פאַלק, די שטאַנדן, די סייס-געזעצגעבער ווערן זייער און זייער באַאיינפלוסט. ברענגט עס צו נייע באַגרעניצונגען פאַר אידן — סאי בנוגע זייערע האַנדלס-רעכט, סאי בנוגע זייערע וואוינרעכט. מ'וויל אפילו די געלע לאַטע — נאָר אין אַן אַנדער פאָרם — אַרויפציען אויף אידן; ס'ווערט אפילו אויסגעדריקט דער וואונש: מ'זאָל אידן אינגאַנצן אַרויסטרייבן פון פוילן, אָדער על כל פנים באַשרענקען זייער צאָל, און זיי פאַרשפאַרן אין באַזונדערע גע-טאָס. אַ גאַנצע אַנטיסעמיטישע העץ-ליטעראַטור ווערט געשאפן און פאַרשפרייט. דער דרוק אויף דעם גוטן סיגזמונד דעם ערשטן מצד די אַנטיסעמיטן איז אַזוי שטאַרק, אז ער הויבט אָן ביסלעכווייז זיי נאָכצוגעבן. די קאַמפּסלוסטיגע גייסטליכקייט סוף לייגן זיי אַרויף זייער האַנט אויף דער רעגירונג, אויף דער סוף לעגן זיי אַרויף זייער האַנט אויף דער רעגירונג, אויף דער

שליאכטע און אויפ'ן שטאָטישן פּאָלק. און אז דער קעניג סטע-פּאָל באַטאָרי, איינער פון די אויפריכטיגסטע אידישע שיצער, גרינדעט אין ווילנאָ אַ העכערע אַקאדעמיע — גיט ער זי איבער אין רשות פון די הויך-געבילדעטע יעוואיטן. זיי ערציען אַ יוגנט פול־האַס און אומגעדולדזאמקייט צו אַנדערשגלויביגע. אינגיכען קומט עס דערצו, אז די שילער פון דער אַקאדעמיע מיט מיטלייפער פונ'ם חמון הויבן אָן צו מאַכן פאַנדאָמען אויף אידן אין פאַרשיידענע ערטער.

אַבער אינמיטן דעם אומגלייכן און אומאויפהערליכן קאמף פאַר פיזישער עקזיסטענץ האָט זיך באַ די אידן אין פוילן ענט-וויקעלט די אידישע אויטאָנאָמיע אין אַזאַ ברייטן פאַרנעם, וואָס גיט פאַר איר, גיט נאָך איר, האָט דאָס אידנטום אין אייראָ-פעאישן גלות גיט געקענט איר גלייכן. און דאָס האָבן אידן גע-האַט צו פאַרדאַנקען די פוילישע מלכים פון 16טען יאָרהונדערט.

וואָרים די דריי פוילישע מלכים: סיגזמונד דער ערשטער (1506—1548), זיין יורש סיגזמונד דער צווייטער, אויגוסט (1548—1572) און דער געוועלטער קעניג סטעפּאַן באַטאָרי (1576—1586) האָבן געהאַלפן די אידן זיך אינערלאַך צו אָרגאַניזירן אויף אויטאָנאָמע יסודות. פאַר די קעניגן איז גינסטיג געווען צו האָבן אָרגאַניזירטע אידישע קהלות און אַן אָרגאַניזירט אידנטום אין לאַנד, כאָטש בלויז צוליב דעם, אז דאָס מאָנען די אידישע אָפּפּאַלונגען זאָל זיין זיכער. ס'איז אָבער גיט צו ליי-קענען, — ווי שוין באַמערקט — אויך אַ מענשלאַך, האַרציג-גוט ווילן איז געווען צו באַמערקן אין זייער באַציאונג צו אידן. סיגזמונד דער ערשטער אינטערעסירט זיך, פערזענלאַך, כמעט מיט אַלע קלייניקייטן, וואָס זענען נוגע דעם קרעפטיגן די אידישע קהלה. אידן ווילן זייערע באַאמטע: רבנים, דינים, פּרנסים, ראשים א. א. וו. און דער קעניג באַשטעטיגט די וואָל. סיגזמונד דער צווייטער באַשטעטיגט די אידישע פריווילעגיעס פון קאזימיר דעם גרויסן און שאַפט די יסודות פון אידישער אויטאָנאָמיע

(אין זיין דעקרט פון 13טען אויגוסט, 1551). דער דעקרט באשטימט:

„אידן האבן רעכט צו ווילן זייערע רבנים און דיינים, וועלכע זאלן פארוואלטן מיט זייערע גייסטיגע און געזעלשאפט-לאכע ענינים; זיי פסק'נען שאלות, זענען מסדר קדושין און גט'ן, באשטעטיגן שטר-מכירות און אנדערע ציוויל-רעכטלאכע אקטן; זיי משפט'ן אידן אין אלץ, וואס עס קומט פאר צווישן זיי, לויט די דינים פון דער תורה; אינאיינעם מיט די ראשי-הקהל קאנען זיי ארויפלייגן אויף איינעם א שטראף לויט'ן אידישן מנהג. פאלגט יענער נישט — קאן מען אנווענדן קעגן אים חרם. גיט ער זיך נישט אונטער אין משך פון א חדש צייט, גיט מען עס איבער צום קעניג, און ער קאן יענעם פאר'משפט'ן צום טויט פאר זיין עקשנות. די קעניגלאכע אדמיניסטראציע איז מחויב צו העלפן די רבנים און ראשי-הקהל דורכצופירן זייערע פסקים.“

ביסלאכווייז, דעקרט נאך דעקרט, ווערן פעסטגעשטעלט די יסודות פון דער אויטאָנאָמער קהלה, וואס נעמט ארום אלע זייטן פונ'ם אינערלאכן אידישן לעבן. און געשטארקט אינעוועניג, גילט עס אויך ווי א פאנצער געגן אויסן. אזוינע „קהל'ן“ זענען געווען אָרגאַניזירט אין אלע אידישע קבוצים. עטלאכע קהל'ן אינאיינעם בילדן א גליל (ראיאן). יעדער גליל האט זיך זיינע צוזאמענפארן, וואו ס'ווערן באהאנדלט אלערליי פראגן, וואס זענען נוגע די קהלות אין דעם גליל. איבער די גלילים שטייען די ועדים, אין די צוזאמענפארן פון די ועדים באטייליגן זיך רבנים, פרנסים, ראשי-קהל פון אלע גלילים. דא פלעגט מען זיך פארנעמען מיט סכסוכים צווישן פרט און קהלה, קהלה און קהלה, קהלה און גליל, א. ד. גל. און תקנות, אלגעמיינ גילטיגע, ווערן דא אָנגענומען. די פרינציפן פון ערציאונג ווערן דא פעסטגע-שטעלט. די גרעניצן פון רבנישער קאמפּעטענץ ווערן דא בא-שטימט. קעניגלאכע געזעצן בנוגע אידן ווערן דא באטראכט, אנערקענט און באקאנט געמאכט צווישן אידן. אויך ציוויל-פראצעסן ווערן דא באטראכט. הויפט-זענטר פאר צוזאמענפארן

פון ועד איז לובלין. אין דער צייט פון יארד. אין דער צווייטער העלפט פון 16טן יארהונדערט קומען די צוזאמען-מאָרן פאַר אזוי אַפּט. אז זיי זענען אויס ווי אמת'ע סיממען. צום סוף פונם זעלבן יארהונדערט — און ביז ווייט אין 17טן יארהונדערט אריין — הייסט ער: „ועד ארבע ארצות“ (צוזאמענקונפט פון פיר פראווינצן): גרויס-פוילן, קליין-פוילן, פאדאליען און וואָלין. דאן קומט ער זיך צונויף צוויי מאָל אין יאָר: איין מאָל אין לובלין און איין מאָל אין יארזאָלאָוו. און איצט משפט ער ניט בלויז געלט-משפטים, נאָר אויך דיני-נפשות. דאָ ווערט אויך באשטימט די אידישע פאָליטיק. שתדלנים וועגן אידישע אינטערעסן ווערן דאָ באפולמעכטיגט. יעדע פראווינץ באזונדער האָט זיך איר „סיימיק“. אַלע אינאוינעם — איין „סייב“. די ערשטע באשטימען וועגן פראָגן, וואָס זענען נוגע יעדער פראווינץ בא-זונדער. דער לעצטער פארנעמט זיך מיט כלל-זאכן.

„די דאָזיגע אָרגאניזאציע — שרייבט דובנאָוו — האלט אונטער אין דער אידישער באפעלקערונג געזעצלאכקייט און דיס-ציפלין. זי ציוויליזירט די מאַסע. שטיצט אין איר דעם גייסט פון געזעלשאפטלאכקייט און אייגנארטיגער בירגערלאכקייט. זי היט איין און ענטוויקלט אויך זיין אייגענע קולטור.“

און באַ אַזאַ ברייטער און פארצווייגטער זעלבסטפארזאָל-וונג, געשטיצט אויף דער תורה און תלמוד, ווערט דאָס אידישע לערנען און שטודירן אַ לעבנס-באדערפניש. כדי צו זיין אַ בא-אַמטער, אַ דיין, אַ ראשישיבה, אַ פּרנס א. א. וואו, מוז אַ איד קאָנען לערנען. מערן זיך טאַקע די ישיבות. וואָסן דאָ טאַקע אויס אין 16טן און אַ שטיק אין 17טן יארהונדערט אריין אזוינע בארימטקייטן ווי דער רמ"א, דער רש"ל, דער מהר"ם פון לובלין, דער מהרש"א, דער ב"ה, דער של"ה און אַ סך אנדערע. קומען דאָ אַרויס מקובלים, טעאָלאָגן פילאָזאָפן, מוסר'ניקעס — און אַלץ פון גרויסן שניט. קומען דאָ אויף אידישע דרוקערייען. וואָס העלפן צו פארשפרייטן דאָס אידישע געלערזאמקייט צווישן אידן. די געלערטע פארשאפן אינערלאכע שוץ געגן די אויסערלאכע

פארפאלגונגען, וואָס זענען אזוי פיל אין 16טן יאָרהונדערט און ווערן נאָך מער אין די קומענדיגע יאָרהונדערטן.

מיט סטעפאָן באַטאָרי ווערט אָפגעשלאָסן די קייט פון פויר לישע קעניגן, וואָס האָבן פאַרשטענדעניש פאַר זייערע אידישע אונטערטאָנען. אין לעצטן פערטל פון 16טן יאָרהונדערט ווערט אין פוילן אָנגענומען דער פרינציפ פון וויילן א קעניג. באַר קומען דאָס באַלד אידן צו פילן. וואָרים אויב די פריצים דאַרפן וויילן דעם קעניג איז ער דאָך אָפגעענגיג פון די פריצים, מוז ער זיך רעכענען מיט זייער ווילן. און זייער ווילן איז באַשטימט פון די יעזואיטישע שולן. קודם כל — אידן־פיינטלאַך. אפילו אזוינע קעניגן, וואָס זענען, אייגנטלאַך, ניט קיין אידנפריינט (ווי סיגזמונד דער דריטער און סטאַניסלאָו זיין זון), האָבן דאָך ניט דעם מוט אָפן זיך צו שטעלן געגן די אַנדערע שטאַנדן. וואַקסט די חוצפה פון די יעזואיטן. מערן זיך בלוט־בלבולים. וואַקסט העצערישע ליטעראַטור. ווערט די באַפעלקערונג נאָך פיינטלאַכער צו אידן. קומט די פאָדערונג: די אידן אינגאנצן אַרויסצוטרייבן פון לאַנד. און די פאָדערונג וואַלט באַפרידיגט געוואָרן ווען דער פריץ וואַלט באַמט ניט נויטיג געהאט דעם אידן, זיין צינד־צאָלער. דער איד איז אים אָבער יאָ נויטיג: דער איד פירט זיין גאַנצע ווירטשאַפט. ער צאָלט אים אויס מיט מזומן זיין גאַנצע חכנסה, פון פערל־אַרענדע, מילך פאַכט, מיהלאַרענדע, ביר און בראַנפֿֿטרייבן און פאַרקויפן, א. ד. גל. און דער פריץ איז פריי זיך צו פאַרנעמען מיט פאָליטיק א. ד. גל. דערפאַר האַלטן זיי איין אַביסל די צעווילדעוועטע „מאַנאַכן“. און דאָס איז ניט צורשווער, ווייל די גייסטלאַכע אַליין באַנוצן זיך אויך מיט אידישע אַרענדאָטאָרס. דערום הויבן אידן אָן ביסלאַכווייז זיך צו באַזעצן אין די דערפער, אין קרעטשמעס — באַ די גרויסע שליאַבן, פאַרקויפן געטראַנקען און זענען נאָך אַלץ אַן עקאָנאָ-מישער פאַקטאָר אין לעבן פון דער מלוכה. דערהיפּט אין רויט-רוסלאַנד (גאַליציע), און אוקראינע, וואָרים אַהער, קיין אוקראינע, גייט איצט אַ גרויסע קאָלאָניזאַציע. פוילישע מאַגנאַטן האָבן

דאָרט קאָלאָסאַלע לאַטיפונדיעס, און זיי איז וויכטיג זיי זאָלן באַטראַכטן ווערן, און ניט וועניגער וויכטיג איז זיי צו האָבן אידן אין זייערע גיטער. אין אַ משך פון 70 יאר, פון 1580 ביז 1648 גייען אַהין אידן און אַנטוויקלען דאָרט האַנדל, אינדוסטריע, מלאכה א. ד. גל. דאָ רעכנט זיך ניט די אַדמיניסטראַציע דער-מיט, וואָס די פּוילישע סיימען האָבן פאַרבאָטן אָפּצוגעבן אידן מלוכה-הכנסות אין אַרענדע. די פּוילישע סטאַראַשטעס זוכן דוקא אידן פאַר אָטקופּשטיקעס. אַזוינע אידן געפינען זיך. זיי מאַנען איין פון דער פּויערשער באַפעלקערונג די שטייערן און די אָפּ-צאָלן פאַר די פּוילישע מאַגנאַטן. די פּריצים גיבן אָפּ צו די אידן אין אַרענדע: זייערע נחלאות, זייערע וועלדער, פיש-פאַנגער זענען אידן. מיט יאָגד פאַרנעמען זיך אידן. דער גאַנצער אינער-ליכער האַנדל איז אין אידישע הענט. דער אוקראַינער פּויער איז שטענדיג, אַזוי אָדער אַנדערש, אָנגעוויזן אויפ'ן אידן.

קומען די פופציגער יאָרן פון 17טן יאָרהונדערט און ברענגען שווערע צייטן פאַר פוילן. קריג און אויפשטאַנד שטעלט די גאַנצע עקזיסטענץ פון דער מלוכה אין געפאַר. קריג — מיט רוסלאַנד און שוועדן. אויפשטאַנד אין אוקראַינע פון די קאָזאַקן אונטער דער פירונג פון כמעלנעצקי (ת"ח — 1648). דער גאַנצער צאָרן פון דער צייט ווערט אויסגעגאָסן אויף די אידן. כמעט, אַז קיין איינציגער אידישער ישוב איז ניט געבליבן, וואָס זאָל ניט האָבן געליטן. אין מזרח שעכטן די אוקראַינער. אין מערב — די פּוילישע חילות וואָס קעמפן מיט די שוועדן. די אוקראַינער מאַרדן — ווייל זיי רעכענען זיך אָפּ, זאָגן זיי, דערפאַר, וואָס די אידן זענען געווען דאָס געצייג אין די הענט פון די פּוילישע פאַנעס אויסצוזויגן די אוקראַינער באַפעלקערונג. די פּאָליאַקן הרג'נען — ווייל די אידן, זאָגן זיי, פילן-מיט און העלפן-מיט און העלפן אויס די שוועדן. און דאָס דויערט אַזוי אַ משך פון צען יאָר (1648-1658). ביז אַ פערטל מיליאָן אידן זענען אומגע-קומען. דער מאַטעריעלער שאַדן לאָזט זיך קוים שאַצן. פון גאַנצע אידישע שטעט זענען צומאָל געבליבן ניט מער ווי אַ פאַר הייזער.

און אז די צען יאָר (באַקאַנט מיט'ן נאָמען: נזירות ת"ח) זענען פאַרביי, די מלחמה האָט זיך געענדיגט, דער אויפשטאַנד האָט אויפגעהערט — האָבן די אידישע פּאָגראַמען אַלץ נאָך אָנגעדאַלטן. אין אוקראַינע דויערן זיי גאַנצע הונדערט מיט צוואַנציג יאָר (1648-1768) און זענען באַקאַנט מיט'ן נאָמען האַרדאָמאַטינאַ. און אידן הויבן אָן לויפן פון פּוילן, פון מזרח קיין מערב, קיין וויען, פראַג, האַמבורג, אַמ-סטערדאַם. אַלץ וואָס פאַרמאָגט לעבנסקראַפט, אַנטלויפט פון פּוילן. מאַטעריעלער, ווי קולטורעלער, וואוילשטאַנד פאַלט. די שאַפונגס-קראַפט ווערט אויסגעשעפט. די רבנים, די ראשי-ישיבות אַנטלויפן. די ישיבות בלייבן לאַנגע יאָרן חרב. די יסודות פון דער אידישער אויטאָנאָמע קהלה ווערן אונטערגעגראבן. די איבערגעבליבענע אין פּוילן לעבן אין גרעסטער פאַרצווייפלונג — ווי נאָך אזא גרויסן חורבן...

און דאָס וואָס די נייע פּוילישע קעניגן זענען ווידער גוט געשטימט צו אידן, העלפט ניט פיל. עס ווערט פאַרשטאַרקט די שתדלנות באַ דער קרוין און באַ די סייען. די מלכים באַמיען זיך צו היילן די אידישע וואונדן. עס ווערן צו גוטן דערמאָנט די דריי פּוילישע מלכים: יאָן קאַזימיר, ווישנעוועצקי און יאָן סאַ-בעסקי, וואָס האָבן זייער מיטגעפילט די אומגליקליכע, אַרונטער-געקומענע אידן. מ'פאַרברייטערט ווידער זייערע האַנדלס-רעכט אין געוויסע פונקטן; מ'באַשטעטיגט נאָך אַמאָל די פריווילעגיעס פון קאַזימיר דעם גרויסן; מ'גייט אפילו די אידן גלייכע רעכט מיט דער איבריגער שטעטישער באַפעלקערונג. אָבער דער סיים און דער סענאַט פאַראַלזירן דעם גוטן ווילן פון די מלכים. דער האַס פונ'ם המון איז שטאַרקער ווי די פריינדשאַפט פון די קע-ניגן. און אויב די רעגירער אין די 40 יאָר, וואָס יאָך גזירת-ת"ח, האָבן געוואָלט אויפבויען די אידן און ניט געקאָנט, איז פונ'ם אָנהויב 18טן יאָרהונדערט, האָבן שוין די פּוילישע קעניגן מער אפילו ניט געוואָלט קומען די אידן צו הילף — אויב ניט צו רעכענען דעם קעניג אויגוסט דעם צווייטן, זאַקסישע דינאַסטי-

טיע. ער האט אפילו נאכאמאל באשטעטיגט אלע אידישע פריוויליגעס (1720). דאס האט אבער כמעט קיין שום ווערט ניט — ווייל די דינאסטיע איז בכלל געווען פארהאסט ביים פאָלק, און דאָס מאָל ניט בלויז פאַר איר באַציאונג צו אידן.

און אידן אליין האָבן זיך אויך מיאש געווען פון גוטס אין פוילן. די שטענדיגע פארפאלגונגען, בלבולים און העצעס ברענגען דערצו אז שוין אין 17טן יארהונדערט הערן זיי אויף צו האָפן אויף ישועות בדרך-הטבע און הויבן אָן צו האפן אויף איבער-נאַטירליכער הילף: דורך נישים, וואָס קאָנען געשעען דורך קבלה, שמות, סגופים (פייניגונגען). מעשיות און מופתים פון שרים, רוחות, זנאכערס א. ד. ג. ווערן געהיליגט, אזוי גוט ווי זוהר, תקונים און אנדערע קבלה ספרים. באַשרייבונגען פון גיהנום, גן-עדן, חבט-הקבר א. ד. גל. ווערן דער פאפולערסטער לייען-שטאָף אין אידישע הייזער. און אז שבת-צבי ערקלערט זיך (1663) פאַר משיח'ן, געפינט ער אין פוילן די איבערגע-געבנסטע אָנהענגערשאפט. אפילו נאָכדעם ווי ער נעמט אָן מאַכ-מעדאניזם בלייבן אים פיל פון זיי טריי. גרויסע מאַסן טרייע אָנהענגער געפינט אויך דער צווייטער, דער פאדאליער פאלשער משיח, יעקב פראנק. ער טראָגט אַרײַן גרויס הפקרות און מאַסן-שמד אין פוילישן אידנטום. דאָס זענען די אַקטיווע קבלה-לערנער, מופתים-זוכער און משיח-דורשטיגע. דער גרויסער אידישער עולם. די מאַסן אזוי צו זאָגן, באַגלייען זיך מיט ווע-ניגער: א מופת, א רבי, א ביסעלע חסידות באַפרידיגט זיי. און ווייל זיי זענען הונדערטער טויזנטער שאפט זיך פון זיי א גאנצע חסיד'ישע באַוועגונג, די רבנות בויגט איין איר קאָפּ פאַר די חסידות... די אידישע אויטאָנאָמע זעלבסטפאָרוואַלטונגען ווערן פאַרדאָרבן, „קהל" ווערט אַ שרעקנס-וואָרט פאַר'ן אָרימען אידן אָדער בעל-מלאכה. די ועדים פארלירן זייער אויטאָריטעט, ביז זיי הערן אינגאנצן אויף צו עקזיסטירן. דער פריץ וויגט אויס דעם אידן און מאַכט זיך לוסטיג איבער אים. די מאַגיסטראַטן רייסן ארויס דעם לעצטן ביסן פון אידנ'ס מויל. די אידישע צעכן

ווערן אונטערדריקט. איין אויפנאכע זעט פאר זיך דער פאליאס:
 פארהונגערן דעם אידן און אים העצן, ווי מ'העצט א חיה אין
 וואלד. און דאס אפילו דעמאלט, ווען דער שווערט הענגט איבער
 פוילנ'ס קארט, אפילו אין משך פון די דריי און צוואנציג יאָר
 (1772-1795). ווען מ'האט פוילן דריי מאָל געטיילט, האָט מען
 ניט געקאנט אונטערדריקן דעם אידנהאט. די פאָר מענש-
 ליכע שטימען, וואָס לאָזן זיך הערן לטובת די אומגליקליכע
 אידן, ווערן ניט דערהערט. אפילו אין דער לעצטער גסיסהמינוט
 פון זיין זעלבסטשטענדיקייט לאָזט דער קאטויליש-פאר'סמ'טער
 פאליאק ניט ארויס דעם אידישן נאָרגל פון זיין האנט...

צום סוף פון 18טן יאָרהונדערט ווערט דער מיליאן פוילישע
 אידן צעטיילט אויף דריי טיילן און גייט איבער אין רשות פון
 דריי אנדערע מלוכות: רוסלאַנד, דייטשלאַנד, אַסטרייך. יעדער
 טייל מיט זיין באַזונדערן מול.

קבלה און חסידות

צווייטערליי איז די קבלה: זי איז טעאָריע און זי איז פראקטיק.

זי איז טעאָריע — אלס למוד: וועגן מדות פון גאט און זיינע מלאכים; וועגן זיינע און זייערע נעמען — לויט זייערע קרעפטן אָדער אייגנשאפטן; וועגן זייערע באַציאונגען צו דער וועלט, וואָס הייסט: זייער איינפלוס אויף די מענשן און אויף זייער גורל.

און זי איז פראקטיש — אלס מיטל, מיט וועלכן דער מענש קאן צוריקווינקן אויף יענע הימלשע קרעפטן און זיי טעטיג מאכן, אָדער פארגיכערן זייער טעטיקייט לטובת אָדער לרעת די מענשן; אלס טאט, דורך וועלכער דער מענש איז אימ-שטאַנד אינגאנצן בטל צו מאַכן די גזירות פון אויבן, אָדער בלויז צייטווייליג פאראַלזירן די אָדער יענע טעטיגקייט, וואָס איז אויבן שוין געפלאנט געווען.

פארשיידענע מיינונגען עקזיסטירן וועגן דער פראגע: פון וואנען שטאַמט די קבלה און פון וואנען האָט זי זיך גענומען צו אונז? מיינען איינע: זי איז דורך און דורך אַן אונזעריגע. בלוט פון אונזער בלוט. פון אידישן באָדן איז זי אַרויסגעוואָקסן, און מיט'ן אידנטום איז זי פון אייביג אַן צונויפגעוואָקסן. זי איז די נשמה פון אידנטום. זי איז דער קודש־קדשים פון דער אידישער רעליגיע. וואו גאָט באַווייזט זיך צו זיין פאָלק ישראל, און דורך וואנען דער איד קאן זיך דערהויבן צו דער מדרגה פון גאָט. . . מיינען אָבער אַנדערע, אז קבלה איז באַ אונז אַ פרעמד־געביר-טיגע. אַז דעם אידנטום איז אינגאנצן פרעמד דער גייסט פון מיטטערע. און צו אונז האָט זי זיך אַרוינגעכאַפט פון בבלי, אינ-איינעם מיט אַנדערע, עהנליכע, מיסטעריעזע באגריפן און פאר-שטעלונגען, ווי די: וועגן שדים, פארשיידענע גייסטער א. ד. ג.

און דארום איז דאָס אַן אומריינער שפּראַך אין אידנטום, שטימט
ניט מיט'ן גייסט פון ריינעם אידנטום און קאָן ניט געדולדעט
ווערן.

זענען מיר אָבער ניט אויסן צו שרייבן דאָ די אַנטשטע-
הונגס-געשיכטע פון דער קבלה. מיר נעמען זי ווי אַ פארטיגע,
עכט-אידקשליכע, פארהייליגטע, גייסטעס-שטרעמונג באַ אידן.
מיר קענען זי אין פארשיידענע געשטאלטן, וואָס זי נעמט אָן,
לויט די פארשיידענע אומשטענדן פון דער צייט און לויט די
פארשיידענע באדינגונגען, אין וועלכע אידן לעבן. און נאָר אזוי,
— אין צוזאמענהאַנג מיט דער אידישער געשיכטע, ווילן מיר די
קבלה באשרייבן.

מעגן אירע וואָרצלען ליגן ווי טיף אין אידנטום, אָדער ווי-
ווייט ערגעץ אין פרעמדן באָדן, — אַלס פארטיגע פרוכט, אַלס
באזונדערער צווייג פון אידישער גייסטיגער שאַפונג, טרעפן מיר
זיך מיט איר אין שפּאַניע, אין דרייצענטן יאָרהונדערט. זי באַ-
ווייט זיך ווי אַ מין פראָטעסט געגן דער ביז דעמאָלט אַלמעכטיגער
אַליינהערשאַפט פון שכל. זי וואַקסט אויס ווי אַ רעוואָל-
וציע פון ניט-אָנערקענטע, פון רעכטלאָזע געגן דער אַליין-נאָר
אָנערקענטער און אַליין-נאָר פולבאַרעכטיגטער פילאָזאָפיע —
אין מענשליכן גייסטעסלעבן. דאָ איז זי בלויז טעאָרעטיש.
זי פארשייט דעם תהום, וואָס מענשן האָבן אויסגעגראָבן צווישן
שכל און פאַנטאַזיע און פאַראייניגט זיי ביידע. און דאָן — די
געטליכסטע וואונדער: דאָס פאַרבאָרגענע ווערט אַנדעקט. דאָס
אומבאגרייפליכע ווערט באגרייפליך. דאָס מיסטישע אויג, גע-
שאַפן פון פאַנטאַזיע מיט שכל, איז ווייט-זעוודיגער ווי דאָס
אויג פון שכל בלויז. דאָס מיסטישע אויג זעט דורך וואַלקן און
הימלען. ס'זעט בחוש אַלע רוחניות. עס זעט גאָט באַ זיין שאַפונג
— ווי פון זיך-אויס, לאָזט ער אויסשיידן קרעפטן (ספירות),
וואָס באַשאַפן און באַלעבן און באַפֿרוכפערן וועלטן נאָך וועלטן.
אַלע שאַפונגען, וואס פילן אָן אַלע וועלטן, זענען בלויז אַ שפיל
פון יענע קרעפטן, איבער וועלכע גאט איז ווייט דערהויבן.

אָבער ער איז פון זיי ניט אינגאנצן אָפגעזונדערט. גאָט'ס כח איז אין שאפן. דעם מענשנ'ס כח — אין באגרייפן. און אין פרט פון באגרייפן און מיט'ן כח פון באגרייפן גרייכט דער מענש כמעט ביז גאָט. על כל פנים ביז צום כסא הכבוד — גאָט'ס טראָן — און ביז צו דער פמליא של מעלה — דער הימעלשער „באפעלקער-רונג“. ווארום ניטאָ קיין פארהוילענס פאר'ן מיסטישן אויג. אַלע ריינע און אַלע אומריינע קרעפטן, אַלע ריינע און אַלע אומ-ריינע גייסטער, אַלע גוטע און אַלע בייזע מלאכים זעט עס. און דער סדר, ווי די איינהייטליכע מלכות פון אַלע וועלטן, ווערט געפירט, איז פאר אים אָפן. אויפגעהויבן איז פאר אים דער פארהאנג פון אַלע באהעלטנישן און פארבארגנישן...

די ריכטיגקייט פון די אַלע באהויפטונגען און פארשטעלונגען זענען געוואָרן אויסגעדונגען און אריינגעדונגען אין די פסוקים פון דער תורה. פארפלאַכטן מיט די נעמען פון די אַבות און כמילא אויך שוין געהייליגט פאר'ן פאָלק ישראל אויף אייביגע צייטן.

אָבער בלויז איינצלענע, אויסגעדוויילטע זענען מסוגל און זענען זוכה זיך צו דערהויבן ביז צו די העכסטע הימלס-ספערן און באגרייפן די העכסטע סודות פון געטליכן שאפן. דאָס צו באגרייפן דארף מען ווערט זיין. דערצו זענען נויטיג באזונדערע פויאיקייטן. איז טאקע די קבלה, אין איר אור-געשטאלט, אַלס טעאָריע, געבליבן א פארשלאָסענער גאָרטן פאר'ן ווייט-גרעסטן רוב פון אידישן פאָלק. א חכמה איבער אַלע וועלט-ליכע חכמות, וואָס ברענגט ניט און זאָל ניט ברענגען קיין גשמיות'דיגע פרוכט, און ניט קיין די-וועלטליכע נוצן.

גייסטיגע אַריסטאָקראַטן, רואיגע און געזיכערטע, קאָנען עס זיך דערלויבן!

ציט עס זיך אזוי, אין רו און אין פרידן, ביז צום פופ-צענטן יאָרהונדערט. קומט אָבער דאָס דאזיגע יאָרהונדערט מיט זיינע פארפאלגונגען און העצערדיען. עס ווערט גערויבט די רו פון דער אידישער גייסטיגער אַריסטאָקראַטיע. צום סוף פונ'ם

זעלבן יארהונדערט קומט דער גירוש פון שפּאַניען. אידישער פּיין גרייכט ביז צום הימל. אידן אליין צעלויפן און פאַרשפּרייטן זיך, אויף נייע צרות, איבער דער גאַנצער וועלט. עס גרייכן אידן אויך ביז טערקיי, ביז ארץ-ישראל — דער ערדישער צענטראַל-פונקט פון דער גאָטהייט, לויט דער איבערצייגונג פון אידישן פאָלק.

און באַלד נאָכ'ן גירוש פון שפּאַניע, קומען זיך צונויף קיין ארץ-ישראל אַזוינע גדולים און מקובלים ווי רבי משה קורדיביר, רבי יוסף קאָרו, שלמה אלעביץ און נאָך און נאָך, באַזעצן זיך אלע אין צפת, און שאַפן איין כנופּיא.

אַבער דאָ קאָנען זיי מער ניט בלייבן אַזוי רואיג ווי אין שפּאַניע. מ'קאָן ניט טראַכטן בלויז וועגן אייגענער פאַרפאָלקשאַמונג און וועגן אומניצליכן זיך-שפיגלען אין „געטליכן שפיגל“ (אספּקלריא המאירה). דער חורבן פון לאַנד און דער חורבן פון פאָלק לאָזן ניט רוען. דער חורבן איז טיף ווי דער ים. די צרות גרייכן איבער'ן קאָפּ. אידן קלאַפן אין די טויערן פון הימל, בעטן רחמים! און ווער זאָל דען צו הילף קומען, אויב ניט יענער, וואָס איז תּקוּיָה אין די הימלשע ספּערן? און ווער איז דאָרט נאָך אַזוי תּקוּיָה, ווי דער מקובל? איז עס זעלבסטפאַרשטענדליך, אז ער און ניט קיין אַנדערער איז מחויב זיך איינצושטעלן פאַר'ן אידישן פאָלק; אז ער און ניט קיין אַנדערער איז מסוגל עפעס אויפצוטאָן פאַר דער אידישער אומה. וואָס? — אַראָפּברענגען משיח'ן. און טאָקע וואָס גיבער. אַבער ווי אזוי? מיט וועלכע מיטלען קאָן מען צווינגען דעם כביכול, אז ער זאָל בעסער ווערן, צוועען דעם אידישן צער און אַראָפּשיקן משיח'ן?

דאָס זעכצענטע יארהונדערט ברענגט דעם ענטפער. אין דעם יאָרהונדערט וואַקסט אויס דער מקובל רבי יצחק לוריא, (1534—1572), א געבוירענער פון ירושלים, א מענש מיט אַ גוואַלדיגער איינבילדונגס-קראַפט, מיט אַ גרויסער נייגונג צו מיסטיק — קומט ער און מאַכט פון דער קבלה אַ פראַקטיש

מיטל צו פראקטישע צוועקן. ער ווייסט און ער לערנט, אז די מיטלען, מקרב צו זיין די גאולה און אונטעראייפן אביסל דעם גואל, משיח'ן, באשטייט אין פייניגן זיך: תעניתים, סגופים, אפזאגן זיך פון דער וועלט און אירע תענוגים, תשובה טאן... און וואס מער דער מענש פייניגט זיך אלץ נאָענטער ווערט ער צו גאָט. און וואָס מער דער מענש דערנענטערט זיך צו גאָט, אלץ גרעסער זיין כח און אלץ ווירקזאמער זיין איינפלוס אין די אויבערשטע וועלטן. וואָס ריינער דער מענש, אלץ פייאגער אין ער זיך צו באַנוצן מיט הייליגע שמות און קאָמבינאציעס פון פארשידענע שמות, כדי צו באַאיינפלוסן די מלאכים, זיי זאָלן מיטהעלפן אַראָפצוברענגען די אויסלייזונג. וואָס דער מענש איז פאָרגעטליכטער, אלץ מער שליטה האָט ער אויף די כחות און עלעמענטן פון דער נאָטור און אלץ פייאגער איז ער, זיי זיך אונטערטעניג צו מאַכן און דורכדעם וואונדער באַווייזן... נישט בלויז דורך לערנען, נאָר דורך טאן קאָן מען אלץ

דערגרייכן. און דער הויפט-צוועק פון אלעם טאן, — מקרב זיין דעם סוף פון גלות פאר'ן אידישן פאלק דורך אַראָפצוברענגען משיח'ן. און אז דער מענש איז איממשטאַנד דאָס אויסצו-פירן — ווערט אַ ווייט פאַרשפרייטער גלויבן. ווייט — איבער גרעניצן און ימים און מלכות. אומעטום דערווערפט זיך די פראקטישע קבלה אָנהענגער. אומעטום ברענגט זי דאָס גלויבן אָן מעגליכער הילף — זאָלן נאָר אידן זיך רייניגן, הייליגן, פאָרגעטליכן; פון גאט וועט דאָמאָלט קיין מניעה נישט זיין.

און צווישן אידן הויבט מען אָן צו טאן און צו לעבן „פראקטישע קבלה“. מען לערנט אָדער מען „זאָגט“ קבלה-ספרים, מען פראוועט „התבודדות“ (אָפגעזונדערטקייט), מ'קייקלט זיך אין שניי, מען טובל'ט זיך אין אייז-וואַסער, מ'פראוועט תעניתים, מ'ראַנגלט זיך מיט'ן יצירהרע, מ'מאַכט אונטערטעניג די טמא-קליפות, מ'ברעכט די תאוות, מ'טוט תשובה. און תשובה באַטייט: תענית, שק ואפר, בכי, הספד. אַ טויטער טרויער און אַ שטענדיגע יללה הערשט צווישן אידן: דאָס פאלק שטרענגט

אן אלע זיינע אקטיווע כחות אויף אראפצוברענגען משיח'ן. וואו ערגער די אידישע לאגע, וואו נויטיגער די הילף, דארט איז דער באדן פאר דער פראקטישער קבלה אמגיסטנסטן.

און וואו איז נאך די גאלה נויטיגער געווען ווי אין פוילן אין 17טן יארהונדערט? דערהויפט נאך די גזירות ת"ח? וואו האט מען נאך מער געגארט נאך א נס, געווארט אויף משיח'ן, ווי אין לאנד פון דער היידאמאטשינע?

האט זיך טאקע די פראקטישע קבלה אנגעהויבן איינצו-ווארצלען אין פוילן, און וואס נענטער צום 18טן יארהונדערט אלץ טיפער, אלץ ברייטער.

אבער... די פראקטישע קבלה, אין דער ארץ-ישראל פארם, באפרידיגט ניט דאס געפלאגטע פאלק. דער גלות איז אזוי גרויס, דער דלות און דער פיין אזוי טיף, אז מענטשן קאנען ניט אלץ זארגן פאר'ן כלל, פאר דער גאנצער אומה. פרט אין פארט דארף די טרייסט, דארף דעם גלויבן, דארף די נאענטע האפנונג. און וויפיל מענטשן זענען עס מסוגל זיך איבערגעבן תעניתים, התבודדות, סיגופים און דערגלייכן פייר-נינגען? וויפיל מענטשן זענען עס דען אימשיטאנד אראפצור-ווארפן פון זיך אלע עול'ן פון לעבן, און זיך איבערגעבן צו דער איין-איינציגער ארבעט: משיח'ן אראפצובריינגען?

און ארום און ארום איז שטאק-פינסטער:

די גבירים קויפן ביי די פריצים דאס דעכט צו זיין פרנסים אויף אידן. די ממשלה טיילן זיי מיט די לומדים, מיט די „מוריג'ים“, אדער מיט די תקיפים און דאס פאלק האט נאר צו געהארבן און צו צאלן. אפילו אין זייער קליידונג זענען יענע אפגעשיידט פון פאלק. דער קליינהענדלער, דער בעל-מלאכה איז שטארק באגרעניצט אין זיינע רעכט: צו וויילן אן ארט צום וואוינען, און א באשעפטיגונג צום לעבן. אויסער די גרע-ניצן פון זיין קהל, איז ער א פרעמדער, האט ער ניט קיין וואוינ-רעכט (חזקת ישוב). און אין זיין קהל, אז ער זוכט א באשעפטיגונג, שטויסט ער זיך אומעטום אן אויף

עמיצענ'ס א „חזקה". איז טאקע „דאָס שפּייזן-זיך פּונ'ם מענטשן, שווערער פון קריעת-ים-סוף". און קהל דריקט. און צאָלן מוז מען. און קיין דין איז נישט און קיין גערעכטער שופט איז נישטאָ.

און די רבנים — זיי קויפן ס'רוב זייער כסא-הרבנות פאר געלט. קויפן פון פרייז, אָדער קויפן פון פרנס. זענען ס'רוב יד-אחת מיט די קהל'שע בלוט-זויגער, און פארלירן זייער אויטאָריטעט. און דער ערלאכער רב, וואָס קאָן ער דען געבן דעם פשוט'ן פאָלק? פלפול אין לערנען. חומרות און פערזאָנליכעס אין לעבן. א דין אויף א דין. א פארבאָט אויף א פארבאָט. נישט אַריבערצוטראָגען! שבת ווערט — צוליב די פיל באַגרע-נעצונגען און פארבאָטן — א טאָג פון ליידן, נישט פון רו; ימים-טובים זענען צוליב דעם פארשטערט. די חומרות טויטן אָפּ די גאנצע פרייד פון לעבן, און קיין טרייסט איז פון ערגיץ נישטאָ. אפילו די קבלה איז דאָך אויך נישט פאר'ן ברייטן עולם. אזוי איז עס אינווייניג, און נישט בעסער איז עס דרויסן.

מלכות - קוקט אויפ'ן אידן ווי אויף א קו, וואָס איז דאָ אויף דער וועלט בלויז צו מעלקן, אָבער נישט צום עסן.

די קירך פארפאָלגט דעם אידן, זוכט מיט אלע מיט-לען אים אויסצוראָטן — ווייל ער איז אַן אַנדערש-גלויביגער.

דער פרייז קוקט אויף אים ווי אויף זיין משרת (וואָס ער איז אויך) מיט דער טיפסטער פארזאָכטונג — ווייל ער גערט זיך דאָך פון פרייז'ס האַנט. ער ליידט פון פרייז, ליידט ליידט אויך פאר אים.

דער פויער קוקט אויף אים ווי אויף אַן אויסזויגער, וואָס טוט אַלץ, וואָס דער פרייז הייסט אים — לרעת דער פויערשער באַפעלקערונג.

דער סוחר און דער בעל-מלאכה האָבן פיינט דעם אידן, ווייל ער איז זייער קאָנקורענט אין שטאָט און זייער קאָנקורענט אין דאָרף.

דעם אידנ'ס לאגע איז אומדערטרעגלעך. און דאָס איז אין פּוילן. נאָך ערגער איז די לאגע אין וואָלין און פּאָדאָליען. קאָד זאָקן און היידעמאַקעס האָבן דאָ געווילדעוועט פיל ערגער ווי אין אייגנטלעכן פּוילן און ווער רעדט שוין אין ליטא. דער תּחום צווישן למדן און המון איז געווען נאָך טיפּער, ווי אין פּוילן. דערהויפּט צווישן שטאָטישן למדן, דעם בעל־גאווה, און צווישן ישוב'ניק, דעם עס־האַרץ. און זיי טרעפן זיך אויך נאָר זעלטן. געוויינלעך, בלויז ימים־נוראים, ווען דער ישוב'ניק קומט אין שטאָט אַרײַן, אַ נכנע, כדי צו דאוונען מיט אַ מנין. אָבער גראָד דעמאָלט פילט ער די באַליידיגונג זיינע מצד די גרויסע, די תלמיד־חכמים, און דאָס צעבראָכענע האַרץ דורשט נאָך טרייסט. דורשט נאָך אַ וואָרט, וואָס זאָל דערמוטיגן, דערוואַר־מען, אויפהויבן פון שטויב. ער ווערט אַבערגלויביש. אים פעלט אָבער די התקרבות צו גאָט. די אינטימע, פריינטלעכע באַ־ציאונג צו גאָט, וואָס זאָל אים, דעם מאַסן־מענש, אי לייכטן אי וואַרימען. וואָס זאָל ניט ריידן צום קאָפּ, נאָר צום האַרצן. און פון צווישן אָט די פשוט'ע מאַסן, אין דרום פּוילן, אין פּאָדאָליען, וואַקסט אַרויס די חסידות, וואָס בריינגט ליכט און וואַרימקייט און דערהויבנקייט דעם פשוט'ן מענטשן פון פאַלק.

אָבער ניט אזוי ווי עס רעדט זיך, וואַקסט עס. די חסידות איז אַרויסגעקומען קרוב צו דער מיט פון אַכצענטן יאָרהונדערט — דורכ'ן בעל־שם. אָבער פריער שוין זענען געווען אָנ־זאָגער און בשורה־טרעגער פון דעם, וואָס דאַרף קומען. שוין אין 17טן יאָרהונדערט ווימלט עס אין פּוילן פון בעל־שמות און בעל־מופת און וואונדער־מאַכער. פיל פון זיי קען די גע־שיכטע מיט זייערע נעמען. עקסטאַז אָדער התלהבות אין גלויבן — האָבן זיי געלערנט — איז העכער פון יעדען מ'מעג און פון יעדער מ'טאָרניט — סיי אויפ'ן געביט פון גלויבן, סיי אויפ'ן געביט פון מאַראַל. דאָס בריינגט צו הפקרות, דאָס בריינגט אָבער אויך צו טיפּער עקסטאַטישער פאַרשמעלצונג מיט

גאָט. עס געפינען זיך מענטשן — ווי יהודה חסיד — וואָס גייען אום מיט אַ ספר תורה אין די הענט פון שטאָט צו שטאָט, פון שול צו שול און וועקן דעם עולם צו תשובה. פאַראַן אַסקעטן, וואָס דערגייען אין זייער אויסגעצערטקייט ביז גאָלצונאַציעס, ביז איבערנאַטירלאַכע, פייערלאַכע זעאונגען. פיל פון זיי קומען צו אמת'ן „דאָן-קיכאַטיזם“. זיי קעמפן מיט קליפות, מיט שדים, מיט רוחות. זיי ווייזן מופתים — וואָס מאַכט זיי באַליבט באַס פאַלק. זיי זענען זנאכערס, גייען אום איבער דערפער, קרעטשמעס, היילן מיט שמות, מיט קמיעות, מיט אָפּשפרעכעניש, היילן דעם גוף, היילן אויך די נשמה. דער-הויפט: פסיכיש-קראַנקע. און ווייל מ'האַט געגלויבט דעמאָלט, אז יעדע פסיכישע קראַנקייט נעמט זיך דערפון, וואָס אין קראַנקן האָט זיך אַריינגעכאַפט אַ דבוק, האָט עס געהייסן: דער בעל-מופת, וואָס היילט אַזוי דעם קראַנקן, האָט אַרויס-געטריבן דעם דבוק. נשמות פון זינדיגע האָבן זיי מתקן געווען. זיי האָבן אויפגעריכט „גלגולים"... און ביסלעכווייז איז אויך אַ גאַנצע ליטעראַטור געשאפן געוואָרן, אי אויף אידיש, אי אויף העברייאיש, וואָס האָט באַשטעטיגט און פאַרשפּרייט די וואָרהאַפטיקייט פון די אַלע וואונדער-מעשים און דעם גלויבן אָן זיי. און פון אַט דעם תהו ובהו האָט זיך אַרויסגעשיילט די חסידות.

איר אייגנטימליכקייט?

זי זאָרגט ניט פאַר'ן גלויבן, נאָר פאַר'ן גלויביגן. זי זאָרגט ניט פאַר דער אומה, פאַר'ן כלל, נאָר פאַר'ן איינציגן, פאַר'ן פרט. זי וויל ניט דעם מענשן פאַרגעטלאַכן, נאָר גאָט פאַרמענטשלאַכן. זי זוכט ניט צו לייטערן דעם מענטשן און אים אַרויפ'מח'ן אין הימל, נאָר צו באַנגעדיגן וואָס און אים אַראָפּבריינגן אויף דער ערד. זי פאַרלאַנגט ניט צו באַהערשן דעם מענשנ'ס שכל, נאָר צו דערוואַרימען דעם מענשנ'ס געפיל. ניט איז די וועלט אויסגעשיידט און אָפּגעשיידט פון גאָט, וואָס שטייט איבער איר, נאָר אין דער וועלט

אנטפלעקט זיך גאָט. אַלץ איז גאָט און אַלץ איז פון גאָט. „ווי אַ פאלד אין אַ קלייד, איז געמאכט פונ'ם זעלבן קלייד און לאָזט זיך ניט אָפטיילן פון אים — אזוי איז די גאנצע וועלט פון גאָט און אין גאָט.“ אין אַלץ אַנטפלעקט זיך גאָט: אין גוטן, ווי אין ביזן, אַלץ, וואָס אויף דער וועלט געשייט, איז גאָט'ס געדאַנק. אַלץ, וואָס מ'זעט, זעט מען גאָט. טוט דער מענש גוטס — פאַרמערט ער די מאָס געטלאַכע גוטסקייט אויף דער ערד. טוט ער ביזן — פאַרמינדערט ער די מאָס גוטס. וואָרים נאָר מיט דער הילף פון מענטשן קומט גאָט צו זיין גרויסקייט. דערפאַר איז דעם מענטשנ'ס איינפלוס אויפ'ן גאנג פון גאָט'ס אַנטפלעקן זיך, אין די איינע אָדער אנדערע געשייענישן, זייער אַ גרינגע זאך.

דורך וועלכע מיטלען? ניט דורך פאַסטן, ניט דורך פיי-ניגן זיך און ניט דורך טרערן און טרויער — צו וואָס ניט יעדער איז מסוגל, נאָר דורך אַ פשוט'ן דאוונען, צו וואָס אפילו דער עס'הארץ איז פייאיג. מיט'ן כח פונ'ם פשוט'ן דאוונען קאָן אַ מענש האָבן ניט בלויז אַ ווירקונג אין הימל, נאָר ער קאָן דאָרט מאַכן אַ גאנצע איבערקערעניש. נאָר דאָס מוז זיין אַ דאוונען, ניט בלויז אַ פאַרמאליטעט — נאָר אַ פלאַמענדיגער אויסברוך פון דער נשמה, אן אויסגוס פון התלהבות, אַ פול-שטענדיגע באַהעפטונג מיט גאָט, — דאָס איז די איינציגע אויפ-גאַבע פונ'ם מענשן, אין אַלץ וואָס ער דיינקט, אין אַלץ וואָס ער טוט. און דאָס איז ניט שווער צו ערפילן. וואָרים קוים איז יעדע טאָט אין לעבן אַ געטלאַכע אַנטפלעקונג, דאָרף זיך דאָך דער מענש שטענדיג פילן אין גאָט'ס געגנוואָרט. קאָן אפילו דער פשוט'ער מענש, באַ זיין פשוט'ער אַרבעט, קאָנצענטרירן אַלע זיינע חושים אויף גאָט, ווי אויפ'ן קוואַל פון אַלץ, וואָס האָט עקזיסטענץ, און דערמיט הייליגן אַלץ, — אפילו דאָס נידעריגסטע, דאָס מינדסטע און ווינציגסטע. אזא פילן זיך מיט גאָט, ביי גאָט, גיט דעם מענשן גליק, פילט אים אָן מיט פרייד. און פרייד איז דער קוואַל פון באַגייסטערונג, פון

התלחבות, וואָס דער מענש האָט נויטיג, כדי זיך מקרב צו זיין צו זיין באַשעפער, וואָרים ניט מיט טרויער — ווי פראַקטישע קבלה האָט געלערנט — נאָר מיט פרייד דאָרף מען גאָט דינען. און גוט זענען נאָר יענע טרערן, וואָס קומען פון צופיל באַגייסטערונג... אַ תענית איז אַ שטער אויפ'ן וועג צו גאָט. וואָרים אז דער גוף ווערט אָפגעשוואַכט, ווערט די נשמה אויך אָפגעשוואַכט. ווי-זשע קאָן מען נאָכדעם גאָט דינען מיט התלחבות ביז זעלבסטפאַרגעסנקייט? אפילו ווען מ'דערמאָנט זיך אָן אַן עברה, דאָרף מען ניט אַריינפאלן אין מרה-שחורה. פאַרקערט, מיט שמחה דאָרף מען גאָט בעטן און תשובה טאָן. און טוט מען אַ מצוה, דאָרף מען זיך ניט קימערן וועגן קלייניקייטן, וואָרים צוליב זיי קאָן מען דעם תכלית פון דער מצוה פאַרגעסן.

אָבער ניט בלויז מיט דאוונען און מיט תפלות טוט מען גאָט דינען. אַ שטומע התלחבות איז בעסער ווי אַ תפלה מיט קול-קולות. אמת'ע באַגייסטערונג איז וויכטיגער ווי אַ טרוקענע מצוה. מיט אַלץ קאָן מען דינען גאָט, מיט אַ פשוט'ן שמועס, וואו עס שטעקט אַ געטלאַכער ענין. קאָן מען אַמאָל דערגרייכן מער, ווי מיט אַ דאוונען. אומעטום און אין אַלץ, אפילו אין טומאה, זענען צושפרייט פונקען פון גאָטהייט, נאָר געדעמפט זענען זיי. אָבער יעדע מינוט קאָנען זיי אויפפלאַקערן דורכ'ן מענטש, וואָס באַהעפט זיך מיט זיי און זיך אויפהויבן צו גאָט. „ניט דורך לערנען — האָט אַמאָל דער בעל-שם געזאָגט — נאָר דורך דאוונען האָב איך דערגרייכט אַלץ, וואָס איך האָב דער-גרייכט. פון צופיל לערנען פאַרגעסן די לומדים אַ טראַכט צו טאָן אַמאָל וועגן גאָט“.

און אויב יעדע תפלה מיט דבקות און התלחבות ווירקט אויף דער געטלאַכקייט, היינט שוין, אַ כל-שכן דעם צדיק'ס תפלה, וואָס איז נאָך מער דורכגעדרונגען מיט באַגייסטערונג און מיט זעלבסטפאַרגעסנקייט. ער קאָן זיך אפילו דערהויבן ביז צו דער מדרגה פון נבואה... דערפאַר איז ער אויך דער בעסערער פאַרמיטלער צווישן מענטשן און גאָט.

די חסידות מיינט אויך, אז די קבלה איז תורת-אמת, אז זי איז דאס גייסטיגע אויג פון מענטשן, מיט יעלכען ער זעט דאס איבערמענטשלאכע און איבערנאטירלאכע, זי מיינט אויך, אז קבלה קאן און זאל דינען א פראקטיש מיטל צו באוועגן געטלאכע כחות לטובת, אדער לרעת דעם מענטשן. זי אליין, די חסידות, איז דאס געזעצלאכע קינד און יורש פון דעם קבלה. נאך די מ י ט ל ע ן פון דער פראקטישער קבלה אָנערקענט זי ניט — ווייל זי איז אין אן אנדער סביבה געבוירן און פון אַנ-דערע באַדערפענישן אויסגעוואַקסן. דאָרום אָנערקענט דאָס פאָלק די חסידות. כאַפט זיך אָן אָן איר ווי אָן דער אייגענער רעמונג. ס'פאָלק דערשפירט באַלד, אז דאָס אינערלאַכע חיות מאַכט דעם מענטשן טעמפ געגן דרוק פון אויס. דאָס שטייגן פונ'ם אייגענעם ווערט איז די אייגענע אויגן מאַכט פאָלן דעם ווערט פונ'ם אונטערדריקער און מאַכט גרינגער דאָס שווערע געפיל פון אונטערטעניקייט פאַר אים. דער נייער גייסט באַ-טייט די ווידערגעבורט פון דער גייסטיג און מאַטעריעל אונ-טערדריקטער פערזענלאַכקייט. „זי איז מנצח די אויסגעדארטע רבנות און בריינגט אַרײַן ליכט און טרייסט אין די הערצער פון די אַרימע און געפאַלענע“.

די הייליגע שטאָט צפת

אין דרייצענטן יאָרהונדערט איז נתגלה געוואָרן דער „זוהר הקודש“ — דער הייליגער קבלה־ספר, וואָס שטאַמט, לויט די באַ- הויפטונגען פון דער קבלה, פונ'ם תנא רבי שמעון בן יוחאי. און דאָס זעלבע יאָרהונדערט דאַטירט דאָס אויפקומען פון דער היילי- גער מקובלים-שטאָט צפת, נאָענט צום קבר פון רבי שמעון בן יוחאי, וואָס געפינט זיך אין דערבייאַגן מירון. אין דרייצענטן יאָרהונדערט געפינען זיך דאָרט בלויז פופציג נפשות אידישע. אָבער דער קליינער קבוץ וואַקסט. די צרות און רדיפות אין אייראָפע פאַר- וואַרפן פיל אידן קיין ארץ־ישׂראל. און די וואָס זענען אָנגעשטעקט מיט קבלה — און דעמאָלט זענען געווען פיל אזעלכע — דערהויפט די געקומענע פון שפּאַניע, באַזעצן זיך אין צפת. ירושלים — דער פרייעריגער קדושה־צענטער, ווערט איצט פאַרנאַכלעסיגט. די שווערע לעבנס־באַדינגונגען דאָרט, די גרויסע שטייער-לאַסטן און דער אומגעהויערער פאַנאַטיזם, מיט וועלכן די ירושלימ'ער קהלה האָט זיך אויסגעצייכנט, האָט די נייגעקומענע קיין ארץ־ישׂראל דערווייטערט פון איר. רבי שמעון בן יוחאי'ס קבר, די נייע קדושה, וואָס האָט אָנגעהויבן זיך וועבן אין צפת, דער וואוקס פון דער קבלה דאָרט, האָט די ניי-אוינגעוואַנדערטע צוגעצויגן צו זיך. אין 14טן יאָרהונדערט רעדן שוין די רייזנדע פון אַ גרויסער אידישער קהלה אין צפת. אין 15טן יאָרהונדערט רעדט מען שוין פון טורי-זענטער נפשות דאָרט. דער גירוש פון שפּאַניע און פון פאַר- טוגאַל, וואָס איז פאַרגעקומען צום סוף פונ'ם 15טן יאָרהונדערט, בריינגט דערצו, אז אין זעכצענטן יאָרהונדערט דערגרייכט צפת איר העכסטן אַנטוויקלונגס־פונקט. וואָס בבל איז מיט טויזנט יאָר פריער געווען פאַר'ן תלמוד אידנטום, דאָס איז איצט געווען צפת פאַר'ן קבלה־אידנטום. דאָס הייליגסטע, וואָס קאָן זיך אַנטוויקלען אין מענשלאַכן צוזאַמנלעבן; דאָס פולקאָמסטע אין זעלבסט־ערציאונג,

וואָס אַ פֿרט קאָן דערגרייכן; דאָס העכסטע און טיפּסטע, וואָס דער מענשלאַכער גייסט קאָן משיג זיין פון איבערמענשלאַכן און איבער-נאַטירלאַכן—דאָס אַלץ איז קאָנצענטרירט געווען אין צפת אין 16טן יאָרהונדערט (*). אַלץ, וואָס האָט פאַר אידן געהאַט אַ גרויסע באַדיי-טונג, אויפ'ן מיסטיש-דעליגיעזן געביט, האָט געלעבט און געווירקט אין צפת. פון ביידע ברעגן מיטלענדישן ים ווי פון די ברעגן פון גילום — אַלץ האָט אַהער געצויגן, צו דער שטאָט, וואָס ליגט „אויף די הויכע בערג פון שבט נפתלי“, און פון בערג אַרומגערינגעלט אַרום און אַרום, און פון וואַסערן: דעם חרמון מיט'ן אויביגן שניי פון איין זייט, אויבן, דעם כנרת מיט די שטראָמען, וואָס פאַלן אַריין אין אים און פליסן אַרויס פון אים, אונטן. פון דאָרט די שענס-טע אויסזיכטן. דאָרט — די ריינסטע לופט. און הייליגע גייסטער שוועבן אַרום איר. זיי שטייגן פון די טאָלן צו די בערג-וואַלקן אַרויף, און שטייגן פון די בערג-וואַלקן אין די טאָלן אַראָפּ... אין דער צייט ווערט צפת דער צענטר פונ'ם אידנטום אין דער גאַנצער וועלט. סיי בנוגע שאלות-תשובות, סיי בנוגע קבלה. און די אידן פון דער גאַנצער וועלט שטיצן דעם ישוב אין צפת. דער דאָזיגער ישוב פאַרקערפערט, דער עיקר, דעם מיסטיש-דעליגיעזן גייסט פון דער צייט, און די אידן פון דער צייט וואַרפן זיך אונטער דעם גייסט, וואָס שטראַלט אַרויס פון צפת און באַהערשט די אידישע וועלט. און צפת האָט פאַרמאָגט די קרעפטן, וואָס האָבן געקאָנט באַהערשן!

וואָרים דאָ האָט געלעבט און געווירקט איינער פון די מעכ-טיגסטע זיילן פון אידנטום: רבי יוסף קאָרן, דער גרויסער קאָמענטאַטאָר פון „יד-חזקה“ און „ארבעה טורים“ און דער מחבר פון „שלחן-ערוך“ — דער אָנערקענטער קאָדעקס פונ'ם

(*) אַ רייכע ליטעראַטור, אויף דער מעמע, איז צו געפינען אין פאַר-שידענע שפראַכן, פון פאַרשידענע מענשן. אַנהויבנדיג פון אַזאָ וויסנ'ט שאַפּטמאַן ווי שעכטער און אויסלאָזנדיג מיט פאַרשידענע זשורנאַל-ליסטן. — ש. ר.

גאנצן אידישן לעבן אויף אלע געביטן און אויף אלע צייטן. שוין פון צוואנציג יאָר אָן באַגלייט אים זיין „מגיד“ (זיין מלאך, אָדער דיימאן), וואָס זאָגט אים אונטער, וואָס צו טאָן — אין אלע פּאַלן פון זיין טאָן און ווירקן — זאָגט אים אויס אלע פאַרבאָרגענע סודות פון דער תורה און גיט אים באַשייד אויף אלע פאַרוויקלטע פּראָבלע-מען פון דער קבלה. אין דער זעלבער צייט לערנט דאָ און מאַכט לערנען אזא גרויסער גייסט, ווי רבי משה קאָרדאָוויטש, וואָס האָט אויך געוואוסט פון רוח־הקודש, און האָט איינגטלאָך קיין סוד נישט געמאַכט פון די קבלה־סודות, פאַרקערט: ער האָט אַ ישיבה, וואו מ'לערנט עפנטלאַך קבלה. ער באַמיט זיך זי פאַר-שטענדלאַך צו מאַכן, פאַפולער צו מאַכן צווישן מענטשן, וואָס האָבן די נויטיגע פאַרבאָרייטונגען דערצו. און דער גרויסער ווירטואָז אין קבלה, אין טעאָרעטישער ווי אין פּראַקטישער, רבי צחק לוריא, וואָס האָט נייע וועגן געשניטן דורך די געדיכטע וואָלקן פון דער קבלה, וואָס האָט נייע שיטות געשאפן אינ'ם בוי פון דעם איבערוועלטלאַכן און נייע באַגריפן אין דער אַטמאָספּערע פון איי-בערמענטשלעכן — ער האָט דאָ, אין צפת, זיינע נייע הימלען אויס-געשפּרייט, און זיין גרויסער תלמיד, רבי חיים וויטאָל, מיט אים. און דער באַרימטער דרשן רבי משה אלשיך האָט דאָ זיין ברענענדיגן און היילנדיגן מוסר געזאָגט; און שלמה אלקביץ (דער מחבר פון „לכה דודי“) און רבי ישראל נאָנאָרא האָבן דאָ זייערע אייביגע דיכטונגען געשאפן. דער גאון און דער פוסק רבי יעקב בירב האָט אין צפת געלערנט און גע'פּסק'נט, און רבי משה טראָני און דער רב"ז און רבי בצלאל אשכנזי (דער מחבר פון „שיטה מקובצת“) און נאָך אנדערע גרויסע און גרעסע-רע — אַלץ „זיילן פון דער וועלט“, „ליכטער פון דער וועלט“. און זיי זענען זיך באַוואוסט, אז „דאָס אידנטום — דאָס זענען זיי!“

קומט אויך דאָן אויף דאָ דער געדאַנק צו גרינדען אין צפת אַן אָפיציעלן אידישן צענטער, אַס נהדר ין. אלע אידן פון דער גאַנצער וועלט זאָלן זיין אונטערווארפן די אָנווייזונגען און די פאָדערונגען פונ'ם סנהדרין. יעדער מורא־הוראה זאָל מוזן האָבן

סמיכה פון סנהדרין. א טיפער נאציאנאלער הוש האָט באַלעבט די טרעגער פון דער דאָזיגער אידעע : א צענטער שאַפן פאַר'ן אידישן גייסט ! אַ מעכטיגן איינהייטס-פונקט, פון וואָנען-אויס דער איינ-הייטליכער אידישער גייסט זאָל אויספליסן, און וואוהין דער אידי-שער גייסט פון דער גאָרער וועלט זאָל צופליסן. אַן אַלגעמיינ אָנער-קענטער אויטאָריטעט זאָל ווידער ביי אידן געשאַפן ווערן. דאָס באַ-וואוסטזיין פון רעכנשאַפט און פאַראַנטוואָרטלאַכקייט זאָל איינגע-פלאַנצט ווערן אין די הערצער פון די פירענדע באַ אידן. אַ גרויסע אידעע איז דאָס געווען. אַלע גרויסע אין צפת און די אָנגעזעענע אין ארץ-ישראל האָבן צוגעשטימט דערצו. נאָר י ר ו ש ל י ם און אירע גרויסע האָבן זיך אַנטקעגן געשטעלט. זיי האָבן אפשר אויך ניט געקענט האַנדלען אַנדערש — ווייל דאָס וואָלט געהייסן בידים פאַרשוועבן דעם כבוד פון ירושלים, „אַראָפּנעמען די קרוין פון א י ר קאָפּ און איר אָנטאָן אויפ'ן קאָפּ פון דער שטאָט צפת“ וואָס איר שכינה און איר קדושה איז נאָך אזוי יונג, און וואָס ב אַ-ט י י ט זי דען אַנטקעגן דער קדושה פון ירושלים !...

און די אידעע איז בטל געוואָרן. אָבער די השפּעה פון צפת איז ניט בטל געוואָרן. וואָרים דאָס גאַנצע לעבן פון צפת'ער ישוב איז קאָנצענטרירט געווען אין איין פונקט : זיך דערהויבן צו קדושה ! צוליב איין צוועק : אַראָפּבריינגען משיח'ן ! די דאָזיגע מיסטישע ערה, צונויפגעהאַמערט און צונויפגעשמיט, בילדעט אַ כח, אַ מים-טישן ביישפיל, וואָס איז משפיע ווייט אַרום, וואו נאָר זיין וואָרט גרייכט.

אַלע קענען מיר דעם זאָג : „אויף דריי זאָכן שטייט די וועלט : אויף תורה, אויף עבודה און אויף גמילות חסדים“. דער דאָזיגער זאָג געפינט זיך אין פרק, אָבער באַ די צפת'ער אידן איז דאָס ניט גע-ווען אַ זאָג אין פרק, נאָר אין לעבן. אַלע האָבן געלערנט, אַלע האָבן געאַרבעט און אַלע האָבן געוואָנט איינער פאַר דעם אַנדערן. אין 16טן יאָרהונדערט האָט צפת פאַרמאָגט איין און צוואַנציק שולן צום דאווענען, אַכטצען ישיבות צום לערנען און אַ גרויסע תלמוד-תורה פאַר פיר הונדערט תלמידים, באַ צוואַנציג לערער אויסגע-

האַלטן אויך מיט קליידער, פון קאָנסטאַנטינאָפּאָלער קהלה. די לער-
שפּראַך איז געווען שפּאַניש — ווייל דער גאַנצער צפת'ער קבוצ
איז געשטאַנען אונטער'ן איינפלוס פון די שפּאַנישע אָדער פּאַר-
טוגעזישע אידן. אָבער שולן זענען געווען ניט בלויז ספּרדישע
(שפּאַנישע). עס זענען געווען איטאַליענישע, גריכישע און אויך
אַשכּנזישע. אַ חלוקה אין לאַנדסמאַנשאַפטן: יעדע לאַנדסמאַנשאַפט
מיט איר שול, מיט איר רב און מיט איר ישיבה, און איין אַלגעמיי-
נער ועד, וואו ס'האַבן זיך באטייליגט די רבנים פון אַלע שולן, פירט
די שטאָט. געפירט — מיט אמת, קדושה און מיט'ן גאַנצן אחריות-
געפיל, וואָס זאָל זיין גילטיג באַ יעדער כלל-אַרבעט. מ'האַט עס
שטענדיג אין זינען געהאַט צו זאָרגן פאַר'ן אָרימאָן, ניט צו באַלעס-
טיגן דעם אומפאַרמעגלאַכן, ניט צו באַליידיגן אפילו דעם פשוט'סטן,
און זיך פאַרהאַלטן מיט דרך-אַרץ צו יעדערן, און אָרדנונג זאָל זיין
אין די קהל'שע חברות, און געאיילט זאָל ווערן מיט הילף צום באַ-
דערפטיגן, און וואו ס'איז דאָ צו לערנען — זאָל געלערנט ווערן;
און וואו ס'איז דאָ צום דאוונען, זאָל געדאוונט ווערן! און מיט
כונח, צו אַ צוועק, און אַ העכערן תכלית: אַראָפּריינגען משיח'ן!

אין גרויס פשטות האָבן די מענשן געלעבט. פשוט'ע אידן,
וואָס שעמען זיך ניט מיט קיין ארבעט. אַ געוויינלאַכע זאך איז עס
געווען צו באַגעגענען אַ גרויסן מקובל און אַ גאון, ווי ער טראָגט אַ
זאק מעל אויף די פלייצעס, אָדער ער טראָגט אַ קרוג וואַסער אויפ'ן
אַקסל. אַנדערע פאַרנעמען זיך מיט מלאכות; טוען זייער זאך
בשלמות, פעלשן ניט, מאַכן זיך ניט אַרויס מיט „תירוצים“. אָבער
אויך פערלעריי איז געווען אַ באַשעפטיגונג, און אויך מיט פעלד-
אַרבעט פאַרנעמען זיך צפת'ער אידן. די פאַרמעגלאַכע צווישן זיי
(דערהויפּט די שפּאַנישע אידן) „פאַרנעמען זיך מיט מסחר. וויין,
בוימאיי און פאַרשידענע תבואות שיקן זיי קיין דמשק און אין אַנ-
דערע ערטער און בריינגען פאַרשידענע אויסלענדישע סחורות אין
לאַנד אַריין. אָנגעזען איז דאָן געווען די צפת'ער אינדוסטריע פון
וואָל-ציג און פאַרטיגע קליידער. אין יענער צייט פלעגן רייכע
קאָנסטאַנטינאָפּאָלער סוחרים שיקן שיפן מיט וואָל געלאָדן קיין

צפת. ווען אזא שיף איז אמאָל אונטערגעגאנגען, איז דער שאָרן גע-
ווען הונדערט טויזנט טאָלער אין וואָל און צען טויזנט אין מוזטן,
וואָס איז געשיקט געוואָרן פאַר די אַרומע אין צפת. פיל בעלי
מלאכות האָט צפת נויטיג געהאט: וועבער, שניידער, שמירן, טיש-
לער, מוליער א. א. ו. אפילו אַ דרוק איז דאָרט געשאפן געוואָרן,
וואָס האָט אַרויסגעגעבן זייער שיינע אַרבעט.

אַבער די אַלע באַשעפטיגונגען זענען געווען בלויז געבן-זאכן.
אן אָפּצאָל דער שפּל'ער ערד, וואָס טראָגט אונז אויף זיך. אָבער
ניט דאָס איז דער תכלית פון לעבן. דער תכלית ליגט אין אַ
העכערער וועלט, אין דער הימלישער. דאָ, אויף דר'ערד, איז דאָך
דער מענטש בלויז אן אורח, אָבער אויף יענער וועלט — דאָרט איז
ער אין דערהיים: אן איינגעזעסענער איז ער דאָרט. אויף אַלע
צייטן. און וועגן יענער, אייביגער וועלט, זאָל דער מענטש טראַכטן.

און צפת האָט געטראַכט וועגן יענער וועלט. פרום איז צפת
געווען. אין דער לופט האָט דער מבין געקענט אָנטאפן יראת-שמים,
געדריכט און אומעמוט. דער טאָג צום דאוונען און צום לערנען האָט
זיך אָנגעהויבן שוין פון האַלבענאַכט אָן; דאָן האָט מען אָנגעהויבן
צו גיין אין בית-המדרש אַריין „אָפּצוריקטן חצות“, און נאָכדעם
האָט מען זיך שוין געזעצט לערנען, נאָכדעם דאוונען א. א. ו. ו. און
טאָמער האָט אימיצער פאַרשלאָפן דעם רעכטן מאָמענט, איז אויך
קיין געפאַר ניט געווען — מ'האָט אים באַלד אויפגעוועקט. שטענ-
דיג האָבן זיך געפונען מענשן וואָס האָבן גערן געקלאַפט יענעם אין
פענסטער אַריין און אים געוועקט צו „עבודת-הבורא“, און אויך
געוועקט צו תשובה. אויף אַלע גאַסן אין שטאָט האָט איר אַזוינע
באַגעגנט און אויף אַלע וועגן אַרום שטאָט. און פאַסטער זענען דאָס
געווען! איינע האָבן געפאַסט אַלע ערב ראש-חודש, אַנדערע —
האָבן געהאַלטן אין איין פאַסטן „הפסקות“, טאָג-אויין, טאָג-אויס,
און פול איז געווען די שטאָט און די סביבה מיט „בעל־יתשובה“
אויף זינד, וואָס זיי האָבן ב פ י ר ו ש ניט געזינדיגט; און
פול איז געווען די שטאָט און די סביבה מיט מקובלים, וואָס האָבן
זיך פאַרנומען מיט'ן פ ר א ק ט י ש ן אויסנוצן די קבלה און

די שמות — און דורך מצרף זיין א שם מיט א שם, א כונה מיט א כונה, א הייליגע צאָל מיט א הייליגע צאָל — איינווירקן אויס'ן הימל און אפילו אויף גאָט און זיי צווינגען אַראָפּצוברענגען משיח'ן... און פול איז געווען די שטאָט און די סביבה אַרום מיט הייליגע מענשן, וועלכע האָבן פאַראויסגעזאָגט, וואָס שפעטער וועט געשען. און גרויס איז געווען דער גלויבן אין שדים, אין רוחות, אין קליפות, אין דבוקים, און פיל זענען געווען די מענשן, וואָס האָבן פאַרשטאַנען ווי אזוי די אלע „ניט-גוטע“ צו פאַרטרייבן. אפילו פרויען-נביאה'טעס זענען געווען צו טרעפן. „אינע איז געווען זייער א חשוב'ע, האָט געהייסן פראַנסעזא און האָט געהאַט איר מלאך (אָדער מגיד), וואָס פלעגט איר אָנזאָגן אלץ וואָס וועט קומען אויף דער וועלט“, און א צווייטע, „א חכמה, וואָס זאָגט פאַראַוויס די צוקונפט“. זיי האָבן געזאָגט, און דער עולם האָט גע-גלויבט... און מענשן פלעגן ארומגיין איבער דער שטאָדט צו פאַר-ריכטן, וואָס איינער האָט געפעלט, אין תשובה און „עבודת-הבורא“, אפילו צווישן פרויען און קינדער. אלע זענען ווי ערב געווען איינער פאַר'ן אנדערן אין דער גאנצקייט און צוועקמעסיג-קייט פון דעם לעבן און ווירקן, כדי אַראָפּצוברענגען משיח'ן...

אפילו די שבתים און די ימים-טובים, ווען די מענשן האָבן, דוכט זיך, אַראָפּגעוואָרפן פון זיך די וואָכנדיגקייט פון זייער שווערן גייסטיגן עול, האָבן זיך איבערגעגעבן צו שמחה און צו חרות, צום זינגען און צום טאַנצן, אפילו די שבתים און ימים-טובים, זאָג איך, זענען אומהיימליך, פול מיט... ע ו ל ס - ה ב א , מיט ריח גן-עדן, וואו דאָס „מענשליכע“, דאָס ערדישע איז אויסגע-וועפט. שוין פרייטאָג נאָך האַלבן טאָג האָבן זיך די מענשן אָנגע-טאָן שבת'דיג און גרופנווייז זיך געלאָזט אויסן שטאָט, כדי פאסט טיש מקבל-פנים זיין די מלכה שבת, וואָס זיי האָבן זיך גענוי פאַרגעשטעלט איר פאקטיש אָנקומען; און אלע מיטלען האָט מען אָנגעווענדט, כדי מוצאי שבת זי צו פאַרהאַלטן וואָס גענגער. אפילו א באַזונדער חברה „מלוה-מלכה“ איז געווען, וואָס אירע חברים זענען אלע מוצאי-שבת ארומגעגאנגען איבער דער שטאָט מיט

געזאגט און מיט טענץ און משמחגעווען חתן-כלה (אידן און שבת). אבער דאס אלץ מיט באזונדערע כונות, כדי די גאולה מקרב צו זיין. אפילו א באזונדער חברה „קברים-דייסער“ איז געווען. אירע חברים פלעגן פארברענגען אויסן שטאט, אויף די בית-עולם'ס, פאלן אויף די קברים פון די צדיקים, קלאָגן אויפ'ן גלות פון דער שכינה, בעטן אויף משיח'ן און פראווען גרויסע יללות און בכיות אויף די גרויס זינד פונ'ם אידישן פאלק.

אבער די שטענדיגע קלאָגער און בעטער, די אייביגע פאסטער און בעל־יתשובות, די מאסע מקובלים און רוח־הקודש'ניקעס, נביאה'טעס און דבוקים־טרייבער, האָבן עס געבראכט דערצו, אז צום סוף פון זעכצענטן יאָרהונדערט איז שוין צפת געווען ניט מער, ווי א שאַטן פון א נאָרמאלן מענשלאַכן ישוב, און אין די הערצער קומט עס צו אן אויסברוך. פארוואָס? די „מעשה נורא“ מיט יוסף די־לאַרדיינע, הגם א לעגענדע, דערקלערט דאָך דעם ווירקלאַכן גייסט־צושטאנד פון יענער צייט. זי דערציילט:

יוסף די־לאַרדיינע איז געווען א גרויסער מענש, א חכם און א בקי אין פראקטישער קבלה. איין מאָל האָט ער אַריינגערופן צו זיך זיינע פינף תלמידים און האָט צו זיי אַזוי געזאָגט: „איך האָב זיך באַטראַכט, אז עס איז קיין תכלית ניט צו לעבן אָן א ציל אויף דער וועלט. מ'מוז גאָט א געפעליגקייט טאָן, אויסרוימען די וועלט פון טומאה און אַראָפברענגען משיח'ן“. האָבן זיך אלע געהייליגט און גערייניגט און זענען אויפגעשטאַנען און אַוועקגעגאַנגען צום קבר פון רבי שמעון בן יוחאי, זענען געפאלן אויף זיין קבר און אַזוי געבליבן דאָרט וואַכע און ציטערנדיגע די גאַנצע נאַכט. אז עס איז טאָג געווארן האָבן זיי זיך אַראָפגעלאָזט צו טבריה. זענען זיי געגאַנגען דורך פּעלדער און דורך וועלדער, האָבן געפאסט דעם גאַנצן טאָג און האָבן ניט אויפגעהערט צו לערנען. זיי האָבן אַרום זיך ניט געקוקט און קיין שום זאך ניט געזען, און האָבן זיך אלץ פאַרנומען מיט צוואַמענשטעלן, צונויפפאַסן פאַרשידענע „שמות“ אין גרויס קדושה און מיט גרויס אימה. אלע פרימאָרגן האָבן זיי זיך אין ים כנרת גע'טובל'ט זעקס און צוואַנציג טבילות — אַנט-

קעגן דער צאָל, וואָס גאט'ס נאָמען באַטרעפט. אזוי האָט ער און זיינע תלמידים פאַרבראַכט אַ לאַנגע צייט אין תעניתים, אין תפילות און צרופים. און אז עס האָט זיך זיי פאַרט ניט איינגעגעבן אַראָפּצוברענגען משיח'ן, איז יוסף אַוועק קיין צידון און האָט זיך גע'שמד'ט. נאָכדעם איז ער באַגאנגען זעלבסטמאָרד.

מענשן האָבן איינגעזען דעם שאָדן און די געפאַרן, וואָס שטעקן אין אַריבערכאַפן די מאָס פון קבלה אין פראקטישן לעבן, און ציען זיך צוריק דערפון. אין אָנהויב פון 17טן יאָרהונדערט הויבט זיך אָן אַ שטיקל „עמיגראציע“ פון צפת קיין ירושלים. עס פארלאָזן צפת אזוינע צוויי גייסטער, ווי רבי יוסף קארו און רבי משה טראַני. צפת פאַלט, ירושלים ווערט ווידער דערהויבן איבער איר.

רבי משה קארדאווירע

צו די גרעסטע צווישן די גרויסע, וואָס האָבן אין 16טן יאָר-
הונדערט „געלויבטן אין די הימלען פון דער הייליגער שטאָט צפת“
אין ארץ ישראל, געהערט רבי משה קארדאווירע. שוין זיין נאָמען
באָווייזט, אז ער שטאַמט פון שפּאַניע. געבוירן איז ער אין יאָר
1522. געשטאָרבן: 1570. קורצע יאָר האָט ער געהאַט. אָבער
אין די אַכט-און-פּערציג יאָר, וואָס ער האָט געלעבט אויף דער
וועלט, האָט ער אויפ'ן מיסטיש-רעליגיעזען געביט — וואָס האָט
אין יענער צייט געהאַט די גרעסטע חשיבות אין צפת — אויפגע-
טאָן זייער וויכטיגע זאַכן. ער האָט די קבלה אַ ווייטען שטיק
ווייטער געפירט אויפ'ן וועג פון איר אַנטוויקלונג און פאַרשפּריי-
טונג. נאָכמער: אַן אייגענעם, נייעם וועג האָט ער אַנטדעקט אין דער
קבלה. נייע צוגאַנגען האָט ער דערפונדן. דערפאַר האָט ער אויך
גרויסע תלמידים איבערגעלאָזט. און זיין נאָמען איז געהייליגט
געוואָרן און געאַכטעט געוואָרן פון צענדליגער און הונדערטער
טויזנטער, וואָס וואַנדלען אום אויף די וועגן פון דער קבלה, האָבן
אַ ידיעה אין איר חכמה און גלויבן אַן איר געטליכער אָפּשטאַמונג.

לאַנגע יאָרן איז רבי יוסף קאַרו — דער גרויסער און פאַ-
פולערער קאָמענטאַטאָר פונ'ם רמב"ם — „יד-החזקה“ און רבינו
יעקב'ס „ארבעה-טורים“ און דער מחבר פון „שלחן-ערוך“ — גע-
ווען דער רבי פון רבי משה קארדאווירע אין נגלה. און דער בא-
רימטער מקובל און דיכטער, רבי שלמה אלקביץ, אַ שוואַגער פון
רבי משה, איז אויך זיין לערער אין קבלה, אין נסתר. צוואַנציג יאָר
איז ער דעמאָלט אַלט. און ער לערנט פון רבי שלמה'ן קבלה, אי
פריוואַט. אי דורך זיינע עפנטליכע שיעורים אין קבלה. ער ווערט
אַ שטאַרקער אָנהענגער פון דער תורה. ער לערנט אויך אַנדערע
זאַכן. ער לערנט פילאָזאָפיע מיט גרויס פאַרשטענדניש און גרויסן
ערפאַנג. ער לערנט נגלה — תלמוד און פוסקים — מיט גרויס

התמדה, אָבער די קבלה פאַרכאַפט אים איננאַנצן. דאָ פילט ער זיך „ווי איינער, וואָס ווערט געטראָגן פון די מעכטיגסטע ים־כוואַל־ליעס.“ ער ווייסט צו שאַצן דעם ווערט פון דער פילאָזאָפיע, וואָס האָט אונז געלערנט צו דערווייטערן פונ'ם גאט־באַגריף יעדערליי גשמיות; ער ווייסט צו שאַצן דעם למוד פון תלמוד, וואָס האָט אונז געלערנט צו אַנאַליזירן אַבסטראַקטע באַגריפן, פאַרגלייכן פרינציפן מיט פרינציפן, אידעען מיט אידעען און זיך לאָגיש מפלגל זיין אין לערנען. אָבער... ניט דורך פילאָזאָפיע און חסירה קאָן מען דערגרייכן די אמת'ע תורה, און ניט דורך תלמוד־לערנען קאָן מען באַקומען אן איינבליק אין קדשיקדשים פון דער אמונה. דאָס קאָן דערגרייכט ווערן נאָר דורך דער קבלה. און דוקא דורך דעם ערשטן קוואַל אירן — דורכ'ן ז ה ר. נאָר ווייניג דערפון, וואָס איז דאָטירט פאַר'ן זהר, געפינט באַ אים אָנערקענונג. און צו גאָר פיל פון די גרעסטע מקובלים און צו זייערע ווערק פאַרהאַלט ער זיך קריטיש. אפילו די גרעסטע און די פאַפולערסטע מידן ניט אויס זיין קריטיק. אפילו אין זהר גופא געפינט ער גאנצע שטיקער, וואָס שטאַמען פון אַנדערע, נ י ט פון רבי שמעון בן יוחאי.

טעג און נעכט, יאָרן און יאָרן שענקט ער אוועק דעם זהר. נייע וועלטן אַנטפלעקט ער דאָרט, נייע קוואַלן שפּריצן אים דאָרט אַנטקעגן, און ער ווערט איבערצייגט, אז ער ק ע ז דעם זהר. אָבער וואָס הייסט דען ק ע ז נ ע ז קבלה? האָט זי דען אַ שער? קבלה איז דאָך ווי אַ קוואַל, אז וואָס מער דו שעפסט פון אים, אלץ שטאַרקער שלאָגט ער דיר אַנטקעגן... כדי צו האָבן די גע־לייטערטע השגה, וואָס איז נויטיג פאַר דער קבלה, מוז מען זיך אויסטאָן פון וועלטלאַכע הצטרפות'ן. פון צייט צו צייט „אַרויסגע־טריבן ווערן פון דער היים“. ווי ס'איז מיט רבי שמעון בן יוחאי פאַרגעקומען. ערשט דעמאָלסט קאָן מען משיג זיין די אמת'ע סודות פון דער תורה. ריכט ער טאקע איצט אָפּט אָפּ גלות. וואָג־דערט אום פון אָרט צו אָרט, פון בית־עולם צו בית־עולם, פון איין צדיק'ס קבר צום אַנדערן. פראַוועט התבודדות. זיצט אין תעניתים.

טוט תפלות. ער שרייבט אפילו א טאג-בוך: „גרושין“, וואו ער באשרייבט: וואו ווען ער איז געווען; וואו ווידאווי ער איז גע-שטאנען בעת'ן מתפלל זיין א. ד. גל. איז ער טאקע משיג פיל סודות פון דער תורה. סודות — וואָרִים „פונקט ווי די נשמה איז געקלידט אין א גוף, אזוי איז די תורה געקלידט אין א גוף“. און נאָר דורך קבלה קאָן מען משיג זיין דעם אמת'ן תוך אירן. און נאָר די קבלה מאַכט קלאָר יענע שטעלן אין דער תורה, וואָס זענען, לויט'ן פשט, „כולו מוקשה“.

אָבער וואָס מער ער פארטיפט זיך אין דער קבלה, וואָס מער ער איז משיג אין איר, אלץ מער, זעט ער איין, בלויבט פון אים פארהוילן. וואָרִים קבלה, דאָס איז קדשי קדשים, וואָס ניט יעדערן איז ערלויבט דער אריינגאנג אהין. נאָר אויסדערוויילטע האָבן אַהין א צוטריט. כהנים-גדולים. ער שטרעבט און גרייכט צו דער מדרגה. און פון א ווייטער הויך געזען, ווער עס רוקט זיך אלץ „אין די טויערן פון הימל“, ווערט ער אן אוצופרידענער. געוויס קען עס יעדער איינער ברענגען דערצו, אז ער זאָל ראוי זיין צו שטיין דאָרט, וואו דער כהן גדול שטייט. מ'דאַרף עס אָבער פריער ברענגען דערצו. פארנעמט זיך אָבער דער עס-הארץ מיט קבלה, איז עס א פארשוועכן. און שעדליך איז עס, ווען זיי פארנעמען זיך מיט פראַקטישער קבלה: מיט קמיעות, מיט שמות, מיט רפואות א. ד. גל. ער גלויבט אפילו אין כח פון קמיעות און צרופים, אָבער ניט יעדערן איז עס דאָך געגעבן, און ניט יעדערן איז עס ערלויבט זיך צו פארנעמען מיט אזוינע הויכע און אזוינע איידעלע זאכן. מ'מוז זיין צוגעגרייט דערצו. גרויסע אַבסטראַקציאָנס-פּיאיגקייטן און גרויסע רגילות אין אַבסטראַהירן פאָדערט די קבלה. און אפילו דעמאָלט — ניט אלץ, וואָס א מענש איז משיג, איז ער איממשטאַנד ארויסצוברענגען. און ניט ווי א זוי ער איז אן ענין משיג, קאָן ער אים אַרויסברענגען און אנדערע איבערגעבן. דאָס באַגריף פענע ווערט טונקעלער און ווערט ווינציגער פון האַרץ אין מויל, און ווערט נאָך ווינציגער און נאָך טונקעלער איבערגעבענדיג פון מויל צו כתב, און פון כתב ווידער צום אנדערן מענש.

און פונדעסטוועגן, זאָל ניט קבלה בלייבן אַ „באַהאַלטענע“ תורה. פונדעסטוועגן מוז מען זיך באַמיען: „דאָס אמת'ע ליכט צו פאַרשפּרייטן וואָס ווייטער און וואָס מערער.“ און עס קומט דער טאָג, ווען ער הויבט אָן צו גלויבן אין זיך, אַז ניט בלויז איז ער אַ ווירקליכער תלמיד פון רבי שמעון בן יוחאי, נאָר ער איז באַהעפּט אין רבי שמעון'ס הויכע מידות; אַז אין אים איז פאַרקערפּערט דאָס דערהויבענע און געאידלעטע, וואָס האָט געלעבט און געווירקט אין רבי שמעון בן יוחאי, און שטאַלץ איז ער דערמיט. און זעלבסט-באַוואוסט איז ער דערמיט. און ער הויבט אָן צו שרייבן אַ פירוש אויפ'ן זהר. אין פעסט איז ער באַ זיך מיט זיין פירוש. ער לאָזט ניט צו די מעגליכקייט, אַז עמיצער זאל אים קענען אָפּפרעגן — ווייל ער שטיצט זיך דאָך אויף רבי שמעון בן יוחאי אליין! און ווער איז דען נאָך אַזוי היימיש און זיכער באַ רבי שמעון בן יוחאי, ווי ער, משה קארדאווייער? אויב עמיצן איז דער זהר קלאָר און פאַרשטענדליך און מיט אַלע זיינע סודות אַנטפלעקט, זענען זיי אים, משה קארדאווייער, נאָך קלאָרער, נאָך פאַרשטענדליכער און נאָך אַנטפלעקטער. ער זאָגט אפילו אָן דערויף זיינע נאָענטע.

זהר, ת קו נ י ס, פ ר י צ י ר ה — דאָס זענען אלץ

קלאַסיקער פון דער קבלה. ווער עס וויל אריינדרינגען אין די גע-היימנישן פון דער קבלה, מוז דורכגיין דורך די דאָזיגע פאַרשלאָ-סענע טויערן, — פאַרשלאָסענע, ווייל מיט סודות-געוועב באַ-וועבטע. און אַ טיפּע פאַרבאַרייטונג איז נויטיג, כדי אין די דאָזיגע ספרים זיך צו אַריינעטירן. שרייבט ער אַ פירוש צו די דאָזיגע דריי ספרים. דעם פירוש רופט ער „אור יקר“ (דאָס קלאָרע ליכט). ביז היינטיגן טאָג נאָך איז ער דערהאַלטן אין מאַנסקריפּט. אָבער לאַנגע און לאַנגע דורות האָבן דעם פירוש איבערגעשריבן און זיך באַנוצט מיט אים. דער פירוש איז געשריבן געוואָרן, כדי פאָפּולער צו מאַכן די קלאַסישע קבלה'ס ספרים. ער האָט געווירקט אויך געווירקט אין דעם זין, אָבער אויך דער אויטאָר איז שטאַרק פאָפּולער געוואָרן דורך דעם פירוש, און אויף ווייטע יאָרהונדערטער נאָך אים.

און נאָכ'ן פֿירוש אויפ'ן זוהר, אויס'ן תקונים און אויפ'ן „ספר יצירה“ שרייבט ער אַ זעלבסטשטענדיגן ספר, דעם „פרדס“. דאָס איז, אזוי צו זאָגן: סיסטעמאַטישע קבלה. עס ווערן דאָ באַ האַנדלט די אָנהויבן אָדער די ערשטע פֿרינציפֿן פֿון דער קבלה. ניט מאַכן סודות פֿון איר, איז ער אויסן, נאָר מ ג ל ה זיין סודות. די קבלה פֿאַרשטענדליך מאַכן, זי אויסדריקן מיט פשוט'ע, קלאַרע ווערטער. אָבער דאָס דאַרף ניט הייסן, אַז עס איז ניט נויטיג זיך אָנצושטריינגען, כדי דעם „פרדס“ צו באַגרייפֿן. דאָס איז אַ מין ספר „שאלות-דעות שובות“ אין קבלה.

דער דאָזיגער ספר מאַכט אים נאָך פּאָפּולערער. די אַנדערע ספרים, וואָס ער שרייבט נאָך, ברענגען אים איין נאָך מער פּאָפּולאַריטעט. ער הויבט אָן צו גלויבן, אַז ער האָט „רוח-הקודש“, אַז די שכינה רוט אויף אים, אַז „פֿון הימל האָט מען אים געוויסע זאָכן מגלה געווען“, און די, וואָס אַרום אים, הויבן אים אָן צו פֿאַר-געטערן. עס ווערט אַן אָנגענומענע זאך, אַז בעת רבי משה קאָר-דאָוירע לערנט זעהר, אין התבודדות, נאָך האַלבע נאַכט, באַפּאַלן אים קליפות, ווילן אים שטערן, פֿאַרלאַנגען אים ביז צו טאָן, נאָר מיט שמות הרג'עט ער זיי אַוועק. אפילו זיינע רבנים זעצן זיך באַ זיינע פֿיס און הערן קבלה פֿון זיין מויל. אזוי רבי יוסף קאָרו, אזוי רבי שלמה אלקביץ, אזוי אליהו די ווידאַש — דער מחבר פֿון ראשית-חכמה, און אַנדערע. אפילו רבי יצחק לוריא איז אַ קורצע צייט זיינער אַ תלמיד. עס פעלן ניט אויך קיין אַנדערע. אָבער אויך פֿון ווייטע לענדער ציט מען קיין צפת כדי צו הערן לעבעדיגע קבלה פֿון רבי משה קאָרדאָוירע'ס מויל. זיין ספר „פרדס“ מאַכט אים באַרימט. צוערשט איז דער דאָזיגער ספר אָנגעקומען קיין ווענע-ציע. פֿון דאָרט ווערט ער באַקאַנט אין פּוילן. און אַ גאַנצע עמיר-גראַציע גייט אָן פֿון אירן אַלמדים, מופלגים, חקרנים און מקובלים, וואָס עמיגרירן פֿון פּוילן קיין צפת פֿון רבי משה'ס נאָמען וועגן.

און די מענשן וואָס אַרום אים האָבן אין אַ הייליגער אַטמאָספֿערע געלעבט. וואָרים שטיל און באַשיידן און אין גרויס דחקות האָט דער גרויסער רבי משה געלעבט. אַ דיין איז ער געווען אין

צפת. און ווען אָדער וואו האָט דען אַ דיין געוואוסט פון רחבות? אָבער זיצנדיג „על התורה ועל העבודה“ גייט עס אים אויך נישט אין עשירות. דערצו, וואָס דאָס פאָלק האָט פארלאנגט פון אים, איז ער רייך גענוג. תורה ווערט פון אים פארלאנגט — און דאָס פארמאָגט ער בשפע. מיט עהרפּורכט קומט מען אויף אים. מען פארגעטערט אים — פאר זיין פרייער ביגקייט אין תורה וואָס ער פארמאָגט. און ער האָט ליב געהאט ס'פאָלק, געוואָלט עס דערהויבן ביז צו אזא מדרגה, אז נישט בלויז זאָל עס גלייבן אין גאָט, נאָר קענען זאָל עס אים באַגרייפן. תופס זיין. ער פראוועט נישט קיין פרישות, האָלט זיך נישט אָפגעזונדערט פון דער וועלט. פארקערט, ער אינטערעסירט זיך „מיט'ן ישוב“ פון דער וועלט. מיט אידישע באַדערפנישן. ער לעבט מיט'ן פאָלק, מישט זיך מיט מענשן. נאָר רואיג איז ער. און געלאָסן איז ער — ווייל הייליג איז ער!

וואָרים פון זיך און פון אנדערע פאָדערט ער: שטענדיג אין זינען האָבן תורה-זאכן און קדושה-זאכן. דאָס האַרץ דאַרף שטענדיג ריין ריין זיין — גרייט זיין צו זיין דער משכן פאר דער שכינה. קיינמאָל נישט זיין אין כעס. קיינמאָל נישט רעדן קיין ביזן אויף קיין מענשן. קיינעם נישט שילטן. און קומט דיר אַ מענש אין מויל אַריין — בענש אים. נישט שווערן, אפילו אויף אַן אמת. קיין ליגן נישט זאָגן. אויסגעמישט זיין מיט מענשן. אפילו מיט אזוינע, וואָס זענען עובר אויף דער תורה, זיך באַניין מיט רואיגקייט. צובינדן צו זיך, אָדער צוגעבונדן זיין צו אַ חבר, און רעדן מיט אים וועגן גאָט דינען. און אלע ערבישבת זיך מתורה זיין פאר אים אויף אלץ, וואָס מ'האָט די פארגאנגענע וואָך אָפגעטאָן. זיין אומגאנגס-שפראך מיט חברים איז געווען לשון-קודש, תמיד. מיט אנדערע תלמידים חכמים, מיט זייטיגע, האָט ער גערעדט לשון-קודש נאָר שבתים און ימים טובים. און אז מ'גייט אים איבער צונויפצושטעלן כללים פון צוזאמענלעבן פאר א „חברה מקובלים“, וואָס רבי שלמה אלקביץ איז דאָרט דער אָנפירער, שטעלט ער דארט אריין פאָלגענדע צוויי פונקטן: „אלע מיטגלידער פון דער חברה זענען מחויב צו רעדן

צווישן זיך נאָר לשון-קורש. און, צווייטנס, בשעת'ן עסן זאָל מען דעם געדאַנק קאָנצענטרירן אויף געטליכע ענינים, כדי דאָס עסן זאָל קאנען פאַררעכנט זיין ווי א קרבן און דאָס טרינקען — ווי די נסכים אויף דעם מזבח."

אָבער ניט זיין פרומע הנהגה האָט אים באַרימט און אומד שמערבלאַך געמאַכט, נאָר די תורה, זיין שיטה אין קבלה. אין וואָס איז זי באַשטאַנען?

אויך ער, ווי פיל פאַר אים און פיל נאָך אים, זענען געשטאַנען פאַר דער אַלטער באַקאַנטער פראַגע: ווי אזוי איז דאָס געשען, אז א ריין-גייסטיגער, אַלגוטער, אַבסאָלוט-איינער און אומפאַרענדערליכער גאט, זאל שאַפן א וועלט א גשמיות'דיגע, א פערלערהאפטיגע, אזוי פיל שלעכטס אין איר, אזוי פיל פאַרשידנאַר-טיגקייט און פאַרענדערליכקייט? און ווי אזוי קאָן די ענדליכע וועלט אַרויסקומען פונ'ם אומענלאַכן גאָט? און ער ענטפערט:

שוין אינ'ם שטעלן די דאָזיגע פראַגן, שמעקט א טעות. שוין דאָס פאַרשטעלן זיך די געטליכקייט אויף איין זייט און די וועלט (אָדער וועלטן) אויף דער אנדערער זייט, אָדער קוקן אויף „גאט" און „וועלט", ווי אויף צוויי באַזונדערע זאַכן, איז א דענק-פעלע.

ווארים גאט און וועלט, אָדער גאט און די בריאה איז איינס. ניטאָ קיין שום מחיצה צווישן גאט און וועלט, צווישן דעם שאַפער און געשאַפענעם. דאָס גייסטיגע איז פאַרקניפט מיט'ן גשמיות'דיגן און דאָס גשמיות'דיגע מיט'ן גייסטיגן. דאָס געשאַפענע איז א נייע ערשיינונג בלויז פאַר'ן געשאַפענעם, אָבער ניט פאַר'ן שאַפער. ווארים פון אלע אייביגקייטן אָן, אָן אויפער און אָן פאַרענדער-ליכקייט, האט ער געדענקט די שאַפונגען. און דאס געטליכע דענקען זיי, באַטייט זייער עקזיסטענץ. דאָס געטליכע דענקען איז דער סוד פון אלעמענס חיות און אלעמענס קיום. ניטאָ קיין עקזיסטענץ אויסער אים און ניט אָן אים. ער איז אין אלעס און אויסער אלעס. אָבער קיינס איז ניט אויסער אים. גאט איז דאס אָרט פון דער וועלט, אָבער אליין האָט ער קיין אָרט ניט. ער איז אין אַלץ, אַלץ איז פון אים און ניטאָ קיינס, וואָס זאָל זיין

ליידיג פון אים. אלץ, וואָס עקזיסטירט, נעמט זיך פון אים. ער שליסט אלץ איין אין זיין וועזן; ער שליסט זיי איין — און זיי זענען איינס מיט אים. גענויער אויסגעדריקט: אלע קומען מיר ארויס פון אים און מיט זיין לעבן, לעבן מיר. דער קיום פון אלע עקזיסטירנדיגע, איז ער. און אויב מיר נערן זיך מיט עקזיסטענצן נידעריגע, ווי פלאנצן אָדער באַשעפענישן, הייסט עס כלל ניט, אַז מיר נערן זיך מיט עפעס אַזוינס, וואָס איז אויסער אים. וואָרים ער און אַלץ איז איינס. און קיין זאך, אָדער עקזיסטענץ, איז ניט אָפגעשיידט פון אים. אלץ איז באַהעפט מיט אים, ענטהאַלטן אין אים און עקזיסטירט אין אים. מיט אים. דאָרום איז ניט צו טיילן די אלגעמיינע עקזיסטענץ אויף ענדליכן און אומענדליכן. וואָרים דאָס ענדליכע האָט ניט זיין עקזיסטענץ אָפגעשיידט פונ'ם אומ' ענדליכן. — ווייל נאָר אין אים עקזיסטירט עס. און געדענקען דאָרף מען, אַז אויך די פילערלייקייט איז ענטהאַלטן אָדער עקזיסטירט נאָר אין דער אַבסאָלוטער איינהייט, און האָט ניט קיין עקזיסטענץ אויסער אים. און דאָס פאַרענדערליכע האָט עקזיסטענץ בלויז אינ'ם אייביג אומפאַרענדערליכן. אָבער ניט פ א ר זיך. און דערצו: אלע וועלטן, די אויבערשטע און די אונטערשטע, זענען איינס. אלץ איז ווי א לייטער און די גאנצע בריאה, פון דער העכ' סטער פון אלע וועלטן (אצילות) ביז דער נידעריגסטער פון אלע (עשיה), אָדער אלע ספערן (ספירות) פון דער אויבערשטער (כתר) ביז דער אונטערשטער (מלכות). זענען בלויז טרעפלאך אויף דער לייטער. און נאָר אלץ צוזאַמענגענומען שאַפט אַ גאנץ בילד.

„נאָר אויף דעם דרך לָאָזט זיך באַגרייפן דער גרויסער סוד פון גאט מיט דער בריאה. ווער עס האָט זוכה געווען דאָס משיג צו זיין פולשטענדיג, טאָר עס פון זיין מויל ניט אַרויסבריינגען...”

אין יאר 1570 איז רבי משה קארדאוורע געשטאָרבן. אין צפת און אין דער ווייטער וועלט אַרום איז געווען אַ גרויסער טרויער. זיינע גרויסע רביים און תלמידים האָבן זיך ניט געקאָנט טרייסטן. זיין רבי, ר' יוסף קאָר, האָט געזאָגט: „דעם ארון־קודש האָט

מען גענומען אין קבר אַראָפּצולאָזן. און זיין תלמיד ר' יצחק
 לוריא האָט דערציילט, אז ער האָט אַליין געזען ווי צוויי פּייער-
 זיילן האָבן דעם ארון באַגלייט. און געזאָגט האָט ער אויף אים
 דאָס באַקאַנטע וואָרט:

„משה איז אמת און זיין תורה איז אמת!...“

רבי יצחק לוריא (דער „אר"י הקדוש")

דער אר"י, אָדער „אר"י הקדוש", ווי ער ווערט גערופן, איז דער גרויסער ווירטואָז פון דער קבלה. איר עלוי און איר גרויסער מאַגיקער. אין אים, אין זיינע לערן, דערגרייכט זי דעם העכסטן פונקט פון איר בליאונג אין 16טן יאָרהונדערט. ניט בלויז אַ הייליגער למוד איז זי פאַר אים, ווי געוויינלעכע תורה, וואָס דורך לערנען זי קאָן מען דערגרייכן אַ געוויסע מדרגה אין די הימלשע וועלטן, נאָר אויך אַ „מאגיש" מיטל איז זי פאַר אים, דורך וועלכן מ'קאָן דערגרייכן פראקטישע רעזולטאַטן אויך אויף דער וועלט. דורך איר קאָן מען ווירקן אויף מלאכים און שרפים, און אפילו אויפ'ן רבנו של עולם אליין, און זיי צווינגען, אז זיי זאלן באַפרידיגן געוויסע ערדישע באַדערפענישן. ניטאָ פאַר אים קיין שטערונגען און ניטאָ קיין גרעניצן. ניט אין דער צייט, ניט אין אָרט — ווייל ער שטייט איבער זיי.

און זיין שטייגער קבלה, אַלס פראקטיש מיטל צו פראקטישע צוועקן, ווי פאַר'ן פרט אזוי פאַר'ן כלל, איז איבערגעגאַנגען, דורכ'ן בעל"שם, צו די שפעטערע מקובלים און צדיקים, ביז אין אונזער יאָרהונדערט אריין.

יצחק בן שלמה אשכנזי איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1534 אין ירושלים, באַ אַן אשכנזישער משפחה. יונג איז ער געבליבן אַ יתום און זיין מוטער וואַנדערט אויס מיט אים קיין מצרים, וואו ער ווערט ערצויגן באַ אַ רייכן פעטער זייענעם. ער לערנט באַ די גרעסטע לומדים און ווערט אָנגעזען און געאַכטעט אין זיין גאנצער סביבה. צו פופצן יאָר האָט ער חתונה מיט זיין פעטער'ס טאָכטער, און ווערט זעלבסטשטענדיג אין דעם וויילן זיינע למודים. ניט ער זיך אָפּ מער מיט מוסריספרים, ווי מיט תלמוד לערנען. אַרבעט אויף זיין פאַרפולקאָמען זיך. אזוי גייט אים אַוועק אַ יאָר נאָך אַ יאָר. אין יאָר 1558 ערשיינט אין איטאַליע דער זחר אין צוויי דרוקן

מיט אמאל: אין מאנטוא און אין קרעמאנא. און נאך אינ'ם זעלבן יאָר קומט דעם אר"י א זחר צוהאַנט. צוויי-און-צוואַנציג יאָר איז ער אלט. דער זחר האָט אויף אים א קאָלאָסאַלע ווירקונג. און ער פועל'ט באַ זיך, פון דעם טאָג אָן, אינגאנצן זיך איבערגעבן דער קבלה. און דוקא אויפ'ן אשכנזישן שטייגער: מיט תעניתים, סגופים, התבודדות (פאסטן, פייניגונגען, אָפגעזונדערטקייט). באַזעצט ער זיך אין א חורבה ביים ברעג פון טייך נילוס, וואו ער לעבט גאנצע זיבן יאָר און האָרעוועט אופ'ין זחר. גאנצע טעג און אמאל אפילו וואָכן זיצט ער אָפ אויף איין זאץ זחר, ביז וואַנען ער איז אים תופס ווי געעריג. נאָר אויף שבת קומט ער אַהיים, צו דער פאַמיליע. און נאָך זיבן יאָר קומט ער אַרויס פון זיין אָפגעזונדערטקייט גאָר אַן אַנדער מענש, פון גאָר אַן אַנדערער וועלט. אליהו רערט מיט אים, און לערנט מיט אים טאָג-אין-טאָג. ער זעט זיך אָפט מיט אלע הייליגע, לאַנג שוין געשטאַרבענע תנאים, און זעאונגען זעט ער, צו וועלכע ניט אלע זענען זוכה ...

און אז ער באַקענט זיך מיט דער קבלה פון די צפת'ער מקובלים, מיט דער תורה פון רבי משה קאָרדאָווירע און אַנדערע; אז ער דערהערט פון דער גאנצער הייליגער כנופיה אין צפת, קאָן ער שוין מער אין מצרים ניט בלייבן. און אין 1569 קערט ער זיך אום צוריק קיין ארץ-ישראל און באַזעצט זיך אין צפת. זיצט אפילו צווישן די תלמידים פון רבי משה קאָרדאָווירע. אָבער די שפאַ-נישע אירישע סביבה מאַכט פון אים קיין וועזן ניט. די שפאַנישע מקובלים, נאָרמאַלע און רואיגע, האַלטן בכלל ניט פון דעם אשכנזישן שטייגער אין קבלה. אָבער אַ חשוב'ער חבר איז ער. עס געפינען זיך פאר אים אפילו אָנהענגער אויך. און אפילו תלמידים צווייערליי: פשוט'ע און געהויבענע. מיט די ערשטע לערנט ער די עלעמענטאַרע יסודות פון קבלה. די אָנהויבן. דאָס אויבנאויפיגע, אָדער דעם נגלה פונ'ם נסתר. און מיט די לעצטע לערנט ער די סודות פון דער תורה, די סודות פון דער וועלט און דעם גרויסן סוד פונ'ם מענש'נס תכלית אויף דער וועלט. און אויך דעם ענין פון "צורפים", פון שמות-פאַרבינדונגען, אַנטדעקט ער פאַר זיי — ווי אזוי אַרויס-

רופן נשמות פון צדיקים פון ג'ערן א. ד. גל. דער חשוב'סטער פון זיינע תלמידים איז געווען רבי חיים וויטאל, פון קאלאבריא. א מענש מיט א געוואלדיגער איינבילדונגס-קראפט, מיט זייער א פארביגער פאנטאזיע און א גרויסער חלומות-טראדיציע. ניט גער ווען די הייליגע פערזאן, ניט די הייליגע זאך, וואס ער זאל ניט האבן געזען אין חלום. און ניט געווען דאס פראבלעם אדער דער צווייפל, צי דאס רעטעניש, וואס ער זאל ניט אין חלום האבן גער הערט א באשייד דערויף. און אלע זיינע חלומות האט ער גענוי פארשריבן. און יעדער פארשריבענער חלום זיינער איז פאר אים און פאר זיינע אנהענגער געווען „תורת־משה“. זיין רבי, רבי יצחק לוריא, האט אויף אים ערות געזאגט, אז ער איז ריין פון אדם הראשון'ס חטא... אז נאך ער — רבי חיים וויטאל — איז דער איינער און איינציגער, וואס איז גענוי תופס זיין תורה און קען זי ארויפברענגען אויף פאפיר. מיט זיינע תלמידים, דערהויפט אבער מיט רבי חיים וויטאל, באזוכט דער אר"י רבי שמעון בן יוחאי'ס קבר און די קברים פון אנדערע הייליגע תנאים — לויט ווי אליהו הנביא פלעגט אים אָנווייזן.

אינגיכן, נאָכ'ן טויט פון רבי משה קארדאווירע (1570) וואקסן און מערן זיך דעם אר"י'ס אנהענגער. דערהויפט צווישן די אשכנזים, פון וואנען דער אר"י האט געשטאמט. און כדי צוצוציען די ספרדים אויך (וועלכע זענען אויך איצט טריי געבליבן רבי משה קארדאווירע און זיין תורה), איז צוהילף געקומען א קלאנג, וואס דעם אר"י'ס תלמידים האבן פארשפרייט. נעמלאך:

„דעם טאָג, וואָס רבי משה קארדאווירע איז נפטר געוואָרן, זענען זיינע תלמידים אריינגעקומען אים מבקר־חולָה זיין. האָט רבי משה צו זיי אזוי געזאָגט: זייט וויסן, רבותי, אז אַ מאָן וועט אויפ־שטיין נאָך מיר, וואָס וועט אייך עפענען די אויגן אין קבלָה. איז הגם איר וועט פארשטיין, אז ער איז מחולק מיט מיר, איז עס פונדעסטוועגן ניט אמת. וואָרים אַלץ איז איינס. נאָר אין מיין צייט זענען די רערן פון דער קדושה פארשטאָפט געווען, האָב איך געשריבן מיינע ווערטער מיט גרויס פארשטעלטקייט, אין דער

בחינה פון ספירות; אָבער נאָך מיין טויט וועלן די רערן מער אַנטפלעקט ווערן און יענער מענש וועט ערקלערן זיינע ווערטער אין דער בחינה פון פרצוף... דערום זאָג איך אייך אָן, אז איר זאלט ניט זיין מחולק מיט אים"...

האָבן מענשן געגלויבט דערין און געגאנגען לערנען קבלה פון רבי יצחק לוריא. איז זיין אָנהענגערשאפט געוואקסן. אָבער פון צווישן אלע האָט ער געהאַט צען באַזונדערע אָפגעקליבענע חברים, נאָר הייליגע, "בחיר", און מיט זיי פלעגט ער באַזונדער פארברענען גען. אויספלוגן פלעגט ער מאַכן מיט זיי אין פעלדער, אין מדברות און אויפ'ן וואסער און גאר אָפט אויף די הייליגע קברים פון צדיקים. דערהויפּט, נאַטירליך, אויפ'ן קבר פון רבי שמעון בן יוחאי און רבי אליעזר זיין זון. דאָן און דאָרט פלעגט ער זיי מגלה זיין גרויסע סודות פון גאָט און וועלט און דער גאולה, וואָס ליגט אייגענטלעך אין אונזערע הענט. איז געווען אַמאָל אַ פרייטאָג פאַרנאַכט, פאַר קבלת־שבת, איז דער אר"י, אַ שבת־דיגע, אַרויסגעקומען מיט זיינע תלמידים אויסן שטאָט, כדי דאָרט מקבל־שבת זיין. און זינד גענדיג אַזוי די שבת־דיגע נגונים, האָט ער פלוצלינג אַ זאָג געטאָן: חברים! ווילט איר, מיר זאלן ביז פארנאַכט גרייכן קיין ירושלים און דארט שבת האַלטן (פון צפת קיין ירושלים איז אַ מהלך פון 25 מיל)? האָבן עטליכע געענטפערט: "מסכים!" אָבער אַנדערע פון זיי האבן געענטפערט: "מיר וועלן דאָס פריער אָנזאָגן אונזערע פרויען". קוים האָבן די לעצטע ארויסגעבראַכט פון מויל די דאזיגע ווערטער, איז דער אר"י אַ פארציטערטער געווארן, האָט אָנגעהויבן ברעכן די הענט און האָט אויסגעשריען: "ווי צו אונז, מיר זענען נאָך אלץ ניט ווערט אויסגעלייזט צו ווערן. וואָלט איר אָבער אלע, פה אחד, געענטפערט: "מסכים! מיר גייען און מיט'ן גרעסטן פאַרגעניגן!" — באַלד וואָלטן אלע אידן געווען אויסגעלייזט גע-וואָרן. גראָד איצט איז געווען דער גינסטיגער מאָמענט פאַר דער גאולה. נאָר ווייל איר האָט ניט געוואָלט — איז דער גלות — ווי צו אונז! — ווידער אַריינגעטראַטן אין קראַפט"... און אַמאָל גיט ער דייטליכע אָנצוהערעניש, אז ער אליין איז משיח בן יוסף.

דאָס איז דער, וואָס דארף אַרעפֿקומען און מתקן זיין די וועלט — זי אָפֿרײַניגן פֿון אלע טומאות, אויסרעַטן אלע קליפות, כדי זי זאָל ווערט זיין, אז ס'זאָל קומען דער אמת'ער משיח, נעמליך: משיח בן דוד.

און אויך ווייטער איז ער פון דער וועלט אָפֿגעזונדערט. אין מקורבים — איבערקלייבעריש. מיט סודות אַנטפלעקן — פֿאַרזיכ־טיג. און גראד טאַקע אָט די צוריקגעהאַלטנקייט שאַפט די באַציר אונג צו אים, ווי צו אַ הייליגן. דער ברייטער עולם הויבט אָן פֿאַר אים מורא צו האָבן, הויבט אָן אים צו פֿאַרגעטערן. נאָר אַמאָל האָט מען באַ אים געפֿרעגט: פֿאַרוואָס ער איז אזוי קאַרג אין טיילן זיך מיט זיינע קענטנישן מיט אַנדערע? האָט ער געענטפֿערט: „קוים הויב איך אָן מַגְלָה צו זיין א סוד פון דער תורה, קומט אָן אויף מיר אַזאַ שפּע פון חכמה, ווי א טייך וואָלט מיך פֿאַרפֿלייצט. און איך מוז דאָן זוכן אַ מעגליכקייט, ווי צו עפֿענען אַ קליין רערל בלויז און זאָל אייך מַגְלָה זיין בלויז טראָפֿנווייז פֿונ'ם גאַנצן קוואַל, כדי איר זאָלט עס קאָנען תופֿס זיין, און ניט נעבן אייך צופֿיל, וואָס קאָן אייך שערדיגן, ווי אַ קינד, וואָס וואָלט דערשטיקט געוואָרן, ווען מ'גיסט אים אַריין צופֿיל מילך אין מויל אַריין“...

צו אַכט און דרייסיג יאָר איז ער (1572) געשטאַרבן. אָבער ערשט איצט לעבט זיין תורה אויף. וואָס ער האָט צייט לעבן באַ-האַלטן, דאָס האָבן זיינע תלמידים אויסגעזאָגט. וואָס אים איז שווער געווען אַרויסצוברענגען פון מויל, דאָס האָבן זיינע תלמידים, מיט רבי חיים וויטאַל בראש, פֿריי און פֿראַנק פֿאַפֿלאַריזירט. ערשט איצט האָבן דעם אר"י'ס תלמידים אָנגעהויבן פֿאַררופן צו זיך אויך די מקובלים פון רבי משה קאַרדאַווירע'ס ריכטונג. מ'האַט די מענשן באוויזן, אז רבי משה אַליין האָט איינגעזען, אז דער אר"י איז נאָענטער צו אמת'ן קוואַל, ווי ער איז געווען. און איינגע-זען האָט ער דאָס, נאטירליך, אין חלום פון רבי חיים וויטאַל. דער חלום איז, ווי דער „בעל־החלומות“ גיט אים איבער, דער:

„ראש חודש חשוון, דריי חדשים נאָכ'ן רבי'נס טויט, האָב איך אין חלום געזען רבי משה קאַרדאַווירע ביים שוועל פון דער

צפת'ער חברה תלמיד-יחכמים. האָב איך אים באַשוואוירן, ער זאָל מיר זאָגן דעם אמת: אויף וואָס פאַר אַן אופן לערנט מען קבלה אין דער וועלט פון נשמות, ווי ער, אָדער ווי מיין רבי? האָט ער צו מיר געזאגט: ביידע וועגן זענען אמת. נאָר מיין שטייגער איז לויט'ן פשט, פאַר אַנפאַנגער, און דיין רבי'נס שטייגער אין אינער-ליכער, קערנדיגער. אפילו איך לערן איצט אויך אויבן נאָר אויף דיין רבי'נס שטייגער"...

דאָרף מען נאָך אַ גרעסערע ראיה, אַז דעם אר"ם שיטה איז די ריכטיגסטע? געוויס איז זיין שיטה די ריכטיגע, וואָרים ער איז אויך דער מאַן דער ריכטיגער. און שבחים אויף שבחים, נסים אויף נסים, וואונדער איבער וואונדער זענען געשפונען געוואָרן אַרום אים. און דער עולם האָט געגלויבט. ער האָט געמאכט גלויבן — ווייל ס'איז שוין די העכסטע צייט געווען משיח'ן אַראָפּ צוברענגען. עס איז שוין מער קיין כחות ניט געווען די צרות אַריבערצוטראָגן. און דעם אר"ם תלמידים זענען אַרומגעפאָרן איבער דער וועלט צו פארשפרייטן דעם רבינ'ס תורה מיט'ן כח פונ'ם רבי'נס שבחים. און פון די אלע כתב-יד'ן, וואו רבי חיים וויטאַל האָט געהאַט פאַרשריבן דעם אר"ם תורה, זענען אַרויס-געקומען גרויסע ספרים. דער „עץ-חיים" (טעאָריע פון קבלה), „פרי עץ-חיים" (כוונות פון תפילה א. ד. גל.), „סדר הגלגולים" — וואָס איז געווען דער הויפט-זייל פון זיין גאנצער מיסטישער וועלט-אויפפאַסונג, און דער איינציגער מיטל, דורך וועלכן די וועלט קאָן געלייטערט ווערן און דערגרייכן איר ציל: אויסגעלייזט צו ווערן; משיח'ן אַראָפּצוברענגען.

אָבער ווי האָט ער זיך די וועלט פארגעשטעלט? וואָס האָט ער פאַרלאנגט פון דער וועלט? און ווי אזוי קאָן די וועלט דער-גרייכן איר תכלית? וואָס האָט ער געלערנט אין דעם פרט? צווייערליי איז זיין תורה געווען. טעאָרעטיש און פראקטיש. די טעאָריע לערנט: איידער גאָט האָט באַשאַפן די וועלט, האָט דער אומענדליכער (אין סוף) אויסגעפילט מיט זיך דעם גאנצן, אומענדליכן חלל. און אז עס איז באַשלאָסן געווארן צו שאַפן אַ

וועלט, כדי זיינע (דעם אין סופ'ס) אקטיווע איינגשאפטן זאלן, אָפּגעשיידט פון אים, קאָנען באַווייזן און אַרויסאַנטוויקלען זייער פּולקאַמענקייט, האָט מען געדאַרפט מאַכן פּלאַץ פאַר דער נייער בריאה. וואָס זשע טוט גאָט? האָט ער זיך צונויפגעצויגען, איינגע- שריינקט (מצמצם געווען). פון דער זעלבסט-איינשריינקונג אין אַרויסגעקומען אָן אומענדלאַך ליכט. און אז דאָס אומענדלאַכע ליכט האָט זיך אויך איינגעשריינקט, אָדער קאָנצענטרירט, איז אין צענטער אַרויסגעקומען אַ לידיגער שטח, אַרומגערינגעלט מיט צען קרייזן (אָדער „כלים", אָדער „ספירות"). דורך זיי האָט די אומענדלאַכע צאָל רעאַליטעטן, וואָס אין עצם בילדן זיי אַן אַבסאָלוטע איינהייט, געקאָנט אַרויסקומען אין זייער גאַנצער פאַרשידנאַרטיקייט — וואָס רים דאָס ענדלאַכע האָט ניט קיין באַזונדערע עקזיסטענץ אויסער דעם אומענדלאַכן. אָבער אויך דער צענטער בלייבט ניט אינגאַנצן לידיג פונ'ם אומענדלאַכן ליכט. וואָרים ווי אַ דין ליכט-דערל (צינור) ציהט דאָס אומענדלאַכע ליכט דורך אַלע קרייזן (אָדער כלים אָדער ספירות), און דרינגט אַריין אין צענטער. די ערשטע דריי קרייזן, ווייל זיי זענען נענטער צום אומענדלאַכן און דער עצם מהות זיי- ערער איז ריינער, ווי דער עצם מהות פון די איבעריגע קרייזן, זענען געווען בכח אויסצוהאַלטן דאָס אומענדלאַכע ליכט, אָבער די אי- בעריגע קרייזן (כלים אָדער ספירות) זענען נישט געווען בכח דאָס אומענדלאַכע ליכט אויסצוהאַלטן, זענען זיי צעבראָכן געוואָרן. אז שוואַך, אז צעבראָכן, „שברי-כלים", האָט מען זיי געמוזט דערוויי- טערן פונ'ם ליכט-קוואַל. מחמת דעם, האָט מען אַלע „ספירות" (אָדער קרייזן, אָדער כלים) געמוזט אינגאַנצן איבערשאַפן. אָנשטאָט זיי זענען געשאַפן געוואָרן קרייזן-געזיכטער (פרצופים), און אזוי, אז אַלע פרצופים, אינאיינעם גענומען, בילדן ווי איין משפּחה: פאַראַן אַקטיווע, מענשאַלעכע פרצופים, אין דער בחינה פון פאָטער (אַבאָ) און פאַראַן פאַסיווע, ווייבלעכע פרצופים, אין דער בחינה פון מוטער (אמא). פאַראַן פרצופים זיין און פאַראַן פרצופים טעכטער. יעדער מין פרצוף מיט זיין באַזונדערע נשמה. אַלע נשמות זענען באַ- שאַפן געוואָרן אינאיינעם מיט'ן באַשאַפן די פאַרשידענע אברים

פון אדם הראשון. דערום איז פאראן א מח־נשמה, אן אויג־נשמה, א האנט נשמה א. ד. גל. יעדע נשמה איז א פונק פון אדמ'ען. אלע גוטע, דורך און דורך גוטע. אזוי איז געווען ביז'ן חטא פון אדמ'ען. אבער אז אדם האט געזינדיגט, איז געקומען א צעמישונג צווישן דעם אומענדלאכן ליכט — דעם קוואל פון אבסאָלוטן גוטס, און צווישן די שברי־כלים — דעם קוואל פון אבסאָלוטן שלעכטס. איז עס דאָ דרום געקומען דערצו, אז אין הייליגע נשמות געפינען זיך פונקען פון שלעכטס, פון טומאה, און אין שלעכטע, נשמות, געפינען זיך פונקען פון קדושה. און ווי לאנג עס בלייבט אזוי אלץ אויסגע־מישט, איז די וועלט פארקנעכטעט און משיח קאן ניט קומען. וואָרים משיח קאן קומען ערשט דעמאָלט, ווען דאָס טמא וועט לחלוטין אָפגעשניידט זיין פון דער קדושה. און די נשמות וועלן דורך און דורך געלייטערט זיין. און כל־זמן דאָס געשייט ניט, די לייטערונג קומט ניט, ליידיט די נשמה — ווייל זי שטעט געלייטערט צו ווערן, אָפּקומען פֿאַר איר חלק אדמ'ס זינד און באַקומען אַ תּיקון. איז כּדי דאָס אָפּקומעניש גיבער אָפּצוקומען, ווערט די נשמה מגולגל אין פאַרשידענע שלעכטע מענשן, אפילו אין חיות און בהמות. און אַמאָל ווערט אַן אומגעלייטערטע נשמה מגולגל אין אַ גע־לייטערטן מענשן כדי דורך אים געלייטערט צו ווערן. און אַמאָל ווערט אַ ריינע נשמה מגולגל אין אַן אויסגעלייטערטן מענשן, כדי צו העלפן דער שוואַכער נשמה, וואָס אין אים, זיך צו לייטערן. און צייטנווייז ווערט אַ מענטש „מעוברת“ (דאָס איז דער קבלה־טערמין) מיט דריי און פיר נשמות מיט איין מאָל — ווייל אלע ווילן זיך לייטערן דורך אים. די אידן געפינען זיך אין גלות, כדי מתקן צו זיין די נשמות פון אנדערע פעלקער. פון יעדן אידן ווערט דאָרום פאַרלאַנגט, ער זאָל איינזען, אז ער איז מחויב צו שטרעבן צום איינציגן ציל — מתקן צו זיין די וועלט, די נשמות פון גאָר דער וועלט.

דורך וועלכע מיטלען? דורך תעניתים, דורך פייניגן־זיך, דורך אָפּצערן־זיך, דורך „ברעכן די תאוות“, ניט דערשלאָפּן, ניט דער־עסן, פלייש און וויין די גאנצע וואָך ניט געניסן; דורך וויינען,

דורך טראָגן אַש אויס'ן קאַפּ און זיך פילן אין שטענדיקער אבילות. און ת ש ו ב ה טאָן. שטענדיג תשובה טאָן. אויף עברות, וואָס מען האָט עובר געווען; דורך התבודדות (אַפזונדערונג), על כל פנים איין טאָג אין חודש, כדי זיך צו פאַרבינדן מיט גאָט. דערצו טבילה לויט געוויסע באַשטימונגען און דורך תפילה לויט באַשטימטע כוונות און באַשטימטן נוסח. אָט די דאָזיגע כוונות פונ'ם אר"י און זיינע נוסחאות בילדן כמעט אַ נייעם נוסח פון דאוונען און אַ נייעם „שלחן-ערוך" פון אר"י.

און דערצו מוז מען זייער און זייער אָפּגעהיט זיין און מקיים זיין אלע דינים פון תלמוד. וואָרים פאַר עובר-זיין אויפ'ן קלענסטן דין, איז די שטראָף אין לשער. איינער, למשל, איז וויפיל יאָר שוין נאָכ'ן טויט אלץ נאָך אָפּגעקומען דערפאַר, וואָס שבת איז אים אַמאָל אריינגעפאלן אביסל זאָמד אין פאַנטאָפּל אַרײַן, און ניט וויסנדיג דערפון איז ער דערמיט אַרויס אין גאס אַרײַן. און אַן אַנדערע "האָט זיך כמה וכמה יאָרן ניט געקאָנט אויסצאָלן דערפאַר, וואָס פון גרויס כונה אין דאוונען האָט ער גאָר פאַרגעסן, אז ער האָט תפילין אויף זיך... א. ד. גל.

און דאָס אלץ צוזאַמענגענומען בילדעט דעם קאָמפלעקס פראַקטישע מיטלען, דורך וועלכע מ'זאָל די אייגענע נשמה מתקן זיין, די נשמות פון אַנדערע און די נשמות פון דער וועלט, כדי אַראָפּצובריינגען משיח'ן און די וועלט זאָל באַקומען אַ גאולה שלמה.

* * *

גאָנץ ווייניג היסטאָרישע פערזענלעכקייטן זענען פאַראַן באַ אונז, וואָס אויסער דער, אַזוי צו זאָגן, ה י ס ט אָ ר י ש ע ר געשיכטע זייערער, פאַרמאָגן זיי אויך נאָך אַ געשיכטע, אַן א י - ב ע ר "היסטאָרישע. אַ געשיכטע, פאַרפאַסט פונ'ם גרויסן קיסטלער אַנאָנים — דעם פאָלק.

און ווי די נאָטור איז רייך און פילפאַכיק און פרייגיביג אירע שילדערונגען, אַזוי רייך, אַזוי פילפאַכיק און אַזוי פרייגיביג איז אויך די שילדערונג פון פאָלק, וואו עס פאַרהערלאַכט, באַצירט און באַפּוצט זיין אויסדערווילטן.

און אייפערזיכטיג איז דער דאָזיגער גרויסער אַנאָנים. אויף קיין איינציגן טריט לאָזט ער ניט איבער זיין ליבן אָן זיין השגחה. אַ שטיק איידער ער ווערט געבוירן, האָט ער שוין אַן אויג אויף אים, און אַ שטיק נאָך זיין טויט קוקט ער אים נאָך.

פון גאָרניט ביז גאָרניט, פון ניט-זיין ביז ניט-ווערן — אַ פּוֹלשטענדיגן שאַפֿט זיך דאָס פאָלק זיין הייליגן.

דער אר"י איז געווען איינער פון די דאָזיגע ווינציגע. און די לעגענדע דערציילט :

געווען אַ איד אין ארץ-ישראל, מיט'ן נאָמען רבי שלמה לוריא. אַ איד אַ ירא-שמים, אַן עהרלאַכער און זייער אַן אָפּגעהיטער. זיצט דיג אַמאָל איינער אַליין אין בית המדרש האָט זיך פאַר אים אַנט-פּלעקט אליהו הנביא און צו אים אַזוי געזאָגט :

— זאָלסט וויסן זיין, שלמה, אַז איך בין פון גאָט געשיקט צו דיר, דיר אָנצוואָגן די גרויסע בשורה, אַז דיין פרוי וועט געבוירן אַ זון, זאָלסט אים ט נאָמען געבן יצחק, און ער וועט אָנהויבן אַרויס-צוהעלפֿן אידן פון די קליפות, רחמנא לצלן, און וועט מתקן זיין כמה וכמה נשמות, וואָס געפינען זיך איצט אין פאַרשידענע גלגולים. ער וועט מנלה זיין סודות פוֹ דער תורה און אַ פירוש אויפ'ן „זהר" וועט ער שרייבן. אַ שם וועט ער האָבן אויף גאָר דער וועלט. דערום היט זיך און זיי פאָרויכטיג. זאָלסט דאָס קינד ניט מל-זיין, ביז וואָר נען איך וועל דערביי ניט זיין; איך וועל זיין סנדקי באַ דעם קינד.

אָפּגערעדט און נעלם געוואָרן.

דעם גאַנצן טאָג איז רבי שלמה נאָכדעם געזעסן אין בית המדרש און גאָט געבעטן און געוויינט מיט תחנונים, אַז דער אוי-בערשטער זאָל אים העלפֿן, ער זאָל זוכה זיין, אַז די גרויסע בשורה זאָל טאָקע מקוים ווערן. און זי א י ז מקוים געוואָרן. מיט ניין חרשים שפּעטער, נאָך דעם טאָג, האָט אים זיין פרוי אַ קינד גע-בוירן. באַם געבוירן ווערן איז דאָס חוין געוואָרן פול מיט ליכט. האָט דער פאָטער זיך זייער געפרייט מיט זיין זון. דעם אַכטן טאָג האָט דער פאָטער געבראַכט ס'קינד אין שול אַריין צום ברית, ווי

דער שטייגער איז. קוקט ער, דער פאטער, אויף אלע זייטן, זוכט אליהו'ן און זעט אים נישט. דער עולם פאדערט, מ'זאל שוין מל-זיין ס'קינד. דער פאטער איז אלץ מרחק. ווארט. דער עולם ווערט אומגע-דולדיג. ס'גייט אוועק א שעה, נאך א שעה, אליהו קומט נישט. מיינט רבי שלמה אז זיין זינדיקייט האט געבראכט דערצו, אז די גרויסע בשורה זאל קאן אים נישט מקוים ווערן. האט ער זיך פאנאנדערגע-וויינט. דערהערט וויינען, איז אליהו באלד אראפגעקומען, איז געווען סנדק, ס'קינד האט מען מל געווען און קיין מענטש פון די דערבייאגע האט אים נישט באמערקט. האט מען דעם קינד א נאמען געגעבן יצחק. באלד איז דאס קינד געזונט געווארן, אז ס'האט אויפגעהערט זיינן, האט מען אים אפגעגעבן לערנען, און צו אכט יאר איז ער שוין געווען א גרויסער גמרא-למדן, א חקן און א דיינקער.

און שפעטער אז ער האט אָנגעהויבן לערנען „זהר“ און אנדערע קבלה-ספרים, האט ער עס געטאן מיט אזויפיל תעניתים, מיט אזויפיל סגופים, אז עס האט אין הימל אָנגעמאכט א רעש. פלעגט מען אים אלע נאכט אָנזאָגן אין הלום א מיינונג וועגן זיין זהר-לערנען. אמאל — אז ער האט ריכטיג פארשטאנען, אמאל — אז ער האט נישט ריכטיג פארשטאנען, און אמאל — אז זיין אויפפאסונג איז ריכטיג, נאך עס שטימט נישט מיט דער כונה, וואס רבי שמעון בן יוחאי האט אריינגעלייגט אין די ווערטער... און אמאל ווידער האט מען אים געגעבן צו פארשטיין, אז אויב ער וויל ריכטיג באגרייפן א געוויסע שטעלע אין זהר, מוז ער נאך מער פאסטן, נאך מער זיך מסגף זיין... פלעגט ער אזוי טאן. ער האט עס געבראכט אזוי ווייט, אז נאכט און נאכט האט מען זיין נשמה ארויפגענומען אין הימל אריין און דאָרט געפרעגט בא איר, אין וועלכער ישיבה מען זאל זי אריינ-בריינגען: אין דער ישיבה פון רבי אליעזר הגדול, פון רבי עקיבא, צי פון רבי שמעון בן יוחאי. וואוהין זי האט פארלאנגט, אהין האט מען זי געבראכט, דאָרט האט מען איר איבערגעגעבן מוראדיגע סודות. צו מאַרגנס האט זי קיין זאך נישט פארגעסן. האט זיך אומ-געקערט אין גוף אריין, און די סודות איבערגעגעבן די תלמידים.

און א נאכט איז געווען, ווען די נשמה איז זיך געזעסן אין דער ישיבה פון רבי שמעון בן יוחאי און נחנה געווען פונ'ם שיין פון דער שכינה. פלוצלינג האָט אליהו הנביא זיך געווענדט צו אים מיט די ווערטער:

— וואָס האָסטו צו טאָן אין דעם טמא לאַנד מצרים (די מוטער האָט אים א יונגן אַהין געבראַכט)? גיי קיין צפת. דאָרט וועסטו זוכה-זיין קומען צו קבורה. און וויסן זאָלסטו, אז דיינע טעג זענען געציילטע. און רבי חיים וויטאל, וואָס זיצט אין דמשק, זאָלסטו זאָלבען פאַר א נביא נאָך דיר. א גרויסער מענטש איז ער און א פונק פון רבי עקיבא'ס נשמה לעבט אין אים. און א סך תורה האָט ער דיך געלערנט — דארפסטו אים באַצאָלן. וואָס ער וועט באַ די פרעגן זאָלסטו אים זאָגן. און וואָס דו וועסט הערן זאָלסטו אים איבערגעבן.

האָט ער געפאָלגט און איז אַהין געגאַנגען. דאָ איז ער דער-הויבן געוואָרן פיל מדרגות. דאָ האָט ער אָנגעהויבן צו פאַרשטיין די שפראַך פון די בויםער, פון עופות, פון פלאַם, פון מלאכים, פון בהמות, חיות, שקצים, רמשים און פונ'ם פרצוף פון א מענשן האָט ער דערקענט, וואָס פאַר א נשמה עס געפינט זיך אין אים, און אויב זי איז נאָר מגולגל געוואָרן אין אים — זייט ווי לאַנג, און וויפיל מאָל איז שוין די נשמה געווען אין גלגול און וואָס פאַר א תקון האָט זי נויטיג... און האָט מען אין הימל אויסגערופן עפעס וועגן אן ענין, האָט ער דאָס געהערט. אום יום-כפור האָט ער גע-וואוסט וועגן יעדן איינעם: ווער ס'וועט דערלעבן איבער א יאָר און ווער ס'וועט דאָס יאָר נישט אויסלעבן. א. ד. גל.

און איידער רבי חיים וויטאל איז אַראָפּגעקומען קיין צפת, אז ער איז נאָך געווען אין דמשק —

איז אלע נאכט האָט דער אר"י אַרויסגענומען פון אים די נשמה און האָט גערעדט מיט איר און געזאָגט צו איר: „חכם רבי חיים, פאַרוואָס קומסטו נישט צו מיר? דער גאַנצער צוועק פון מיין קומען אויף דער וועלט איז דאָך נאָר, כדי דיך צו לערנען

תורה". אינדערפרי האָט דאָס רבי חיים דערציילט צו זיינע תלמידים. און ער האָט צו זיי אזוי געזאָגט: „אן אשכנזישער חכם געפינט זיך אין צפת, און אַלע נאכט נעמט ער אַרויס פון מיר זיין נשמה און רעדט מיט איר. ער וויל, איך זאָל קומען צו אים און ער וועט מיט מיר לערנען תורה". אין די לעצטע ווערטער איז געלעגן אַ מין ביטול — ווייל רבי חיים האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ גרעסערן געלערנטן ווי דער אר"י האָט גע'שמו'ט. דערצו האָט דאָך רבי חיים געהאַלטן אין שרייבן אַ פירוש אויפן זהר. מאכט זיך אַ טאָג, רבי חיים קוקט אַריין אין זהר און פאַרשטייט ניט אַן אַרט; אויף מאָרגן — אַן אנדער שטעלע, און ער פאַרשטייט ווידער ניט. האָט ער פאַרשטאַנען, אז דאָס איז מן השמים, האָט ער זיך געזאָגט: „נא, איך וועל אַריבערפאַרן קיין צפת, אַריינגיין צום אשכנז'שן רב און זען צי ס'איז ריכטיג, וואָס מ'זאָגט וועגן אים, צי ניט". געקומען קיין צפת, איז ער נאָך דעמוועלכן טאָג אַריינגעקומען צום אר"י. דער אר"י האָט אים זייער פריינטלאַך אויפגענומען, האָט אים אָפּגעגעבן כבוד. האָט רבי חיים געפרעגט באַ אים די ערשטע שווערע שטעלע, האָט דער אר"י אים ערקלערט; די צווייטע שווערע שטעלע — האָט דער אר"י געעפנט פאַר אים אַלע טויערן פון ליכט, און וועגן דער דריטער שטעלע האָט דער אר"י אים געענטפערט: „ער כאן! מער ביסטו ניט ראוי צו הערן". „ווי אַ פוקס אַנטקעגן אַ לייב" (אר"י איז טייטש: לייב) האָט זיך רבי חיים וויטאַל געפילט. מיט פאַרדרוס האָט ער זיך אומגעקערט אַהיים, האָט אַראָפּגעצויגן די קליידער און אַרויפגעצויגן אויף זיך אַ זאַק. אזוי איז ער אָפּגעזעסן אין תענית אַ גאַנצן מעתלעך און האָט אַלץ געוויינט און געקלאָגט און גאָט געבעטן, אז דער אר"י זאָל אים אָנערקענען פאַר אַ תלמיד. אויף מאָרגן איז ער ווידער געקומען צום אר"י און נאָכאמאָל געבעטן ער זאָל אים אָנערקענען פאַר אַ תלמיד. דאן האָט דער אר"י אים געענטפערט: „דו ביזט אפילו ווערט, אז איך זאָל דיר ניט אָננעמען, דערפאַר, וואָס דו האָסט פאַרזאַמלט גאַנצע דריי חדשים, אָבער די תשובה וואָס דו האָסט נעכטן געטאָן, העלפט דיר, אז דו זאָלסט אָננענומען ווערן צווישן מיינע תלמידים, און עס זאָל מער

קיין זאך פון דיר ניט זיין פארהוילן". איז רבי חיים געפאלן צו
זיינע פיס און האָט אויסגעשריען:

— אייביג זאל לעבן דער מלך!

אָבער דערמיט איז נאָך ניט אלץ געווען אָפּגעטאָן. דער אר"י
האָט טאָקע געלערנט מיט אים, ס'האָט אָבער קיין פעולה ניט געהאט:
אָט געלערנט און אָט פאָרגעסן. האָט ער זיך באַקלאָגט פאַר'ן אר"י.
האָט דער אר"י אים גענומען פאַר'ן האַנט, און אַראָפּגעגאַנגען מיט
אים די בערג אלץ נידעריגער ביז צו טבריה. געקומען צום ים כנרת
(טבריה ליגט באַם ברעג פונ'ם דאָזיגן ים), זענען זיי אַריינגעגאַנגען
אין אַ קליין שיפּל. שווימענדיג אזוי אין שיפּל איבער'ן וואַסער, האָט
דער אר"י גענומען אַ גלאָז, אָנגעשעפּט אַביסל וואַסער און געגעבן
עס טרינקען רבי חיימ'ן. "טרינק" — האָט דער אר"י געזאָגט, —
„איצט וועסטו שוין מער ניט פאָרגעסן, וואָס דו וועסט לערנען,
וואָרים די וואַסער, וואָס דו האָסט געטרונקען, איז פון מרימ'ס ברוך
נען". פון דעמאָלט אָן האָט רבי חיים ווידער באַקומען זיין זכרון,
און וואָס געלערנט, דאָס געדיינקט.

און אַמאָל, אום שבת פרשה בלק, איז דעם אר"י'ס אַ תלמיד
אַריינגעקומען צו אים אין שטוב אַריין און געטראָפּן אים שלאָפנדיג,
און פון שלאָף עפעס געשעפּטשעט מיט די ליפּן. האָט דער תלמיד
צוגעלייגט זיין אויער צום אר"י'ס מויל, כדי צו הערען, וואָס יענער
שעפּטשעט. דערווייל האָט זיך דער אר"י אויפגעכאַפּט און געטראָפּן
דעם תלמיד איינגעבויגן איבער זיך.

— וואָס טוסטו דאָ? — האָט דער אר"י אים געפרעגט.

— אַנטשולדיגט, רבי! — האָט דער תלמיד געענטפערט —
כ'האָב געזען אייערע ליפּן באַוועגן זיך, האָב איך געוואָלט הערן,
וואָס איר בריינגט אַרויס פון מויל.

און דער אר"י האָט אים געענטפערט:

— שטענדיג, ווען איך שלאָף, דערהויבט זיך מיין נשמה אין
דער הויך, אויף די וועגן, וואָס זענען מיר באַקאַנט. און מלאכי-
השרת קומען מיר אַנטקעגן, זענען מקבל'פנים מיין נשמה און בריינג-
ען זי פאַר'ן מלאך מטטרון, און ער פרעגט באַ מיר, אין וואָס פאַר

א ישיבה איך וויל ארוינקומען. אין די דאָזיגע ישיבות אַנטדעקט מען פאַר מיר אַזוינע סודות־התורה, וואָס אפילו אין די צייטען פון די תנאים, עליהם השלום, האָט מען פון זיי נישט געוואוסט. בעט דער תלמיד:

— רבי, אפשר קאָנט איר פאַר מיר מגלה זיין, וואָס מ'האָט פאַר אייך דאָס מאָל אַנטפּלעקט?

האָט דער אר"י געשמייכלט און האָט אַזוי געזאָגט:
— הימל און ערד זענען עדות, אַז ווען איך וואָלט גע'דרש'ט אכציג קיילעכדיגע יאָר אָן אויפהער, וואָלט איך נישט אימשיטאָנד גע-ווען איבערצוגעבן אַלץ, וואָס איך האָב דאָסמאָל געלערנט וועגן דער פרשה פון בלעמ'ס אייזל.

אַבער נישט בלויז אין לערנען איז ער אַזוי הייליג געווען. האָט אַמאָל געטראָפן, אַז דער אר"י איז געזעסן אין פעלד, באַ צפת, מיט זיינע בעסטע תלמידים און געלערנט סתרי־תורה. פלוצלינג האָט ער אויסגעשריען: „חברים, איך הער אויסרופן אין הימל, אַז אַ גרויסער היישעריק וועט זיך אַראָפּלאָזן אין די גרעניצן פון צפת און וועט אויפּעסן אַלץ, וואָס עס געפינט זיך אויף די אַר-מיגע פעלדער, און דאָס דערבאַר, ווייל אַן אַרימער תלמיד-חכם אין צפת זיצט און האָט תרעומות אויפ'ן רבונ'ו של עולם, און דער רבונ'ו של עולם קאָן שוין מער נישט אַריבערטראָגן דאָס שלעכטס פונ'ם תלמיד-חכם'ס שכנים, וואָס האָבן קיין השגחה נישט אויף אים. איצט, קינדער, האָט דער אר"י צוגעגעבן, למען השם, לאָמיר זיך צו-נויפלייגן עטלעכע טאָלער, שיקן דעם באַדערפטיגן אַ מתנה — אפשר וועט ער זיך באַרויחן און גאָט וועט רחמנות האָבן.“ האָט מען דאָ אויפ'ן אָרט צונויפגענומען דריי טאָלער און איינער פון די תלמידים האָט אַוועקגעטראָגן דאָס ביסל געלט אין שטאָט אַריין צום אַרימען יעקב אלטערעס. אַריינגעקומען אין שטוב אַריין, האָט דעם אר"י'ס תלמיד געטראָפן דעם אַרימאָן וויינען. „וואָס וויינסטו?“ — האָט ער באַ אים געפֿרעגט. „ווי זאָל איך נישט וויי-נען“ — האָט דער אַרימאָן געענטפערט — „אַז דאָס ליימענע פאַס וואו איך האָב געהאַלטן וואָסער אַ גאַנצע וואָך, איז מיר צעבראָכן

געוואָרן; פון וואָסנען וועל איך קויפן אַן אנדערע? האָב איך געוויינט פאַר'ן רבונג של עולם: פאַר וואָס זאָל איך עפעס לעבן אין אזא דחקות? מיט וואָס בין איך דען ערגער פון אנדערע?" דער תלמיד חכם האָט אים איבערגעגעבן ס'ביסל געלט, דערציילט די מעשה מיט'ן הייזערדיק, און אים פאַרוואַגט, אז ער זאָל בעטן גאָט, ער זאָל בטל מאַכן די גזרה. אז ער האָט זיך אומגעקערט אין פעלד אַריין און האָט דערציילט די מעשה, האָט דער אר"י צו אים געזאָגט, אז ניטאָ וואָס מער מורא צו האָבן; די גזרה איז בטל. אין אַ פאַר שעה אַרום איז אָבער פאַרט אָנגעקומען אַ הייזערדיק, האָט זיך דער עולם דערשראָקן, אָבער דער אר"י האָט אלע באַרואיגט: דער אַרימאָן איז פאַרגיטיגט, די גזרה איז בטל, דעם הייזערדיק וועט דער וויינט פאַרטראָגן אין ים אַריין, קיין איינציגער וועט זיך ניט אַראָפּלאָזן אויף דער יבשה און אזוי איז געווען.

אָדער:

אַריינגעקומען אַמאָל אַ יונגערמאָן צום אר"י אין שטוב אַריין. דער אר"י האָט זיך אַ כאַפּ געטאָן. אַוועקגעשטעלט זיך פאַר אים: „ברוך הבא!", אים אַוועקגעזעצט געבן זיך און גערעדט מיט אים לאַנג, צו-לאַנג. האָט עס די תלמידים שטאַרק געוואונדערט. אז ער איז אַוועקגעגאַנגען, איז רבי חיים וויטאל צוגעקומען צום אר"י און געפרעגט:

— וואָס איז דער מער, רבי? וואָס אזוינס האָט איר דערזען אין דעם יונגענמאָן?

— איך שווער אייך — האָט דער אר"י געענטפערט — אז ניט פאַר'ן בחור בין איך אויפגעשטאַנען, און ניט צו אים האָב איך געזאָגט „ברוך הבא!", גאָר פאַר רבי פינחס בן יאיר, וואָס זיין נשמה האָט געשוועבט איבער'ן בחור'ס קאָפּ, מחמת דער בחור האָט היינט געטאָן אַ מצוה, וואָס רבי פינחס בן יאיר איז געווען שטאַרק זחיר אין איר.

אז רבי חיים וויטאל האָט דאָס דערהערט, איז ער באַלד נאָכ-געלאָפן דעם בחור, אים דעריאָגט, און געפרעגט באַ אים, וואָס פאַר אַ

מצוה איז אים היינט צו האנטגעקומען? האָט דער בחור אים דער-
ציילט:

—היינט איגדערפרי, אז איך בין געגאנגען אין בית-המדרש
אריין דאווענען, בין איך פארבייגעגאנגען אַ הויז, פון וואסנען עס
האָט זיך געהערט אַ ביטער געוויין. אז איך בין אריינגעגאנגען אין
שטוב אריין, האָב איך די גאנצע שטוב געפונען נאָקעט, ווייל גנבים
האָבען באַנאכט אוועקגע'גנב'עט אַלע זייערע קליידער. האָב איך
אראָפּגעצויגן פון זיך מיינע קליידער, און זיי אוועקגעגעבן דעם בעל-
הבית, כדי ער זאָל קאָנען ארויס פון שטוב, און איך בין אוועק
אחיים און האָב אָנגעמאָן מיינע שבת'דיגע קליידער, אָט ווי רו
זעסט, אז איך האָב אויף זיך מיינע בגדי-שבת.

איצט האָבן די תלמידים פארשטאַנען, וואָס פאַר אַ שייכות
רבי פינחס בן יאיר האָט צו דעם בחור (רבי פינחס בן יאיר האָט
זיך שטארק אָפּגעגעבן מיט פדיון שבויים און טאָן גמילות-חסדים
מיט באַדערפטיגע), און אז קיין שום פאַרהוילעניש איז פון זיין
אויג ניטאָ.

און אַלע ערב שבת, ווען ער פלעגט אַרויסגיין מיט זיינע
תלמידים אויסן שטאָט מקבל-שבת זיין, פלעגט ער פארמאָכן די
אויגן מחמת די פיל נשמות, וואָס פלעגן זיך אויפהויבן פון קברים
אין הימל אריין, און די, וואָס פלעגן זיך פון הימל אראָפּלאָזן אויף
דער ערד...

און אָט איז אַ פאָקט:

בעת דער אר"י איז געקומען קיין ארץ ישראל, איז ער געגאנגען
קיין עין-זיתן, כדי צו פאָלן דאָרט אויף רבי יהודה בר אילעי'ם קבר.
האָט ער דערזען, אז אויף אַ בוים, האָרט באַס קבר, איז געשטאַנען
אַ ראָב און האָט כסדר געשריען: „קרע, קרע“. האָט דער אר"י
געזאָגט צו זיין באַגלייטער: „האָסטו געקענט אַ מענטשן, שבת י,
וואָס איז געווען דער צינד-מאָנער אין שטאָט? „געוויס“ — האָט
יענער געענטפערט — „האָב איך אים געקענט; אַ שלעכטער מענטש
איז ער געווען, אַ טיראַן“. „אָט זיין נשמה, האָט דער אר"י גע-
זאָגט, איז מגול געוואָרן אין דעם ראָב, און איצט פארלאַנגט ער,

צו איך זאל מתפלל זיין פאר אים. גיי, רשע, — האָט ער געזאָגט צום ראָב — גיי דיר אין דיין וועג אַריין, איך וועל פאר דיר ניט מתפלל זיין". איז דער ראָב אַוועקגעפֿליגן.

און אַמאָל איז ער פאַרבייגעגאַנגען פאַרביי אַ בית־המדרש אין טבריה. האָט ער אָנגעוויזן זיינע תלמידים אויף אַ שטיין אין וואַנט, און געזאָגט צו זיי, אז אין דעם שטיין איז מגולגל אַ נשמה, און בעט רחמים, מ'זאל זי ראַטעווען. דערויף שטייט עס אין פסוק: "אַ שטיין פון וואַנט שרייט".

אין אַוועגד אַמאָל איז ער געזעסן צווישן די תלמידים און פֿלוצלינג געזאָגט צו זיי: "אַט איצט זע איך צוויי שדות, אָנגעטאָן אין רויטע זיידענע קליידער, אויסגעפּוצט מיט גאָלד, צירונג און טייערע שטיינער, און גאָלדענע קייטן אויף די העלזער. זיי קומען אַריבער דעם צוים, כדי מטמא צו זיין צוויי כשר'ע בחורים". איז עס טאָקע אַזוי געווען.

און פאר דער פטירה האָט דער אר"י געזאָגט צו זיינע תלמידים, אז גאָר אינגיכן וועט ער זיך ווידער אומקערן צוריק אויף דער וועלט. טאָג-אין טאָג-אויס האָט רבי חיים וויטאל, דעם אר"י'ס תלמוד אַרויסגעקוקט עס זאל קומען צו אים עמיצער, וואָס זאל זיין דער גלגול פון אר"י זכרוננו לברכה. דריי-און-דרייסיג יאָר האָט ער אַזוי אָפּגעוואַרט און האָט זיך ניט דערוואַרט.

אַבער ווער קאָן עס איבערדערציילן אַלע שבחים, מיט וועלכע דאָס פאָלק האָט באַצירט און באַקרוינט זיין פאַרגעטערטן אר"י
ה ק ד ו ש ?

י. מאַטענקא

רבי חיים וויטאל

דער טיכטיגסטער און דער טעטיגסטער פונ'ם אר"ם תלמידים
און נאָכפאלגער איז געווען ר' חיים וויטאל. ער איז דער אפאָסטעל
פונ'ם אר"ם פראַקטישער קבלה, איר פארשפרייטער און פארפלאַנ-
צער. ער זאָמלט און פארשרייבט און פארעפנטליכט דעם אר"ם
תורה. ער שמעלצט זיך אויך אליין צונויף מיט'ן רבי'ן זיינעם. אלץ,
וואָס ער האָט אפילו געהאט אייגנס צו זאָגן, זאָגט ער עס אין נאָמען
פון דעם אר"י. און ער האָט ניט קיין שלעכטע כונה דערביי. אדרבא,
ער איז איבערצייגט, אז אנדערש קאָן עס ניט זיין. ווי זשע דען?
קוים האָט שוין דער אר"י דורכגעזען די גאנצע גייסטיגע וועלט
פון עס ביז עק, קוים האָט מען שוין פאר אים אנטפלעקט אלע סודות
און באַהעלטנישן פון דער קבלה, ווי זי ווערט געלערנט און ווי זי
ווערט פארשטאנען אין אלע זיבן הימלען, און קוים האָט דער אר"י
אלע זיינע ידיעות איבערגעגעבן אים, זיין תלמיד-חכם, איז דאָך
אלץ, וואָס דער תלמיד קאָן און וואָס דער תלמיד באַגרייפט, ניט
זיינ'ם, נאָר זיין רבינ'ם...

אזוי פשוט!

שרייבט ער טאָקע, רבי חיים, זייער פיל ספרים אין קבלה,
טעאָרעטישע ספרים און פראַקטישע, און אלץ שרייבט ער צו דעם
אר"י. פון אים האָט ער עס געהערט, פון אים האָט ער עס געלערנט.
און פאר זיי צייט, מיט איר שווערן פארקער, האָבן די ספרים
זיינע באַקומען אַ קאָלאַסאלע פארשפרייטונג. עס איז געגאנגען
אזוי ווייט, אז עס האָבן זיך געפונען מענשן, וואָס האָבן אונטער-
געקויפט זיינע נאָענטע, אז זיי זאָלן געבן די מעגליכקייט אי ב ע ר
צו ש ר י ב ז זיינע באַהאלטענע כתבים, פשוט פון געשעפט
וועגן, ווייל מ'האָט פאר זיינע כתבים געצאָלט זייער הויכע פרייזן.
אָנגעהאנגען איז ער אָן דעם אר"י, אָבער אויפגעגאנגען אין
אים איז ער ניט. אַ זעלבסטשטענדיגע פערזענליכקייט בילדעט ער

פאר זיך. מיט א פארנעם, מיט אָנזען און מיט גרויסער אַכטונג, און אָנדענקונג. און ער איז אויך געווען א מערסווירדיגער מענש. ער איז, דוכט זיך, דער איינציגער, צווישן די גרויסע מיסטיקער, וואָס ווייסט צו דערציילן, וואָס מיט אים איז פאָרגעקומען, איידער נאָך ער איז געבוירן געוואָרן. כמעט א גאנצע לעבנס-באַשרייבונג האָט ער איבערגעלאָזט נאָך זיך. דאָרט דערציילט ער פון די גרויסע וואונדער, וואָס זענען צוליב אים, אָדער דורך אים, געשען. וואָס אים האָט זיך אַלץ גע'חלומ'ט און וואָס ער האָט אַלץ אויפגעטאָן. אַליין, הייסט עס, דערביי געווען, אַליין איבערגעלעבט און פאָר שרייבן.

די זיכערסטע קוועלע!

שעפן מיר פון דער קוועלע פאָלגנדע פאקטן:

א צייט לאנג, איידער נאָך רבי חיים וויטאַל'ס פאָטער האָט געהאט ברעה אַרויסצופאָרן פון חוץ-לארץ קיין ארץ-ישראל, איז גע-קומען צו אים אן אורח, א גרויסער תלמיד-חכם מיט'ן נאָמען חיים אשכנזי. האָט דער אורח געזאגט צו זיין פאָטער: „זאָלסט וויסן זיין, אז דו וועסט אַרויספאָרן קיין ארץ-ישראל און דאָרט וועסטו געבוירן א זון, זאָלסטו אים א נאָמען געבן נאָך מיר, חיים, וועט ער זיין א גרויסער חכם, וואָס וועט אין זיין דור זיין גלייכן ניט האָבן“. מיט עטליכע יאר שפעטער איז זיין פאָטער געקומען קיין ארץ-ישראל און האָט געבוירן א זון, — דאָס איז געווען אין יאָר 1543, — און האָט אים א נאָמען געגעבן **חיים**.

אז ער איז אַלט געווארן צוועלף יאָר, האָט אים א גרויסער חכם, — א בקי אין לייענען פון די האַנט-שטרייבן, — פאָראויס-געזאָגט, אז צו פיר און צוואַנציג יאָר וועט ער באַקומען שלעכטע געדאַנקען אַוועקצואוואַרפן דאָס לערנען. דאָס וועט דויערן דריט-האַלבן יאָר. נאָכדעם וועט מען אים שטעלן פאַר צוויי וועגן, וואָס איינער וועט פירן אין גן-עדן אַרײַן, דער צווייטער — אין גיהנם. און מען וועט אים געבן די ברירה: וועט ער זיך שטעלן אויפ'ן וועג פון גיהנם, וועט ניט זיין נאָך אַזא רשע ווי ער וועט זיין:

וועט ער זיך שטעלן אויפ'ן וועג פון גן-עדן, וועט אין זיין דור ניט זיין נאך אזא צדיק ווי ער.

אז ער איז אלט געווען אכט און צוואנציג יאָר, האָט אים אַ חכמה „אויסגעגאָסן בוימל“ און פאַראויסגעזאָגט, אז אין קבלה וועט ער זיין זייער גרויס, אלע קוואַלן פון דער חכמה וועלן פאַר אים זיין אָפּן אזוי ווייט, אז „קיין שום חכם פאַר דיר האָט אזוי פיל ניט דערגרייכט. אָבער דאָס וועט דיר קומען דורך אַ גרויסן חכם, וואָס וועט דאָ אַהערקומען פון דרום-זייט, פון מצרים אָן ערך“. און אזוי איז געווען. נאָך אינ'ם זעלבן יאָר איז דער אר"י אַראָפּגע-קומען פון מצרים קיין צפת.

און צו זיבן און דרייסיג יאר ווייסט ער שוין, וואָס ער פאַר-מאָגט שוין אויף יענער וועלט, אין זיין גן-עדן. צופעליג, אומגעריכט, איז ער דאָס געוואָר-געוואָרן. עס האָט זיך געמאַכט, אז זיין ווייב איז קראַנק געוואָרן און געהאַלטן ביים שטאַרבן. דאָס איז געווען אום שבת. שבת-צורנאַכטס, אז מ'האַט שוין געוואַרט אויף יציאת-נשמה, האָט זי פּלוצלינג געעפנט ס'מויל און געמאַכט אַ ברכה : „בורא מיני בשמים“. האָט מען זי געפרעגט : „וואָס באַטייט די ברכה ?“ האָט זי געענטפערט בזה הלשון : „זייט וויסן, אז מ'האַט מיך איצט געפירט אין גיהנם אַריין, האָב איך געזען, ווי מ'צינדט אָן ס'פייער, וואָס איז שבת געווען פאַרלאָשן. האָט עס געשמעקט מיט סמאָלע און מיט שוועבל. נאָכדעם האָט מען מיך און אַנדערע אוועקגעפירט אויף אַ פעלד, וואָס ביים גן-עדן, וואו עס וואַקסן הדסים, כדי צו לינדערן דעם שוועבל-רית. האָב איך עס אַ ברכה געמאַכט „בורא מיני בשמים“. האָב איך געבעטן, מ'זאָל מיך אַרייַן-פירן אין גן-עדן אַריין און מ'זאָל מיר וויוון מיין מאַנ'ס אָרט. האָט מען מיך אַרייַנגעבראַכט אין גן-עדן, אַרייַנגעפירט דאָרט אין אַ גרויסן הויף, וואָס איז פול מיט בשמים-בוימער. אין מיטן הויף האָט זיך געפונען אַ טייכל, פון וועלכן עס קוועלט כסדר פריש וואַסער, און אין מיטן טייכל שטייט אַ גרויסער רער, דורך וועלכן ס'וואַסער שטייגט אַרויף און פאַלט ווידער צוריק אין טייכל אַריין. און אין וואַסער שטעקן ווי זילבערנע און גאָלדענע לעמפלעך, — דאָס זענען

די נשמות פון דיינע קינדער, וואָס זענען קליינערהייט געשטאָרבן. — ווייל דער גאנצער הויף און אלץ, וואָס אין אים, געערט צו זייער פאָטער. נאָכדעם האָב איך אָן אַ זייט געזען אַ לייטער, וואָס פירט צו אַן אָפן אויבערשטיבל, וואו גרויסע צדיקים זיצן און לערנען דאָרט מיט מיין מאַן א. אַז. וו. ; אויף מאָרגן, אַז זי איז צו זיך געקומען און מ'האָט באַ איר געפרעגט, צי זי געדענקט, וואָס זי האָט געכטן דערציילט, האָט זי געענטפערט, אַז זי געדענקט גאָרניט. איז דאָס געווען דער בעסטער סימן, אַז אלץ, וואָס זי האָט דערציילט, האָט זי ניט אויסגעטראכט, נאָר עס איז געווען דער ריינער אמת.

אָבער ר' חיים אליין איז דערפון ניט נתפעל געוואָרן. וואָרים שוין מיט דרייצן יאָר פריער האָט ער אליין געהאָט די געלעגנהייט אריינצוקומען אין גן־עדן. דאן האָט ער אומגעשפאצירט אין אַ גרויסן גאָרטן, מיט שיינע בוימער פול פרות, און געזיט מיט קאטש־קעס גייען ארום און לערנען משניות, און ציען אויס זייערע העלזער און פיקן אליין אַראָפּ עפּל פון די בוימער, נאָכדעם פארטרינקען זיי מיט וואסער פון די דארטיגע טייכן. ניט־פרעגנדיג האָט ער אליין פארשטאַנען, אַז די געזיט מיט די קאטשקעס זענען עס די נשמות פון צדיקים, וואָס האָבן זיך שטענדיג פארנומען מיט לערנען משנה. דערביי האָט ער באַמערקט אַן אויבערשטיבל, וואָס הענגט אין דער לופטן איבער'ן גאָרטן, און שטיינערנע טרעפּ פירן אַהין. אַריינגעקומען, האָט ער געטראפן גאט, ווי ער זיצט אויף אַ שטול אין מיטן דער דרום־וואנט. אלט, מיט אַ באָרד ווייס ווי שניי און שיינ אָן אַ סוף. און צדיקים, אין מענשן־געשטאַלט, זיצן אויף דער ערד פאר אים אויף פינע דיוואנעס, און דער רבנו־של־עולם לערנט מיט זיי תורה. דערזען דאָס, האט ער זיך זייער דערשראָקן, איז געפאלן מיט'ן פנים צו דער ערד. האָט גאט אויסגעשטרעקט זיין האנט צו אים און געזאגט: „חיים, מיין זון, שטיי־אויף! האָב ניט קיין מורא, זעץ זיך דאָ, באַ מיין רעכטער זייט האַסטו אַ פרייען פלאץ פאר דיר.“ האָט אים ר' חיים געענטפערט: „ווי קאָן איך זיך זעצן אויף דעם פלאץ, אַז ער איז גאָר באַשטימט פאר ר' יוסף קאָרו? — האָט גאט געענטפערט: „אזוי האָב איך גערעכנט,

לכתחילה, שפעטער אָבער האָב איך אים געגעבן אן אנדער פלאץ, און דעם האָב איך געלאָזט פאַר דיר". האָט ר' חיים ווידער געענט-
פערט: "ווי קאָן איך זיך זעצן אויף דעם פלאץ, אז ער איז דאָך
גאָר באַשטימט פאַר שמואל הנביא!" — "אזוי האָט געוואָלט זיין",
האָט גאט געענטפערט, "אָבער זינט דער בית-המקדש איז חרב
געווארן וויל ער דאָ מער נישט זיצן, האָב איך זיין פלאץ דיר אוועק-
געגעבן". ערשט דעמאָלט האָט זיך ר' חיים געזעצט אויפ'ן אָנגעוויי-
זענעם פלאץ און געלערנט תורה פון גאָט'ס מויל בפועל-ממש. דאָס
איז אלץ געווען אין חלום, "און אז איך האָב זיך אויפגעכאַפט, איז
מיר אלץ נאָך געשטאַנען פאַר די אויגן לעבעדיגער הייט".

און מיט פופצן יאָר שפעטער, אז ער איז שוין אלט געווען
צוויי און פופציג יאָר, האָט ער געזען אין חלום, ווי ער שפאַצירט
אין פּעלד בא א גרויסן טייך. דערביי האָט ער געזען א גרויסע
מחנה אידן רוען אין זייערע געצעלטן. אז ער איז אַריינגעקומען
אין איין געצעלט, האָט ער געזען דעם אירישן מלך, זיצנדיג אָנגער-
שפאַרט אויף א זייט, א הויכער, מיט א שוואַרצער באָרד, אין
עלטער פון 50 יאָר. אז דער מלך האָט אים דערזען האָט ער אים
אוועקגעזעצט נעבן זיך און צו אים אזוי געזאגט: "זיי וויסן, מיין
זון, אז איך בין דער מלך-ישראל פון שבט אפרים. איך בין איצט
אַראָפּגעקומען, וויל עס איז געקומען די צייט צונויפצוזאַמלען די
אידן פון אלע זייערע גלות'ן. און דאָ אַהער בין איך אַראָפּגעקומען,
בריי צו זען זיך מיט דיר".

אין דער זעלבער צייט:

א געליכטער פריינט ברענגט אים א בריף, געשריבן מיט גע-
כתיב'ה'טע אותיות, ווי אין א ספר-תורה, און זאָגט אזוי צו אים:
"דו האָסט דאָך שטענדיג געוואָלט זען משיח'ס האַנטשריפט. האָב
איך זי דיר געבראַכט פון א מהלך איבער צוויי יאָר גאַנג, פון דאָרט,
וואו די עשרת השבטים לעבן. אָבער איך האָב זי געבראַכט שנעל.
געשריבן דעם בריף האָט משיח אַליין". דריי מאָל האָט ר' חיים
באַשוואָרן דעם שליח ער זאָל אים זאָגן, צי דאָס איז ווירקלאך
משיח'ס האַנטשריפט, און יענער איז דערויף באַשטאַנען. האָט ער

געפנט דעם בריוו. איז אין אנהויב א פשוט'ער „אהובידידי בריוו“; נאכדעם שרייבט ער באריכות. צום סוף מעלדעט ער, אז אין גיכן קלייבט ער זיך שוין אראפצוקומען קיין ארץ־ישראל, בעט ער אים, ר' חיים וויטאל, הייסט עס, אז ער זאל זען אידן זאלן תשובה טאן, כדי זיין קומען זאל ניט געשטערט ווערן. ...

אבער אויסער דער וועלט פון חלומות לעבט ער אויך אין א וועלט פון ווירקליכקייט. און די דאזיגע ווירקליכקייט רייסט אים אמאל ארויס פון דער פאנטאסטישער וועלט פון שמות מיט חלומות און ווייזט אים אן אויף דער ערד, מיט איר פשטות און ניכטערקייט און באגרעניצטקייט. פיר יאָר נאָכ'ן אר"י'ס טויט הויבט ער אָן צו האַלטן פאַרלעזונגען וועגן קבלה, ערקלערט זיך פאַר משיח בן יוסף, וואָס דאַרף קומען אויף דער וועלט פאַר דעם, ווי דער אמת'ער משיח, משיח בן דוד, וועט קומען. און אומוואַנדערנדיג צו פאַר־שפּרייטן דעם רבי'נס תורה, האָט ער, אונטערוועגס, באַוווּן גרויסע וואונדער. האָט אַרויסגערופן גייסטער דורך באַנוצן פאַרשיידענע צרופים. ער האָט אָבער באַגעגנט אַ קאַלטע אויפנאַמע. אפשר דער־פאַר, ווייל ער האָט געוואָלט אויפבויען דעם אר"י'ס אַשכנזישע קבלה אויף די חורבות פון ר' משה קאַרדאַווירע'ס ספּרדישע קבלה. אָבער ר' משה קאַרדאַווירע'ס נאָמען איז נאָך דאַמאַלס גרויס געווען באַ אידן, דערהויפּט צווישן די ספּרדישע אידן. האָט ער זיך אומ־געקערט קיין ארץ־ישראל און זיך באַזעצט אין ירושלים. אַ טריק־ניש איז דעמאָלט געווען אין לאַנד, און די ירושלים'ער באַפעלקערונג האָט געלעכצט נאָך אַ טראָפּן וואסער. האָט דער גובערנאַטאָר, אבן סאַפּיא, געלאָזט בעטן דעם וואונדערמאַן, ער זאל מיט'ן כח פון דער קבלה געוואויר־ווערן, וואו עס געפינט זיך די וואסער־לייטונג, וואָס חזקיהו המלך האָט געבויט און באַצויגן וואסער קיין ירושלים פון טייך גיחון. כדי צו ראטעווען זיך פון דער אומאנגענעמער פאָדערונג, איז ער אַנטלאָפּן קיין דמשק. מיט עטליכע יאָר שפּעטער טרעפּן מיר אים אין צפת. דאָ איז ער איצט גרויס און חשוב אין אַלעמענ'ס אויגן. זיין שיטה, — די שיטה פונ'ם אר"י, דערהויפּט איר פראקטישע זייט, איז זייער אָנגענומען. איצט ווערט פאַר־

עפנטליכט זיין הויפטווערק „עץ-חיים“. דאָ ווערט פעסטגעשטעלט דער פאקט, אז דער אויבערשטער האָט נישט קיין גרעסערן פארגעניגן, ווי ווען ער זעט דעם ערפאלג פון דער קבלה־וויסנשאַפט, וועלכע אליין נאָר איז מקרב די גאולה און ברענגט אַראָפּ משיח'ן. די פריערדיגע קבלה, די שפּאַנישע, וואָס פאַר'ן רמב"ן, האָט נישט געהאַט דעם ווערט, — ווייל זי האָט געשטאַמט פון מענשליכן שכל און נישט פון דירעקטער געטליכער אַנטפלעקונג, ווי זיין קבלה, — די קבלה פונ'ם אר"י־הקדוש. און אויך די קבלה פון ר' משה קאַרדאָווירע האָט נישט דעם ווערט, וואָס זיין קבלה, — ווייל אויך זי שטאַמט בלויז פון שכל. ער איז אָבער געגאַנגען אזוי ווייט, אז ער האָט אַרויסגערופן געגן זיך גרויסע מקובלים. אין 1594 ציט ער ווידער אַרויס קיין דמשק. דא האלט ער טעגליך פאַרלעזונגען וועגן קבלה און זאָגט אָן דעם קץ, — אז אין גיכן וועט קומען משיח. אָבער אויך דאָ טרעפט ער אָן אויף א ווילדן געגנער, יעקב אבולפאפיע, וואָס סטראַשעט וויטאַל'ן מיט חרם, אויב ער וועט נישט אויפהערן זיינע פאַרלעזונגען און נישט פאַרדרייען אידישע קעפּ מיט אומזיכערע און אומקאָנטראָלירטע זאַכן.

אן אייגענער מענש אויפ'ן הימל, א באפעלער און א דעה־זאגער, האָט ער זיך דאָ, אין דמשק, געמוזט אונטערגעבן. זיינע פאַרלעזונגען אויפהערן. דאָס מאַכט פאלן זיין חשיבות אפילו אין די קרייזן פון זיינע אָנהענגער. און אויף זיינע עלטערע יאָרן מוז ער עס צוהערן און צווען, אז אויך אין צפת, — די פעסטונג פון דער קבלה אין משך פון איבער א יארהונדערט, — גייט עס אלץ מער און מער צוריק. מע צעפאַרט זיך פון דאָרט. די הייליגע קברים ווערן פאַרלאָזן. דער קבר פון ר' שמעון בן יוחאי, דעם טרעגער פון זהר, — איז פאַרנאַכלעסיגט. די גרויסע אונטערנעמונג, — אַראָפּצוברענגען משיח'ן, — האָט נישט געהאַט קיין ערפאלג. די גרויסע האָפנונגען, וואָס אידן האָבן אויף זיי געלייגט, זענען נישט מקוים געווארן. און געפאלן איז דער גלויבן אָן דער אַלמעכטיגקייט פון דער פראקטישער קבלה און די מקובלים. פארשטערט דעם אויבערשטנ'ס שמחה, וואָס ער האָט געהאַט פונ'ם ערפאלג פון דער

אשכנזישער קבלה. חרוב'ע וועלטן זענען דאָ פאַר אים געלעגן.
 דערהויפּט — הימלשע וועלטן, קומענדיגע וועלטן, מענשן און גע-
 טער, און די גאולה איז דאָך געווען אזוי נאָענט. אן עלטער פול צער
 האָט ער פארבראַכט. ער האָט כמעט געווארט אויפ'ן טויט. און אין
 יאָר 1620 איז ר' חיים וויטאל, אין דמשק, געשטאָרבן.

ש ב ת י צ ב י

אין משך פון 16טן יארהונדערט האָט זיך די פראקטישע קבלה פּעסט איינגעוואָרצלט צווישן די אידן אין ארץ־ישראל און אין דעם מזרח אַרֶם. און דאָס 17טע יארהונדערט, אָנגעזאָפּט מיט די באַגריפֿן, שטימונגען און גלויבונגען פון דעם פאָריגן יארהונדערט, פאַרלאַנגט פראקטישע פאָלגן פון דער פראקטישער קבלה. די שווערע צייטן האָבן געבראַכט דערצו. גאָר די וועלט איז פאַרפֿליצט געווען מיט אידיש בלוט, די לופט — פול געווען מיט אידישן וויינעשריי און דאָס פאָלק שטרעבט צו דערלייזונג. עס קען די מיטלען דערצו, און זיי זאָלן אָנגעווענדט ווערן. און אויך דער שטאַרקער גלויבן אָן גאָט און אָן דער געטלאַכער גערעכטיקייט, וועלכע מוז דאָך געשען, האָט דעם אידן געצוואונגען אָנצונעמען, אז די גאולה איז נאָענט — וואָרים גאָט מוז דאָך רחמנות האָבן אויף זיין אומגליקלאַך פאָלק ישראל. אַלע גלויביגע זעען־אײן, אז יעדער טאָג, יעדע שעה, איז די רעכטע צייט, ווען משיח קאָן קומען. ווען ער דאַרף קומען. און מיט פאַרכאַפּטן אָטעם וואָרט מען אויף אים. מ'וואָרט כּסדר, אומאויפהערלאַך. אָנגעשטרענגט אַלע חושים. מ'וואָרט אויף אַ קול, אויף אַ וואָרט, אויף אַ טאט, וואָס זאָל באַווייזן, אז די האַפֿנונג האַלט ביי מקוים ווערן. אז זי ווערט מקוים. און אזא קול לאָזט זיך הערן. אזא טאט — געשעט. און אַ בהלה ווערט אין אידישן פאָלק. דער עקסטאַז האָט קיין ברעג ניט. די גאולה איז געקומען — ווער קאָן דען בלייבן שטילשוויגענד? דער גואל, משיח, שטייט פאַר די אויגן — ווער זאָל אים דען ניט פאַרגעטערן?

דער גואל, דער משיח איז געווען ש ב ת י צ ב י .

אין יאָר 1626 איז ער געבוירן געוואָרן ביי אַרימע עלטערן אין דער שטאָט סמירנאַ. פון דער אינגסטער קינדהייט אָן, ווייזט ער אַרויס געניאַלע פּיאי־קייטן. ניטאָ דער צווייג פון תלמודישן

וויסן, וואו ער זאל ניט זיין גענוי באקאנט. אלץ, וואָס הייסט אידישע ליטעראַטור, האָט ער דורכגענומען. אָבער קבלה און מיס-טיק איז אים אַמליבסטן. צו פופצן יאָר שוין גיט ער זיך איבער אינגאנצן דער קבלה, דערהויפּט אָבער — דער פּראַקטישער. איר תכלית — אַראָפּברענגען משיח'ן, איז אים זייער אָנציענדר. יאָרן אויף יאָרן פאַרברענגט ער אין פּרישות, אין דחקות, אין הונגער און לערנט דעם זחר, דעם אר"י'ס קבלה-ספרים, רבי חיים וויטאַל'ס. אָבער ווי באַהאַלטן און אָפּגעשיידט ער איז, קלייבן זיך דאָך אַרום אים צונויף געציילטע מקובלים, וואָס קומען זיך אָפּט צונויף מיט אים. מיט זיי אינאיינעם מאַכט ער אָפּט אויספּלוגן צום ים, דאָרט פּראַוועט מען טבילות, מיט די דערהויבנסטע כוונות, און דאָרט, אונטער'ן פּרייען הימל, האַלט מען אָפּ תפילות, הייסע, אין טרערן אַרויסגעבראַכטע און פון צעבראַכענע הערצער. אויפריכטיג און מיט טיפן גלויבן אָן דער וויכטיקייט און צוועקמעסיקייט פון דעם אַרט לעבן און טאָן, קימערט זיך ניט די גרופע, און נאָך ווייניגער שבת-יצבי, וועגן דעם, וואָס די מענשן אַרום מיינען פון זיי. עס אינטערעסירט אים ניט. דערפאַר אָבער אינטערעסירט זיך שטאָט און לייט מיט אים. מ'ווערט געוואויר וועגן זיין אויפפירונג און מ'הויבט אָן צו קוקן אויף אים, ווי אויף אַ הייליגן. ער ווערט אָנגעזען. חשוב. אפילו באַ זיינע אייגענע עלטערן. דער פאָטער באַמיט זיך און מאַכט אים רייך חתונה. איין מאָל און נאָך אַ מאָל. ער וויל אָבער ניט וויסן פון קיין צוזאַמענלעבן מיט אַ פרוי, און גיט זיך מיט זיי. אים ציט צו דער געזעלשאַפט פון מקובלים. און זיי ציט נאָך מער צו אים. זיין שוין געשטאַלט, זיין אָנגענעמע שטים, שטאַרקער טעמפּעראַמענט, גרויסע לומדות און גוואַלדיג וויסן אין קבלה און דערהויפּט—זיין אַסקעטיק'ש שטייגער לעבן, ציט-צו צו אים אַ גרויסע צאָל פאַרערער. אין שטאָט קומט אַ שפע — און צוליב דער מלחמה צווישן טערקיי מיט דער ווענעציאַנישער רעפּובליק, טראָגט זיך אַריבער דער מסחר פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל קיין סמירנאַ — מענשן ווערן רייך, אפילו שבת-יצבי'ס פאָטער ווערט רייך, אָבער אים גייט עס אַלץ פאַרביי. ער בלייבט באַ זיין

קבלה, בא זיינע סגופים און תעניתים. די נעכט פארברענגט ער אין אומוואַנדערן אַרום שטאָט אין תפילות זאָגן און תהלים זינגען. דער שטייגער לעבן האָלט אים אין שטענדיגן עקסטאָז, אין שטענדיגן שוועבן איבער דער רעאַלער וועלט — אַ מדרגה, וואָס פירט דירעקט צו קדושה — אַ שטאַפל אין דער לייטער, אויף וועלכער דער מענש מוז שטייגן, כדי געלייטערט צו ווערן און איממשטאַנד זיין צו באַפרייען אַלע פונקען פון הייליגן ליכט, וואָס שמאַכטן אין דער טומאה — ווייל איינגעשמידט אין קערפערלאַכע קייטן, באַפרייען זיי, געבן זיי אַ תקון — דורכ'ן פאַראייניגן זיי מיט זייער קוואַל, מיט'ן געטלאַכן, אומערמידלאַכן הייליגן ליכט. ווערט דאָס דערגרייכט — דאן איז די טומאה באַזיגט און אויסגעראַט. דאָן וועט דאָס פאָלק ישראל אויפגעריכט ווערן אין ארץ-ישראל, און די הימעלשע מלוכה וועט אויפגעריכט ווערן אויף דר'ערד. אָבער ענד-גילטיג קאָן די טומאה אויסגעראַט ווערן, און ממילא, די גאולה געבראַכט ווערן, נאָר דורך משיח'ן — ווייל ער אַליין נאָר וועט דער-גרייכן די העכסטע מדרגה פון קדושה. און דאָס יאָר 1648 איז באַשטימט געוואָרן ווי דאָס יאָר ווען משיח דאַרף קומען. לויט אַ באַשטימטער שטעלע אין זהר, איז די דאטע געוואָרן פעסטגעשטעלט. אָבער אויך די קריסטלאַכע וועלט, האָט, לויט אירע מיסטישע זעהונגען באַשטימט, אַז אַרום דער צייט, נאָר מיט 18 יאָר שפעטער, וועט מיט אידן געשען עפעס אויסערגעווענלאַכעס: אָדער משיח וועט קומען, אָדער אידן וועלען אָנערקענען דעם גוי'אישן משיח — קריסטוס'ען. די דאָזיגע שטימונגען און שפּירונגען האָבן פול געמאַכט די לופט אַרום שבת-צבי. און באַ זיין גאַנצן אָפגעשיידט זיין פון דער וועלט, איז אויך ער אָנגעשטעקט געוואָרן פון די דאָזיגע מיסטישע, איבער-מיסטישע שטימונגען. עקזאַלטירט, ווי ער איז געווען, אויפגעשרויפט אויף אַלע חושים, און דערצו — די פאַרגעטערונג, וואָס מ'האָט אים פון אַלע זייטן אַנטקעגן געטראָגן, ברענגען זיין קראַנק געמיט צום געדאַנק: צי איז ער נישט אַמאָל דער הייליגער משיח, וואָס האָט די וועלט-אויפגאַבע: אויסצולייזן דאָס אידישע פאָלק? און אויב פאַר משיח'ס קומען

מוזן זיין „חבלי־משיח“, „משיח־ווייטאָגן“, פֿיין און ענוויים — פֿעלן אויך זיי ניט.

וואָרים דאָס פאָראויסזען פון די מיסטיקער, אז אין יאָר 1648 וועט מיט אירן געשען אויסערגעווענלאַכעס, איז מקוים געוואָרן: עס איז דאָס יאָר ת"ח, וואָס איז מיט בלוט פארשריבן אין דער געשיכטע פון די אוקראיניש־פּוילישע אידן. און שבת־צבי זעט אין די שחיטות פון דעם יאָר יענע חבלי־משיח, וואָס אירן איז באַשערט אויסצושטיין, איידער משיח וועט קומען. לכתחילה איז אים זיין איינפאל: אז ער איז אפשר משיח, בלויז אַ השערה. גאנץ פֿעסט אין דער מיינונג איז ער ניט. נאָר אז ער איז מגלה זיין געראַנק פאר זיינע חברים, און יענע זענען מסכים מיט אים — שטאַרקט עס אים ביסלאַכווייז, ביז עס ווערט בא אים אַ פֿעסטע איבערצייגונג:

ע ר א י ז מ ש י ח !

און אז משיח, איז אים ערלויבט, וואָס די תורה האָט פֿאַרבאָטן. ערלויבט ער זיך אַרויסצוברענגען גאָט'ס נאָמען (יהוה), ניט „אדוני“, ווי אירן זאָגן, נאָר ווי די אותיות מיט די נקודות לייענען זיך — און אז די רבנים פרעגן אים: „ווי ערלויבסטו זיך אַרויסצוברענגען גאָט'ס נאָמען לויט זיינע אותיות?“ ענטפֿערט ער זיי: „משיח איז געקומען, — דאָס בין איך. און משיח'ן איז אַלץ ערלויבט.“ נאָך אזא ענטפֿער, לייגן אים די רבנים אַריין אין חרם און ער מוז פֿאַרלאָזן סמירנא. גייט ער פון דאָרט קיין סאַלאָניק, פון סאַלאָניק קיין קאָנסטאַנטיןאָפּאָל. אומעטום דערווערלט ער זיך אָנהענגער, אָבער אומעטום יאָגט אים אָן דער חרם פון סמירנא און ער קאָן אויף קיין אָרט ניט בלייבן. אין קאָנסטאַנטיןאָפּאָל שטייט־צו צו אים אַ טיכטיגע קראַפט: אברהם יכני, וועלכער האָט געהאַט אַ קאָלאָסאַלע ווירקונג אויף דער ענטוויקלונג פון דער שבת־צבי באַוועגונג. צי האָט ער ווירקלאַך געגלויבט אָן דער געטלאַכער מיסיע, וואָס ליגט אויף שבת־צבי — דאָס בלייבט אַ ספק. ער איז אָבער איבערצייגט, אז אויב ס'זאָל זיך אַיינגעבן צו סונעסטירן שבת־צב'ן, אז ער אַלײַן זאָל זיין שטאַרק גענוג אין זיין גלויבן

אין זיך — דאן קאן ער באמת אויפטאן וואונדער. און כדי צו ברענגען שבת-יצבין צו אזא פעסטן גלויבן, פעלשט ער כתבים, לאזט זיי שטאמען פון אלטע צייטן, און אין זיי זענען פארשריבן נביאות, וואס זענען, אין יענע אלטע צייטן געוואגט געווארן וועגן שבת-יצבי; אז ער וועט געבוירן ווערן אין דעם און דעם יאָר, אין דער און דער שטאָט, באַ דעם און דעם אידן — אלץ, ווי עס איז מיט אים געשען, און אז ער וועט זיין דער אמת'ער משיח. דערצו איז דאָרט פול געווען מיט קבלה, מיט שמות, מיט וואונקען דערויף, אז דאָס פאלק וועט אים ערן, די רבנים — האסן און פארפאלגן. און אז די געגנט ווארט איז די ריכטיגע צייט ווען די אידן זאלן אויסגעלייזט ווערן. די דאָזיגע כתבים און די נביאות וואָס אין זיי מאַכן אויף שבת-יצבי אַ קאָלאָסאלן אייגנדרוק. ער קוקט זיך אום אַרום זיך, אַרום דער וועלט און איבערצייגט זיך אלץ מער, אז אלץ, וואָס אין די כתבים שטייט געשריבן, איז ריכטיג. און טאָקע אזוי: ערט אים דען ניט דאָס פאלק? פארפאלגן אים דען ניט די רבנים? ווערט דען נאָך וועניג אידן בלוט פאָרגאָסן? מיט דער איבערצייגונג אין זיין משיח'שאפט וואַנדערט ער איבער פון קאָנסטאַנטינאָפאל קיין קאיראָ. דאָ ווארט אויף אים נאָר גרויסער ערפאלג. פיל מקובלים, צווישן זיי לומדים און געלערטע שטייען-צו צו אים. דאָ באַקומט ער אַ רייכן און חשוב'ען אָנהענגער איינעם: רפואל יוסף (גערופן: סעראפא פאשא), אַ גביר אַדיר, וואָס פירט דאָך אַן אַסקעטיש שטיי-גער לעבן, און ער גיט איבער זיין גאנץ פארמעגן אין רשות פון שבת-יצבי, אז ער זאָל דאָס פאָרווענדן צו זיינע גאולה-צוועקן. פון קאיראָ פאָרט ער קיין ארץ-ישראל און אונטערוועגס, אין עזה, טרעפט ער דעם עקזאָלטירטן מקובל נתן בנימין, וואָס ווערט שבת-יצבי'ס „רעכטע האַנט“. אַ גלענצנדער רעדנער איז ער און אַ פאָר-טרעפלאַכער שרייבער. די אָנהענגער פון שבת-יצבי זעען אין אים אליהו הנביא, וואָס דאַרף דאָך קומען און אָנזאָגן אידן, אז משיח גייט... דאָן קומט ער און די זייניגע אין ירושלים, וואָס זאָל ווערן דער צענטער פון דער גאולה-טעטיקייט פאַר די אידן פון דער גאנצער וועלט...

דאָ, „כאם טויער פון הימל“ — ווי ירושלים ווערט אָנגעזען פון אידן — זוכט שבת־צבי די שכינה אַראָפּצוציען אויף זיך; רוח־הקודש אַראָפּצונידערן אויף זיך און אינאיינעם דערמיט — דעם גייסט פון גבורה און שטאַנדעראַפטיקייט, וואָס האָט די גרויסע אידישע גבורים אויסגעצייכנט. דאָ נעכטיגט ער אויף הייליגע קברים. דאָ טאָגט ער אין די שולן און בתי־מדרשים, על התורה ועל העבודה. דאָ קומט ער צו דער העכסטער מדרגה פון משיח־בענקשאַפט, זינגענדיג די נאַציאָנאַלע לידער פון ישראל גאַנצער. און ער וואַקסט אין מדרגות, און זיין נאָמען וואַקסט. ער באַקומט אַ שם אין דער גאַנצער אידישער וועלט — צו וואָס עס העלפן אויך די אויפרופן, וואָס זיינע נאָענטע האָבן פאַנאָדערעגשיקט איבער גאָר דער וועלט. און וואָס מער אַנדערע גלויבן אין אים, אַלץ מער גלויבט ער אַליין אויך אין זיך. אַ פאָר צופאַלן — ער העלפט אַרויס די אידן אין אַרץ־ישראל פון אַ שווערן אָפּפאַל, וואו זיין פריינד רבאָל יוסף איז אים בייגעשטאַנען, און אַן אוקראַינער אידיש מיידעל, שרה, וואָס האָט זיך איינגערעדט, אז זי איז באַשטימט פאַר משיח'ן, קומט אַראָפּ און האָט חתונה מיט שבת־צבי — ברענגען דעם ברייטן עולם צו גלויבן, אז עפעס געטלאַכעס שטעקט ווירקלאַך אין אים. איינס נאָך איינס און אַ פּלאַן ווערט געבוירן און אויסגעאַרבייט: פון ירושלים־אויס זאָל מען אָרגאַניזירן די אידן פון דער גאַנצער וועלט, נאָכדעם זיך אַוועקלאָזן קיין קאָנסטאַנטיןאָפּאָל, אַראָפּוואַרפן דעם סולטאַן און שבת־צבי זאָל ווערן אַ מלך אין אַרץ־ישראל. באַלד איז מען אויך צוגעטראַטן צו דער אַרבעט. אויפרופן זענען פאַנאָדערעגשיקט געוואָרן צו אַלע גרויסע אידישע ישובים, שלחים האָט מען געשיקט קיין אַפריקע, קיין אייראָפּע און אַזיע, מ'זאָל וועקן אידן צו תשובה און אָרגאַניזירן אידן צו משיח'ן.

איז אָבער דאָס דעמאָלטיגע אַרץ־ישראל מיט צוויי טויזנט נפשות, אינגאַנצן אָפהענגיג מיט זיין עקזיסטענץ פון די רבנים אין גלות. און פוילן, וואָס האָט שטענדיג געשטיצט דעם ישוב אין אַרץ־ישראל, איז נאָך גזרת ת"ח אינגאַנצן חרוב געוואָרן. דער דלות אין אַרץ־ישראל איז געווען אומגעהויער. דאָס געפיל פון אָפהענג־

גיסיט — זייער טיף, און דער פחד פאר'ן מארגנדיגן טאג האָט אָפגענומען באַ זיי דאָס לעצטע ביסל מאָראַלישע זעלבסטשטענדיקייט. אז מ'האָט אין דער צייט דערהערט פון די רבני'שע חרמות געגן שבת-צבי, האָבן די ארץ-ישראל רבנים אָנגעהויבן צו זוכן טיטלען, ווי אזוי פטור צו ווערן פון משיח'ן. שבת-צבי מוז פאָלגן. ער קערט זיך אום אַהיים, קיין סמירנא, וואו דער אַמאָליגער חרם אויף אים איז לאַנג שוין געווען פאַרגעסן. ווערט סמירנא דער משיח-צענטער (1665). דאָס קליינע פאָלס, די אָרימע און דער-שלאָגענע, גייען אַרויס פון די כלים פון די פייערדיגע רעדעס, וואָס שבת-צבי'ס מקורבים האַלטן. די העכערע שיכטן שטייען צו צו אים, נאָך קורצער איבערלייגונג. און צווישן זיי קומען אפילו לומדים און פרנסים. עס קומען אַהער פאַרשטייער פון די „גלויביגע“ פון פאַרשידענע שטעט אין טערקיי. מ'קומט אפילו פון ירושלים. אַלץ, וואָס שטייט אין באַרירונג מיט שבת-צבי איז פאַרנומען מיט תעניתים, מיט פייניגן דאָס לייב, מיט צדקה-געבן און תשובה טאָן. סמירנא איז געוואָרן אַן אמת'ער לאַגער פון בעלי-תשובה. אפילו גאָסן-דעמאָנסטראַציעס האָט מען געמאַכט פאַר שבת-צבי, און „לעבן זאָל דער קעניג“ — האָט מען גערופן פאַר אים. און אַנשטעקענדר איז די סמירנא'ר לופט געוואָרן פאַר נאָענט און פאַר ווייט. ביז איבער גרעניצן און ווייטע ימים האָט זי געגרייכט. און אין גאָר דער וועלט האָבן זיך אָנגעהויבן באַווייזן נביאים און נביאות, דערהויפּט נביאות, וואָס האָבן אין היסטערישן צושטאַנד מודיע געווען אין אַלע גאָסן, אז משיח איז געקומען, אז דער בית-המקדש ווערט באַנייט, און אידן קערן זיך אום קיין ארץ-ישראל. און גרויסע מענשן-מאַסן, אַלט און יונג, רייך און אָרים, תלמידי-חכמים און עמי-הארצים — אַלע ווערן אַרומגעכאַפט פון דעם גלויבן. נעכטיגע צווייפלעך, פון וועלכע מאַטיוון אויך, ווערן היינט גלויביגע, נעכטיגע פאַסיווע קומען היינט צו ענטוויאָסטי-שער אַקטיוויטעט. גרויסע רבנים הויבן-אָן צו געפינען אַ באַרעכטיגונג צו דעם גלויבן אָן שבת-צבי. אפילו אזא פילאָזאָף ווי ספיר נאָזא בלייבט ניט גלויבנילטיג צו דער באַוועגונג. און אז אַנדערע

רבנים פראָטעסטירן געגן דעם, וואָס שבת־יצבי האָט מבטל געמאַכט דעם תענית עשרה־בטבת (און שפעטער אויך שבעה־עשר בתמוז און תשעה־באב) — וואָרים' צו וואָס פאָסטן אויף תו ר ב ו בית־המקדש, אז ער ווערט שוין ווידער אָפגעבויט? ! — האָט זיך קיינער מער נישט גערעכנט מיט'ן פראָטעסט. און אז איינער פאָדערט פון אים אַ וואונדער, וואָס זאָל באַשטעטיגן, אז ער האָט רעכט מבטל צו זיין אַ תענית, האָט שבת־יצבי געענטפערט: „צו וואָס מופתים באווייזן? דער בעסטער מופת וועט זיין, וואָס מיט דיינע אויגן וועסטו זען, ווי טויזנטער און טויזנטער אידן וועלן פון תענית מאַכן אַ יום־טוב“. און אזוי איז געווען. די שבת־יצבי באַוועגונג איז אַריבערגעוואַקסן די רבנים מיט זייערע צווימען. אין אמסטערדאַם און אין ווענעדיג, אין דייטשלאַנד און אין אונגאַרן, אין פוילן און אין עסטרייך — אומעטום איז די באַוועגונג געוואַקסן פון טאָג צו טאָג, פון בריוו צו בריוו, וואָס פלעגט אָנקומען פון סמירנאַ אַהין, דערהויפּט צו די ספרד'ישע אידן. אין די בתי־מדרשים און אויף פרייע פלעצער האָט מען די בריוו געלייענט. מיט פאַרראַד און מיט מוזיק און אין יום־טוב־קליידער האָט מען די בריוו פאַרעפנטלאַכט. אויך די קריסטלאַכע און מהמד'נישע וועלט איז איבערצייגט, אז משיח איז געקומען און די אידן ווערן שטאַלץ באַ זיך. זיי ערקלערן די גוים, אז אויס: זיי זענען שוין מער נישט קיין קנעכט באַ די גוים פון דער וועלט. און די גוים הערן דאָס, ווי אַ זעלבסטפאַרשטענד־לאַכקייט. זיי האָבן עס דאָך אויך אַליין שוין געזען און באַגריפן... מ'פאַרקויפט אויס, און מ'לאָזט אויף הפקר הייזער און גיטער און פאַרמעגן, און מ'וואַרט אויפ'ן נאָענטן טאָג, ווען מ'וועט זיך לאָזן אין וועג אַריין. מ'זאַמלט זיך אין די האַפן־שטעט: האַמבורג, אמסטערדאַם, ווענעדיג, ליוואַרני, און אויך אין די מאַראַקאָאנישע האַפן־פלעצער. אידן שמאַכטן נאָך אויסלייוונג. און נאָר ווייניגע האָבן עס געפרובט אָפן זיך אַנטקעגן צו שטעלן. אַ פאָלק האָט זיך פון פאַרקומערונג אַרויסגעריסן, ווער זאָל אים שטערן? אַ פאָלקס־באַגייסטערונג האָט די וועלט פאַרפלייצט, ווער קאָן זיך דען אַנטקעגנשטעלן?

ס'קומט דאָס יאָר 1666. שבת-יצי איז איצט אַלט שוין פערציג יאָר, און ער און די זייניגע באשליסן זיך צו לאָזן קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, אַראָפּוואַרפן דעם סולטאַן און אויפריכטן דוד'ס שטול אין ארץ-ישראל. דער דאָזיגער באשלוס האָט זיך בלייב-שנעל פאַרשפּרייט איבער אַלע גלוח-לענדער. מיט גוואַלדיגן שטוינען הערט מען צו די געוואַלטע אונטערנעמונג פון משיח'ן און מיט אַ ציטערניש אין די לענדן און איינגעהאַלטענעם אָטעם וואָרט מען אויף נסים. די אידן אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל באַגעגענען דעם „מלך המשיח“ מיט אָפּענע אַרעמס. דער סולטאַן איז ניט געווען אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל. און דער גרויסרוזיז, זעענדיג דעם טומל, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן, סיי צווישן אידן, סיי צווישן מחמד'אָנער, אַרום דעם ניי-אָנגעקומענעם, לאָזט ער שבת-יצי שמידן אין קייטן און אַריינזעצן אין פעסטונג. לכּתחילה ווערן די נאָכפּאָלגער ווי ענטווישט. אָבער אינגיכן טרייסט מען זיך: אויב מ'האָט אים בלוז אין תּפּיסה אַריינגעזעצט און ניט גע'הרג'עט, איז שוין דאָס אַליין אויך אַ גרויס וואונדער. שבת-יצי אַליין האָט פאַרשטאַנען, אז די קייטן און די תּפּיסה נעמט זיך דערפון, וואָס דאָס פּאָלק האָט נאָך ניט גענוג תּשובה געטאָן. מוז ער, דורך זיינע ליידן, אויסקויפן די זינד פון פּאָלק. און ער נעמט עס אָן פאַר ליב. און אז דער גרויסער עולם אָנהענגער האָט זיך באַראַיגט, קויפט מען אונטער די שומרים און מ'פאַרוואַנדלט די פעסטונג אין אַ פּאַלאַץ („מגדל-עוז“ האָט מען אים גערופן). רייך געמעכלירט און שיין באַפּוצט; דעם אַרעסטירטן טוט מען אָן בגדי-מלכות, אַ טראָן שטעלט מען אויף אין פעסטונג און שבת-יצי זעצט זיך אויפ'ן טראָן. אַלע אָנוועזענדע שווערן אים אונטערטעניקייט און פון ווייטע שטעט און לענדער קומען אָן מעלדונגען פון מאַסן גרויסע, פון קהלות גאַנצע, אז זיי שווערן טרייקייט דעם מלך-המשיח. און שליחים זענען צום מלך געקומען פון מצרים און פון טערקיי, פון איטאַליע און פון פּאַלעסטינע, פון אַזיע און פון אַפריקע, פון האַלאַנד און פון דייטשלאַנד און פון פּוילן איבערצוגעבן טרייע אונטערטע-ניקייט אין נאָמען פון די דאָרטיגע אידן.

דער „וער אַרבע ארצות“ שיקט צוויי גרויסע קראָקווער תלמידים-
 חכמים און מיוחסים אלס דעלעגאציע צום געפאנגענעם מלך. זיי
 קומען אהין און ווערן נשתומם דערפון, וואָס זיי זעען ארום זיך;
 אַ קעניגלעכער פאלאץ, אַ קעניגלעך באַנעמען. זיי בעטן באַם מלך
 הילף געבן כמעלניצק'ס שחיטות און ער טרייסט זיי, אז ער פאַר-
 געסט קיינמאָל ניט אָן די אידישע צרות און אינגיכן וועט קומען
 דער טאָג פון שטראָף. די דעלעגאציע פאַרט אַוועק געטרייסט. און
 קומענדיג קיין פוילן צוריק, ווערן בריוו פאָנאָדערגעשיקט אומעטום,
 וואוהין זיי האָבן געקאָנט גרייכן, און אין די בריוו ווערט גערופן
 צו זאמלען זיך און פאַראייניגן זיך אַרום משיח'ן, וואָס וועט אינ-
 גיכן אָנהויבן צו באַווייזן גרויסע וואונדער און אַויסלייזן די אידן
 פון אַלע זייערע צרות. און אז דאָס אַלץ איז ווייט און ברייט
 מפורסם געוואָרן, איז אויפגעשטאַנען דער גרויסער פוילישער מקובל
 רבי נחמיה הכהן און האָט זיך אַוועקגעלאָזט קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל,
 כדי אליין זיך צו איבערצייגן אין דער ריכטיגקייט פון די אַלע
 קלאַנגען וועגן משיח'ן, וואָס זענען צו אים דערגאַנגען. ער איז
 אַהינגעקומען. אַ לאַנגע צייט פאַרבראַכט מיט שבת-יציב. דער
 לעצטער האָט פאַר רבי נחמיה'ן אַנטדעקט אַלע זיינע מיינונגען און
 פלענער און רבי נחמיה איז געבליבן אומצופרידן. אז ער איז
 אַרויסגעקומען פון שבת-יציב, האָט ער אויפגעהויבן אַ גרויסן טומל:
 — אידן, איר זענט אָפגענאַרט! דער וואָס זיצט דאָרט איז
 קיין משיח ניט!

ער האָט געמיינט, אז דאָס פאָלק וועט זיך לאָזן רעדן, דאָס
 פאָלק איז אים אָבער באַפאַלן מיט זלוולים און מיט געשלעג, האָט
 ער באַשלאָסן צו ווירקן מיט גוואַלט. דערשלאָגט ער זיך אָן אודיענץ
 באַם גרויס-ווייזר און פאַר'מסר'ט פאַר אים שבת-יציב, אז ער
 טראָגט זיך אום מיט רעוואָלוציאָנערע געדאַנקען און וויל אונטער-
 גראָבן דעם סולטאַנ'ס טראָן. די מסירה גרייכט צום סולטאַן און
 ער לאָזט אַרויסרופן צו זיך משיח'ן. די פּלוצלינגדיגע אַינלאַדונג
 צום סולטאַן וואַרפט אָן אַן אימה אויף שבת-יציב. ער ווערט באַ
 זיך געפאַלן. אָפהענגיג. די איניציאַטיווע איז איבערגעגאַנגען אין

האנט פונ'ם שונא, און ער מוז זיך אונטערגעבן. ניט קיין גוטער סימן... קיין נס איז נאך אלץ ניט געשען. דער גרויסער עולם, האָט ער מורא, וועט אָנהויבן זיך צו וואַקלען, און דאָן... האָט ער דאָך זיין גאַנצן גלויבן אין זיך געשעפט פון דעם גלויבן און באַגייסטערונג פון פּאָלע! דאָס צוזאַמענטרעפן מיט'ן סולטאַן שרעקט אים. ער באַפעלט אַלע זאָלן מתפלל זיין פאַר אים. און דעם פופצענטן אלול 1666 קומט פאַר די אוריענץ באם סולטאַן. דאָ פרעגט בא אים דער סולטאַן:

— כ'האָב געהערט זאָגן אויף דיר, אז דו ביסט אַ געטלאַכער מאַן, אז דו ווילסט אויסלייזן די אידן פון גלות און זיי אוועקפירן קיין ירושלים, אין מיין לאַנד אַריין. איז עס טאַקע אמת, אז דו ביסט משיח?

און משיח האָט געענטפערט:

— אַ אידישער געלערנטער בין איך און דעם גרויסן גאָט פון אברהם דין איך פון מיין קינדהייט אָן. און דאָס, וואָס מענשן זאָגן אויף מיר, אז איך בין משיח, איז אז ס'וועט קומען די צייט און גאָט'ס ווילן וועט זיין דערביי, וועט עס מקוים ווערן. צי דאָס וועט געשען דורך מיר אָדער דורך אַן אַנדערן, ווייסט נאָר איין גאָט אין הימל.

דעם סולטאַן אין דער ענטפער ניט געפעלן. ער הייסט געפאַנגען נעמען אַלע חשוב'ע אידן אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און זיי, אינאיינעם מיט זייער משיח'ן, אויפהענגען. דער טאָלמעטשער, אַ גע'שמד'טער איד, וואָס איז דערביי געווען, האָט אים אויפּמערקזאָם געמאַכט אויף דער גרויסער סכנה, וואָס שוועבט איצט איבער'ן קאָפּ פון כלל-ישראל. שבת-יציב איז צוזאַמענגעבראָכן. האָט אינגאַנצן זיך פאַרלוירן.

— ווי ראַטעוועט מען דאָס אידישע פּאָלע? — האָט ער אין פאַרלוירנקייט און פאַרצווייפּלונג געפרעגט באם טאָלמעטשער.

— ש מ ד — האָט דער טאָלמעטשער אים קורץ געענטפערט, און אים דערלאָנגט דעם טערקישן טורבאַן.

יִשְׁבֹּת־יִצְחִי הָאֵט דעם טורבאן אָנגעטאָן — אַ סִּימָן, אַז ער הָאָט
אָנערקענט דעם מחמד'נישן גלויבן.

איצט הָאָט אים דער סולטאן באַפֿרייט פֿון פּעסמונג. זיין ווייב
און אייניגע מקורבים נעמען אויך אָן דאָס מחמדאַנענטום. דער
גרויסער עולם צעלויפט זיך אין גרויס שרעק און יאוש. אָבער שוין
אַ גע'שמד'טער, זאַמלען זיך אַלץ נאָך אַרום אים פאַרגעטערער. ער
אַליין בלייבט אויך נאָך איבערגעגעבן דעם אירנטום און ווינציגע,
אָבער פֿון אומעטום, מעלדן אים אויך איצט נאָך טרייקייט. נאָך
אַז דער סולטאן ווערט געוואויר, אַז שבת־יִצְחִי פאַרקערט אַלץ נאָך
מיט אידן, לאָזט ער אים פאַרשיקן אין ווייטן אַלבאַניען, וואוהין
קיין אידישער פֿוס קומט נישט. דאָרט, אין דעם פאַרוואָרפענעם שטעטל
ד אָ ל צ י נ א, פאַרבֿרענגט ער זיינע לעצטע יאָרן אין עלנט,
קראַנקייט און אַרימקייט. פֿאַר זיין טויט הָאָט ער געבעטן זיינע
וועכטער, אַז זיי זאָלן אים נישט באַגראָבן, נאָר אַ גוסס'ען זאָלן זיי
אים אַוועקלייגן באַם ברעג ים, כדי דער שטראָם זאָל אים פאַרטראָגן
און קיין מענש זאָל נישט וויסן, וואו זיין געביין איז אַהינגעקומען
און מ'זאָל נישט קומען אויף זיין קבר.

יום כּפֿור 1676 איז ער געשטאָרבן. צי הָאָבן די וועכטער
געפֿאַלגט זיין צוואה, צי נישט, ווייסט מען נישט. אָבער זיין געדעכניש
איז ביז אויפ'ן היינטיגן טאָג נישט אינמאנצן פאַרשוואונדן. אין פֿאַר־
שיידענע ערטער, דערהויפּט אין נאָענטן מזרח, נעפינען זיך אויך
איצט נאָך קליינע סעקטן, וואָס געדענקען זיין נאָמען און פֿאַר־
געטערן אים.

דער בעל-שם

„רבי ישראל בעל-שם“, דער „בעל-שם“, דער „בעל-שם-טוב“, אָדער דער „בעשט“ — דאָס זענען די נעמען פון דעם מענטשן, וואָס האָט געשאַפן די חסידות. מיסטיק און עקסטאז — דאָס זענען די צוויי עלעמענטן פון וועלכע די חסידות באַשטייט. פון דער פאַרבינדונג צווישן עקסטאז און מיסטיק איז אויך אַרויסגעקומען די לעגענדע וועגן דעם שאַפער פון חסידות.

און אָט זעט דעם וואונדער: דער מענטש, דער בעל-שם, האָט געלעבט, מ'קאָן זאָגן, כמעט אין אונזערע צייטן. אין צייטן, ווען געשייענישן און ערשיינונגען ווערן פאַרשריבן און גע-דרוקט און פיל פאַרשפּרייט. מענטשן זעען נאָך כמעט דעם בעל-שם'ס טריט. מ'ווייסט, וואו ער איז געבוירן, וואו געוואַנדערט, וואו געווירקט און וואו זיינע ביינער רוען. אַ דעאָלע פּערזענ-לאַכקייט, אַלזאָ, ווי איינער פון אונז: מיט ערפּאָלג און דורכ-פאַל, מיט שלעכטע יאָרן און גוטע יאָרן.

קומט מען אָבער זאָמלען דעם מאַטעריאַל פאַר זיין לעבנס געשיכטע; זיפּט איר עס און קלייבט עס איבער, בלייבט באַ אייך אין די הענט בלויז... לעגענדע. זי האַלט אים אויף נאָך פאַר'ן געבוירן, און לאָזט אים נישט אָפּ ביז אַ שטיק נאָכ'ן טויט. די לעגענדע, אָדער לעגענדעס, זיינען באַראַקטעריס-טיש פאַר'ן פּאָלק, וואָס האָט זיי געשאַפן. פאַר דער צייט, ווען מ'האָט זיי געשאַפן, אָבער קיין געשיכטע זענען זיי נישט.

איר ווילט קענען די אָפּשטאַמונג פונ'ם בעל-שם? דער-צוילט מען אייך:

אין דער מדינה וואָלאַכבי, אין שטעטל אָקופ, נאָענט באַ דער פּוילישער גרעניץ, האָט געלעבט אַ איד, רבי אליעזר מיט

זיין ווייב. אלטע לייט זענען זיי געווען, אַרימעלייט און האָבן קיין קינדער נישט געהאַט. ויהי היום, באַפּאָלן רויבער די שטאָט און נעמען צו רבי אליעזר'ן אין געפאַנגנשאַפט, און זיין אלטע אַנטלויפט אין אַן אַנדער שטאָט און ווערט אַ הויב-אַמע. האָט מען דעם אלטן פאַרקויפט פאַר אַ קנעכט אין אַ ווייטער מדינה, וואו קיין אידן זענען נישט געווען, האָט ער יאָדנלאַנג געדינט זיין בעל-הבית און פאַר זיין ערלאַכקייט האָט אים דער בעל-הבית געמאַכט פאַר אַ פאַרוואַלטער איבער זיין גאַנצער ווירט-שאַפט. דער בעל-הבית איז געווען אַזוי צופרידן פון אים, אַז ער האָט אים אפילו ערלויבט צו האַלטן שבת. אין אַ צייט אַרום האָט אים זיין בעל-הבית אַוועקגעשיינקט צום מלך'ס יועץ, איז ער דעם מלך'ס יועץ אויך זייער געפעלן געווען. האָט ער אים ערלויבט צו האָבן אַ באַזונדערן חדר, וואו ער האָט שטענדיג געדאוונט און געלערנט. מחמת דעם, וואָס ער האָט דעם מלך'ס יועץ געגעבן אַמאָל אַ גוטע עצה, איז ער באַקאנט געוואָרן מיט'ן מלך אליין אויך, האָט אים דער מלך געמאַכט פאַרן עלטסטן און פירער פון אלע זיינע חילות, און יעדעס מאָל, ווען ער האָט זיך געפילט געדריקט, און האָט געוואַלט אַנטלויפן, האָט מען אים פון הימל מתרה געווען: „אייל זיך נישט, די צייט איז נאָך נישט געקומען!“ אַז דעם מלך'ס יועץ איז געשטאַרבן, האָט דער מלך גענומען דעם יועץ'ס טאכטער, און זי געגעבן רבי אליעזר'ן פאַר אַ ווייב. ער האָט זי אָבער נישט אָנגערירט הלילה. און אַז זי איז צוגעשטאַנען צו אים, ער זאָל איר געבן באַשייד אויף זיין דערווייטערן זיך פון איר, האָט ער איר דערציילט, אַז ער איז אַ איד. אַז זי האָט דאָס דערהערט, האָט זי אים אָנגעשאַטן מיט גאָלד, מיט זילבער, מיט טייערע שטיינער און באַלד אים אָפּגעשיקט אין זיין לאַנד אַריין. אין וועג זענען אים באַפּאָלן גולגים און אַלץ אָפּגענומען פון אים. האָט ער געהאַט גרויס פאַרדרוס. איז גע-קומען אליהו הנביא און האָט צו אים געזאָגט: אין דעם זכות וועסטו האָבן אַ זון, וואָס וועט זיין אַ ליכט אין די אויגן פון

פאלק ישראל, און ישראל וועט ער הייסן". איז דער אל-טער געקומען אהיים, און האָט געטרעפן זיין ווייב, איז ב' זיי אויף דער עלטער געבוירן געוואָרן א זון, האָבן זיי אים א נאָמען געגעבן ישראל — דאָס איז דער בעל-שם — און זיי זענען שוין דעמאלט אלט געווען קרוב צו הונדערט יאָר.

אז מ'האָט דאָס קינד אַנטוויינט, איז דאָס קינד געבליבן אַן טאטע-מאמע. איז ישראל'יק געבליבן אויף קהל'שער השגחה. אין חדר וויל ער ניט זיצן, אַנטלויפט ער פון חדר און בלאַנקעט זיך אַרום אין פעלד און אין וואַלד. און אז שטאָט זעט, אז דער יתום איז אַ לאַדיוצלה, לאָזט מען אים לויפן. ווערט ער אַ באַ-העלפער באַ אַ מלמד.

אָבער אַ באַהעלפער צו אַ באַהעלפער איז ניט גלייך. אז ער איז געגאַנגען מיט די קינדער איבער די אָקופער גאַסן, פירנדיג זיי אין חדר אַרײַן, האָט ער געזונגען מיט זיי. איז דאָס קול זיינס געגאַנגען אין זיבעטן הימל. האָט ער דאָרט געמאַכט אזא נהדרות, ווי דאָס געזאַנג פון די לויים אין בית-המקדש. האָט זיך דער שטן זייער דערשראָקן. האָט ער זיך אַרײַנגעכאַפט אין אַ מכשף. דער מכשף האָט זיך פאַרשטעלט פאַר אַ וואַלקולאַס, אַ חיה אַזא. האָט ער זיך געוואָרפן אויף די קינדער, בעת זיי זענען געגאַנגען אין חדר אַרײַן און זיי זענען זיך אַלע צעלאָפן. דער באַהעלפער האָט אָבער פאַר-שטאַנען וואָס דאָ קומט פאַר, האָט ער איינגערעדט די עלטערן, זיי זאָלן אים אָנטרויען די קינדער און ער וועט זיי אָפּהיטן פון אַלדאָס ביז חלילה. האָבן זיי זיך געלאָזט איבערריידן. האָט ער גענומען אַ גרויסן שטעקן און אז דער וואַלקולאַס איז זיי נאָך אַמאָל באַפאַלן, איז דער באַהעלפער צוגעלאָפּען צו אים, האָט אים אַזא קלאַפּ געטאָן אין שטערן, אז יענער איז געפאלן אַ טויטער. שפעטער האָט מען דערזען, אז דאָס איז געווען דער ערל, דער מכשף.

פאַר זיין בריה'שקייט האָט מען דעם באַהעלפער געמאַכט פאַר אַ וועכטער אין בית-המדרש. אלט געווען איז ער קרוב

צו דרייצעהן יאָר. און שוין איצט איז ער אַ „נסתר“: בעת אַלע לערנען אין בית־המדרש, שלאַפּט ער. אָבער בעת אַלע שלאַפּן — וואָס ער. לערנט ער, אז קיינער זאָל ניט מערקן.

ווילט איר וויסן: וואָס ער לערנט? דערציילט מען אייך:

ערגיז אין אַ שטאָט האָט געלעבט אַ וואונדערמאן מיט'ן נאָמען: רבי אדם בעל-שם. האָט ער ערגיז אין אַ הייל געפונען כתבים, וואָס זענען פול געווען סודות און סודי־סודות פון דער תורה, פון קבלה און פראָקטישע קבלה. נאָך אברהם אבינו האָט געקענט די דאָזיגע כתבים, יהושע בן נון און דער דריטער: רבי אדם. האָט ער באַוויזן וואונדער מיט'ן כח פון די כתבים: גאנצע פאַלאַצן פון עפעס אַ קעניג האָט ער אויסגעריסן און אַריבערגעטראָגן אין זיין שטאָט אַריין. מיט'ן זעלבן כח האָט ער זיין פרוי אויסגעפוצט אין די רייכסטע קליידער, א. ד. גל. פאַר זיין טויט האָט מען אים פון אויבן געלאָזט וויסן, אז ער זאָל די כתבים איבערגעבן דעם אינגל ישראל. האָט רבי אדם צוגערופן זיין זון, האָט אים איבערגעגעבן די כתבים און צו אים אַזוי געזאָגט: געפין אויס אַ שטאָט מיט'ן נאָמען אָקופ; דאָרט וועסטו געפינען אַ בחור פון אַ יאָר פערצען, וואָס הייסט ישראָל בן אַלעזר, זאָלסטו די כתבים אים איבערגעבן.

און אַזוי איז געווען. האָט דער בחור ישראל געלערנט פון די דאָזיגע כתבים און איז געוואָרן אַ גרויסער למדן אין סתרי-תורה. און אין תורה איז ער לאַנג שוין געווען אַ למדן. איז ער אַוועק אין אַ שטעטל לעבן בראָד און איז געוואָרן אַ מלמד. האָט ער געפונען לייטזעליקייט אין די אויגן פון די איינוואונער פון שטאָט. הן מיט זיין לומדות, הן מיט זיין פיינ-קייט, איז וואו אַ סכסוך צווישן מענטשן, וואו אַ דינ־תורה, איז מען געגאנגען צו אים, אָבער פון זיינע „סתרי תורה“ האָט קיין מענטש ניט געוואוסט.

און ווי האָט ער זיך אויפגעפירט אלס נסתר (פארבארגע-
נער צדיק) ?

האָט געטרעפן, אז רבי אפרים קיטעווער האָט געהאט אַ
סכסוך מיט אַ אידן פון יענעם שטעטל, וואו דער בעל-שם איז
געווען מלמד, זענען זיי געקומען זיך משפט'ן פאר אים. ווי נאָך
רבי אפרים האָט זיך באוויזן פאר'ן בעל-שם, האָט דער בעל-
שם באַלד דערזען דורכ'ן רוח-הקודש, אז רבי אפרים'ס טאָכ-
טער איז זיין זיווג. האָט ער געזאָגט אַ פשט אין רמב"ם, וואו
ער האָט אַרויסגעוויזן אַזוי פיל תריפות, אז רבי אפרים איז
נשתומם געוואָרן. האָט ער געפונען לייטזעליקייט אין רבי
אפרים'ס אויגן, און אַזוי ווי ער האָט געהאט אַ טאָכטער אַ
גע'גט'ע פון איר ערשטן מאן, האָט ער זי פאָרגעשלאָגן דעם
בעל-שם פאר אַ ווייב. דער בעל-שם איז מרוצה געוואָרן, האָט
מען געשריבן תנאים, וואו דער חתן איז פארשריבן געוואָרן
בלויז מיט'ן נאָמען ישראל בן אליעזר. רבי אפרים איז אַוועק-
געפאָרן אַהיים און איז אין וועג געשטאַרבן. זיין זון, דער ברך-
דער רב, רבי גרשון קיטעווער, איז געקומען בריינגען זיין פאָטער
צו קבר ישראל. האָט ער אין פאָטער'ס קעשענע געפונען זיין
שוועסטער'ס תנאים. האָט עס אים אפילו געוואונדערט: ער קען
ניט דעם חתן, ניט זיין משפחה. ווער אַזוינער זאָל עס זיין?
אַבער די שוועסטער האָט מסכים געווען צום שידוך. „אז דער
טאטע האָט געמאָן, מן הסתם האָט ער געוואוסט יואם ער טוט.“
האָבן זיי געווארט. ויהי היום איז צו רבי גרשון'ען אין שטוב
אריין אַריינגעקומען אַ פאָרגרעכטער מאן, אַ פאָרוואַקסענער און
אַ פארשטויבטער, אָנגעטאָן אין אַ קורצן פעלצל מיט אַ פויערשן
נאַרטל און געזאָגט דעם רב, אז ער האָט אים עפעס צו זאָגן בסוד.
דער רב האָט אים אַריינגערופן אין אַ באַזונדערן צימער, און דאָ
האָט אים דער מאן געוויזן אַ קאָפּיע פון דער שוועסטער'ס תנאים
און אַ זאָג געטאָן:

— גיב מיר מיין ווייב!

דער הולך, דער טאן און די ווערטער האָבן אויף רבי גרשונ'ען געמאַכט אזא שוידערליכן איינדרוק, אז ער האָט שוין געוואָלט אָפּלאָזן דעם שידוך. האָט אָבער די שוועסטער ניט געוואָלט. פאַר דער חופּה האָט רבי ישראל אַטפּלעקט דער כּלה ווער ער איז אין אמת'ן. ער האָט זי אָבער באַשוואָרן, אז ביז אַ צייט זאָל זי עס פאַר קיינעם, ניט אויסזאָגן. אזוי האָבן זיי חתונה געהאַט. רבי גרשון האָט געהאַט גרויסע בזיונות פון זיין שוואַגער דעם קאַלאָר סאַלן עס-הארץ. די שוועסטער האָט זיך אָבער גט'ן ניט געוואָלט. האָט ער פאַר זיי געקויפט אַ פּערד און וואָגן און זיי אַוועקגעלאָזט אין דער וועלט אַריין. זיינען זיי געפאָרן וואַלד-אויס וואַלד-אין, ביז וואַנען זיי האָבן זיך באַזעצט אין אַ דאָרף צווישן קיטעווע און קאַסעווע. איז דאָס ווייב געזעסן אין דאָרף און ער פלעגט פאַר-בריינגען אין די קאַרפּאַטן-בערג. אַליין, ווייט פון מענשן. דאָ האָט ער הפּסקות געפאַסט (פון שבת צו שבת). און האָט ער געוואָלט עסן, האָט ער געמאַכט אַ גריבל אין דר'ערד, אַריינגעשאַטן אַהין מעל, אָנגעגאַסן וואַסער, פאַרקנאָטן און נאָכדעם אויפ'ן זון געבאַקן. ס'ווייב פלעגט צוויי-דריי מאָל אין וואָך קומען צו אים מיט'ן פּערד און וועגל, האָט ער עס אָנגעשאַטן פול מיט זאַמער, האָט זי עס אַוועקגעפירט אין נאָענטן שטעטל אַריין, דאָס פאַר-קויפט און דערפון זיך מפרנס געווען.

אזוי האָט ער אָפּגעלעבט גאַנצע זיבן יאָר. דאָס פּעלצל האָט ער פון זיך ניט אַראָפּגענומען און פון צווישן די קאַרפּאַטן-בערג איז ער ניט אַרויסגעטראָטן.

נאָך די זיבן יאָר קערט ער זיך אום צווישן מענשן. באַזעצט ער זיך אין אַ דאָרף. דאָס ווייב פאַרקויפט בראַנפן און ער איז אַ שוחט. אָבער ביידע פרנסות געניגן ניט צום לעבן. די דחקות און דער דלות ווערן אים שוין ניט אַריבערצוטראָגן. דערצו קומט אויך די שוועריגקייט ווייטער נאָך איינצוהאַלטן אין זיך דאָס ליכט, ס'זאָל פון זיך קיין שטראַלן ניט אַרויסלאָזן. הויבט ער אָן שריטווייז זיך צו אַנטפּלעקן.

עס איז געווען פאר פסח. ניט קיין מצות, ניט קיין פלייש. פאָרט ער אַרויס אין די אַרומיגע דערפער צו שחט'ן, און קויפט פסח'דיג מעל און פירט עס אַהיים. ברעכט-אויס אַ רעגן און דאָס מעל ווערט פאַרנעצט, חמץ'דיג. פאָרט ער נאָך אַמאָל דעם זעלבן וועג. קויפט ווידער פסח'דיג מעל. אָבער אין מיטן וועג פאַלט דער פערד און פגרט. שלעפט ער אַליין דעם וואָגן. בלייבט ער אָבער גיך אָן כחות. הויבט ער אָן צו וויינען. איז אונטערגע-קומען אַ גוי און האָט אים אָפגעפירט זיין מעל אַהיים.

און אָט דער גוי איז געווען אַליהו הנביא. אינגיכן טרעפט מען דעם בעש"ט האַלטען אַ קרעטשמע. ס'ווייב שטייט ביים סטאָיקע און ער באַדינט די געסט. און איצט איז ער שוין באַלד אַלט זעקס און דרייסיג יאָר — דער עלטער ביז וואַנען ער האָט געמוזט בלייבן אַ נסתר. אָבער ניט מער. איז היינט איין גאָסט, מאָרגן אַ צווייטער, באַמערקן עפעס אויסטערלישעס אין דעם „חמר מיט'ן פעלצל“, אָבער עס בלייבט ביי זיי אַ סדר.

אין אָט דער צייט פאַרפאָרט אין דער קרעטשמע רבי גרשון קיטעווער'ס אַ תלמיד. אָפגערוט, אָפגעגעסן, הייסט ער ישראל'ן. דעם בעל שם הייסט עס, איינשפאַנען די פערד. ער וויל באַלד פאָרן. טוט ער עס. ער בעט דעם אורח, ער זאָל בלייבן ביי אים אויף שבת. לאַכט יענער: עס איז ערשט דײַנסטאָג, זאָל ער זיך אָפשטעלן שבת-האַלטן! איז ער אַוועקגעפאָרן. אָבער קוים איז ער אָפגעפאָרן אַ שטיקל וועג, האָט זיך אים צעבראָכן אַ ראָה, און ער האָט זיך געמוזט אומקערן אין דאָרף אַריין. דערווייל איז אַוועק דער טאָג. צו מאָרגנס איז ער ווידער אַוועקגעפאָרן, און ווידער האָט זיך עפעס צעבראָכן אין וואָגן און ווידער האָט ער זיך געמוזט אומקערן. אַזוי איז עס אָנגעגאַנגען ביז פרייטאָג, און ער איז געבליבן שבת אין דאָרף. פיל צער האָט רבי גרשון'ס תלמיד, דער תלמיד חכם, געהאַט פון דעם גראָבן דאָרפסמאַן, דעם עס-הארץ. אַ פאַרשטערטען שבת האָט ער געהאַט. נאָר שבת נאָך מנחה איז רבי ישראל אַריין אין שטוב אָן אַ מאַסקע, און ביי שלש-סעודות האָט ער געזאָגט תורה און סתרי-תורה, וואָס קיין

מענשן-אויער האָט נאָך אזוינס קיינמאָל ניט געהערט. איז רבי נרשונ'ס תלמיד געוואָרן אויסער זיך, געוואָלט שוין לויפן, דערציילן. אָבער דער בעל שם בעט אים, ער זאָל רבי נרשונ'ען נאָרגישט דערציילן, נאָר אין שטאָט צווישן חסידים זאָל ער גיין זאָגן: „א גרויס ליבט געפינט זיך נאָענט פון שטאָט, גייט און בריינגט אים אַרײַן אין שטאָט אַרײַן“. און אזוי האָט ער געטאָן. אז די חסידים האָבן עס דערהערט, האָבן זיי באַלד משער געווען, אז דאָס מוז זיין יענער מיט'ן פעלצל, וואָס מ'האָט לאַנג שוין באַ- מערקט אין אים וואונדערליכע זאַכן. האָבן זיך אַלע געלאָזט גיין אין דאָרף אַרײַן. דער בעל-שם האָט עס דערפילט, האָט ער זיך געלאָזט גיין זיי אַנטקעגן, אין שטאָט אַרײַן. אינמיטן וואַלד האָבן זיי זיך באַגעגנט. האָט מען אָנגעבראַכן צווייגן פון בוימער, צו- נויפנעלייגט אַ שטול, דעם בעל-שם אַרויפגעזעצט אויף דעם צווייגן-שטול און אים אָנגענומען פאַר אַ רב אויף זיך.

אָפן איז איצט זיין הייליגקייט. אָפן זיינע מעשים. און אין וואָס באַשטייען זיי ?

אַ מענשן נעמט ער זיך, ער זאָל אים העלפן שרייבן ש פ ר ו כ ן , קמיעות און סגולות. אַלע בעל־שמות פאַר אים און אויסער אים, האָבן, אייגנטליך, אויך דאָס אייגענע געטאָן. און דאָך אַנדערש. יענע פלעגן אָנשרייבן אָן אַ שיעור שמות און צרופים, און ער פלעגט געבן נאָר אַ גלאַט אָן ניט-באַשריבן כשר שטיקל פאַרמעט, ווייל — אזוי האָט ער ערקלערט — אויב דער באַדערפטיגער איז זוכה, קומען שוין ממילא יענע מלאכים, וואָס האָבן אַ שייכות צום ענין און באַלויבטן דעם כשר'ן פאַרמעט. שדים און לצים האָט ער פון הייזער פאַרטריבן. בלינדע האָט ער זעענדיג געמאַכט. משוגעים האָט ער נאָרמאַל געמאַכט. און איז עס שווער געווען, האָט ער ריזיקירט מיט ביידע וועלטן, אָבער זיינס האָט ער אין הימל געמוזט אויספירן. קומט ער צו אַ חולה און טרעפט דעם מלאך-המות צוקאַפּנס, זידלט ער אים אָן און טרייבט אים אַרויס, און דער קראַנקער ווערט געזונט. און ש ז ו ע ר ט , אז יענער חולה וועט געזונט ווערן, איז אפילו

נאָכדעם ווי די נשמה איז שוין ארויס פון אים, מוז זי זיך צוריק אומקערן. וואָרים מ'וועט דאָך ניט דערלאָזן, אז דער בעל-שם זאָל חלילה פאלש שווערן!... און אמאָל האָט ער צוגעזאָגט א אידן, אז ער וועט האָבן א זון. האָט ער געהאט. אָבער פאר'ן ברית איז דאָס קינד געשטאָרבן. פאררירסט עס דעם בעל-שם. הייסט ער מל זיין דאָס טויטע קינד. ווייזט זיך אָבער קיין בלוט ניט. זאָגט דער בעל-שם די ברכות. און אז ער איז געקומען צו די ווערטער: „זאָלסט דערהאלטן ס'קינד בא זיין פאָטער און מוטער“, האָט ער זיך אָפגעשטעלט און ווייטער ניט געזאָגט קיין וואָרט ביז וואָנען דאָס קינד האָט אָפגעלעבט... וואָרים מ'וועט דאָך ניט לאָזן דעם בעל-שם זיין חס ושלום א ליגנער!...

און וואס מענשן ווייסן ניט, דאָס ווייסט ער, און וואָס מענשן זעען ניט, דאָס זעט ער. בא איינעם האָט מען אוועקגע-גנב'עט א פאָר אָקסן, איז ער געקומען צום בעל-שם. דער בעל-שם האָט א קוק געטאָן אין זוהר און געענטפערט: איך זע די אָקסן דאָרט און דאָרט. דאָס אייגענע געשעט מיט גע'גנב'עטע סחורה. דאָס אייגענע מיט א גביר'ס א זון, וואָס מ'האָט ניט געוואוסט וואו ער איז אַהינגעקומען. דאָס אייגענע מיט גרויסע צדיקים, וואָס אים האָט אינטערעסירט צו וויסן וואו זיי געפינען זיך. מיט זיין געט-ליכן אויג לייענט ער אַראָפּ פון יענעם שטערן, וואָסערע עבירות ער האָט אָפגעטאָן. ער זעט אויך ווי לאַנג יענער האָט נאָך צו לעבן. אין אזוינע פאלן איז ער יענעם מתרח: גיכער צו פארענדיגן זיינע געשעפטן. בכלל איז אים קיין זאך ניט שווער געווען. אמאָל איז זיין ווייב צוגעשטאָנען צו אים: וואָס שווייגט ער וועגן זייער אָרימען מצב? האָט ער איר געענטפערט: „דו זעסט פאר זיך אַט דעם אויוון? איך זאל נאָר וועלן, איז מיט א פשוט'ן דאוונען ווערט פון אים א שטיק גאָלד. נאָר איך שעם זיך פאר גאָט צו בעטן בא אים אזא זאך“... גענוג געווען פאר אים אַראָפגיין אין מקוה אַריין און פארמאָכן די אויגן — און ער האָט געזען אַלץ, וואָס עס קומט פאָר אין אַלע וועלטן. און זיצנדיג, דאכט זיך, צווישן מענשן, שפאצירט זיין נשמה אַרום אין די העכסטע ספערן, איז

זיך מפלפל מיט די גרעסטע צדיקים און אפילו מיט'ן רבוננו של עולם אליין, וועגן א דין, וועגן א כונה, וועגן א הייליגן שם. און נאך אין חלום זיינען אנדערע אמאל זוכה — אויב דער בעל-שם וויל עס — צו זען וואס פאר א תקיף ער איז אין די אויבערשטע וועלטן. און לייענען יענעמס געדאנקען איז פאר אים געווען נאך א קלייניקייט, און די, וועמעס געדאנקען ער טרעפט, און יענע וואס זעען אים באלעבאטעווען אין די עולמות-עליונים, ווערן זיינע אנהענגער און זיינע חסידים ביז'ן לעצטן אָטעם זייערן.

איינער א גדול האָט ניט געוואלט אנערקענען דעם בעל-שם. האָט ער פרייטאָג-צו-נאכט געזען אין חלום ווי דער אר"י (רבי יצחק לוריא) און דער בעל-שם זענען זיך אין הימעל מפלפל וועגן א שטעלע אין זהר. האָבן זיי געפרעגט בא רבי שמעון בן יוחאי (דער מחבר פון זהר) און ער האָט געענטפערט, אז גערעכט איז דער אר"י. האָט אָבער דער בעל-שם געזאָגט: דעם זהר האָסטו דאָך געשריבן מיט רוח-הקודש, לאָמיר פרעגן בא גאָט אליין, ווי דער פשט איז. איז אַרויס א קול און געלאָזט הערן: גערעכט איז דער בעל-שם. און דעמזעלבן שבת צו שלש-סעודות האָט יענער געהערט פון בעל-שם דעמזעלבן פשט אין זהר, וואָס ער האָט גע-הערט אין חלום... איז ער געוואָרן דעם בעל-שם'ס א חסיד און א תלמיד.

און איז איינער געוואָרן זיינער א תלמיד, איז ער שוין מער פון אים ניט אוועקגעגאנגען. וואָרים פאר זיינע תלמידים האָט ער זיך אַנטפלעקט מער נאָך ווי פאר דער איבעריגער וועלט. זיי האָבן, למשל, געוואוסט, אז אליהו הנביא קומט אָפט צום בעל-שם, אז יונה הנביא לאָזט אים גריסן, אז רבי שמעון בן יוחאי און דער אר"י באַזוכן אים אָפט פון יענער וועלט אַראָפּ. אמאל האָט דער בעל-שם געדאַרפט דעם ס"ס (דעם שטן) צו עפעס א זאך. האָט ער אים אַראָפּגעבראכט. יענער האָט זיך געבייזערט: „וואָס באַאומראַיגסטו מיך? סך-הכל האָט מען מיך דריי מאָל אַראָפּגע-בראכט אויף דער ערד: בעת אדם הראשון האָט געזינדיגט, בעת אידן האָבן געמאַכט דעם עגל און בעת'ן חורבן בית-המקדש, און

דו שלעפסט מיך אַראָפּ צוליב ווער-ווייסט-וואָס." דער בעל-שם האָט אים אָבער אָנגעהאלטן און געוויזן פאַר זיינע תלמידים. ער האָט זיי נאָך געהייסן אָפצורעקן די שטערנס, כדי צו אַנטפלעקן דעם, "צלם־אלהים", וואָס אויף זייערע פנימ'ער, וועט ער זיי קיין ביז ניט טאָן... און אַמאָל איז ער מיט די תלמידים געגאַנגען שפּאַצירן אויסן שטאָט. איז געקומען מנחם־צייט, און ס'איז קיין וואַסער ניט געווען, מיט וואָס די הענט צו וואַשן. האָט דער בעל-שם אַ קלאָפּ געטאָן מיט'ן שטעקן אָן דער ערד, האָט זיך געעפנט אַ קוואַל וואַסער. שפעטער האָט מען דאָ אויסגעבויט אַ וואַסער-מיהל... און פאַר די תלמידים איז עס קיין סוד ניט געווען, אז כעת דער בעל-שם קומט אין שמונה־עשרה צו דער ברכה, "מחיה המתים", באַלאַגערן אים צענדליגער טויזנטער נשמות, וואָס בעטן פון אים אַ תיקון. "וואָרים ניטאָ קיין נשמה — האָט ער אַמאָל געזאָגט צו די תלמידים — פון אדם הראשון אָן, וואָס איך זאָל זי ניט קענען, און ניטאָ קיין איינציגע נשמה און ניט קיין איינציגע תפלה, וואָס זאָל קומען אויף איר ריכטיגן אָרט אָן מיין ערלויבעניש." און פאַר זיי האָט ער אויך דערציילט, אז ער איז אַמאָל איבערגעגאַנגען דעם דנעסטער גאָר אָהן אַ שם: ער האָט נאָך אויסגעשפּרייט דעם גארטל איבער'ן וואַסער און איז אַרי-בערגעגאַנגען.

און ווי ניט, אז ער איז אין הימל אַ גאַנצער בן-בית! אַלע שבת בייטאָג דרש'נט ער דאָרטן חידושים אין סתרי־תורה, און צו שלש-סעודות דרש'נט ער דאָס אייגענע דאָ, פאַר'ן עולם. פאַר אים זענען אַלע היכלות אָפּן. מלאכים קומען־צו צו אים, רעדן מיט אים, פרעגן באַ אים. ער באַשטימט יעדן מלאך זיין פלאץ. און געפעלט אים ניט אַ מלאך, באַשטימט ער אַן אַנדערן אויף זיין אָרט...

און ווי אזוי גאָט צו דינען האָט ער זיי געלערנט דורך אַ משל:

אַמאָל — האָט דער בעל-שם דערציילט — האָט אַ תלמיד-חכם געוואוינט אין איין הויז מיט אַ בעל־מלאכה. ביידע זענען זיי

גלייך פרי אויפגעשטאנען. איינער איז אוועק אין בית-המדרש צו לערנען און דאווענען, און דער אנדערער — צו האָרעווען און צו אַרבעטן. אַרום האַלבן טאָג האָט זיך דער תלמיד-חכם אומגעקערט אַהיים אַ צופרידענער: ער האָט אַזוי פיל געלערנט, אַזוי פיל געדאוונט! און דער בעל-מלאכה פלעגט קוים איצט לויפן אין בית-המדרש אַרײַן כאַפּן אַ קדושה און אויף גיך אָפּדאווענען. אַלע טאָג פלעגן זיי זיך אין דער צייט באַגענגען. דער תלמיד-חכם פלעגט אַ שמייכל טאָן און זיך זאָגן: וואָס פאַר אַ חילוק צווישן מיר מיט אים! אין איין צייט זענען זיי ביידע געשטאַרבן. אין הימל האָט מען געפרעגט דעם תלמיד-חכם: וואָס האָסטו געטאָן אויף יענער וועלט? האָט ער געענטפערט, איך האָב פיל גלערנט, פיל און מיט כונה געדאוונט. „און מיט ביטול האָט ער אויסגעלאַכט דעם אַרימען בעל-מלאכה, וואָס ער האָט באַגענגט גייענדיג פון בית-המדרש“ — האָט צוגעגעבן דער הימלשער באַשולדיגער. און אז מ'האָט אויף איין וואָגשאַל אַרויפגעלייגט דאָס גאַנצע לערנען און ס'גאנצע דאוונען פונ'ם תלמיד-חכם, און אויף דער אנדערער — דעם ביטול-שמייכל, האָט דער לעצטער אַריבערגע-וואויגן. האָט מען דעם תלמיד-חכם אַריינגעזעצט אין גיהנום. איצט האָט מען געפרעגט דעם בעל-מלאכה: וואָס האָסטו געטאָן אויף יענער וועלט? „איך האָב שווער געאַרבעט, כדי צו שפּײַזן מיין פאַמיליע. כ'האָב קיינמאָל קיין צייט ניט געהאַט ווי געהעריג צו דאוונען, און לערנען האָב איך קיינמאָל ניט געקענט“ — האָט דער אַרימער געענטפערט. „ער האָט אָבער שטענדיג אַ שווערן זיפּ געטאָן, בעת ער האָט באַגענגט זיין שכן דעם תלמיד-חכם“ — האָט זיך אַריינגעמישט דער הימלשער פאַרטיידיגער. האָט מען דעם אַרימען אַרבעטער אַריינגעזעצט אין גן-עדן...

מוזן די רבנים זיין אומצופרידן מיט אַזא באַציאונג צו די תלמיד-חכמים, און זיי זוכן דעם בעל-שם אומשעדליך צו מאַכן. האָט מען זיך געזאָלט צונויפפאַרן קיין בראָד און דאָרט אַרייַנ-לייגן דעם בעל-שם אין חרם אַרײַן. האָט דאָס דער בעל-שם דערפילט, האָט ער זיך איבערגעטאָן ווי אַן אַרימער און האָט זיך געלאָזט

גיין קיין בראד. אונטערוועגס האָט ער באַגעגנט איינעם א רב פאָרן אין שטאָט אַרײַן, האָט ער יענעם געבעטן, ער זאָל אים אונטערפירן. דער רב האָט אים אַרױפגענומען אויף דער פּוּר און אָנגעהויבן מיט אים רעדן. האָט אים דער בעל-שם גענטפערט ווילדע זאַכן, און דער רב האָט זיך צעלאַכט. זאָגט אים דער בעל-שם: וואָס לאַכט איר, רב? די גמרא זאָגט דאָך, אז ווען איינער האָט אין שבת-צונאַכטסדיגן מעריב אַ טעות אין דער ברכה „אתה חונן“, דאַרף ער באַזאָרגט זיין די גאַנצע וואָך (און מיט'ן רב האָט עס געהאַט געטראָפן)! איז דער רב געבליבן זיצן פאַרשטיינערט. נאָכדעם האָט זיך דער בעל-שם אַנטפלעקט פאַר אים. איז דער רב געפאָרן קיין בראַד און ניט צוגעלאָזט, מ'זאָל דעם בעל-שם מחרים זיין...

אזוי איז אים געלונגען אַלץ. אין אַלץ האָט מען אים נאָכ-געגעבן ווי אַ ציטערדיגן בן-יחיד. נאָר איינמאָל האָט ער זיך גע-מוזט אונטערגעבן, און דאָס — אין זייער אַ וויכטיגן ענין. נעמליך: אין אַראָפּברענגען משיח'ן.

אויף דער עלטער האָט ער עס געוואָלט אייפּטאָן. און כדי דאָס אויסצופירן, האָט ער געמוזט פאָרן קיין ארץ-ישראל. אָבער פון אויבן האָט מען ניט מסכים געווען, אז ער זאָל אַהין פאָרן. האָט זיך דער בעל-שם דאָך איינגע'עקשנ'ט און אַוועקגעפאָרן. די ערשטע טעג פסח האָט ער געהאַלטן אין סטאַמבול און דעם ערשטן טאָג חול-המועד האָט ער געוואָלט פאָרן ווייטער: ער, זיין מאַכטער האָדעל און זיין סופר. זענען זיי אַרױסגעגאַנגען צום ברעג און האָבן קיין שיף ניט געפונען. זאָגט דער בעל-שם צו זיין סופר: אויב דו ווילסט, שפּרייט איך אויס מיין פאַטשיילע איבער'ן ים, — דו זאָלסט אָבער פאָרויכטיג זיין און אפּילי אַ רגע ניט אַרױסלאָזן פון זינען דעם שם, וואָס איך וועל דיר איבערגעבן. טאַמער וועסטו אים אָבער יאָ אַרױסלאָזן פון זינען, זענען מיר אַלע פאַרלוירן. האָט דער סופר ניט געוואָלט נעמען אויף זיך אַזאַ ריזיקע. האָבן זיי געוואַרט ביז אַ שיף איז אָנגעקומען. אָבער ווי נאָר זיי האָבן זיך געזעצט אויף דער שיף האָט אויסגעבראָכן אַ

שטורם-ווינט און האָט געשליידערט די שיף גאנצע צוויי מעת-לעת. אויפ'ן דריטן טאָג איז דער ים רואיגער געוואָרן, די שיף איז צוגעקומען צו אַן אינזל, און אַלע דייזלדע זענען אַראָפּגעגאנגען צו אַ באַקוקן ס'אינזל. איז דער בעל-שם מיט'ן סופר אויך אַראָפּ אויפ'ן אינזל. זענען זיי אַוועק אַ ביסל צורווייט און האָבן פאַר-בלאָנדזשעט און ניט געפונען דעם וועג צוריק צו דער שיף. דער-ווייל זענען אויף זיי אָנגעפאַלן גולנים, האָבן זיי געבונדן מיט שטריק און אָנגעהויבן שוין שאַרפּן די מעסערס. פּלוצלינג האָט אָבער די גולנים אָנגעהויבן חלש'ן ס'האַרץ, האָבן זיי זיך געזעצט עסן. זאָגט דער סופר צום בעל-שם: „וואָס שווייגט איר, רבי?“ ענטפערט דער בעל-שם: „ווי זאָל איך שרייען, אַז איך האָב מיין גאנץ לערנען פאַרגעסן: אפשר קענסטו כאַטש דעם אַלף-בית!“ און דער סופר האָט אָנגעהויבן פאַרזאָגן דעם בעל-שם: אַלף, בית, גימל, און דער בעל-שם האָט אים נאָכגעזאָגט, אות נאָך אות, וואָס ווייטער אַלץ מיט מער התלהבות, מיט מער ברען, ביז ער איז צוריקגעקומען צו זיינע כחות. דעמאָלט האָט זיך באַוויזן אַן אַל-טער קאָפיטאַן, וואָס האָט די צוויי געבונדענע אָפּגעראַטעוועט פון טויט און האָט זיי אָפּגעפירט צוריק צו דער שיף. איצט האָב דער בעל-שם איינגעזען, אַז פון הימל לאַזט מען אים בשום אופן ניט פאַרן קיין ארץ-ישראל, האָט ער זיך אומגעקערט אַהיים. דער קאָפיטאַן איז געווען אַליהו הנביא...

אין אַ קורצער צייט אַרום, נאָך דער דאָזיגער אומגעלונגענער נסיעה, הויבט ער אָן זיך צו קלייבן אין אַ צווייטער, נאָך ווייטער-רער נסיעה. — ער פילט, אַז אינגיכן וועט ער אינגאנצן אַוועק פון דער וועלט אויף יענער וועלט. פסח תק"ך (1760) איז ער קראַנק געוואָרן. געמיינט האָט ער, אַז ער וועט, ווי אַליהו הנביא, מיט שטורם אַריין אין הימל אַריין; איז אָבער דער דור ניט ווערט געווען אַזא וואונדער. איז ער דורך אַ קראנקהייט פון דער וועלט אַוועק. שבעות אויפדערנאָכט, אַז מען האָט געזעען, דאָס די לאַגע איז שלעכט, איז איינער פונ'ם בעל-שם'ס תלמידים געגאנגען מתפלל זיין פאַר אים. זאָגט דער בעל-שם: „דאָס איז

ארויסגעוואָרפענע אַרבעט. וואָלט ער געקאָנט אַריינקומען (אין הימל אַרײַן) דורך דער טיר, וואָס איך בין געוואוינט געווען אַרייַן צוקומען, וואָלט ער עפעס אויפגעטאָן מיט זײַן תפילה, אזוי אָבער איז אומזיסט זײַן טרחה... און אז ער איז שוין גאָר שוואַך געוואָרן, האָט ער געזאָגט צום מלאך-המות: „איך בין דיר מוחל די פאָר שעה, נאָר פייניג מיך ניט...“ און צו די מענשן אַרום האָט ער געזאָגט: „דערזעלבער מלאך-המות, וואָס איז שטענדיג אַנטלאָפן פון מיר, קוים האָט מען מיך איבערגעגעבן אין זײַן רשות, האָט ער געקראָגן אַזעלכע ברייטע פלייצעס און איז מלא-שמחה מיט מיר.“ און זעענדיג וואָס פאַר אַ צער ס'האָט אַרומגענוי מען די אַרומיגע, טרייסט ער זיי: „איך בין זיכער — האָט ער געזאָגט — אז איך וועל נאָר פון איין טיר אַרויס, אין דער אַנ-דערער אַרײַן.“ און באַלד טאַקע איז ער (דעם צווייטן טאָג שבועות) „פון איין טיר אַרויס...“ די צוויי זייגערס, וואָס זענען געווען אין שטוב, האָבן זיך אין דער מינוט אָפגעשטעלט...

און באַלד איז ער דורך דער אַנדערער טיר אַרײַן. איצט, ווי פריער, פאַרקערט ער מיט זײַנע קינדער, אייניקלאַך, תלמידים און פאַרעהרער. ער רעדט, ער עצה'ט, ער העלפט, ער איז זיך משתדל — אי אין חלום, אי אויפ'ן וואָר. און מער נאָך ווי פריער איז ער איצט אַ „בן-בית“ אין הימל. אָהן אים — ניט פון דאַנען אַהין. און רעדט מען פון משיח'ן, הייסט עס נאָר: דער בעל-שם וועט ווידער אַריינקומען, זיך באַווייזן, נאָר אין אַ נייעם געשטאַלט. וואָרים משיח — דאָס איז ער! ...

דער ווילנער גאון

דאָס רבנ'ישע אידנטום, אויפ'ן האָר רעגולירט, אויפ'ן פינ-
טעלע פאָראַוויס-באַשטימט, — האָט אין אַכצענטן יאָרהונדערט
געפונען אין ליטע זיין קלאַסישע פאַרקערפערונג אין ווילנער
גאון.

אויף אַ ווייטן, ווייטן שטח פון דורות און יאָרהונדערטן
שטייט דער ווילנער גאון אַלײן, ווי אַ רײזער זײל אין דער גע-
שיכטע פון אונזער תורה-קולטור. מעכטיג, בלענדענד און... קאַלט.
ער איז דער אמת'ער גאון פון גאָט'ס גאָד. פון זיין רײזער
הימל'הויך האָט ער תמיד אַ פולשטענדיגע, דורך און דורך אַריינ-
דרינגענדיגע איבערזיכט איבער דעם גאַנצן שטח, וואו זיין זשעני איז
טעטיג. אַלץ — אַלע כללים און אַלע פרטים פון דער תורה זענען
שטענדיג ענטפּלעקט פאַר אים. אַלע „אָבות" און אַלע „תולדות",
אַלע וואָרצלען און אַלע צווייגן און אַלע אָפּצווייגונגען האָט ער
אויבנאויף. זיין גאנזיש אויג נעמט-אַרום זיין גאַנצע וועלט פון
ברעג צו ברעג מיט איין מאָל, מיט איין הרף-עין. קיינמאל נישט
פאַר אים קיין פאַרבאָרגען וואָרט, קיין באַהאַלטן אות. אַלץ וואָס
איז אין משך פון קנאַפע צוויי טויזנט יאָר אַריינגעדונגען גע-
וואָרן אין די אותיות פון דער תורה און וואָס פון זיי איז געוואָרן
ארויסגעדונגען, האָט ער שטענדיג אין אויג. יעדע קלייניקייט,
ווי יעדע גרויסע זאַך, אויף זיין פלאץ. אין זיין פונקט.

ער איז די שטרענגסטע שליטה פון מח איבער'ן הארץ. פון
שכל איבער'ן געפיל. פון וואָרט איבער'ן לעבן. ער איז די שטרענג-
סטע, היסטאָריש-אידישע, אויסגעהאַלטענע אומבויגזאַמקייט.
פעסט ווי אַ פעלז. ריין ווי אַ קינד. ער איז דער פאַרקערפערטער
דין, וואָס לעכערט בערג. געשטאַלט און געפאַנצערט געגן יעדן
אַנגריף פון פרעמדע וועלטן. פרעמדע פילאָזאָפיען און פרעמדע
תורה'ס. אָפּגעוונדערט איז ער פון דעם אַרום. אָפּגעשייט פון די

מענשן, פון זייער טאָן און קעמפן, פון זייערע שמחות און דאגות. אָבער אויך פון אייגענע דאגות ווייסט ער ניט. „און וואָס זאָל דען אַ מענש דאגה'ן אויף אונזער גוטער וועלט, אַז מיט איין קליינער מצוה, געטאָן ווי געעריג, קאָן מען די רייכסטע הימלשע וועלטן דערווערבן! ...“

די עקסטע אויספירונגען פונ'ם רבנ'שן אידנטום שפיגלען זיך אָפּ אין אים, אין זיין שטייגער לעבן און אין זיינע באציאונגען צו וועלט און מענשן: ער איז ל ח ל ו ט י ן פ ר י י פ ו ן ז י י. ער קען בלויז איין וועלט — זיין אייגענע: דאָס אידנ'טום. אָבער זי איז ניט א ו י ס ע ר אים, נאָר אין אים. וואָרים דאָס אידנטום — דאָס איז ער. און ער איז דורך און דורך תורה, דורך און דורך יראה, דורך און דורך פרישות. און אלץ איז אים גלייך טייער, גלייך הייליג, גלייך געטליך.

און אלץ האָט ער פון זיך, מיט אייגענע כחות דערגרייכט.

געבוירן איז ער, רבי אליהו בן רבי שלמה זלמן, אין ווילנע, אין יאר ת"פ (1720). ביז זעקס יאר געפינט זיך נאָך פאר אים אַ רבי, וואָס לערנט מיט אים. אָבער פון איצט אָן און ווייטער דארף ער שוין מער קיין רבי'ן ניט. אלליין לערנט ער, און די וועלט שטוינט אויף דער גאונות וואָס איז אנטפלעקט אין אים. וואָרים די לעגענדע וויל האָבן, אַז —

צו אַ כ ט יאָר לערנט ער קבלה.

צו נ י י ן יאָר איז ער בקי אין ש"ס און פוסקים.

צו צ ע ן — האָט ער אַ בארימטן גאון פאַר אַ שטענדיגן

חבר.

צו ע ל ף — שטייגט ער שוין אריבער אלע גאונים.

צו צ ו ו ע ל ף — קאָן ער אלע „שבע חכמות“ ווי אַ

פאכמאן.

צו ד ר י י צ ן — איז ער שוין אַ חסיד, אַ פרוש.

פון איצט אָן שטייט ער זעקס יאר נאָכאנאנד מיט'ן טלית איבער'ן קאָפּ און לערנט, לערנט און לערנט. ניט קיין תלמידים, ניט קיין קרובים, ניט קיין מענשן סתם. ער איז פאַרנומען מיט

פארגלייכן פארשידענע נוסחאות, אין די פארשידענע טעקסטן פון אונזער ליטעראטור, כדי אויסצוגעפינען דעם איינציגן אמת'ן נוסח. ער צעווארפט אמאל מיט א וואָרט, מיט א באַמערקונג, אלע בנינים, וואָס דער פּלפּול האָט אָנגעבויט אויף דעם געביט פון תלמוד, און מאַכט דערמיט פרייען פּלאַץ פאַר'ן פּשט, פאַר'ן שכל הישר. און איז אים אַ שטעלע צו שווער, גייט ער אַרום טעג ניט געגעסן, נעכט ניט געשלאָפּן, דעם קאָפּ אָנגעשטרענגט ביז פּלאַצן און מיט טיכער אַרומגעבונדן — ביז וואנען דאָס ליכט לאָזט זיך אַראָפּ איבער אים...

און אז דער קערפער ווערט אָפּגעשוואַכט פון פאַרשפּאַרט־זיצן, אז די ענגע פיער ווענט הויבן אָן צו דריקן אויף דעם יונגן איינגעשפּאַרטן פרוש, פאַרלאָזט ער ווילנע און לאָזט זיך אין דער וועלט אריין אָפּצורייכטן גלות. ער וואַנדערט איבער פּוילן, איבער דייטשלאַנד, ער גייט, ער פאַרט און זעט אַ וועלט. ער פאַרשטעלט זיך ניט פאַר אַ פאַרבאָרגענעם צדיק, באַהאַלט ניט זיין קענט־שאַפט פון לייט. וואו עס קומט צו דייך — רעדט ער אין לער־נען, און וואו ער רעדט, מאַכט ער זיך אַ גרויסן נאָמען. ער מיינט אים פאַרעהרונגען, אַנטלויפט פון כבוד. אָבער אויב מ'נעמט אים ערגיץ אויף בכבוד גדול, מיינט ער דאָס אויך ניט אויס. אגב, טוט ער אויף אונטערוועגס פאַר זיך איין זאך: אַ בכור איז ער געווען, האָט זיין פאָטער געוויס געפראוועט אַ פּדיון־הבן. האָבן אים אָבער צוויי זאכן געאַרט: ערשטנס, איז די סומע וואס מ'האַט זיך אין ווילנע נהג געווען צו געבן דעם כהן בעת אַ פּדיון־הבן, ניט געווען, לויט זיין מיינונג, די ריכטיגע, און צווייטנס, איז מען דאָך ניט זיכער מיט די היינטיגע כהנים, אז זיי שטאַמען געוויס פון די פאַרצייטיגע כהנים... דערפאַר האָט ער זיך אין עטליכע שטעט, באַ פאַרשידענע כהנים, ווידער אַמאָל אויסגעלייזט. איצט האָט ער געקאָנט אָננעמען, אז אין איין פאָל על כל פנים האָט ער אָנגעטראָפּן דעם ריכטיגן כהן...

צו פינף און צוואנציג יאר קומט ער צוריק קיין ווילנע. איצט שוין אויף אלע מאָל. קיין רבנות וויל ער ניט אָננעמען. בלייבט ער

א פרייער מענש. באזעצט זיך אין א בית-המדרש און זיצט יומם וליילה און לערנט. איצט שרייבט ער פרושים אויף תנ"ך, אויף משניות, אויף תלמוד ירושלמי, אויף די פיר שלחן-ערוכ'ס, אויף פארשידענע קבלה ספרים. אבער דאס טוט ער אלץ פאר זיך. צו זיין געברויך. ער פארעפנטליכט ניט דערפון קיין איינציגן בויגן. און אויך זיין לערנען האט ער נאך פאר זיך. וואס ווייטער, אלץ גרעסער ווערט ער אין תורה, אלץ גרעסער אין קדושה, אלץ מער הייליגקייט שטראלט אויס פון אים. שטענדיג באהאלטן. שטענדיג ווי אונטער א פרוכת. און דאס פאלק הויכטאָן אים צו עהרן, ווי מ'עהרט א ספר תורה און זעט אין אים די קדושה פון א ספר-תורה. אבער אין דעם הויז וואו א ספר-תורה געפינט זיך פילט זיך דער מענש געבונדן, קליין און נישטיג. לעבענדיג אין א דור פון גרויסע לומדים, שטייט ער ווייט-הויך איבער זיי אלעמען, ווי דער מאַגכלאן איבער דער רייע בערג וואס שטייען ווי צונויפגעדרוקטע בא זיינע פיס... און מיט זיין גאנצער שווערקייט דריקט ער אויף זיי, אליין ניט פילנדיג דאס... אידן הויבן-אָן מורא האָבן פאר אים. אידן הויבן אָן אים צו פארגעטערן. אבער ניט צו דערנענטערן זיך צו אים. ער איז שטרענג. ער איז צוריקגעצויגן. באווייזט זיך נאך זעלטן פאר מענשן. און באווייזט ער זיך אמאָל — קינד און קייט מאכט פול די גאסן צו כאפן א קוק אויפ'ן גאון, אויף דעם חסיד, אויף דעם צדיק. אבער דער פשוט'ער מענש האט קיינמאָל פון אים קיין ברכה ניט געהערט. דער למדן האט קיינמאָל פון זיין מויל קיין לערנטן ניט געהערט. ער האט אפילו קיין תלמידים ניט גע-האט, אין דעם זין ווי מיר פארשטייען עס. רבי חיים וואָלאָזשע-נער, איינער פון די סאמע גאָענטסטע צום גאון, וואָס פיל האלטן אים אפילו פאר א תלמיד דעם גאון'ס, דערציילט:

אמאָל האט ער געבעטן ביים גאון, אז ער זאל מיט אים לערנען תורה. האט אים דער גאון געענטפערט:

„ווען דו וואלסט געבעטן בא מיר צו לערנען מיט דיר דקדוק, חשבון און דאס גלייכן, וואָלט איך מסכים געווען. וואָרים וואָס פאר א ווערט האָבן דען די אלע חכמות פאר'ן מענשן? אָבער תורה,

וואס דער מענש גרייט'אָן פאר זיך אויף יענער וועלט, קאָן איך מיט דיר ניט לערנען. תורה דארף איך פאר זיך אליין האבן"...

און אויך זיין צייט האָט ער געדארפט פאר זיך. און אַמאָל איז געקומען דעם גאונ'ס א שוועסטער קיין ווילנע. זי האט אים לאנג שוין ניט געהאט געזען, און נאָך לאנגער מי גע'פועל'ט מ'זאל זי צולאזן צום ברודער. אז זי איז אריינגעקומען צו אים האָט ער זיך אומגעקערט מיט'ן פנים צו איר, ארויפגעהויבן דעם טלית פון קאפ און צו איר געזאָגט:

"אויף יענער וועלט וועלן מיר האבן גענוג צייט אויף צו זען

זיך; דאָ דארף איך האבן די צייט פון לערנען וועגן"...

דערביי האָט ער זיך ווידער אומגעקערט מיט'ן פנים צום וואַנט, און מער האט זי אים שוין ניט געזען. און נאָך זעלטן-ווען האבן אים אויך אנדערע געזען. מיר און לאָרן זענען שטענדיג פאַרקלאַפט. אפילו בייטאָג לערנט ער בא ליכט, ניט בא דער שיין פון דער זון. קיין שאַרד פון אויסן. קיין גערויש פון הויף אָדער גאַס. ער לאָזט זיך ניט שטערן פון זייטיגע מענשן. ער לאזט זיך אויך ניט שטערן פון זייטיגע אידעען. שטרענג און באַוואָפנט און וואַרטלאָז שטייט ער אויף דער וואַך פונ'ם עקסט טראַדיציאָנעלן. אזוי אין דער טעאָריע, אזוי אין דער פראַקטיק. א קורצער ביי-שפיל:

א איד אַ משכיל האָט זיך אַמאָל אָנגעהערט וואונדערבאַרע זאַכן פון דעם ווילנער גאון און אים האָט זיך פארוואָלט ניט אַנ-דערש אים צו זען. האָט ער אָפגעטאָן „מעשים אשר לא יעשו". איז געקומען קיין ווילנע און האָט זיך דערשלאָגן דערצו מ'זאל אים צולאזן צום גאון. אנב, האט זיך דער משכיל פאַרגעשטעלט אלס מחבר פון א ספר וועגן „סינאָנימען" אין תנ"ך.

דער גאון האָט געעפנט די מיר און געבליבן שטיין אָנגעטאָן אין טלית און תפילין, אויפ'ן שוועל פון זיין חדר. האט דעם משכיל קיין שלום ניט געגעבן, אים אין די אויגן ניט געקוקט, נאָר געפרעגט וואָס ער האָט נויטיג. אויסגעהערט און געענטפערט. דערנאָך געפרעגט בא אים דעם ריכטיגן טייטש פונ'ם העברע-

אישן וואָרט „דיצה“. דער משכיל האָט געענטפערט, אָבער ניט אזוי ווי רש"י ערקלערט דאָס וואָרט און ניט ווי דאָס וואָרט ווערט ערקלערט אין מדרש. איז דאָס דעם גאון זייער ניט געפעלן. ער האָט איינגעזען אין דעם, אז דער משכיל איז מבזה תלמידי-חכמים. האָט דער גאון געלאָזט אים געבן פערציג שמיץ (מלקות) און דער-נאָך אים אוועקגעשטעלט אין פאָליש אויפ'ן קייט, מיט אַ פאפיר אויפ'ן האַרצן, וואו עס איז באשריבן געווען זיין פארברעכן. און ווער עס איז געקומען מנחה דאווענען האָט אים אַריינגעזאָגט „פושע ישראל!“ — און אויסגעשפיגן. און אין אָונד האָט מען דעם משכיל משלח געווען פון שטאט...

און טאָמער איז דער גאון געווען געגן פלפול אין לערנען, איז עס דערהויפט געווען דערפאר, וואס דער פלפול האָט אין זיינע יארן אָנגעהויבן צו דינען ווי אַ קאָנקורענץ-מיטל צווישן די ישיבות. וואָס פארפלאַנט ער ער פלפולים מ'האט אין א ישיבה ארויסגעבראכט, אַלץ מער האָט זי גע'ש'ט. און די לערנער האָבן צומאָל אָפגעלערנט אַ לעבן-לאַנג און ניט געקאָנט פסק'נען אַ שאלה. און דאָס איז געגן דעם טראַדיציאָנעלן זין און צוועק פון לערנען. און צוליב דעם טראַדיציאָנעלן קוק אויף ידיעות און קענטשאפטן, זאָגט דער גאון דעם באַקאנטן דאָקטאָר ברוך פון שקלאָוו, אז עס וואָלט רעכט געווען, אז ער זאָל איבער-זעצן אויף העברעאיש עפעס פון די אנדערע חכמות, וואָס קאָנען ניצליך זיין, כדי דורך זיי די חכמה פון דער תורה צו פארשטיין... וואָלטן אָבער די „אנדערע חכמות" ניט ניצליך געווען צו דעם צוועק, אָדער זיי וואָלטן גאָר אָנגערירט די טראַדיציאָנעלע חכמה פון דער תורה — דער ערשטער וואָלט ער אַרויסגעקומען געגן זיי. דער גאון האָט זיך פון גרעסערע זאכן אָפגעזאָגט צוליב קליינע טראַדיציאָנעלע דקדוקים. איין ביישפיל: קיין ארע ישראל האָט ער געוואלט פאָרן. ער איז געווען איבערצייגט, אז נאָר דאָרט קאָן אַ איד קומען צו דער מדרגה פון אמת'ער קדושה, פון אמת'ער געטליכקייט. אָבער ער איז פאָרט ניט געפאָרן. פארוואס? זייל אויף די שיפן זענען דאָ פיל מילכן, וועט ער שבת ניט קאָנען עסן

דאָרט קיין חלה, ווי דער דין איז... אמת, דעם מאָטיוו האָבן זיינע נאָענטע אָנגעגעבן. אָבער זיינע נאָענטע האָבן דאָך גערעדט אין זיין גויסט. זיי האבן אים זיכער געקענט און באַגריפֿן פיל בעסער און ריכטיגער, ווי די שפּעטערדיגע משכילים, וואָס האָבען אין גאון געוואָלט זען דעם אָנהויב פון דער השכלה, וואָס האָט אין 18טן און אין 19טן יאָרהונדערט געהערשט צווישן אידן... און שטענדיג און אין אלע פאָלן זענען זיך זיינע נאָענטע טריי געבליבן. אין זייער אויפפאסן דעם גאון אויסגעהאלטן גע- בליבן און געהאנדלט איינערליי. א פאָר ביישפּילן:

עס איז געווען אין א צייט אַרום נאָכ'ן גאונ'ס טויט. האָט דער לוקניקער רב צונויפגענומען אן ערך פון 400 הנחות, וואָס דער גאון האָט אין פארשידענע צייטן, אין פארשידענע שטעלן און באַ פארשידענע געלעגנהייטן אַרויסגעזאָגט, וואָס זענען נוגע געאָמעטריע, אָלגעברע, אַסטראָנאָמיע און ד. ג. איז ער גע- קומען קיין ווילנע דאָס אָפּדרוקן אין אַ בוך מיט'ן נאָמען „איל משולש". און אלע לומדים פון דעם גאָונ'ס קלויז האָבן געקוקט אויף אים ווי אויף אַ נישטיגן מענשן. און אויף זיין אונטערנעמונג האָבן זיי געקוקט ווי אויף אַ באַליידיגונג פאר'ן גאון און פאר'ן לוקניקער רב אויך. וואָרים „ווי קאָן זיך דען אַזאָ למדן ווי דער לוקניקער רב איז געווען, פאַרנעמען מיט אַזוינע שטות'ערייען?" און שפּעטער, אַז עס קומט זיין נאָענטסטער „תלמיד" און גרינדעט די וואָלאָזשינער ישיבה — לויט'ן פאַרלאַנג פון דעם גאון — איז זי און בלייבט זי אַ פעסטונג, וואָס שיצט דאָרט אי פון דער חסידות, אי פון דער השכלה. וואָרים דער איד דארף לערנען כדי צו וויסן וואָס צו טאָן. און טאָן דארף ער אַלץ אָהן באַזונדערע כוונות, מאַשינמעסיג, אָהן עקספּאַז און אָהן צו מח'ן זיך. געוויס, מאַכט זיך איינער איז פינאָג צו כונה אויף, איז מהיכי תיתי. אָבער ניט דאָס איז דער עיקר אין אידישקייט און ניט אפילו אין גאָט דינען...

אָבער דאָ קומען מיר שוין צו דער באַציאָנונג פון גאון צו חסידות. דאָס איז געווען די איינציגע ערשיינונג אין אידישן קול-

טור-לעבן, וואָס האָט אים ארויסגעריסן פון זיין פרישנות און אים אוועקגעשטעלט אין צענטער פון אַ קולטור-קאמף. נאָכמער: אין אַ קאמף, וואס איז געפירט געווארן נישט מיט קיין קולטור־מיטלען. פשוט'ער: נישט מיט קיין כשר'ע מיטלען. אָבער חסידות האָט אָנגערייזט די טראַדיציאָנעלע וועלט־אַנשוואַונג, די טראַדיציאָנעלע באַציאָונג פון גאָט צו דער וועלט — און דער גאון, ווי אַמאָל רבי שמעון בן יוחאי, איז אַרויס פון זיין באַהעלטעניש, און וואו נאָר א פונק פון זיין אויג איז געפאלן — איז געווארן אַ שרפה... האָט מען שוואַרצע ליכט געצונדן, שופרות האָבען געבלאָזן און איבער טויזנטער און טויזנטער אידן האָט זיך דער חרם פארשפרייט —

און דאָס אין אַ צייט, ווען דאָס פּויליש־ליטווישע אידנטום האָט אזוי אויך געהאט אויסצושטיין פייער־פּראָבע. ווען די געפאָר פון צעריסן ווערן און צעריבן ווערן און ממילא פארמינדערט און אָפּגעשוואַכט ווערן, איז זיי געשטאַנען פאַר די אויגן. דאָס צעטיילן פוילן האָט אויך געהייסן: צעטיילן דאָס פּויליש־ליטווישע אידנטום און דאָס אויף שטיקער צערייסן. פּויליש־חסידישע צדיקים האָבן דערויף מרעיש־עולם געווען... אָבער דעם גאון גייט עס נישט אָן. ער העלפט־צו, און מיט זיין גאנצער קראפט, דעם דאָזיגן, קורע זיין דאָס אידישע פאָלקס. פון זיינע דריי הרמות געגן חסידים, פאָלן צו ו ו ו י אויס גראָד אין דער זעלבער צייט, ווען די טיילונגען פון דער פּוילישער מלוכה, און ממילא אויך פון פּויליש־ליטווישן אידנטום, זענען אויסגעפאלן.

אָבער ווער זאָל עס דען מערקן?...

צוויי און פופציג יאר איז דער גאון געווען אָפּגעזונדערט פון דער וועלט און זיך נישט געמישט אין אירע שטרייטן און נישט אין אירע נצחונות. אָבער צו דער צייט, אַן ערך 1772, ווערט די חסידות שוין צוגאָפּערייג. ווי לאַנג עס האָט זיך געהאַנדלט בלויז וועגן חסידישע תורה, איז נאָך געווען צו דערליידן. אָבער די חסידים הויבן־אָן זיך אָפּטיילן אין מנינים פאר־זיך. הויבן־אָן דאוונען אַן אנדער נוסח פאַר־זיך. הויבן־אָן אָפּלאַכן פון די פאַרגליווערטע רבנים און פאַרשטיי־ערטע לומדים. פירן איין אין רעליגיעזן לעבן נייע מנהגים. אַנדערע

פירן זיך אויף אפילו אין גאס אויף לייטיש געלעכטער (ווי די קאליס-קער חסידים, למשל), און דאָס קאָן מען שוין מער ניט צווען און שווייגן. אין שקלאָוו קומט-פאָר א שטיקל ויכוח צווישן די חסידים און די מתנגדים. די חסידים בלייבן הינטערשטעליג. דאָן שרייבן שקלאָווער חכמים צום ווילנער גאון, שיקן צו אים ספעציעלע שליחים און ווירקן אויף אים, אז ער זאָל אָפן אַרויסקומען מיט א חרם געגן די חסידים. דער גאון האָט מסכים געווען. זייער בלוט האָט מען מתיר געמאַכט. אויסער געזעץ האָט מען זיי געשטעלט. חסידים, געוועזענע מקורבים פון גאון, האָט מען עפענטליך געגעבן מלקות און געשטעלט אויפ'ן קייט אין פּאָליש. אָבער דער גאון האָט זיך דערמיט ניט געקילט. ער האָט דערביי ערקלערט, אז „ווען ער וואָלט געקאָנט, וואָלט ער זיי געטאָן דאָס אייגענע, וואָס די אידן האבן פארצייטן געטאָן צו מתן, וואָס איז געווען דער כהן פון דעם בעל".

דעם חרם שיקט מען פאנאנדער איבער גאנץ ליטא און רייסן. און אומעטום, וואו ער גרייכט, רודפ'ט מען די חסידים. מ'טוט זיי אָן כל-ערליי ענווים. רבי לוי יצחק בערדיטשעווער איז דע-מאלט געווען רב אין פינסק, האָט מען אים פון שטאָט אַרויס-געטריבן.

אָבער דער קאמף דערמוטיגט נאָר די חסידים. פילע פון זיי, וואָס זענען פריער געווען באהאלטענע חסידים, אַנטפלעקן זיך איצט — אין אן עת-צרה קאָן מען ניט בלייבן פון דער ווייטן... די חסידישע באַוועגונג ווערט שטאַרקער. און מענשן געפינען זיך צווישן זיי, וואָס שלידערן צוריק די פיילן וואָס די חרם-רבנים האָבן אין זיי געוואָרפן. די מלחמה צעפלאקערט זיך. דער באַרימטער גאון רבי מנשה איליער וויל זיך אַריינלייגן אין שלום. ער איז דעם גאונ'ס א נאָענטער מענש, גלויבט ער, אז דער גאון וועט אים אויסהערן. ער פאָרט קיין לִיאָד, וואו דער גרויסער חסידישער רבי, רבי שניאור זלמן, לעבט, כדי אויפ'ן אָרט זיך צו איבערצייגן: וואָס אַזוינס איז דער תוך פון חסידות? ער קערט זיך אום פון דאָרט א באַרואיגטער: פאַראַן אַ וועג צו שלום!

נאך אז ער קומט צוריק קיין ווילנע, גיט אים דער גאון קיין שלום ניט — דערפאר וואס ער האט געהאט א מנע-ומשא מיט די חסידים.

און אין יאר 1781 ערשיינט אין מערזשיבעזש דער ספר „תולדות יעקב יוסף“ פונ'ם פעלענווער. דאָ געפינט זיך אַ שאַרפע קריטיק אויפ'ן רבנ'ישן שאלטן און וואלטן בא אידן; אויף זייער לערנען און דאוונען און „גייסטלאזער“ אידישקייט. און אויך דער גאון אליין ווערט ניט געשאנעוועט. עס ווערן דאָרטן שאַרף קריי-טיקירט יענע, וואָס זיצן פאַרשפּאַרט אין איין אָרט און לערנען כּסדר, מורא האָבנדיג אַרויסצוגיין צווישן מענשן, טאָמער וועט זיי דער יצר הרע פאַרפירן און זיי מאַכן זינדיגן. פאַרקערט איז אַ מצוה: „דער מענש דאַרף זיך ניט צונע-וואוינען נאָר צום זיצן און לערנען: צווישן מענשן דאַרף ער קומען און דאַרט ניט אַרויסלאָזן גאָט פון זינען. און טאָמער קומט עס אפילו צו בטול-תורה, אָדער בטול-תפילה — קיין ביזו ניט! עס קויפט זיך אויס מיט אַנדערע מעג-ליכקייטן“, און אז. וו. און א. וו.

דער ספר שטורמט אויף די רבנים. זיי זענען באַליידיגט. אויסגעלאַכט. אויסגעמישט מיט שטויב. זוכט מען און מען גע-פינט אין דעם ספר שטעלן, וואוהין מען קאָן אַריינטייטשן אפּי-קורסות. און ווידער שטייט מען צו צום גאון ער זאל באַנייען דעם חרם. דאָס געשעט. און נאָך אין אַ שאַרפערן טאָן ווי פריער. דאָ איז פשוט דאָס אידישע פאָלק אויפגעהעצט געווארן געגן די חסידים, מ'זאָל זיי עוקר מן השורש זיין. רודפ'ן. באַר-קאָטירן. ניט משדך זיין זיך מיט זיי. ניט עסן פון זייער שחיטה און כל-ערליי נגישות, וואָס זענען נאָר מעגליך, זאָל מען זיי אָנטאָן.

און אזוי איז געווען. וואָרים דער חרם איז פאַנאָנדערגעשיקט געוואָרן צו אלע נאָענטע און ווייטע קהלות. מיט חתימות פון גאון, פון ווילנער בית-דין און פון צענדליגער אַנדערע רבנים, חשובים און פּרנסים. חסידים ליידן דערפון זייער פיל. אָבער די

חסידות קומט ארויס דערפון געשטארקט. דעם ספר פונ'ם פעלענווער האָט מען אין פיל שטעט עפנטליך פאַרברענט, אָבער די אידעען זענען געבליבן, ווי דורך ווינטן געטראָגן און גענומען געפאַנגען קבוצים נאָך קבוצים. אין נאנץ וואָלין, קיעווער גובער-ניע, פאָדאָליען, דייסען, האט די חסידות איר צענטער אין ליאדי מיט'ן „מגיד'ס" תלמיד שניאור זלמן בראש. און אויך אין דער ליטע ווערן זייערע קבוצים געשטארקט. און אַ קול האָבן די חסידים אַרויסגעלאָזט, און קלאַנגען האָבן זיי פאַרשפּרייט, אַז דער גאון האָט חרטה דערויף וואָס ער האָט גע'וורפֿט' די חסידים, און דעם חרם איז ער מבטל. האָט עס די רבנים פאַרדראָסן. אין דערוועלכער צייט האָט דער ליאדיער פאַרעפנטליכט דעם „תניא" זיינעם, וואו די חסידישע תורה ווערט פעסטגעשטעלט. זוכט מען און מען געפינט דאָרט כפירה. כאַפט מען זיך ווידער צונויף געגן די חסידים. און אין יאר תקנ"ו (1796) שטייט מען ווידער צו צום גאון ער זאל נאָך אַמאָל באַנייען דעם חרם. דער גאון טוט עס. און ווידער נאָך אין אַ שאַרפּערן טאָן, און מיט שמעכיגערע ווערטער ווי דאָס צווייטע מאָל. און ווידער ווערט דער חרם פאַר-שפּרייט אין ווייטע שטעט און גובערניעס. די רדיפות אויף חסידים ווערן אַ „מצות-עשה", וואָס יעדער פרומער איד איז מחויב מקיים צו זיין...

רבי שניאור זלמן איז איבערצייגט, אַז דער גאון האָט אַ פאַלשע פאַרשטעלונג וועגן חסידות. ער גלויבט, אַז ער וועט זיין אימשטאַנד דעם גאון צו איבערצייגן אין זיין גערעכטיגקייט. פאַרט ער קיין ווילנע. זיצט אָפּ דאָרט אַ לענגערע צייט און פאַרט אַוועק צוריק מיט לידיגן:

דער גאון האָט זיך אָפּגעזאָגט צו דערן „מיט אַזא פּושע-ישראל ווי שניאור זלמן איז"...

דער גאון איז געבליבן באַ זיין טעות. און דער טעות האָט זיך פאַרשפּרייט ווייט און ברייט איבער דער אידישער וועלט און אָנגעהויפט האָט און שנאה צווישן אידן. ניט בלויז איז די אידישע אומה צוטיילט געוואָרן אין צוויי אומות, נאָר אין צוויי

פֿינדיכע אומות, וואָס איינע זוכט אונטערצובריינגען די אנדערע. און מיט אלע אומערלויבטע מיטלען.

אין אנדערהאלבן יאָר אַרום, נאָכ'ן לעצטן חרם, איז דער גאון געשטאָרבן (סוכות 1797). גאנץ ווילנא איז געווען אין טיפן טרויער אויף איר „געטליכן פייערזייל, וואָס איז פאַרלאָשן גע-וואָרן“, „אויפ'ן קרוין וואָס איז פון איר קאָפּ אַראָפּגענומען גע-וואָרן“. אין דער זעלבער צייט האָבן זיך די ווילנער חסידים צונויפגעקליבן אין אַ הויז פון זייערע און געפראָוועט אַ סעודה און זיך געפרייט דאָרויף, וואָס זיי זענען פֿטור געוואָרן פון זייער ערגסטן און געפערליכסטן שונא. די דאָזיגע עפנטליכע טאקטלאַ-זינקייט האָט זייער אויפגערעגט די אידישע געמיינדע אין ווילנא, און ביים אָפּענעם קבר פון גאון האָבן די שטאָט-מנהיגים גע-שוואָרן נקמה פון די חסידים.

און זיי האָבן די שבועה געהאַלטן. פון איצט אָן הויבט זיך אַ סדרה פון חרמות, מסירות, פאַלשע עדות, תפוסות, וואָס פאַרטיפט דעם תהום צווישן חסידים און מתנגדים אויף לאַנגע דורות.

און דאָס אלץ געשעט אין נאָמען פון גאון. אין נאָמען פון דעם, וואָס האָט צוויי דריטל פון זיין לעבן געווייכט פון מענשן, פון זייער טאָן און ווירקן און קעמפן. אין נאָמען פון דעם, וואָס האָט פארקערפערט אין זיך מיליאָנען אידישע נשמות, זייער לעבן און שאַפן, זייער תורה און זייער קדושה פון דור-דורות...

רבי חיים וואלאַזשינער האָט אַמאָל געזאָגט: דער גאון האָט ניט אַנטפלעקט זיין נייעם גאנג אין פאָרשן די תורה, און ניט זיינע ענטדעקונגען, וואָס ער האָט געמאַכט אין דער תורה — ווייל דער דור איז ניט אימשטאַנד אים צו באַגרייפן.

און עס שיינט, אַז דאָס איז געווען אמת. אָבער טיילווייז איז ער אפשר אליין שולדיג געווען אין דעם — ווייל אויך ער האָט זיין דור און זיין צייט ניט באַגריפן....

די אידן אין רוסלאנד

צופעליג און צייטווייליג און איינציגווייז טרעפט מען אידן אין רוסלאנד שוין פון 15טן יארהונדערט אָן. און אפילו שוין אין 17טן יארהונדערט, ווען נאך אַ מלחמה מיט פוילן ברענגט מען אריין קיין רוסלאנד אַ גרעסערע צאָל ליטווישע אידן אַלס קריגס-געפאָנגענע, קימערט מען זיך אויך ניט וועגן זיי. מ'האָט זיי פיינט — ווי אין דער פראַוואַסלאָוונער תורה שטייט. איז אַ טייל צווינגט מען זיך צו שמד'ן, און דעם טייל וואס וויל זיך בשום אופן ניט שמד'ן צעוואַרפט מען אין פארשידענע ערטער. אזוי לעבט זיך דורך די רוסישע מלוכה אָהן א אידן-פראגע און אָהן אַ אידישער געזעצגעבונג ביז'ן סוף פון 18טן יארהונדערט. אָבער אין לעצטן פערטל פונ'ם דאָזיגן יאָרהונדערט, ווען רוסלאנד ווערט רייכער מיט גרויסע שטחים פוילישער טעריטאָריע, באַקומט זיך אויך גרויסע אידישע מאַסן, וואָס וואוינען אויף דער טעריטאָריע. און אייננע-מענדיג קרים, קאווקאז און די מדינות ארום באַלטישן ים, נעמט זי אויך אַריין די אידן. וואָס לעבן אין די דאָזיגע איינגענומענע לענדער. און ווייל מ'איז געוואוינט צו קוקן אויפ'ן אידן ניט זוי אויף אַ מענשן, אַ בירגער סתם, נאָר ווי אויף אַן איבריג און דערצו אַ געפערליך באַשעפעניש אויף דער וועלט, פון וועלכן נאָט האָט ביז אַהער געשיצט „דאָס הייליגע רוסלאַנד“, האָט מען געמוזט זיך באַמיען און שאַפן פאר אים געזעצליכע באַדינגונגען און נאָרמען, לויט וועלכע ער זאָל לעבן.

לכתחילה לאָזט מען די אידן לעבן אָפגעזונדערט, אָרגאני-זירט אין זייערע אויטאָנאָמע קהלות, ווי געווען, און בלייבן באַ זייערע רעכט און פליכטן: די קהלות באַזאָרגן די רעגירונג מיט די אָפּצאָלונגען פון די אידן, באַזאָרגן די אידן מיט פעסער פון דער רעגירונג און היטן די אָרדנונג אין אינערליכן לעבן. און ווי פריער בלייבן די אידן אויך איצט אינגאָנצן אָפגעזונדערט פונ'ם בירגער-לעבן אין לאַנד. קוקט מען אויף דעם דאָזיגן אָפגעזונדערטן, אייגנ-

ארטיגן, פרעמדן אידישן לעבן און מ'הויבט-אָן ווי מורא צו האָבן דער-
פאַר: ווער ווייסט וואָסערע באַהאַלטענע, און נאָטירליך, שעדליכע
זאכן ווערן געפלאַנט אין די געהיימע קהל'שע טיפענישן? מ'מוז דעם
אידישן בונד אויפבינדן. די אייניגונג — צערייסן. די אויטאָנאָמע
רעכט — מינדערן און אָפּשוואַכן. זיי זאָלן אויפהערן צו עקזיסטירן
ווי, אַזוי-צוזאָגן, אַ באַזונדער „אידן-שטאַנד“, נאָר צעוואָרפּן
זאָלן זיי ווערן אין די איבריגע זיי גלייכע, ניט-אידישע שטאַטישע
שטאַנדן. אפילו יענע אידן, וואָס לעבן מאַסנווייז אין די דער-
פער, ווערן אויך צוגערעכנט צו די שטאַטישע שטאַנדן. ווער
צום סוחרים-שטאַנד, ווער צום מלאכה-שטאַנד און דאס
גלייכן. זיי וועהלן און ווערן געוועהלט אין די שטאַטישע זעלבסט-
פאַרוואַלטונגען. זיי באַקומען אויך האַנדעל-רעכט און מלאכה-רעכט
גלייך מיט די ניט אידן. און גלייך מיט די ניט-אידן ווערן זיי
אונטערגעווארפן צו אלע אלגעמיינע נאָרמען און באַרפליכטונגען.
און אז דאָס אינווייניגסטע אידישע לעבן ווערט נאָרמירט פון
אויסן, בלייבט די קהלה-אויטאָנאָמיע ממילא בלויז אַן איבריגע
לאַסט אויף אידן. און זיי קאָנען דאָך באַמת ניט טראָגן אויף
זיך צווייערליי אפטרופסות — אי פון מאַגיסטראַט, אי פון קהל.

אָבער דאָס איינמאָנען אָפּצאָלונגען פון אידן בלייבט אויך
ווייטער אין די הענט פון קהל. זיין פליכט ערפילט ער מיט'ן כח
פון דער תקיפות וואָס די רעגירונג גיט אַרײַן אין אים, פון איר
טובה וועגן. און וואס מער תקיפות קהל ווענדט-אָן, אלץ מער
ווערט ער פאַרהאַסט באַ אידן. און דערצו די מחלוקת אַרום דער
דעה אין קהל צווישן חסידים און מתנגדים. אומאויפהערליכע
אַנקלאַגעס, מסירות און פאַסקוויילן. בלייבט פון דער קהלה
אויטאָנאָמיע בלויז אַ שאָטן, און אַ שוואַרצער שאָטן. יעסא-
טערינא די גרויסע, וואָס האָט געמאַכט די דערמאָנטע רעפּאָרמען
אין אידישן לעבן (1783), האָט געוואָלט אויך ווייטער גיין אויפ'ן
אַנגעצייכנטן וועג לטובת די אידן, און זייערע רעכט פאַרשטאַרקן
און פאַרשפּרייטן. אָבער די קריסטליכע סוחרים אין די געוועזענע
פוילישע שטעט, וואָס זענען געוואוינט געווען צו זעען די אידן

באגרעניצט אין זייערע האנדעלס־רעכט, האָבן אָנגענומען מיטלען גענן „גנאָד“ צו אידן. און זיי פירן־אויס זייערע פארלאַנגען: די אידן ווערן אַראָפּגעזעצט. זייערע רעכט בנוגע באַטייליגן זיך אין די מאַגיסטראַטן ווערן באַגרעניצט; עס ווערט געשאַפן אַ גרעניץ צווישן די געגנדרן, וואָס זענען צוגעקומען צו רוסלאַנד מיט זייערע אידן, און צווישן דער אייגנטליכער רוסלאַנד. קיין איד טאָר די דאָזיגע גרעניץ (משערטא) נישט אַריבערטערען (1791). מען הויבט־אָן רעדן וועגן איבער־ערציהען די אידן, זיי בע־סער מאַכן, אָפּגעוואוינען פון זייערע פרנסות. טרייבט מען זיי אַריבער פון די דערפער אין די שטעט אַרײַן. מ'פאַרבאָט זיי צו האַלטן שענקן, בראַנפֿן־וואָרדן, קרעטשמעס, פּאָכעטיעס און דאָס גלייכן. די אָנגעוואָרפֿענע און צענויפּגעטריבענע אידן אין די שטעט האָבן דאָ נישט געהאַט וואָס צו טאָן: קיין נייע פרנסות זענען פאַר זיי נישט געווען. אָבער ס'קימערט קיינעם נישט. שוין איצט גילט דער שטאַנדפונקט, אז מ'דאַרף ראַטעווען דעם פויער פון אידישע הענט. און נאָר דער פויער אין דאָרף איז ווערט, אז די מלוכה זאָל זאָרגן פאַר אים. זענען אָבער די לעבנס־באַדינונגען אין פאַר־שידענע קאנטן פאַרשידן. אידישע רעכטס־פראַגן ווערן ענטשידן פון פאַל צו פאַל. בילדן די געזעצן וועגן אידן אַ גרויסן פּלאַנטער. אזוי, אז אין אָנהויב פון דעם 19טן יאָרהונדערט זעט זיך מלוכה געצוואונגען צו זעצן אַ ספּעציעלן קאָמיטעט—מיט'ן אָנטייל פון אידן וואָס זאָלן רעגולירן און פאַראיינהייטליכן די געזעצגעבונג וועגן אידן. אין 1804 אונטער דער הערשאַפט פון דעם יונגן פרייהייטליכן קייסער אַלעקסאַנדער דעם ערשטן, זענען ערשינען די ערשטע „כללים“ וועגן אידישע רעכט. דער צוועק פון די דאָזיגע „כללים“ איז: צו ראַטעווען דאָס רוסישע פאָלק און לאַנד פון דער אידישער אָנשי־קעניש — ווייל אידן זענען שולדיג אין אַלץ, וואָס עס געשעט נישט־גוטס אין לאַנד. אפילו די פויערשע אומוויסנהייט, אפילו די פויערשע לייבאייגענשאַפט, אפילו דאָס פּריציפּיעלע פּער־לעבן. אין אַלץ איז שולדיג דער איד. און אָט דעם קוק אויפ'ן אידן און אָט דער צוועק פון דער געזעצגעבונג בלייבט גילטן אין רוסלאַנד ביז

אין צוואנציגסטן יאָרהונדערט צוריק. אזוי אין די געשריבענע געזעצן, אזוי אין דער אַדמיניסטראַטיווער פראַקטיק וואָס האָט די געזעצן איינצופירן אין לעבן. און האָט מען אפילו אַמאָל גע-טאָן אזוינס, וואָס האָט אין עצם געקאָנט זיין גינסטיג פאַר אידן, האָט מען עס אָבער געטאָן מיט בייזע כוונות, מיט דער אַבזיכט מער צו שעדיגן די אידן, ווי זיי צו נוצן. אזוי, למשל, האָט מען שוין אין סוף 18טן יאָרהונדערט אָנגעהויבן צו רעדן פון פאַר-שפּרייטן בילדונג און אויפקלערונג באַ אידן, כדי דורכדעם ברעכן די אידישע אָפּגעזונדערטקייט און מקרב צו זיין אידן צו דער רר סישער סביבה. אָבער אָנגעהויבן האָט מען עס (און מיט דער הילף פון אייניגע אידישע אינטעליגענטן) מיט דער פּאָדערונג, אז אידן זאָלן זיך אָפּזאָגן פון תלמוד — „די קוועלע פון אַלדאָסבייז און פון כל'ערליי אַבערגלויבן" — פון זייער רעליגיעזע-אָנאַלער וועלט-אנשוואונג און פון אַלץ וואָס גילט ווי דער באַזיס פון אידנ-טום. ניט די רעכטלאָזיקקייט, ניט די אָרימקייט, ניט די ערניד-ריגונג, וואָס אידן ליידן, בריינגט זיי צו מורא האָבן פאַר דער וועלט און זיך צו דערווייטערן פון איר, נאָר דער תלמוד, וואָס איז געווען דער איינציגער לעבענס-זאָפט פאַר'ן אידן אין די אַלע שווערע, פינסטערע צייטן... און אז אידן האָבן זיך ניט אָפּגעזאָגט פון אידנטום, איז עס געווען אַ נייער מאָטיוו צו אונ-טערדריקונג: „ווי לאַנג אידן וועלן זיך ניט אָפּזאָגן פון זייער אָפּגעזונדערטקייט, וועלן זייערע רעכט ניט פאַרברייטערט ווערן". און די באַגרעניצונגען ווערן טאַקע פאַרטיפט. און אז מ'לייגט-פאַר אידן אַריבערצופאָרן אין די סטעפּעס פון דרום-רוסלאַנד און דאָרט זיך פאַרנעמען מיט ערד-אַרבעט, כאַפן זיך אידן אָן דערין. און כּפּרט נאָכדעם ווי מ'האָט אין 1806 אַרויסגעטריבן מאַסן אידן פון די דערפער. אָבער מלוכה איז ניט גרייט אויפצונעמען אַלע טויזנטער מענשן, וואָס זענען אַהין געקומען. מיט גרויסע שווע-ריגקייטן אָרדנט מען איין אַן ערך פון דריי הונדערט פאַ-מיליעס (1807). פיל שטאָרבן-אויס פון קראַנקהייטן און מלוכה אַליין שטעלט אָפּ די גאַנצע באַוועגונג צו באַזעצן אידן אויף ערד.

זי איז ניט אימשטאנד אויסצופירן איר פאָדערונג. עס טרעפן בלויז מאַמענטן, ווען צוליב זייטיגע מאַטיוון לאָזט-נאָך די אונטערדריקונג. און זאָגט מען צו צו באַריקזיכטיגן די אידישע באַ-דערפנישן און באַפרידיגן זייערע נויטן — זון שטאַנדפונקט פון אידישן וואויל — לאָזט עס זיך אויס מיט נאָרוישט. אזוי, למשל, בעת מ'האָט זיך אין רוסלאַנד דערשראָקן פאַר'ן פנהדריין, וואָס נאָפּעלעאָן האָט צונויפגערוּפן אין פאַריז אין יאָר 1807. מ'האָט מורא געהאט טאָמער וועלן אים אידן דאַנקבאַר זיין דער-פאַר און בעת אַ מלחמה מיט רוסלאַנד וועלן זיי העלפן נאָפּאָ-לעאָנ'ען. דעמאָלט זוכט מען כלומרשט צו באַווייזן אידן אַ פריינד-ליכע מינע. מ'שטעלט-אָפּ פאַרפאַלגונגען, מ'שאַפט אַ נייעם קאָמיטעט צו באַטראַכטן די אידישע לאַגע. בעת דעם נאָפּאָלעאָנישן מאַרש אין רוסלאַנד אין יאָר 1812, זאָגט אַלעקסאַנדער צו די אידן „הרים וגבעות“ פאַר די טובות וואָס אידן האָבן אָפּט מיט סכנת נפשות אַרויסגעוויזן צו דער רוסישער ארמיי. אָבער דער וויינ-טראַגט אַוועק די אַלע צוואַנגן. נאָכ'ן וויינער קאָנגרעס (1815) ווערט אַלעקסאַנדער פאַרשלאָפּט מיט'ן שטראָם פון יעדער אַלגעמיינער אייראָפּיאישער רעאַקציע, און אָן זיינע גוטע רייד טאָר מען אים ניט דערמאָנען.

און ווייטער גייען-אָן פאַרפאַלגונגען, גירושים, עלילת-דם און אַן אָרגאַניזירטער ווילן צוצוציען אידן צום שמד. און אינ-איינעם דערמיט ווערט געשאַפן אַ אידישע „דעפוטאַציע“ ביים מיניסטעריום פון אינערן, וואָס באַשטייט פון 22 געוויילטע אידישע דעפוטאַטן, מיט וועלכע מ'דאַרף זיך באַראטן באַ יעדער אידישער אנגעלעגנהייט. מען פרעגט באַ זיי, און מ'פאַלגט זיי ניט. מער ווי שתדלנות האָבן זיי ניט צו טאָן. און נאָך 8 יאָר עקזיסטענץ (1818—1825) ווערט די „דעפוטאַציע“ בטל. עס קומט אויך גאָרנישט אַרויס פון די הנחות און מתנות, וואָס מלוכה האָט צוגעזאָגט צו די אידן וואָס ווילן זיך שמד'ן. ווייל ס'האָבן זיך ניט געפונען קיין בעלנים אויף זיי. און אז די גזירות וואַקסן, ציען זיך אידן צוריק פון גרויסן אָפּענעם וועג אין די

אייגענע פיר איילן אריין. זיי ווילן ניט וויסן פון קיין בילדונג און ניט פון רעכט. „די תורה איז זייער חלק אויף דער וועלט!“ און מלוכה גייט זיך איר וועג: ווערט אין סארטאָו אַ סעקטע „יוראזיזערנדיגע“, קומט אין ווייסרוסלאַנד אַ הונגער — אין ביידע זענען אידן שולדיג. און כדי זיך צו ראטעווען מוז מען אידן מאכן אומשעדליך. און אידן אומשעדליך מאכן, הייסט — זיי דערווייטערן פון דער קריסטליכער באפעלקערונג, ארויסטרייבן פון די דערפער, ניט לאָזן האַלטן קיין אַרענדעס, קיין קרעטשמעס, קיין שיינקען, קיין פאָטשטן, קיין פאָסעסיעס, קיין ברויערייען און ניט קיין גאָריל-נעס און נאָך און נאָך. און ביז וואָסען אידן וועלן זיך ניט אָפּזאָגן פון זייער אָפּגעזונדערטקייט, וועלן די באַגרעניצונגען ניט געענדערט ווערן... אזוי האָט געקוקט מלוכה און אזוי האָט געקוקט אויך די געבילדעטע. אפילו רעוואָ-לוציאָנערע רוסישע געזעלשאַפט, אויף די אידן און אויף דער אידן-פראַגע, און אויף דער לייוונג פון דער דאזיגער פראַגע.

מיט ניקאָלאַי דעם ערשטן (1825) הויבט זיך אָן אַ ניי סיסטעם אין באַזאָרגן די אידן. פּוֹיִסֶט און גוֹוֹאָל — וואָס זיינען די מיטלען. שמד און גליק אויף יענער וועלט — דאָס ציף. אַלִיין אַ סאָלדאַט, זעט ער אין קאָזאַרמע דעם „קאַלך־אויבן“, וואי דער איד זאָל איבערגעשמאַלצן ווערן און פון וואָסען ער זאָל אַרויס-קומען אן אַנדער מענש — אָפּגעזונדערט פון אידן און פרעמד צו זייער אמונה. און אין גוטן אופן — גאָר גע'שמד'ט.

געשעהט עס: ביז 1827 האָבען אידן ערפילט זייער מיליטער־פליכט מיט געלט. פון איצט־אָן מוזן אידן דינען פערזענלאַך. די דינסט־צייט איז געווען 25 יאָר. אויך ניט־אידן האָבן געקוקט אויף דעם מיליטער־דינסט, ווי אויף „קאטאָרגע“. אָבער טויזנט מאָל ערגער איז זי געווען פאר אידן. די קריסטלאכע סביבה, די גוֹי־אישע אַטמאָספערע, דער טריפֿער טיש, דער צוואַנג צו שמד, די פיזישע שוואַכקייט, דאָס ניט־קענען די שפראַך, — דאָס אַלץ מאַכט די מיליטער־דינסט פאר'ן אידן פאר אַן אַמט'ן גיהנום, וואָס

מען מוז געפויניגט ווערן לעבעדיגער הייט. און דערצו: די תקנות פאר אידישן מיליטער-דינסט זיינען געווען אנדערש ווי פאר'ן ניט-אידן. צום דינסט האָט מען גענומען פון 18 יאָר אָן און געדינט האָט מען 25 יאָר. אידישע קינדער אָבער האָט מען געקאָנט נעמען אין עלטער פון 12 יאָר אָן. נאָר דער דינסט האָט זיך גערעכנט פון 18 יאָר אָן. די 12 יעריגע האָט מען זעקס יאָר געהאַלטן אין באַזונדערע באַטאָליאָנען, וואו מ'האָט זיי צוגעגרייט צום מיליטער-דינסט. אָבער די זעקס יאָר האָט מען ניט צוגערעכנט צו די 25 יאָר דינסט. און גענומען האָט מען ניט דוקא 12-יעריגע, נאָר אויך 8 און 10 יעריגע קינדער. "קהל" איז מחויב געווען צו צושטעלן אַ באַשטימטע צאָל סאָלדאַטן יעדן יאָר. די פרנסים און די גבאים זיינען מיט זייער לייב און פאַרמעגן געווען פאַראַנט-וואַרטלאַך פאַר דער צאָל סאָלדאַטן. אָבער די מיליטער-פליכטלינגע פלעגן זיך צעלויפן וואוהין די אויגן האָבן געטראָגן, פלעגט קהל דינגען "כאַפער", וואָס זיינען נאָכגעלאָפן צו כאַפן די אַנטלאָפּענע. האָט מען זיי ניט געכאַפט, האָט מען גענומען אינגערע. קינדער פון דער מוטער'ס שוים. עופה'לאַך, וואָס האָבן זיך ניט געקאָנט באַ-גיין אָן אַ מאַמען. מען פלעגט זיי פאַרנאָרן. די קליינע קינדער האָט מען כמעט שטענדיג פאַרשיקט אין מורח-רוסלאַנד, אין סיביר. ווי קעלבלאַך צו דער שחיטה האָט מען זיי געפירט. דער וועג פון דער אידישער טשערטאָ ביז סיביר איז פאַרווייט געווען מיט טויטע ביינדעלאַך פון אומשוואַדיגע אידישע קינדערלאַך. נאָר אַ קליינע צאָל פלעגט אָנקומען אויפ'ן באַשטימטן אָרט. און דאָרט פלעגן זיי ערשט אויסשטיין אינקוויזיציע לידן — אויב זיי האָבן זיך ניט געוואָלט שמד'ן. און אזוינע זיינען געווען זייער פיל. אמת'ע העלדן-טאָטן האָבן די דאָזיגע אידישע קינדער באַוווּזן. אויף קידוש השם זיינען זיי געשטאָרבן. און מען ווייסט אפילו ניט וואו זייער געביין איז אהינגעקומען... דאָס דאָזיגע סיסטעם צו נעמען אין מיליטער איז באַקאַנט מיט'ן נאָמען: "קאַנטאָניסטן".

און די דאָזיגע בלוטיגע גזירה האָט אָנגערירט בלויז דאָס אַרימע פאָלק. סוחרים, וואָס האָבן געצאָלט אַ גילדיע, זיינען פריי

געווען פון מיליטער-דינסט. גבירים האָבן זיך באַנוצט מיט דער
לגאַטע. פרוינר און מקורבים פון די סה'ל'שע קאָלעפּל זיינען אויך
ניצל געוואָרן, און דאָס אַרימע פּאָלק האָט זיך געטרונקען אין בלוט
פון זיינע סינדער.

און ניקאָלאַי האָט ניט גערוט: אין דריי חדשים אַרום, נאָכדעם
ווי די גזירה איז פאַרעפּנטליכט געוואָרן, האָט ער אַרויסגעגעבן אַ
צווייטע: אַרויסטרייבן די אידן פון גראַדנער גובערניע און פון דער
שטאָט סיעוו; פון קורלאַנד און פון ליפּלאַנד (נאָר די וואָס זיינען
ניט קיין דאָרטיג-געבירטיגע), פון ניקאָלאַיעוו און פון סעוואַסטאָפּאָל
פּאָל. און שפּעטער (1835) ווערט באַשלאָסן נאָך מער צו פאַר-
קלענערן דעם שטח פון דער „טשערטא“; אין די שטעט וואו אידן
זיינען אַ מערהייט טאָרן ניט געוויילט ווערן אין די מאַגיסטראַטן
מער ווי איין דריטל אידן; אידן טאָרן ניט האַלטן קיין קריסטלאכע
דינערשאפט און אַז. וו. און אַז. וו. אין ווידער ווערן געשאפן
פריווילעגיעס פאַר משומדים, אָבער דאָס אַלץ העלפט ניט. אידן
ל' י' ד'ן. שטאַרבן אויס. גייען-אויס פון צער און הונגער און פון
האַס צום אונטערדריקער. זיי האָבן אויסגעלייזט צו ווערן. אָבער
די „אויסלייזונג“ פון אידן נ'ט'ס נעמען זיי ניט אָן.

און אַז די אַלע מיטלען העלפן ניט, פּראוואַט עס ניקאָלאַי
אויסצונוצן זיין פּויסט אויפ'ן געביט פון בילדונג. אפשר וועט די
בילדונג מקרב זיין די אידן צום קריסטלאכן גלויבן. און אַלץ
אונטער דער מאַסקע פון אידישער טובה און אידישן תקון. פרעגט
מען ווידער עצות בא די חכמים-אַדמיניסטראַטאָרן אין דער מדינה.
שאפט מען ווידער אַ קאָמיטעט צו דעם צוועק, און עס ווערט באַ-
שלאָסן: שאַפן קאָמיטעט שולן פאַר אידישע סינדער אין דער גאַנצער
„טשערטא“. דאָרט זאָל מען לערנען אידישע רעליגיע און אידישע
למודים און אַלגעמיינ-ווויסן. נאָר די לערן-שפּראַך זאָל זיין רוסיש.
און אַ אידישן דאָקטאָר אַ געלערנטן (ליינענטאָל) שיקט די רעגירונג
צווישן אידן, ער זאָל באווייזן אידן די נוצן וואָס אַזוינע שולן וועלן
ברענגען די אידן. אין ווילנע זיינען די אידישע משכילים געווען
פאַר לייענטאָל'ס אַניטאַציע, אָבער די אָרטאָדאָקסישע אידן —

ניט. און אין מינסק האָבן אים אידן אויף אן אלגעמיינער אַסיפה אָפן ערקלערט: „כל זמן אידן וועלן ניט האָבן קיין בירגער־רעכט איז די בילדונג אן אומגלייכ פאַר זיי. אן אומגעבילדעטער איד פאַר־נעמט זיך מיט אַלץ, וואָס עס מאַכט זיך, און געפינט טרייסט אין דער אמונה. אָבער אַ געבילדעטער מענטש, אַז ער וועט ניט קאָנען געפינען קיין פאַסיגן פּלאַץ אין לעבן, וועט ער פון פאַרצווייפלונג אַוועקוואַרפן די אמונה. צו אַזאַ צוקונפֿט וועט קיין איד ניט ערציען זיינע קינדער.“ מיט בזיונות איז ליילענטאַל אַוועקגעפאַרן פון מינסק. אָבער אין פעטערבורג ערקלערט ער, אַז עס איז פאַראַן אַ מעגלאַכקייט דורכצופירן די שול־רעפּאָרם. ער פאַרט אויך נאָכ־דעם קיין וואָלין און פּאָדאָליע צו אַגיטירן. איידער מען האָט נאָך געעפֿנט די שולן האָט מען געוואָלט שוין פאַרמאַכן די חדרים און די ישיבות, נאָר דער ווייז האָט מען דאָס אָפּגעלייגט אויף צוואַנציג יאָר, און צוויי ראַבינער־שולן עפֿנט מען (1847) אין ווילנע און אין זשיטאָמיר, וואו מען זאָל פאַבריצירן רבנים און לערער פאַר די אידישע שולן. אידן פאַרהאַלטן זיך מיט חשד און מיט פיינדשאַפֿט צו די דאָזיגע רעפּאָרמען. זענען חושד די רעגירונג אין שמד־כוונות. אינגיכן ווערט מען געוואויר, אַז די חשדים זענען געווען באַגרינדעט. ליילענטאַל אַנטלויפט דאָן פאַר בזיון קיין אַמעריקע. און די שולן, ווי די ראַבינער־שולן, זענען אין אידישע אויגן ווי אַ צלם, וואָס מען האָט אַוועקגעשטעלט אין בית־המקדש... דער שלעכטער ווילן, און די בייזע כונה פון מלוכה איז באַשטעטיגט געוואָרן אויך נאָך דערמיט, וואָס אינאיינעם מיט'ן אַרױפֿצווינגען די שול־רעפּאָרם האָט מלוכה ניט אויפֿגעהערט אָפֿ־נעמען באַ אידן די לעצטע שפורן פון זעלבסטשטענדיגקייט — אַפילו דאָס פאַרוואַלטן מיט'ן קאָראַבקע־געלט (אַפּפּאַל פון כשר פֿלייש). אינאיינעם דערמיט ווערן אַרױסגעגעבן געזעצן וועגן פאַרט־זעצן די גירושים פון דערפער און אויך פון שטעטלאך פון ארום די גרעניצן ביז פּופּציג וויאָרסט. עס קומט כמעט צו אַ מרידה: גיינצען שטעטלאך ערקלערן, זיי וועלן זיך פון אָרט ניט רירן, סיידן מען וועט זיי מיט גוואַלד אַרױספירן פון דאָרט. אין דערוועלכער

צייט זיצט א קאמיסיע און ארבעט אויס א פלאן ווי מתקן צו זיין די אידן, וועלכער באשטייט אין דעם, מען זאל אלע אידן איינטיילן אין צוויי „ראזריארן“: אין „ניצליכע“ און „שעדליכע“. צו די ערשטע געהערן גרויסע סוחרים, בעלי־מלאכות וואָס געהערן צו אַ צער, ערד־ארבעטער און באָדן־אייגנטימער, אָדער אייגנטימער פון אַנדערע אומבאוועגלעכע גיטער. און אויך רבנים און לומדים זענען „ניצליך“. אלע איבעריגע אידן זענען אומניצליכע, שעדליכע. זיי גיט מען אָפּ פאַר סאָלדאַטן, פון זיי נעמט מען אויף צוואַנגס אַרבעט. זיי ווערן פאַרפּאָלגט און אויסגעקאָט, כדי זיי זאָלן זיך נעמען צו ניצליכער אַרבעט. דערצו קומען צו גזירות אויף די קליידער, אויף באָרדאָן־פיאות, אויף ווייבערשע פאַרוקן. די רעקרוטן־גזירות ווערן נאָך פאַרשאַרפטער. כדי צו דערפילן די צאָל, וואָס מ'האָט באַשטימט צו באַקומען פון אידן, וואָס אידן האָבן געזוכט אויסצומיידן, האָט מען פאַרפּולט פון וואַנען ס'האָט זיך געלאָזט. מ'האָט געכאַפט מענשן אינמיטן גאַס און „אריינגעוואָרפן אין געוואַנט“. טאָמער איז איינער אַרויס פון שטוב אָן אַ פאַם, איז ער נישט זיכער געווען אויב ער וועט זיך אומקערן אַהיים. עס וואַקסן אויס מוסרים, כאַפּער, „פאַרדינער“, וואָס באַפרידיגן די בלוטיגע באַדערפניש פון דער רעגירונג. און די רעגירונג פאַרפּאָלגט און פאַרציקט אויף רעכטס און אויף לינקס. דערצו קומען נאָך צו בלוט־בלבולים אין פאַרשיידענע ערטער. דאָס רוסישע אידנטום לעבט ווי אין אַ בלוטיגן קאָשמאַר. און ווער ווייסט צו וואָס די רוסישע הערשער וואָלטן נאָך געווען דערגאַנגען, ווען נישט דער פאַל, וואָס האָט געבראַכט די מלחמה אין קרים (1853).

באָ אַזאָ צושטאַנד, וואו מ'האָט אָנגעשטרײנגט די גאַנצע מלוכה־מאַכט אומצוברענגען אידן סאַי מאַטעריעל, סאַי גייסטיג, סאַי פיזיש, איז קיין וואונדער נישט, וואָס אידן האָבן זיך פעסט געהאַלטן אָן דער רעליגיע און אָן די רעליגיעזע פירער זייערע. קיין חילוק נישט, צי רבני'שע, צי חסיד'ישע. קיין וואונדער נישט, וואָס זיי האָבן געקוקט מיט חשד און מיט אימה אויף יעדער פילאָזאָפיע, וואָס קאָן חלילה אַראָפּפירן פון גלייכן וועג און אויף יעדער אָפּ־

ניינזיג פונ'ם מנהג פון די אבות, טאָמער וועט עס פארפירן אין דער פרעמד. ביישפילן דערצו האָבן ניט געפעלט פון איינצעלנע גער בילדעטע אידן, וואָס האָבן זיך אָדער גע'שמד'ט, אָדער געשטאַנען צוהילף דער רעגירונג אין אירע גוואַלט־מעשים. פונדעסטוועגן וואָלט געווען א טעות צו מיינען, אז אידן איז גאָר פרעמד געבליבן דער השכלה־גייסט, וואָס איז אהערגעקומען פון מערב־אייראָפּע. ברייט פארשפּרייט איז ער ניט געווען, אָבער זיינע ווינקלען האָט ער געהאַט אין פּוילן, אין ליטע און אין ווייס־רוסלאַנד. אין וואַרשע, ווילנע און שקלאָוו האָט די השכלה געהאַט ניט ווייניג אָנ־היינגער און פאַרעהרער. שוין אין לעצטן פערטל פון 18טען יאָר־הונדערט קומען אַריבער א סך וואַנדערנדיגע יונגעלייט פון דייטש־לאַנד אין דער ליטע און בריינגען מיט זיך די שפּראַצונגען פון דער השכלה. ליטווישע סוחרים פאָרן קיין האַמבורג און פראַנקפורט, ברעסלאַוו און קעניגסבערג — צענטרען פון מסחר און צענטרען פון רשכלה. און אינאיינעם מיט פלוש און סאַמעט, באַרכאַט און זיידנס בריינגען זיי אויך השכלה־אידעען מיט זיך. סוף 18טן יאָרהונדערט געפינען זיך אין ווילנע גרויסע פאַרעהרער פון מענדרעלסאָנ'ען, און אין אָנהויב 19טען יאָרהונדערט איז שקלאָוו אַ צענטער פון אידישער אויפֿקלערונג, ווען אויך אין א באַשרענקטער מאָס. און אין סוף דרייסיגער יאָרן טרעפן מיר אין וואָלין דעם געלערנטן משכיל יצהק־בער לעווינזאָן, אין ווילנע — מרדכי־אהרן גינזבורג, אדם הכהן לעבענזאָן, שמואל־יוסף פין און אין פעטערבורג — פּרץ און נעוואַכאוויטש, אַפּשפּראַצונגען פון דער שקלאָווער השכלה, אין די פופציגער יאָרן — מיכא־יוסף לעבענזאָן, אין די זעכציגער — א. מאַפו, י. ל. גאָרדאָן און פיל אַנדערע.

דערפאַר איצט, נאָכ'ן קריג, וואו רוסלאַנד האָט געהאַט א פול־שטענדיגע מפלה אויפ'ן שלאַכטפּעלד, האָט זי אָבער בייגעקומען דעם פּוילן רעזשים אין לאַנד: א פרייער גייסט האָט אָנגעהויבן צו שוועבן איבער'ן לאַנד. די פויערים זענען באַפרייט געוואָרן. אידישע הענט זענען ביסלאַבווייז אויפגעבונדן געוואָרן. נייע פרנסה־קוואַלן האָבן זיך געעפּענט. די מיליטעראַינסקוויזיציע איז בטל

געוואָרן און אידן הויבן-אָן צוטרויליך צו קוקן אויף דער רעגירונג פון אַלעקסאַנדער דעם צווייטן און צו אירע פאַראַרדנונגען. אויך איצט שטרעבט זי צו אַסימילירן אידן מיט דער ניט-אידישער באַ-פעלקערונג. אָבער דער סיסטעם איז אַנאַנדערער. פון איצט אָן גילט אַ מין פרעמיען-סיסטעם פאַר די וועניגע „בעסערע“. די געבילדעטע באַקומען פריווילעגיעס. די געהאַרזאָמע ווערן באַ-לוינט. אָבער די אַנדערע ווערן ניט באַשטראָפּט. ביסלאַכווייז הויבט מען אָן ווילען די קאָטעגאָריעס, וואָס זענען ווערט רעכטס-פרעמיעס: סוחרים ערשטע גילדיע האָבן וואוינרעכט אין גאַנץ רוסלאַנד און רעכט זיך צו פאַרנעמען מיט וואָס זיי ווילן. דאָס אייגענע רעכט באַקומען שפּעטער מעגשן מיט העכערער בילדונג. דאָסזעלבע רעכט באַקומען, נאָך שפּעטער, אויך בעלי-מלאכות, נאָר שוין מיט געוויסע באַגרעניצונגען. זייער קנאַפּ און זייער באַשרענקט ווערט אויך פאַרבדייטערט די „טשערטאַ“. משומדים ווערן אויס יתום באַ דער רעגירונג. אידן הויבן אָן צו פילן אַ באַדערפּניש צו קאָנען די רוסישע שפּראַך און מאַסנווייז לויפן אידן אין די רעגירונגס-שולן — אין די גימנאַזיעס און אין די אָנפאַנגס-שולן וואָס ווערן געגרינדעט אומעטום. פון די ראַבינער-שולן ווערן לערער-סעמינאַרן. די ישיבות עקזיסטירן. די חדרים אויך. און די אַסימילאַציע הויבט אויך אָן ביסלאַכווייז זיך צו ענטוויקלען, דאָס דויערט אזוי אַן ערך צען יאָר. אין משך פון דער צייט קומען אויף אידישע צייטונגען אויף העברעאיש, אידיש און רוסיש אין ווילנע און אין אָדעס, וואו אידן קעמפן פאַר זייערע רעכט, באַקעמפן זייערע שונאים און קלערן אויף די אומוויסנדע קריסטליכע געזעלשאַפּט וועגן אידישן מהות און אידישע פאַרלאַנגען. ווייזן אויך אָן דעם אומוויסענדיגן אידישן המון די פעלערן אין זיין לעבנס-שטייגער און ווי אזוי זיי צו פאַרריכטן. אַלע טוען רימען די השכלה, אָבער די העברעאיש-אידישע פרעסע האָט געוואָלט פאַראייניגן די השכלה מיט אַביסל רעפּאָרמירטע אַמונה, אָדער מיט'ן אידישן נאַציאָנאַליזם, בעת די אידישע פרעסע אויף רוסיש האָט געפּרעדיגט אַסימילאַציע, און מיט ערפּאָלג, צווישן די אידן, וואָס האָבן אויפ-

גענומען די רוסישע בילדונג און די רוסישע קולטור אין דער רוסי-
שער שול. דיוועלבע טרעפן מיר אויך שפעטער אין די רוסישע
רעוואָלוציאָנערע קרייזן און ארויסטרעטונגען ניט אלס אידן, פאר
אידישער קרייזער, נאָר אלס רוסן און פאר רוסישע פאָדערונגען.

ווארים אלעקסאנדער דער צווייטער האָט ניט געהאט דעם
מוט צו קרוינען זיינע פרייהייטליכע רעפארמען אין לאַנד מיט
פאָליטישער פרייהייט פאר דער רוסלענדישער באפעלקערונג. די
קולטור פרייהייט, וואָס דאָס פאָלק האָט גענאָסן, די פערזענליכע און
געזעלשאפטליכע אַנטוויקלונג, צו וועלכער די רוסישע אינטעליגענץ
איז געקומען, האָט צעפלאַקערט אין איר דעם ווילן צו פאָליטישער
פרייהייט, צו באטייליגן זיך, דורך געזעצגעבונג אין רעגירן דאָס
לאַנד. און דאָס האָט אלעקסאנדער בא זיך ניט געקאָנט
פועל'ן. און וואָס באַמערקבארער עס זענען געוואָרן אין לאַנד די
באוועגונגען צו פרייהייט, אלץ רעאַקציאָנערער און שטרענגער אין
אלעקסאנדער און זיין רעגירונג געוואָרן. דאָס רופט זיך אַפּ אויפ'ן
לעבן און אַנטוויקלונג פון גאנצן לאַנד. דאָס מוז זיך אויך אַפּרופן
אויף דער רעכטס-לאַגע פון די אידן. די רעכט, וואָס זיי האָבן
באַקומען ביז איצט, ווערן ווייטער ניט אַנטוויקלט. עס באַווייזן
זיך פובליציסטן (ווי אַקסאַקאָוו, דאָסטאָיעווסקי א. א.), וואָס באַ-
ווייזן, אַז אידן זענען ניט ווערט קיין רעכט, ווייל זייער מאָראַל איז
אַ נידריגע און מוז ווירקן דעמאָראַליזירענד אויף דער ניט-אידישער
באפעלקערונג. דאָס ווערט אויך דער שטאַנדפונקט פון דער רע-
גירונג. די אידישע רעכט ווערן ניט מער פאַרברייטערט. דער
נאַטילאכער צוואוואוס פאַרפילט די קליינע צאָל מענשן, וואָס האָבן
זיך אַרויסגעכאַפט פון דער טשערטא. די מיליאָניגע אידישע מאַסע
בלייבט שטעקן אין די שטעט און שטעטלאַך און נאָר זייער ווינציגע
אין די דערפער. די גוטע האָפנונגען ווערן ניט מקוים. די אידישע
רעכט באַגרעניצונגען מאַכן דעם איינדרוק אויף דער ניט-אידישער
באפעלקערונג, אַז אידן שטייען אויסערן געזעץ. און נאָך ביים
לעבן פון אלעקסאנדער דעם צווייטן קומט פאַר אין אַדעס אַ פאַנגראָס
אויף אידן (1871) וואו פיל אידיש האָבן-אין-גוטס ווערט חרוב.

אין די מלוכה-קרייזן לאָזט מען זיך ערשטערן דעם פאָגראַם דערמיט, וואָס די קריסטליכע מאַסן האָבן זיך אָפגערעכנט מיט די אידן דערפאַר, וואָס די אידן עקספּלואַטירן זיי. עס הויבט זיך שוין אָן אַ טענדענץ צו באַגרענעצן די אידישע רעכט. נאָך דער מלחמה מיט טערסקיי (1877-1878) הויבט זיך אָן צו באַווייזן אָפּגענער אַנטי-סעמיטיזם אין די רעגירונגס-קרייזן ווייל אַ פאָר אידישע פאָדריאָד טשיקעס אויפ'ן פראָנט האָבן ניט עהרלאַך געהאַנדלט. עס באַ-ווייזט זיך אַ בלוט-בלבל (קוטאָיס, 1878). עס קומט אויף אַן אַנטיסעמיטישע פרעסע. אַ גאַנצע העץ-ליטעראַטור. נאָכדעם ווי אַלעקסאַנדער דער צווייטער ווערט דער'הג'ט (1881) הויבט זיך אָן אַ גאַנצע פאָגראַם-באַוועגונג, דערהויפּט אין אוקראַינע. מיט אַ יאָר שפעטער ווערן געשאפן די „צייטווייליגע פאַראַרדנונגען“, וואָס זענען אויסן אָפּצושניידן אידן פון דער ניט-אידישער באַפעל-קערונג, באַגרענעצן די אידישע רעכט אויף אַלע געביטן פון געזעל-שאַפטליכן לעבן: באַוועגונג, וואוינונג, באַשעפטיגונג און בילדונג. עס הויבן זיך אָן גירושים פון דערפער און שטעט, דערווייטערונגען פון רעגירונג, שטאַטישער און זעמסקער באַאמטענשאַפט. עס קומט איצט ווידער צום אַלטן, ווילדן כלל: „דעם אידן איז פאַרבאָטן אַליין, וואָס עס שטייט ניט בפירוש געשריבן אז עס איז אים ערלויבט“.

ניט וועגן אידישער באַפרייאונג רעדט מען פון איצט אָן, נאָר וועגן באַפרייען דאָס רוסישע פאָלק פון דער אידישער אַנטיקעניש. און מען ערשטערט אויך אָפיציעל: די גרעניץ קיין אייראָפּע איז פאַר אידן אָפּן, די אידן קאָנען גיין! ...

אַבער די אידן א י צ ט זענען ניט מער די אייגענע וואָס מיט עטלאַכע יאָר צוריק. די עטלאַכע גוטע יאָרן האָבן אין אידן אַנטוויקלט זיין מענשליך און בירגערליך און נאַציאָנאַל באַוואוסט-זיין. ער וויל ניט מער באַהאַנדלט ווערן ווי אַן אָנגעוואָרפענער, אַ פרעמדער און פאַרהאַסטער. ער קאָן אויך מער ניט זיצן און שווייגן און וואַרטן אויפ'ן גנאָד פונ'ם מלך און זיינע שרים. אַ פאַרשיידנ-שפראַכיגע פרעסע האָט ער; אַ רייכע וועלטלאַכע ליטעראַטור האָט

ער, וואָס שטאַרקט זיין מוט און רופט צו טאט. מיט אייגענע הענט און מיט אייגענער ענערגיע זאָלן אידן פּרואוון צו שמידן זייער גורל. באלאָידיגטע און דערצאָרנטע הויבן אידן אָן צו עמיגרירן פון רוסי לאַנד צו זוכן זייער גליק און פרייהייט אין אַנדערע לענדער, דער-הויפט אין אַמעריקע. די אידישע אינטעליגענץ, אויסגעניכטערט פון איר אַסימילאַציע-אידעאַל, הויבט אָן צו זוכן דעם וועג צו זיך, זוכט אָנצושניפן דעם איבערגעריסענעם פּאָדים פון דער אידישער געשיכטע און אויפצוזוכן די שריט, וואָס אידן זענען געגאנגען פון ארץ-ישראל אין גלות, כדי זיך אומצוקערן פון גלות קיין ארץ-ישראל. אויב דאָס איז ניט לויט די כחות פון איין אידישן קבוצ, מוז מען פאַראייניגן צו דעם צוועק די אידן פון אַלע לענדער, דעם גאַנצן כלל-ישראל. די אידן-פּראָגע אין גלות קאָן געלייזט ווערן נאָר דורך אויסלייזן די אידן פון גלות. אויסלייזן ראדיקאַל, דורך אן אייגענעם באָדן, אין אן אייגן לאַנד. עס קומען אויך אויף אַנדערע גרופן אין אידנטום, וואָס ווילן מיט אייגענע הענט און מיט פּאָליטישער אַרבעט מקרב זיין די הילף. אָבער זיי גייען אויס ניט ספּעציעל פון א י ד י ש ע ר נויט, נאָר פון די נויטן פון אונטערדריקטע בכלל, פון וועלכע אידן, דערהויפּט אידישע אַרבע-טער, זענען בלוז א טייל. די לייזונג פון דער אידישער פּראָגע זעען זיי לכתחילה אין דער אויפלייזונג פון אידן צווישן ניט-אידן. שפּע-טער — אין נאציאָנאַלער קולטור-אויטאָנאָמיע. אָבער דאָס וועט מעגלאַך זיין ערשט דאן, ווען די גאַנצע אַרבעטנדיגע, אונטערדריקטע מענשהייט וועט, דורך געמיינזאַמען קאמף, אויסגעלייזט ווערן, אויף אַ סאָציאַליסטישן באָדן, דורך רעוואָלוציאָנערע מיטלען, און דוקא דאָ, אויף די ערטער וואו זיי וואוינען, קיין כלל-ישראל אַנערקענען זיי ניט, קיין אַלגעמיינע כלל-ישראל אינטערעסן האָבן זיי ניט.

זוכן די ערשטע און געפינען אנהיינגער און מיטפילער און מיטאַרבעטער צווישן די מיטעלע שיכטן אין אידנטום, צווישן נאציאָנאַל-געזאָגנע און ראָמאַנטיש-געשטימטע. זוכן די צווייטע און געפינען מיטפילער און מיטאַרבעטער אין די אידישע אַרבעטער-קרייזן.

דאָס יאָר 1897 איז דער היסטאָרישער אויסגאָנגס־פּונקט פאַר
ביידע. אין דעם יאָר, אין חודש אויגוסט, קומט פאַר דער ערשטער
ציוניסטישער קאָנגרעס אין באָזעל. אינ'ם זעלבן יאָר, אין סעפּט־
טעמבער, קומט פאַר דער ערשטער צוזאַמענפאַר פון "בונד"
אין ווילנע.

פּרץ בן משה סמאָלענסקין

און עס איז געווען אין די „ששת־ימי־בראשית“ פון דער נאַציאָנאַלער אידייע באַ אידן :

ווען די אידייע האָט נאָך אלס נאָקעטער געדאַנק בלוז, גע־שוועבט איבער די קעפּ פון די פּאָרטגעשריטענע גייסטער אין אידנטום, און זיי באהויבט און דורכגעלויבטן ; ווען די ערשט גע־בוירענע איז געווען נאָך בלוז אן אלגעמיינהייט, בלוז א געשלאָג־סענער כלל אָן אויסגעשילטע, אָדער געגלידערטע פרטים ; ווען אירע מאָמענטן אָדער טיילן, זענען נאָך ניט געווען אויסגעוויקלט פון איר, ניט דיפערענצירט און ניט פאנאנדערגעטיילט פונאנאנדער ; ווען די עצם אידייע איז נאָך ניט געווען אויספירליך באַגריפן, ניט גענוי באַשטימט און ניט טיף באַגרינדעט —

אָט אין יענע ערשטע טעג פון איר בריאה, איז דער נאַציאָנאַלער אידייע באַ אידן באַשערט געווען אן אפּאָסטעל פון גרויסען, היסטאָרישן מאַסשטאַב. דאָס איז געווען אַ מענטש — א וואול־קאן : שטענדיג צו פייערן גרייט ! אַ מענטש מיט גרויסער לייד־שאַפט, שטורמדיגן טעמפּעראַמענט און גוואלדיגער רעדענס־קראַפט. אַ מאַן מיט אַ גרויסן ליטעראַרישן טאַלאַנט, מיט אַ ווייטן היסטאָרישן קוק און פון אינערליכן אימפעט געצוואונגען זיין קוק און זיינע מיינונגען אַנדערע מענטשן מיטצוטיילן, איינצופרעסן און זיי אויך צו אַנדערע אייגן מאַכן. און מער נאָך : קיין קרבן יז אים ניט צו שווער געווען, וואו ס'האָט זיך געהאַנדלט אום זיין אפּאָסטל־מיסיע צו דערפילן. קיין קרבן — ביז'ן לעצטן טראָפּן בלוט, ביז'ן לעצטן טאָג לעבן...

אזוינער איז געווען פּרץ סמאָלענסקין !

ניט קיין פּראָגראַמען האָט ער פּראָפּאָגאַנדירט. ניט פאר באַ־שטימטע פונקטן איז ער ארויסגעטראָטן. די אידייע אין איר דע־מאָלטיגן ענטוויקלונגס־צושטאַנד איז נאָך ניט געווען צייטיג גענוג, איז נאָך ניט געווען אנערקענט גענוג, אז מ'זאָל קאָנען בויען אויף

איר פראקטישע פראגראמען צו פראקטישע צוועקן. נאך פאר דער נאציאנאלער אידייע אלס פרינציפ, פאר אנערקענען זי אלס פאזיטיוון פאקטאָר אין אידישן לעבן, שטעלט ער זיך איין — און מיט מעכטיגן ענטוויאָזם, מיט אומפארגלייכליכער זעלבסטפאר-געסונג און מיט גרעסטן ערפאלג.

א גאנץ פאלק אויף לאנגע דורות האָט ער מיטגעריסן און אוועקגעפירט נאך זיך. וואָסער אָן ערפאלג קאָן דען זיין נאך גרע-סער? נייע וועגן האָט ער פאר'ן היסטאָרישן אידנטום אויסגע-טראָטן. וואָסער אָן אנדער לוינ נאך קאָן דען אָן אפאָסטל פון אַן אידייע פארלאנגען?

און פון וואָנען און ווי אזוי איז ער דערצו געקומען?

געבוירן איז סמאלענסקין דעם 8טן מערץ 1842 אין שטעטל מאָנאָסטירשמשנינע, מאָהילעווער גובערני. אַ מתנגדיש שטעטל איז דאָס געווען. פול לומדות, יראת־שמים, מסחר און דלות. אָבער אויך השכלה האָט זיך דאָ ביסלאַכווייז געלאָזט מערקן. און ווייל נאָענט צום אמת'ן רוסלאַנד, צו סמאלענסק, איז דאָס „קענען רוסיש“, אַלואָ: א „גויאישע שפראַך“, ניט געווען דאָ קיין זעלטנ-הייט. סמאלענסקינ'ס פאָטער איז געווען איינער פון צווישן אנדער-רע. ערציהט ער זיין קינד ווי אַלע אנדערע. און אַז פּרץ האָט גוטע פיאיגקייטן, לערנט ער פון אינגסטער יוגנט אָן חומש, גמרא און גילט ווי אַ ביישפּיל פאַר אַלע אנדערע קינדער זיין גלייכן. צו צוועלף יאָר בלייבט פּרץ אַ יתום און נאָך אינ'ם זעלבן יאָר וואַנ-דערט ער אויס פון זיין היים און קומט אָן קיין שקלאָוו אין ישיבה אריין. אינגיבן איז ער דער בעסטער תלמיד אין ישיבה. און אַז עס גייט ארויס די „גזרה“, אַז אין ישיבה זאָל מען לערנען רוסיש, איז פּרץ דער איינציגער פון די תלמידים, וואָס גייט לערנען רוסיש פון קאָזיאָנעס לערער. און דאָ אויך מיט גרויס ערפאלג. אָבער דאָס שטערט אים ניט צו זיינע ישיבה־למודים. און אַז די געזעל-שאַפט פון ישיבה־בחרים ווערט אים מיאוס, געפינט ער אין שקלאָוו אַ פאָר משכילים, רעכט־געבילדעטע און פארקערט מיט זיי, לערנט פון זיי און לאָזט זיך פירן פון זיי. ער הויבט זיך אָן פילן

ה ע כ ע ר פון אנדערע זיינגלייכן. באשטייט אויף זיינע מיינונגען. באקומט כאראקטער און אויסגעהאלטנקייט. פארלירט „דרך־אריץ“ פאר מענטשן, וואָס ער האַלט ניט פון זיי און זאָגט זיי „דעם אמת“ אין די אויגן אריין. מאַכט ער זיך שונאים. ליגט ער אין לייטישע מיילער. ווערט אים דאָס מיאוס און ער וואַרפט אוועק שקלאָוו מיט אירע טרוקענע מתנגדים און קלייבט זיך אַריבער קיין ליובאוויטש צו די לעבעדיגע חסידים. דאָ בלייבט ער עטליכע חדשים און ער ווערט „א מקורב“ אין ליובאוויטשער רבינ'ס הויף. דערהויפּט צוליב זיינע זעלטענע פּיאַיגקייטן. אזוי שנעל און פינקט־ליך האָט ער תּופּס געווען די „תּורה“, וואָס דער רבי האָט געזאָגט, אז ער האָט זי געקאָנט איבער'חזר'ן פאַר חסידים וואָרט־ווערטליך. זיין לערנען, וואָס ער האָט געקאָנט, האָט מען אים אויך גערעכנט פאַר אַ מעלה, ס'איז אים אָבער מיאוס געוואָרן זיך צו פאַרשטעלן פאַר אַ ירא־שמים, און אומגיין ברידערליך מיט די חסידים, וואָס ער האָט ניט געקאָנט אַריבערטראָגן זייערע גענוג, וואַרפט ער זיי אוועק און קומט אָן אַלס סעקרעטאַר צו אַ גרויסן אידישן גביר אין וויטעבסק. נאָכדעם ווערט ער אויס סעקרעטאַר און ווערט אַ משורר באַ אַ חזן. אַ שטים האָט ער געהאַט אַ גלענצענדע, פאַרשטענדליש און געפיל צו זינגען אויך, זינגט ער אַ קורצע צייט. אָבער די משוררים־געזעלשאַפט עקעלט אים און ער באַשליסט אוועקצופאַרן קיין אַדעס — דער ציל־פונקט, וואוהין ס'האָבן דעמאָלט גע־שטרעבט אַלע די, וואָס האָבן געגאָרט נאָך אַ פריי קולטור־לעבן. צוואַנציג יאָר איז ער אַלט, אז ער קומט קיין אַדעס. דאָס גליק שפּילט אים דאָ. ער האָט אַ פאַר גוטע העברעאישע לעקציעס, לעבט בהרחבה און לערנט אויך אליין: דייטש, פראַנצויזיש, פאַרשיידענע וויסנשאַפטן; באַקענט זיך מיט אנגעזעענע מענטשן, ווערט אויך אליין אָנגעזען. און וואָס מער ער באַקענט זיך מיט פרעמדע ליטע־ראַטורן, אַלץ מער ווייטאָגט ער פאַר'ן נידעריגן צושטאַנד פון דער העברעאישער ליטעראַטור. אַלץ פעסטער ווערט באַ אים דער באַ־שלוס זיך מקריב צו זיין פאַר דער ליטעראַטור אונזערער. אין יאָר 1867 ערשיינט זיין ערשטע בראָשור: „קריטיקירט זאָל ווערן!“

(בסרת תחיה!), וואו ער צעפליקט דעם לאָרבער־קראַנץ, מיט וועלכן איינער פון די באדייטענדע אידישע פאָעטן אין יענער צייט (לעטערס), איז געקרוינט געווען. ער האָט דאָ געפירט אַ קאמף געגן ליטעראַרישער־בטלנות, פאַר ליטעראַרישן געשמאַק. און אליין פרובט ער דעם דאָזיגן געשמאַק, ריכטיגער: די ליטעראַטור מיט אייראָפעאישן געשמאַק צו שאַפן. שרייבט ער איין דאָמאַן, באַ־אַרבעט פון דייטש אַ צווייטן און פאַרעפנטליכט אויך דעם לעצטן. און וואָס מער ער שרייבט, אַלץ מער הויבט ער אָן צו גלויבן אין זיינע קרעפטן. און וואָס שטאַרקער דער דאָזיגער גלויבן ווערט אין אים, אַלץ קלאָרער ווערט אים זיין אויפגאַבע — באַקעמפן דאָס העסליכע אין אידישן לעבן, קעמפן פאַר'ן שיינעם. אָבער דערצו מוז ער האָבן אַן אייגענע טריבונע. די העברעאישע וואָכנצייטונג: „המליץ“, וואָס איז דאָן ערשינען אין אָדעס, באַפרידיגט אים נישט. וואַרפט ער אַוועק די שטאַט אָדעס און לאָזט זיך אַוועק קיין אויס־לאַנד. אונטערוועגס באַקענט ער זיך מיט עטליכע חשוב'ע אידישע שריפטשטעלער און געלערנטע. אין 1868 קומט ער קיין ווין. און צום סוף פונ'ם דאָזיגן יאָר, הויבט ער אָן אַרויסצוגעבן זיין מאָנאַט־ליכן זשורנאַל: „השחר“ — דער מזבח, אויף וועלכן ער איז ווי אַ כהן־גדול געשטאַנען פופצען יאָר כסדר און טאָג־טעגליך דאָרט מקריב געווען זיין בלוט און זיין פלייש אַלס קרבן פאַר זיין פאָלק; די טריבונע, וואו „ער האָט זיך געפילט ווי דער ערשטער בירגער צווישן אירן, וואָס קען דאָס לעבן פון זיין פאָלק, האָט דערקענט זיינע וואונדן און שפירט זיין דופק, וואָס שלאָגט דורך דורות“ (דינאָבורג).

און היילן די וואונדן? און נאָרמאַליזירן דעם דופק?

לכתחילה איז אים אפשר נישט גאָנץ גענוי באוואוסט, מיט וואָס מ'קאָן די פאָלקס־וואונדן געזונט מאַכן. לכתחילה גייט עס אים בלויז אום קאמף: צו באַקעמפן די שעדליכע שטרעמונגען, וואָס געפינען זיך אין אידנטום. די אָרטאָדאָקסאַלע ווי די פאָרטשריט־ליכע. די מתנגדים, וואָס זענען פארגליווערט געוואָרן ביים טויטן בוכשטאב פונ'ם לעצטן פוסק און פאַרמאַכן די אויגן פון אַלץ, וואָס

די וועלט ארום זיי פארמאגט. פארזינקען אין דער מרה־שחורה און אין דער דאנה פאר'ן גהינום־פייער נאָכ'ן טויט און זענען גלייכ־גילטיג צו דעם ליכט און צו דער פרייד פון לעבן בעת'ן לעבן. און די חסידים, וואָס האָבן זיך אביסל לויזגעבונדן פון דעם געשריבע־נעם אות, מיידן אויס עצבות, באמיען זיך צו שטיין א י ב ע ר די טעגליכע דאגות, אָבער דאָס טוען זיי ניט מחמת דעם, וואָס דער ש כ ל האָט זיי געבראכט צו פארשטיין אזוי, נאָר מחמת זיי זענען פול מיט אבערגלויבן, מיט א י ב ע ר שכל'דיגע פאנטאסטישע פאָרשטעלונגען, וואָס זיי האַלטן פאַר ווירקליכקייטן. און וועלט־פרעמד און וועלט־פיינטליך זענען זיי פונקט אזוי ווי די מתנגדים. וויסנשאַפט איז זיי סם. קענטשאַפט — טויט. ביידע מוזן באַקעמפט ווערן אין נאָמען פון אויפֿקלערונג, אין נאָמען פון השכלה און מענטשליכן פאָרטשריט. אָבער אויך די פאָרטשריטליכע, וואָס האָבן אַוועקגעשפּאַנט צו־ווייט פון דעם אָרט, פון וואָנען זיי זענען אויסגעגאַנגען, די געבילדעטע און וואוילקענענדיגע, וואָס פאַר־לייקענען זייער אָפּשטאַמונג, וואָס האַלטן זיך נאַציאָנאַל — פאַר דייטשן, פראַנצויזן א. ד. ג., וואָס זיי זענען באַמט נ י ט, און האַלטן זיך רעליגיעז — פאַר אנהענגער פון אידישן גלויבן, וואָס זיי גלויבן באַמט נ י ט, ווייל זיי גלויבן בכלל ניט. אין קיין שום רעליגיע ניט. אויך זיי דאַרפן ביז אויסראָטונג באַקעמפט ווערן. שטאַרקער ווי די ערשטע. אומ'ברחמנות'דיגער, ווי די ערשטע — ווייל פאַר דער עקזיסטענץ פון אונזער פאָלק זענען זיי געפערליכער ווי די ערשטע. דאָס אָפּזאָגן־זיך פון ז י ך און מיט אלע מעג־ליכקייטן זיך מקרב זיין צו די גוים — סיי דורך דער שפּראַך, סיי דורך דעם רעפּאָרמירן די רעליגיע און סיי דורכ'ן גאַנצן שטייגער לעבן — זויגט אויס דאָס בלוט פון אידנטום, און איז אים מקרב צו אונטערגאַנג. און ס'איז דאָך אויפ'ן האַנט: אויב מ'איז דייטשן, פראַנצויזן א. ד. ג. נאָר פון משה'ס גלויבן, דאָן דאַרף מען זיך אָפּזאָגן פון דער האַפּנונג אָן משיח'ן, ד. ה. אז אידן וועלן אויסגע־לייזט ווערן פון גלות און ווערן א זעלבסטשטענדיג פאָלק אויף אייגענעם באַדן; דאָן דאַרף מען ניט האָבן קיין א י י ג ע נ ע

שפראך, קיין העברעאיש, נאָר זיך באנוגענען מיט דער לאַנדס־שפראך; דאן הערט אויף צו זיין איין אידיש פאָלק און ס'ווערן פאַרשיידענע אידישע „פריכאָדן“ (טשורטשעס) אין פאַרשיידענע לענדער. איז דאָס ניט קיין פולשטענדיגער אונטערנאָנג פון אידישן פאָלק?

און א טעות איז עס אָנצונעמען, אז אונזער גאנצע „חזקת“ שטעקט אין דער רעליגיע, אין די מצוות. נ י ט - ר י כ ט י ג, ערקלערט סמאלענסקיין, די רעליגיע האָט זיך דערהאַלטן ווייל ס'פאָלק האָט זיך דערהאַלטן, און דאָס פאָלק האָט זיך דער־האַלטן, ווייל דער נאַציאָנאַלער גייסט האָט געלעבט אין אים. און דער נאַציאָנאַלער גייסט, וואָס איז א י י ג ז דעם גאַנצן פאָלק איבער דער גאָרער וועלט, און פ א ר א י י נ י ג דאָס גאַנצע פאָלק איבער דער גאָרער וועלט, באשטייט אין אנער־קענען זיך און פילן זיך ווי א באזונדער פאָלק, אין דער האַפנונג אויסגעלייזט און זעלבסטשטענדיג צו ווערן און אין דער העברעאישער שפראך. ווילן מיר ניט לאָזן דעם נאַציאָנאַלן גייסט אויסוועפן פון אונז, מוזן מיר באשטיין אויף איין זאך: א ו י ה ל ע ר - נ ע ז ! „תלמוד־תורה כנגד כולם“ — לערנען איבער אַלץ. ווארום דורכ'ן לערנען דאָס אידנטום, קומען מיר צו זעלבסטערקענטניש. צו זעלבסט־שעצונג. אָבער ניט דורך מקיים זיין די פראקטישע מצוות. דורך ל ע ר נ ע ז דאָס אידנטום, באגרייפן מיר די פאַלשקייט פון יענע, וואָס ווילן מאַכן פון אידנטום אַן אַבסטראַקטע פילאָזאָפיע. אָדער בלויז א שלחן־ערוך פאַר מעגן און ניט מעגן. אָבער דורך מקיים די פראקטישע מצוות, קאָן מען דאָס ניט באַגרייפן.

און סמאלענסקיין טיילט איין זיינע קרעפטן אויף צוויי: איין קראַפט זיינע שאַפט בעלעטריסטיק, ראָמאַנען, דאָ באַקעמפט ער דאָס פארשטיינערטע אָרטאָדאָקסישע אידנטום, וואָס רירט זיך ניט, באווייזט ניט קיין לעבנס־אַטעם, און פאַרפאַלגט אַלץ, וואָס טראַגט מיט זיך ליכט און פאַרשריט. און די צווייטע קראַפט זיינע

איז די פובליציסטיק — דאָ באַקעמפט ער די פאַרשריטליכע אָדער השכלה-געפאַר פאַר'ן אידישן פּאָלק.

און קעמפט ער קעגן די משכילים, וואָס קוקן אויף אידן בלויז ווי אויף אַ רעליגיעזער גרופע, אָבער ניט ווי אויף אַ פּאָלק, קעמפט ער קעגן דעם מעכטיגסטן פון דער דאָזיגער ריכטונג — קעגן משה מענדעלסאָן. קעמפט ער קעגן דער ריכטונג, וואָס מאַכט פון אידנטום אַ פילאָזאָפיש סיסטעם, און פון לערנען די תורה בלויז אַ מיטל צו וויסן וואָס מ'מעג און וואָס מ'טאָר ניט, קעמפט ער קעגן דעם מעכטיגסטן פאַרטרעטער פון דער ריכטונג — קעגן רמב"ם. און שטייט ער אין קאמף, ווייסט ער ניט פון ריקזיכט, ניט פון סענטימענטן און ניט פון איינזעעניש און אַכטונג. געשאַרפט איז דאָס שווערד, געשפּאַנט איז דער בויגן און נאָר איינס האָט ער אין אויג — צו טרעפן אין ציל און דאָרט מאַכן אַ רושם. און פירט ער אַ קאמף — איז איבער'ן גאַנצן פּראָגראַם, דורך דער גאַנצער אידישער געשיכטע מיט איין פאַרנעם. איז ער אַמאָל ניט גאַנץ טיף, אָבער שטענדיג גענוג ברייט אַרומצונעמען ניט בלויז עפּאָכעס, נאָר די אידישע געשיכטע אינגאַנצן. און פון דאָרט אויס אַרויסצוהויבן דעם אידישן נאַציאָנאַלן גייסט — דעם איינציגן טרעגער פון אידישן לעבעדיגן פּאָלק.

און זיין שטענדיגער קאמף קעגן די פאַרשיידענע ריכטונגען אין אידנטום, און דאָס לעבן אין ווין מיט איר שטענדיגן נאַציאָנאַליטעט-קאמף, און דער באַפרייאונגס-קאמף פון די איטאַליענער פון עסטרייכישן עול, דער ערשטער אידישער פּאָגראַם אין אָדעס (1871) און די קאמפן פון די באַלקאַן-פעלקער (78-1877) פאַר זייער באַפרייאונג פונ'ם טערקישן עול — דאָס אַלץ העלפט אים אין זיינע אַבסטראַקטע אידיען אַרײַנצוגיסן פּראַקטישן אינהאַלט; זיין אַלגעמיינעם נאַציאָנאַלן גייסט צו צעגלידערן, אויסשיילען פונקטן און שאַפן כמעט אַ פּראָגראַם.

„ווי אַלע פעלקער זאָלן מיר זיין!“ — אָבער דאָס הייסט ניט אַ וויפּהערן צו זיין אַ באַזונדער פּאָלק. געוויס אַ באַזונדער פּאָלק. נאָר אזוי ווי אַלע פעלקער שעמען זיך ניט מיט זייער אָנגע-

העריגקייט צו זיך, אזוי זאָלן מיר אויך זיך ניט שעמען א י ד ן
 צו הייסן און אירן צו זיין; אזוי ווי אלע פעלקער האלטן טייער
 זייער נאציאָנאַלע, אין אומבאוואוסטע אָנהויב־צייטן געשאפענער
 שפראך, אזוי זאָלן אויך מיר היטן אונזער העברעאישע, איינציג
 נאציאָנאַלע שפראך, אין איר נאָר שאַפן און אין אינערליכן לעבן
 זי בלויז נוצן; און אזוי ווי אלע אונטערדריקטע פעלקער לעבן מיט
 דער האַפנונג ווידעראַמאָל אויפגעריכט צו ווערן און הערן ניט אויף
 ט ע ט י ג צו זיין, כדי די אויפריכטונג זאָל קומען, אזוי זאָלן
 אויך מיר פעסט האלטן אָן אונזער היסטאָרישער האַפנונג אויב־
 געלייזט צו ווערן, און —

ט ע ט י ג זאָלן מיר זיין, כדי די אויס־
 לייזונג זאָל קומען!

און די דאָזיגע טעטיגקייט וועט אונז פארגרינגערן דאָס לעבן
 אין גלות אויך — ווייל דער גאנצער אַנטיסעמיטיזם נעמט זיך
 דערפון, וואָס מיר זענען פאָליטיש־נאציאָנאַל שוואַכער פון אלע
 אנדערע פעלקער. און אין דער מאַס, וואָס די דאָזיגע שוואַכקייט
 וועט אָנהויבן צו פאַרשווינדן, וועט וואַקסן אונזער אנערקענונג באַ
 די אומות פון דער וועלט.

אין די אַכציגער יאָרן הויכט זיך אָן אין רוסלאַנד און אין פוילן
 אַ מערקבאַרע נאציאָנאַלע באַוועגונג, אויף דעם באַזיס פון חבתי
 ציון, ד. ה. צו קאָלאָניזירען אירן ארץ־ישראל, פאַרמערן דאָרט
 די אידישע באַפעלקערונג, און ביסלאַכווייז ווערן די בעלי־בתים
 אין אייגענעם לאַנד. און אז ער קומט אין יאָר 1881 קיין רוסלאַנד,
 ווערט ער פון דער רוסלענדישער אידישער אינטעליגענץ געפייערט
 ווי דער נאציאָנאַלער העלד; ווי דער פאָנען־טרעגער פון דער באַ־
 וועגונג, וואָס ער האָט ארויסגערוּפן צום לעבן; ווי דער, וואָס האָט
 אין דער אידישער שטודירנדער יוגנט אריינגעהויכט דעם נאציאָ־
 נאַלן גייסט, מיט וועלכן זיי לעבן און ווירקן פון איצט־אָן צו זייער
 גליק און צום גליק פון אידישן פאָלק אין דער געגנווארט און אין
 זיין צוקונפט.

די דאָזיגע נאציאָנאַלע אנערקענונג ניט אים צו מוט, הויכט

זיי גייסט, וואָס איז געווען געפאלן צוליב זיין שווערער מאַטעריע-לער נויט, וואָס האָט זיין געזונט אונטערגעבראַכן. אָבער אינאיינעם דערמיט טראָגט ער אַרויס פון זיין טריאומף-דרייזע די איבערצייגונג, אַז איבער די אידישע קעפּ אין רוסלאַנד הענגט אַ געדיכטער וואָלקן, וואָס איז אָנגעלאָדן מיט פייער-שטיינער. און יעדער טאָג קאָן מען זיך ריכטן, אַז דער וואָלקן זאָל זיך אָנהויבן אויסלאָדן. דאָס דאָזיגע באוואוסטזיין פאַרביטערט אים זייער. ער וואַרפט אַוועק זיינע אַלטע קאַמפּן און נעמט אויף דעם קאַמפּ פאַר אידיש-נאַציאָנאַלער זעלבסט-הילף דורך אומקערן זיך קיין ארץ-ישראל. און אז די פאָר-גראַמען הויבן זיך אינגיכן אָן אין רוסלאַנד, און אידן הויבן אָן לויפן פון רוסלאַנד, וואוהיין די אויגן טראָגן זיי — דאן פאָדערט סמאָלענסקין פון אלע גרויסע אידישע חבורות, אז זיי זאָלן זייער אַרבעט קאָנצענטרירן אין ארץ-ישראל — דאָס איינציגע לאַנד, וואו אידן וועלן זיין ב א - ז י ד, מיט-זיך און ענטוויקלען אַ לעבן, לויט זייער נאַציאָנאַלן גייסט און לויט זייער אייגענעם שטייגער. יעדער ארטיסט, וואָס ער האָט אין דער צייט געשריבן, איז געווען מיט בלוט געשריבן.

ווארים אין דער צייט באקומט ער האַלד-קאָנסאַמפּשאַן. די דאָקטוירים הייסן אים רוען. ניט אַרבעטן. פאָרן אין קור-ערטער. זיין מאַטעריעלער צושטאַנד איז שוידערליך. ווארים געלעבט האָט ער דערפון, וואָס ער האָט געפירט די העברעאישע אפטיילונג אין א גרויסן דייטשען דרוק אין ווין, און דערצו געווען אַ קאָרעקטאר. אַכיסל האָבן אים זיינע ראָמאַנען איינגעטראָגן. אָבער צום „השחר“ האָט ער שטענדיג דערלייגט, — ווייל זיינע הויפט-לעזער זענען געווען אין רוסלאַנד, און די הויפט-אָפּנעמער זענען געווען די אַגענטן. און די אַגענטן האָבן שוין דעמאָלט געהאַט די טבע, דאָס אַבאָנעמענט-געלט צו לאָזן באַ זיך, און די „רשימות“ פון די אַבאָ-נענטן אַריבערצושיקן אין רעדאַקציע. . . . און די גרויסע פאַרעהרער סמאָלענסקין'ס אין רוסלאַנד האָבן זיך אויף זיין גרויסער נויט ניט אָפּגערופן. אויף די וויןער „יאַהודים“ — ווי מ'טוט איצט אין אַמעריקע — האָבן זיי זיך פאַרלאָזט. און די לעצטע האָבן אויך

זייער שולדיגקייט געטאָן : געשאַפן געלט פאַר סמאָלענסקינ'ס פאַר-
לאָזטער פאַמיליע, און געשאַפן געלט אויף אויסצוהאַלטן אים אין
מערצן אַ לענגערע צייט.

1884 פאַרט ער אַרויס קיין מעראַן, זיך קורירן.

אַבער בעסער האָט אים די קור ניט געמאַכט. וואַרים אויך ער
האַט זיך פון איר ניט פיל געמאַכט. ער האָט טעגליך געשריבן, ווי
אין פיבער. ער האָט זיך געאיילט צו טאָן, צו ווירקן, צו וועקן דאָס
אידישע פאָלק צו זעלבסט-הילף. צו זעלבסט-דערקענטניש. צו זיין
נאַציאָנאַלן גייסט. און אין הסכם מיט'ן דאָזיגן גייסט מקרב צו
זיין די גאולה. און די דאָזיגע פיבער-ארבעט פאַרקירצט אים
די יאָרן.

דעם פופצענטן שבט 1885 פילט ער, אַז דער טויט שטייט איר
בער זיין קאָפּ. פון דער פאַרציע מאָרפיום, וואָס זיין דאָקטאָר גיט
אים, כדי צו לינדערן זיינע ווייטאָגן, ווערט ער כמעט ווי באַוואוסט-
לאָז, און דעם 16-טן שבט אינדערפרי, אַז די נויט איז אַריינגעקומען
צום קראַנקן אין צימער אַריין, האָט זי אים געפונען ליגן אויף דער
ערד אַ טויטן.

באַ דער לוייה איז געווען פראָפעסאָר העלער און סמאָלענסקינ'ס
ברודער לעאָן, וואָס זענען פון ווין געקומען אים מקבר צו זיין. נאָך
אַ פאַר פון די קור-געסט אין מעראַן זענען געקומען אים באַגלייטן
צו זיין אייביגער דו.

זיין טויט האָט געמאַכט אַ גוואַלדיגן רושם אין דער אידישער
קולטור-וועלט. אפילו די העברעאישע פרעסע, וואָס האָט אים
שטענדיג פאַרשוויגן ביים לעבן, האָט ניט פאַרפעלט צו דרוקן
אַרטיקלען וועגן זיין טויט...

ד"ר לעאן פינסקער

אין אלע צייטן און אין אלע לענדער האָט באַ אלע מײַנים אידן געלעבט דער באַגער צו זיין, צו לעבן אָדער כאַטש צו שטאַרבן אין ארץ ישראל. רבנים, מקובלים צי חסידים — אַלע האָבן זיי געהאַט מיסטישע צוועקן אין „הייליגן“ לאַנד. ביים פשוט'ן פאָלק איז ארץ ישראל געווען דער פונקט אויף דער ערד, מיט וועלכן אַלע זיינע נאַציאָנאַל-היסטאָרישע האַפנונגען זענען צונויפגעשמידט. א ל ע — מאַטעריעלע ווי גייסטיגע. אָבער האַפנונגען, וואָס זייער ערפילונג איז אָפגעלייגט אין דער ווייטער צוקונפט, ארויפ־געלייגט אויף איבערמענשאַכע כחות און איבערנאַטירלאכע וואונדער...

דאָס 19טע יאָרהונדערט האָט די דאָזיגע נאַציאָנאַל-היסטאָרישע האַפנונגען סעקולאַריזירט, אויב מ'קאָן זיך אזוי אויסדריקן. וואָכענדיג געמאַכט. וועלטליך געמאַכט. און מיט מענשליכע מיטלען געזוכט זיי צו רעאַליזירן. און ניט בלויז אידן האָבן עס געפרובט. פריער ווי אידן האָבן עס געטאָן קריסטן. ענגלענדער פריער ווי אנדערע — און צוליב אייגענע מלוכה-אינטערעסן, האָט מען דאָך געוואָרט אויפ'ן צעפאלן פון דער טערקישער מלוכה, קומט עס ענג־לאַנד אָן דארויף, אז די לענדער וואָס ליגן אויפ'ן וועג קיין אינדיע, זאָלן ניט אריינפאלן אין די הענט פון אן אייראָפּעאישער מלוכה. איז גוט דאָרט צו שאַפן אן אָרט פאר דער אידישער באַדנלאָזער נאַציע. ווילן אנדערע דאָס אייגענע צוליב אנאנדער צוועק, נעמליך: אַ אידישע פאָלעסטינא קאָן שטאַרקן און דערהאלטן די עקזיסטענץ פון דער טערקיי. און דריטע ווילן אַ אידישן ישוב אין ארץ ישראל — ווייל נאָר אידישע ענערגיע און אידישע אינטעליגענץ קאָן אַנט־וויקלען און קולטיווירן דעם מזרח. דאָן קומען ענגלישע שריפט־שטעלער, פאליטיקער און דיפּלאָמאַטן מיט אַ פּראָפּאגאַנדע, מיט פלענער און אפילו מיט פּרובן צו שאַפן אַ אידישע פאָלעסטינא מיט

אויטאָנאָמיע־רעכט. און נאָך די ענגלישע קומען פראַנצויזישע שטאַטסמענער, פאָליטיקער און שריפטשטעלער און ערקלערן די וויכטיגקייט פון א אידוישן ישוב אין ארץ־ישראל צוליב די פראַנצויזישע אינטערעסן אין סיריען. און אויך איטאַליען קען הויכע שטימען פ א ר דער דאָזיגער אידייע, וואָס האָט איצט דעם נאָמען: צ י ו נ י ז ס.

אָבער אויך די אידן אין די דערמאָנטע לענדער האָבן זיך פאַר דער דאָזיגער אידייע. משה מאָנטעפּיאָרע אין ענגלאַנד; סרעמיע, נעטער און שפּעטער ראָטשילד אין פראַנקרייך טוען פראַקטישע זאכן פאַר א ישוב אין ארץ ישראל. אָבער אויך אין דייטשלאַנד ווערן געמאַכט פרובן אין דערוועלבער ריכטונג. און דאָ — פון גרויסע רבנים. אין 1860 קומט פאַר אין טאָרן אן אסיפה פון אירישע נאָטאָבלען וועגן דער פראַגע. אין 1861 ווערט אין פראַנק־פורט־אם־מאין געגרינדעט דער ערשטער חובבי־ציון פאַראיין. נאָך פראַנקפורט קומען אויך אַנדערע שטעט. אין 1870 בויט סאַרל נעטער די ערד־ארבעטער שול אין מקוה־ישראל, בא יפו. אין „המגיד“, „השחר“ הויבן אָן אירישע שריפטשטעלער צו פראַפּאָגאַנדירן די אידייע וועגן אומקערן דאָס פאָלק ישראל קיין ארץ־ישראל. אומקערן — צו דער נאַטור, צום באָדן, צו ערד־ארבעט. אַלץ מער און מער ווערט פאַרשפּרייט דער געדאַנק וועגן נאַציאָנאַל־פאָליטישער רענעסאַנס פון אידוישן פאָלק. איינצעלנע געדאַנקען־פּערדים וועגן אידוישן ווידער־אויפֿלעבן ווערן געשפּונען און דורכ־געצויגן אין דער אירישער וועלט...

אָבער פון די אַלע פּערדים ווערט איין געוועב ערשט ב ע ת און נ אָך די גרויסע פאָגראַמען, וואָס די רוסלענדישע אידן האָבן איבערגעלעבט אין די יאָרן 1881—1882. די אומערוואַרטעטע איבערפאַלן אויף אידן און רויבערייען אין מיטן העלן טאָג, וועלכע די אַגענטן פון דער רעגירונג האָבן ניט געשטערט, און די געביל־דעטע רוסישע געזעלשאַפט האָט פאַרשוויגן, האָבן געמאַכט אויף דער אירישער אינטעליגענץ אן ערשיטערנדיגן איינדרוק. די האַפֿטונגען אויף גלייכבאַרעכטיגונג ווערן צערונען. די אַסימילאַציע איז

באנקראט. די ארבעט צו פארשפרייטן רוסישע בילדונג און רוסישע קולטור צווישן אידן ווערט אן אבסורד, דער גלויבן און דער מעגליכקייט צו לייון די אידנפראגע אויפ'ן אָרט, אין רוסלאנד, פארשווינדט. און דער בזיון און די באליידיגונג און די אָנמעכ-טיקייט איז גרויס. און דער צער איז ניט צו דערליידן —

דעמאלט קומט אויף דער לאַזונג: אויסוואַנדערן!

אין 1882 גרינדעט זיך דער ערשטער פאראיין: „חובבי ציון“ אין וואַרשע. צוועק: סאָלאַריזירן אידן אין פאליטישע און אינגינירן ווערן ענליכע פאראינען געגרינדעט אויך אין פיל אנדערע שטעט און לענדער: יאסי, לאַנדאָן, בערלין, ווין, ניו יאָרק, פילאדעלפּיא און נאך און נאך. אין דעמזעלבן יאָר ווערט אויך געשאפן דער ספר פונ'ם פאליטישן ציוניזם, — דאָס בוך „אויטאָמאנספיאציאָן“ (זעלבסטבאפרייאונג) פון דר. לעאָן פיינסקער.

דר. ל. פיינסקער איז געבוירן דעם 25טן דעצעמבער, 1821, אין שטעטל טאָמאַשאָוו, אין פוילן. ער איז שוין געווען דער דריטער דור פון משכילים אין זיין משפּחה. נאך אלס קינד ברענגט אים דער פאָטער קיין אָדעס. אן ערציאונג באקומט ער — ווי אלע אידישע קינדער בא אינטעליגענטע עלטערן. אָבער זיין פאָטער, שמחה פיינסקער, איז דער אינטעליגענט, געלערנטער און שריפטשטעלער, האָט עס פארשטאנען אויך נאציאנאל-אידישע זאמען צו פארזייען אין יונגן קינד'ס הארץ.

אמאָל, נאך אַ קליין קינד, האָט אים דער פאָטער מיטגענומען אין שול אריין ערב ראש השנה פארטאָג, צו סליחות. דער גאנצער עולם האָט געוויינט. עס האָט אויך געוויינט דער פאָטער. און דאָס קינד, וואָס האָט דאָן קיין זאך ניט פארשטאנען, פרעגט בא זיין פאָטער: וואָס וויינטסטו? און דער פאָטער, אַנ-שטאט אן ענטפער, זעצט אים איבער א סליחה פון ערב ראש השנה, וואו עס ווערט גערעדט פון אידישע צרות און אידישע פארפאָל-גונגען און אידישער היילפלאַזיקייט. און דער דאָזיגער ענטפער —

פלעגט פינסקער דערציילן — האָט זיך אים איינגעקריצט אין האַרצן אויפ'ן גאַנצן לעבן...

אַבער דערווייל לערנט ער, שטודירט ער, ענדיגט יורי אין אָדעס. שפעטער ענדיגט ער מעדיצין אין מאַסקווע. אין 1848 קערט ער זיך אום קיין אָדעס מיט אַ מעדיצין־דיפּלאָם אין קעשענע, מיט אַסימילאַציע אין קאָפּ און דעמאָקראַטיזם אין האַרצן. ער זוכט ניט קיין עשירות, ניט קיין פּאָפּולאַריטעט. ער היילט אַרימע קראַנקע, און ס'רוב אַזעלכע, וואו ער דאַרף איבערלאָזן אויף אַ רעצעפט... ער איז אַריינגעטאָן אין דער מעדיצינישער ליטעראַטור און אַרבעט אין דער אָדעסער „בילדונגס־חברה“. אָבער שוין די אָדעסער פּאָגראַמען פון 1871 מאַכן וואַסלען זיינע אַסימילאַטאָרישע איבערצייגונגען. דאָס איז דאָך געווען דער ע ר ש ט ע ר פּאָגראַם אין דער „השכלה עפאָכע“! די אַרבעט אין דער „בילדונגס־געזעלשאַפט“ הערט אויף. די אַנטיסעמיטישע באַוועגונג אין דייטשלאַנד פאַרשטאַרקט די איבערצייגונגען צו וועלכע די פּאָגראַם מען האָבן געבראַכט, נעמליך: אַז ניט אין אַסימילאַציע און ניט אין גלייכבאַרעכטיגונג ליגט די לייזונג פון דער אידן־פּראָגע. אָבער ביסלאַכווייז ווערט דער שמורס באַרואיגט. מען גייט איבער צו דער טאָגאָרדנאָנג. און אַז די אַרבעט פון דער „בילדונגס־חברה“ ווערט באַנייט, אין יאָר 1878, געפינען מיר ווידער פינסקער'ן אין קאָמיטעט פון דער חברה. ווידער אַרבעט ער דאָרט, הגם אָן דעם פּריערדיגן ענטוויאָזם — ווייל אָן דעם פּריערדיגן גלויבן.

און אָט קומט דאָס יאָר 1881. עס ווערט פּאָגראַמירט שטאַט נאָך שטאַט און שטעטל נאָך שטעטל. עס נעמט אַרום כמעט גאַנץ אוקראַינע. די פּאָגראַם־באַוועגונג גרייכט ביז אָדעס, דערנייט ביז וואַרשע. און אידן הויבן אָן לויפן פון לאַנד מאַסנווייז. לויפן — וואוהין די אויגן טראָגן...

און אין דערזעלבער צייט ויצט די אידישע אינטעליגענץ אין דער „חברה צו פאַרשפּרייטן בילדונג צווישן אידן“ און טוט זיך איר טעגלאַכע אַרבעט: באַשטימט אַ פּאָר גראַשן פאַר אַ אידישן נימנאָויסט, אַ פּאָר רובל פאַר אַ אידישן סטודענט, כדי זיי

מקרב צו זיין צו גלייכבארעכטיגונג און דאָס אידישע פּאָלק צו אויפֿקלערונג.

צו איין זיצונג אַזעלכער — אין זומער 1881 — איז געקומען פינסקער. און אז דער קאָמיטעט האָט אָנגעהויבן באַהאַנדלען די טאָגאַרדנונג האָט זיך פינסקער אויפֿגעשטעלט און מיט אַ ציטער-דיגער שטים האָט ער געזאָגט:

— זעט נאָר, לאַנג שוין איז דער צושטאַנד פון אידן ניט געווען אזוי שרעקלאַך ווי ער איז איצט. אידן לויפֿן נאָקעטע, הוילע, אָרימע, ווי מען לויפט פון אַ שונא. טויזנטער און צענדליגער טויזנטער וואַלגערן זיך אין אַלע האַפֿן-שטעט. זיי זוכן ברויט און זוכן נאָך די פּאָגראַמען, פאַרפּאָלגונגען און גזרות — און איר שפּילט זיך אין פאַרשפּרייטן בילדונג צווישן אידן!.. צי דען זעט איר ניט, אז אייער גאַנצע ארבעט פאַר'ן פּאָלק האָט קיין שום ווערט ניט? וואָרפט אַוועק די „שטיצע“, הערט אויף אויפֿצוקלערן איינצעלנע. דעם פּאָל, דעם גאַנצן פּאָלק גייט און העלפט! ברויט און רו שטעלט-צו פאַר די טויזנטער און טויזנטער אַנטלאָפֿענע און געטריבענע!

ערקלערט אים עמיצער פון די קאָמיטעט-מיטגלידער, אז דער קאָמיטעט איז געבונדן מיט זיינע סטאַטוטן און קאָן זיך ניט פאַר-נעמען מיט אַזאַ ארבעט ווי פינסקער לייגט פאַר. און פינסקער מעלדעט זיך ווידער צום וואָרט:

— געוויס איז די חברה געבונדן מיט אירע סטאַטוטן. אָבער איך רעד דאָ ניט צו מיטגלידער פון אַ קאָמיטעט, נאָר צו ברידער, וואָס בלוט דאַרף רינען פון זייערע הערצער צוזעענדיג אַלץ וואָס עס קומט פאַר; און נייע וועגן און נייע מיטלען דאַרפֿן זיי זוכן, ווי צו העלפֿן אין אומגליק און היילן דאָס פּאָלק. דערפאַר קאָן איך ניט מער ארבעטן אין דער חברה און שעפֿן וואָסער מיט אַ זיפּ... ערקלער איך אייך, אז איך בין ניט מער קיין מיטגליד אין אייער קאָמיטעט, און זאָג זיך אָפּ פון מיטארבעטן מיט אייך. און איז אַוועק. אַוועק אין-זיך. זיך קלאָר געמאַכט די הויפט-סבות פון אידישן ליידן און אויסקריסטאַליזירט דעם פּלאַן, ווי אזוי,

דורך וואָס פאַר אַ וועג, אידן קאָנען אַמאָל, נאָך צייטן און דורות און שווערע מעשים, קומען צו די אויף דער וועלט.

איצט איז אים קלאָר, אז אידן קאָנען זיך ניט אַסימילירן מיט די אנדערע פעלקער — ווייל זיי זענען צווישן די פעלקער א פרעמדער עלעמענט, וואָס לאָזט זיך ניט פאַרדייען. וואָרטן אויפ'ן קאָסמאָפּאָליטיזם, אויפ'ן פאַרטשריט פון דער קולטור — איז אַן אוטאָפּיע. אפילו קיין פעלקער-בונד וועט דאָ ניט העלפן — ווייל דער איד קאָן ניט אריינקומען צווישן די פעלקער ווי אַ גלייכער צווישן גלייכע. עס פעלן אים די נויטיגע באדינגונגען דערצו. די אידן האָבן פיל מוטערלענדער, אָבער ניט קיין איינציג פאטערלאַנד. דער איד האָט ניט קיין צענטער, קיין שווער-פונקט, קיין אייגענע רעגירונג, קיין נאַציאָנאַלע פאַרטרעטונג. אומעטום איז ער דאָ, און אין ערגעץ איז ער ניט אין דערהיים. כדי מען זאָל קאָנען לייוו די פראַגע פון אידישן פאָלק, מוזן אידן פריער ווערן אַ פאָלק, אַ נאַציע, מיט אַן אייגן לאַנד, מיט אַן אייגענער שפראַך. און דאָס זענען מיר איצט ניט.

ווארים פון זינט דעם חורבן אָן, זינט די אידישע מדינה איז חרוב געוואָרן, זענען מיר בלויז א „גייסטיגע“ נאַציע. א גייסטיגע, אַן א קערפער, אַן א לאַנד. און די וועלט קוקט אויף אונז ווי אויף אַ טויטן, וואָס דרייט זיך ארום צווישן לעבעדיגע. אַ בלאַנדזשנ-דיגער מת, אַ פאָלק וואָס איז ניט פאראייניגט אין איין קערפער, וואָס איז ניט צוגעבונדן צו איין לאַנד, וואָס לעבט שוין נישט, און גייט פאַרט אום צווישן לעבעדיגע. אַ טשיקאָווע-ער שיינונג, וואָס האָט ניט איר גלייכן אין דער געשיכטע. אַ פאָלק — אַ געשפענסט! אויף דער פאַנטאַזיע פון פעלקער האָט עס געמוזט מאַכן אַ משונה'דיגן איינדרוק. דער פחד וואָס מענשן האָבן פאַר רוחות, פאַר גייסטער, פאַר אַווינע וואָס זענען איי טויט איי לעבעדיג, האָט באַהערשט די פעלקער אויך בנוגע צו אידן. אַ פסיכישע קראנקייט איז עס: „דיימאָנאָ-פאַטיע“ אָדער „גייסטער-שרעק“. זעט זי אין אידן אַלע פאַנטאַסטישע פאַרברעכענס. אַלע אומגלויבליכע בלבולים. דאָס פאַר-

ברעכן פון פרט זעט זי אין דעם גאנצן כלל. און מיט ווערטער פון „אָפּשפּרעכן“, מיט פּאָלעמיק, קאָן מען קיין פּסיכישע קראַנקייט ניט היילן. נאָכמער, ווייל אַ פּסיכישע קראַנקייט, נייט זי איבער פון עלטערן צו קינדער, פון דור צו דור, און עס איז פון איר קיין סוף ניט צו זען.

און אומעטום לעבט זי, און אין דער גאנצער מענשהייט ווירקט זי — אָט די פּסיכישע קראַנקייט. זי באווייזט זיך נאָר פארשידן. די „טאַלעראַנץ“ איז נאָר אַ מאַסע. ווארים פאָנר אַ מיט צו ווערן אלס איד, אָדער געשיצט צו ווערן אלס איד, איז גלייך באליידיגער, גלייך פיינליך פאר דער מענשליכער ווערדע פון דעם אידן. דאָס איינציגע מיטל פטור צו ווערן פון דער שטאה איז — ווערן מענשן גלייך, אונזער נאָקעטן גייסט אריינבריינגען אין אַ קערפער. ווערן אַ פאָלק מיט אלע „חושים“: מיט אייגענעם באָדן, אייגענער שפראַך און אייגענעם לעבנס-שטייגער. ערשט דער מאַלט וועט מען אָנהויבן קיין אויף אונז, ווי נאָרמאַלע מענשן קוקן אויף אַנדערע נאָרמאַלע מענשן.

אמת, קיין פאָלק האָט ניט ליב קיין פרעמד פאָלק, וואָס לעבט צווישן אים. און אויך מיר וואָלטן ניט געהאַט זיך צו באַ-קלאָגן, ווען די אומוויליגע אָדער אומפריינדליכע באציאונג צו אונז וואָלט געווען נאָר אַזא, ווי זי איז צו אַנדערע פרעמדע פעלקער. איז זי אָבער צו אונז אַנדערש און ערגער ווי צו אַנדערע. און ס'איז פאַרשטענדליך פאַרוואָס:

שטענדיג און אומעטום איז אַ חילוק ווי מען נעמט-אויף אַן אורח אַ בעל-הבית און ווי מען נעמט אויף אַן אורח אַ קבצן. דער ערשטער קומט צו אונז ווי אַ גלייכער צו אונז, ווארים באַ זיך אינדערהיים נעמט ער דאָך אויך אויף אורחים. דערפאַר איז ער זיך באוואוסט אין זיין רעכט צו פאַר-לאַנגען און צו פאָדערן. אַז מען זאָל אים באַהאַנדלען אזוי ווי ער באַהאַנדלט אורחים, וואָס קומען צו אים, און דאָס דאָזיגע רעכט אנערקענט מען אים. אָבער דער אורח דער שלעפּער — ווער קומט-אָן צו אים, ווער האָט פון אים? ניט קיין הויף,

ניט קיין הויז. ער בעט גוטע באהאנדלונג — ווי א נדבה. ווארים נאָר נעמען קאָן ער, ניט געבן... און האָט מען אויך א ו נ ז אָנערשענט רעכט, עמאנציפֿירט, איז עס געווען בלויז א פאָדערונג פון דער לאַגיק, פון רעכט, פון גוט־פאַרשטאַנענעם אינטערעס. דאָס איז אָבער ניט געווען דער אויסדרוק פון ג ע פ י ל. אין ג ע - פ י ל פון די פעלקער זענען אידן אויך ווייטער געבליבן רעכטלאָז, פרעמד און ניט־געוואונשן. דערפאַר איז דער איד אויך ווייטער: „פאַר די לעבעדיגע א טויטער; פאַר די היימגעבוירענע א פרעמדער; פאַר די אלטגעזעסענע א שלעפער; פאַר די רייכע א בעטלער; פאַר די אַרימע — אן אויסזויגער און א מיליאָנער; פאַר'ן פאַטריאַט — א מענש אָן א פאָטערלאַנד; פאַר אלע קלאַסן — א קאָנסורענט“.

ווי אן אורח א ב ע ל - ה ב י ת וועט מען אונז באהאנדלען אויך אין דער פרעמד ערשט דאן, ווען מיר וועלן ז י י נ בעל־בתים. ווען מיר וועלן האָבן אן אייגן לאַנד. ווען מיר וועלן אויך זיין אימשטאַנד אויפצונעמען א ו ר ח י מ, און זיי באהאנדלען מיט כבוד. דעמאָלט וועט מען קוקן אויף אונז ווי אויף גלייכע און באהאנדלען ווי גלייכע.

אָבער כל זמן מיר בלויבן ווי מיר זענען — אומוואַנדערער, אומשלעפער, אומעטום איינגעבעטענע, אומעטום ניט־געווינשטע, קאָנען מיר ניט און ווערן מיר ניט גערעכנט פאַר קיין נאַציע צווישן נאַציעס. ביים פעלקער־ראַט האָבן מיר קיין שטים ניט אַפילו אין אַזוינע פראַגן, וואָס זענען נוגע נאָר אונז אַליין. א נ ד ע ר ע מאַכן אונזער געשיכטע, באַשטימען אונזער גורל, שמירן אונזער מזל. און מיר? אונזער פאָטערלאַנד איז די פרעמד. אונזער איי־ניגונג — די צעזויטקייט און צעשפּרייטקייט, אונזער סאָלידאריטעט — די אַלגעמיינע שנאה. אונזער וואָפן — הכנעה. אונזער פּאָנצער — דאָס אַנטלויפן. אונזער אַריגינאַליטעט — דאָס צופאַסן זיך. אונזער צוקונפט — מאָרגענדיגער טאָג. ווער זאָל זיך דען נאָך רעכענען מיט אונז?

און ווי ארויסגיין פון דער לאַגע? ניט דורך אסימילאַציע, ניט דורך עמאַנסּיפּאַציע, נאָר דורך אויטאָעמאַנסּיפּאַציע — דורך

זעלבסטבאפרייאונג, — וועט די אידישע פראגע געלייזט ווערן. אָבער זעלבסטבאפרייאונג הייסט: ווערן א נאציע. כדי צו ווערן א נאציע מוז מען דאך פריער האָבן דעם נאציאָנאַלן געפיל און דעם נאציאָנאַלן וויסן. דערצו. מוז מען האָבן דעם נאציאָנאַלן עהרן-געפיל! פון וואנען וועלן מיר אָבער נעמען דעם דאָזיגן נאציאָנאַלן עהרן-געפיל? דאָס איז דאך אונזער אומגליק, וואָס מיר מאַכן ניט אויס קיין נאציע און זיינען בלויז אידן. א סטאדע צעשפרייט איבער דער גאנצער וועלט. און ניטאָ דער הירט, וואָס זאָל זי צונויפנעמען און זי שיצן.

אָבער... איין שטראַל האָפענונג. די געשלאָגענע אידן אין רוסלאַנד און אין רומעניע, וואָס האָבן אָנגעהויבן לויפן און זיך באַזעצן אין ארץ ישראל — עס מאַכט נישט אויס וואָס די ערשטע פֿרוכן האָבן זיך ניט איינגעגעבן — האָבן אַרויסגעוויזן דעם ריכטיגן פּאָלקס-אינסטינקט: אז דאָס פּאָלקס-דאָס האָבן אַ פּאָלקס-ערלאַנד. דאָס נאציאָנאַלע עהרן-געפיל האָט ערוואַכט! און דאָס דיסטירט אונז די נויטווענדיקייט צו האָבן ערגעץ אן אָרט אויף דער וועלט, וואָס זאָל נאָר אונז אָנגעהערן, וואו די מערהייט פון פּאָלקס זאָל קאָנען לעבן און זיך אַנטוויקלען אויף זיין שטייגער, מיט דער צושטימונג און פאַרזיכערונג פון די פּעלקער. מעגלאַך, אז אין אמעריקע, אָדער אין מזרח-טערקיי, זאָל זיך געפינען אזא פרייער אָרט. און זאָל ארץ ישראל ג'נסטיג זיין דערצו, איז געוויס רעכט. אָבער כדי דאָס צו באשליסן, מוז גערופן ווערן א נאציאָנאַל-קאָנגרעס. ער וועט וויילן אן עקספּעדיציע פון פּאָבלייט, וואָס וועט די מעגלאַכע לענדער אויספאַרשן. ער וועט וויילן א דירעקטאָריום, וואָס וועט זיך פאַרנעמען מיט קאָלאָניזירן דאָס געוויילטע לאַנד. דאָס דירעקטאָריום וועט אויך מאַכן א נאציאָנאַלע געלט-זאַמלונג. דאָס וועט געבן די נויטיגע מיטלען צו קויפן דאָס לאַנד, דאָס אָרימע פּאָלקס צו באַזעצן א. אז. וו.

דאָס אַלץ, די טעאָרעטישע זייט פון דעם פּראָבלעם ווי די פּראַקטישע, איז טיף און גענוי ערקלערט אין דער בראַשורע „אויטאָ-

עמאנציפאציע", פון וועלכער מיר האָבן דאָ איבערגעגעבן בלויז אַ פּאָר סאַמע אַלגעמיינע שטריכן.

די בראָשורע איז געשריבן אין דייטש. די כונה דערביי — צו באאיינפלוסן די מערב־אײראָפּעאישע „גרויסע“ אידן און רייכע „אַליאַנסן“, זיי זאָלן אויפהערן זיך פאַרנעמען מיט „תמיכה“ און מיט גרבות און בעסער טאָן ברייטע און גרויסע „קאָנסטרוקציאָנס-אַרבעט“ — ווי מען זאָגט עס איצט — אין נאַציאָנאַלן מאַסשטאַב. אָבער אין אויסלאַנד האָט ער געהאַט ווייניג ערפּאָלג. פאַרקערט, דאָרט רופט ער ערשט אַרויס געגנערשאַפט. די אידיש־דייטשע פרעסע הויבט אויף אַ שאַרפע פּאָלעמיק קעגן דער בראָשורע. די אידישע גבירים אין אײראָפּע, צו וועלכע ער ווענדט זיך, ווילן פון זיינע פלענער ניט הערן. צו קיין נאַציאָנאַלן קאָנגרעס קומט עס ניט. צו קיין דירעקטאָריום אויך ניט, און ניט צו קיין פּאָלקס־זאַמלונג.

אָבער די אידישע פרעסע אין רוסלאַנד און אין אויסלאַנד נעמט אויף די בראָשורע מיט גרויס התפעלות. און מיט אַ יאָר אַנדערהאַלבן שפּעטער, גרינדעט זיך אין אָדעס אַן אגודה חובבי־ציון מיט'ן נאָמען „זרובבֿל“, וואו פינסקער איז פאַרזיצנדער. די דאָזיגע אגודה ווערט דער צענטער פאַר אַלע חובבי־ציון אגודות, וואָס האָבן זיך דעמאָלט שוין געפונען אין אַ גאַנץ גרויסער צאָל אי אין רוס־לאַנד, אי אין פוילן, מיט'ן צוועק — העלפן דער קאָלאָניזאציע אין ארץ ישראל.

וואָרים צו יענער צייט געפינען זיך שוין די קאָלאָניעס ראשון־לציון, ראש־פינה, זכרון־יעקב, פתח־תקוה, וואד־אַלחאנין, יסוד־המעלה, און אַלע לידן גרויס נויט — ניט קונדיג אויפ'ן גאַנצן אידעאָליזם, וואָס די קאָלאָניסטן האָבן מיטגעבראַכט מיט זיך. שטיצע פאַר די קאָלאָניעס — איז די דרינגנדע אויפגאַבע פון די חובבי־ציון. דערצו קומען־צו נאָך אַנדערע פּאָליטישע, פינאַנציעלע און אָרגאַניזאַטאָרישע פראַגן, און עס ווערט באַשלאָסן צו רופן אַן אַלגעמיינעם צוזאַמענפאַר פון חובבי־ציון, וואו וועגן די אַלע פראַגן זאָל באַשטימט ווערן. אין 1884 קומט פאַר די היסטאָרישע „קאטאָ-

וויצער אסיפה". פינסקער איז דער פאָרויצנדער. ער האַלט די ערעפנונגס-רעדע. צוליב פאַרשידענע מאָטיוון הערט מען ניט אין דער רעדע דעם ווייטן, געשיכטליכן אויסקוק וועגן אַ נאַציאָנאַל-אידישן ישוב. מיט איינצלנע ביזע ערשיינונגען אין אידישן לעבן מאָטיווירט ער די נויטיקייט צו שאַפן און צו שטיצן די קאַלאָני-זאַציע אין פאַלעסטינאַ. אידן מוזן זיך אומקערן צו דער נאַטור, צו דער ערד און צו באארבעטן די ערד. ער וואָרנט נאָר פון איבער-איילטע האָפענונגען. ניט גיך ווערט אַ פאַלק איבערגעשאַפן. גע-דולד דאַרף מען האָבן, דורות דאַרף די אַרבעט דויערן. "אָבער וואָס פאַר אַ ווערט האָבן דען עטלאכע דורות באַ אונזער אומ-פאַרגענגלאַכן פאַלק?"

אויף דער אסיפה ווערט געשאַפן אַן אָרגאַניזאַציע, וואָס פאַר-אייניגט אַלע צעוואָרפענע, באַזונדערע אַרבעטן פון די איינצלנע אַגודות אונטער איין לייטונג, און בראש פון דער לייטונג שטייט פינסקער. זיין סעקרעטאַר איז ליליענבלום. א צווייטע ביראָ, אַ מין עקזעקוטיווע, ווערט געשאַפן אין וואַרשע. פינאַנץ-ראַטנעבער זענען ש"י פין אין ווילנע און וויסאַצקי אין מאָסקווע. באַלד נאָך דער אַספה מאַכט פינסקער אַ ריזע קיין אויסלאַנד, וואו ער ציט-צו חשוב'ע עסקנים צו חב"ת-ציון. ער קערט זיך אום אַ צופרידענער. עס ווערט אויך אָנגעזאַמלט אַביסל געלט, מען טוט אַביסל גוטע אַרבעט אין פאַלעסטינע. אָבער באַלד דערפילט ער זיך ווי באַלאַ-גערט פון פאַרשיידענע זייטן. די אידן אין ארץ-ישראל, וואָס לעבן פון רבי מאיר בעל-נש"ס פושקעס, שיקן פאַנאַנדער צירקולאַרן איבער דער וועלט און וואָרנען די פרומע אידן ניט צו באטייליגן זיך אין קאַלאָניזירן ארץ-ישראל איידער משיח איז געקומען — ווייל דאָס איז קעגן דת; וויסאַצקי קערט זיך אום פון ארץ ישראל מיט אַ פלאַן, אַז שטיצן זאָל מען נאָר די פרומע, באווייבטע קאַלאָניסטן, אָבער די בילד'צעס זאָל מען עוקר זיין: מען זאָל זיי מאַכן פאַר קנעכט באַ די פרומע קאַלאָניסטן פון פתח-תקוה, און דעם באַדן, וואָס מען האָט געקויפט פאַר זיי, זאָל מען אָפגעבן צו אַנדערע. פון ביא-ליסטאָק האָבן אָנגעהויבן אָנקומען תביעות וועגן יראת-שמים, און

קענן ווארשע האָט מען אָנגעהויבן שיטן מיט פאסקווילן; סתם חובבי-ציון האָבן טויזנט מיט איין טענה: פארוואָס האָט מען דאָס געטאָן אזוי און ניט אנדערש? און פארוואָס האָט מען אנאָדער זאך געטאָן אנדערש און ניט אזוי? און געלט האָט אָנגעהויבן אַנקומען אלץ וועניגער. די אַבראָנסע האָט אָנגעהויבן נאָכפּרעגן אויף זיין פאָליטישער כשרות. פינסקער'ס האַרצפעלער האָט זיך גע-לאָזט אָנהויבן פילן. און פינסקער ווערט מיער. ער הויבט אָן פארלאַנגען: מען זאָל אים באַפרייען פון זיין אַמט און אויף זיין אָרט באַשטימען אַ קאמפּס-פייאייגערן מענשן ווי ער איז. ער וויל ארויסקריכן פון דער „פארפּוילטקייט“, וואָס ער שפירט ארום זיך. אָבער איידער ער גייט אַוועק, וויל ער אָפּגעבן אַ רעכנונג פון זיין לייטונג. צו דעם צוועק ווערט גערופן די צווייטע גרויסע אסיפה פון חובבי-ציון אין דרוזגעניס (יוני, 1887).

דאָ האָט זיך ערשט רעכט צעפלאַקערט דער קאמף צווישן די משכילים און די אַרטאָדאָקסן. אָבער ניט קוקנדיג אויף אלץ איז ווידער פינסקער געוויילט געוואָרן פאר'ן „גבאי-ראשון“ אין דער לייטונג פון די חובבי-ציון. נאָך דריי רבנים ראטגעבער האָט מען אים צוגעשטעלט: רבי שמואל מאָהליווער פון ביאליסטאָק; ר' מרדכי עליאָשבערג פון בויעס; און דעם וואָלאָזשינער ראש-ישיבה, רבי נפתלי צבי יהודה בערלין — אלע דריי, מענשן מיט אַ גרויסער ידיעה אין אלץ, וואָס איר ווילט, אויסער אין קאָלאָניזירן אַ לאַנד. דער וואָלאָזשינער ראש-ישיבה איז באלד געוואָרן זייער טעטיג. ער האָט געפאָדערט, מען זאָל באַשטימען אַ פרומען אידן, וואָס זאָל מדרוך זיין די אידישע קאָלאָניסטן אין אידישקייט. ווער עס וועט ניט פאָלגן זאָל באַשטראָפּט ווערן; די בילד'צעס זאָל מען ארויסטרייבן פון לאַנד, ווייל זיי זענען ניט פרום; אין יסוד-המעלה זאָל מען אוועקזעצן אַ פרומען כהן אָדער אַ לוי, וואָס זאָל אכטונג געבן אויף די קאָלאָניסטן און זיך מפרנס זיין פון מעשר, וואָס מ'וועט אָפשיידן פון תבואה און נאָך און נאָך, וואָס האָט פינסקער'ן פארביטערט דאָס לעבן. די אינטריגע אין ארץ ישראל און אין חוץ-לארץ איז געוואקסן. דאָ איז די בימה אין שול ניט אין

מיטן, דאָרט וואַרימט מען ניט די מקוה אלע טאָג, און אין אַן אַנדער אָרט איז דער עירוב ניט אין אָרדנונג. דערצו איז אונטערגעקומען אַ יאָר, וואָס לוחות־קענער האָבן געזאָגט, אז דאָס איז „שמיטה“ און מען טאָר ניט באַארבעטן קיין פעלדער און ניט קיין וויינגערטנער. א שטורעם איז געווען אין דער חובבי-ציון־וועלט, וואָס האָט גע־קאָנט אויסוואַרצלען דעם גאנצן יונגן ישוב... און פינסקער האָט זיך אין גאנצן פארלאָרן. ער האָט ניט געוואוסט, וואו דאָ הערט אויף די רעליגיע און עס הויבט זיך אָן די אינטריגע מצד די פרומע שונאי-ציון. עס ווערט אים ענג, און ווידער רייסט ער זיך צו אנטלויפן. אין יוני 1889 זאָגט ער זיך אָפּ פון זיין אמט. און מיט אכט חדשים שפעטער, אז די רעגירונג האָט באשטעטיגט די „חברה צו שטיצן אידן ערד־ארבעטער און בעלי־מלאכות אין סיריע און פאלעסטינע“ ווערט פינסקער ווידער דער פאָרויצענדער פון דער חברה. איצט איז ער פריי פון רבני'שער אפטרופסות, פון נבאים און אויסווערטיגע ראטגעבער. עס גייט אָן א סיסטעמאטישע ארבעט. און פינסקער ארבעט רואיג און איז צופרידן.

קומט אָבער דאָס יאָר 1890-1891. דער גירוש פון מאָסקווע, נייע גזרות. און ווידער לויפן מאסן אידן קיין ארץ-ישראל. עס הויבט זיך אָן די בהלה אין קויפן ערד. הויכע פרייזן, ספעקולאציע און שווינדל פון איין זייט; און פון דער אנדערער: טויזנטער עלענדע אונטער'ן יפו'ער הימל, אָן געלט, אָן האָפנונגען און אָן מעגליכקייטן צוצוקומען צו עפעס. די טערסיי פארבאָט דעם פרייען אריינפאָר קיין ארץ-ישראל פאר רוסישע אידן. א ח ד ה ע ס פאָרט קיין ארץ-ישראל און ברענגט פון דאָרטן אן „אמת“ וועגן דער לאגע. אז ער האָט געמאכט קילן דאָס בלוט אין די אָדערן — דאָס אלץ אינאיינעם מאכט אויף פינסקער'ן אן ערשיטערנדן איינדרוק. ווייניג־זווי זעט ער דאָך אויך זיך פאראנטוואָרטליך פאר די אומפאראנטוואָרטליכע מעשים, וואָס זענען אָפגעטאָן גע-וואָרן אין ארץ ישראל. און זיין הארצקראנקהייט שטייגערט זיך. און באטראכטנדיג דאָס איבערגעלעבטע ארום דער ארבעט אין ארץ ישראל האָט ער ערקלערט:

„...ארץ-ישראל איז פאָרט ניט דער ריכטיגער פלאץ פאר א זיכערער היים. איר פאָליטישע לאגע און די באציאונגען פון די אנדערע פעלקער צו דעם לאנד וועט אונז תמיד זיין א שטער.“ פונדעסטוועגן טאָר מען ניט אויפהערן צו שטיצן אין פארברייטערן דעם ישוב אין ארץ ישראל, ווי ווייט מעגליך. אין ארץ ישראל קענען מיר און דארפן מיר גרינדן א נאציאָנאַלן, ג י י ס ט י ג נ צענטער. דאָס איז געווען — ווי אחד-העם זאָגט ערות — זיין ציוניסטישע צוואה.

שטריכן פאר דער ריכטונג האָט ער געצייכנט. מייל־שטיינער אויפ'ן וועג — צוריק א פאָלק צו ווערן, — האָט ער געלייגט. און אינמיטן דער דאָזיגער אַרבעט איז ער — דעם 9טן דעצעמבער 1891 — געשטאָרבן.

משה לייב ליליענבלום

אין קליינעם שטעטל קיידאן, וואָס אין זומפיגן און וואַלדיגן זשאַ-
מעט, איז ליליענבלום, אין 1844, געבוירן געוואָרן. אין יענער צייט
איז קיידאן, מיט אירע קנאַפּע דריי טויזנט נפשות, געווען אַ שטאָט
מיט לומדים. פיל אַרימעלייט האָט קיידאן פאַרמאָגט, אָבער ניט
קיין עמיהאָרצים. די קיידאַנער ווייבער זיינען געווען געשייט און
געזאָרגט פאַר פרנסה, און די מאַנסבילן, די תלמידי־חכמים, זיינען
געזעסן און געלערנט און גאָט געדינט. דאָס אידישקייט איז געווען
איינגעפונדעוועט. אַרכיטעקטאַניש פעסט־געבויט און פעסט־גע-
שמידט מיט אלע פרטים פון לעבן. אידן זענען מיט צופרידנהייט
געווען צוגעשמידט צום אידנטום. ניט אין טאָן און ניט אין טראַכטן
האָט זיך אַ איד ערלויבט אָפּצוטערעטן פון דעם דרך, וואָס איז אים
איינמאָל פאַר אַלעמאָל און פאַר אייביגע צייטן געווען אָנגעוויזן.
רואיג האָט דער איד געטראָגן זיין עול, וואָס איז אים ניט שווער
געווען — ווייל דאָס אמת'דיגסטע גלויבן האָט דאָך
גאָט אים באַשערט, כדי אים זיין לעבן זיס צו מאַכן. אָבער
דאָס זיסע לעבן וועט זיך ערשט אָנהויבן אויף יענער וועלט,
דערפאַר איז „יענע וועלט“ דאָס איינציגע פאַרוואָס עס איז כדאי
זיך מקריב צו זיין אויף דער וועלט. און ניטאָ גרינגערס, ווי
אָנצוגרייטן פאַר זיך אַ שיינע עולם־חבא — מען דאַרף נאָר אָפהיטן
וואָס עס שטייט געשריבן אין דער הייליגער תורה, אין דער היילי-
גער גמרא, אין די הייליגע פוסקים, אין אלע פיר שלחן־ערוכ'ס און
וואָס אונזערע הייליגע חכמים און גאונים און רבנים און צדיקים
און מקובלים, ראשונים און אחרונים, האָבן אין זייערע הייליגע
ספרים געהייסן אונז צו גוטן טאָן... און קהל איז געווען תקיף
און גאָטס־פאַרכטיג און האָט מיט אָפענע אויגן השגחה געגעבן, אז
עס זאָל תלילה אַ האָר ניט געמינערט און ניט געענדערט ווערן אין
דת דערפון וואָס אידן האָבן בקבלה פון זייערע הייליגע אבות־
אבותיהם.

און זאָל זיך אימיוצער אונטערשטעלן אַ פריי וואָרט צו זאָגן!
אזא איז געווען זיין היים. אזא איז געווען די סביבה, וואו
ליליענבלום איז געוואקסן פון קינדווייז אָן. חמשה עשר בשבט,
אין יאָר 1848, דאָס הייסט אז ליליענבלום איז אַלט געוואָרן פיר
יאָר מיט דריי חדשים, האָט ער אָנגעהויבן גיין אין חדר אריין.
דאָס זעלבע יאָר לערנט ער שוין חומש. צו זעסן יאָר איז ער אַ בסי
אין נביאים ראשונים. צו זיבן לערנט ער גמרא. צו ניין לערנט ער
שוין אליין אַ בלאַט גמרא. צו דער בר־מצוה זאָגט מען אויף אים,
אז ער וואַקסט אַ ג ד ו ל ב י ש ר א ל. צו פערצן ווערט ער
אַ חתן פאַר אַ קצב'ס אַ טאַכטער, אַ מיידל פון עלף יאָר. פון דער
שטאָט ווילקאָמיר. און אז ער איז אַלט געוואָרן פופצען יאָר מיט
צען חדשים און די כלה דרייצען יאָר מיט פיר חדשים, האָט מען
זיי חתונה געמאַכט. האָט ער אָבער אָנגעטראָפן אויף אַ שוויגער
אַ גרויסע מרשעת — איינע פון יענע „אשת חיל'ס“ וואָס טעראָריר־
זירן די גאנצע פאמיליע, וואָס אַלץ אין שטוב מוז געשען לויט איר־
„נאָרשן שכל“. פון פרי ביז נאַכט האָט זיך איר דאָס מויל ניט
צוגעמאַכט — כסדר האָט זי געהאַלטן אין שרייען און שילטן און
זידלען דעם מאַן, די קינדער. און אַן איידים, וואָס זיצט אויף
קעסט, איז דאָך אויך אַ קינד... האָט זי אים אויך פאַרפינסטערט
דאָס לעבן. פילט ער זיך נידערשלאָגן, געבונדן, האָט מורא דעם
קאָפּ אויפצוהויבן. זעט ער זיך נאָר צו קליגן, ווי אויסצומיידן דער
שוויגער'ס בליק, ניט צו זאָגן אַדער טאָן עפעס אַזוינס, וואָס קאָן
דער שוויגער ניט געפעלן. און אָט די שטענדיגע געבונדנקייט,
נידערשלאָגנקייט און מורא פאַר'ן פרעמדן ווילן לאָזן איבער אַן
איינדרוק אויף זיין געמיט אויפ'ן גאַנצן לעבן. אין דער געגנוואָרט
פון פרעמדע מענשן קאָן ער קיין אויג ניט אויפהויבן, קיין וואָרט
פון מויל ניט אַרויסבריינגען. צווישן מענשן פילט ער תמיד ווי אַן
אימה פאַר די אנדערע און פילט זיך ווי בטל פאַר זיי. דערצו איז
ער געווען טיכטיג איינמאָרינירט אין די ווילדסטע בבא־מעשיות
פון צדיקים, „נסתרים“, מתנגדי־ישע בעלי־שמות, לעגענדעס א. ד. גל.
זאכן, וואָס יאָגן־אָן אַ מרה־שתורה אויף ניט־דערוואַקסענע מענשן.
אָבער צו זעכצען יאָר ווערט ער שוין זעלבסטשטענדיג. דאָס

הייסט: ער הערט שוין אויף צו לערנען מיט א רבי'ן און לערנט פאר-זיך. ער לערנט יורה-דעה, לערנט דעם רמב"ם פירוש אויף משניות. און דאָ טרעפט ער זיך מיט דער באוואוסטער סתירה צווישן די צוויי אָנגענומענע פרינציפן, וואָס הייסן: „ידיעה“ און „בחירה“. דאָס הייסט: א) גאָט ווײַסט אַלץ אין פאָראַויס, און ב) אז דער מענש האָט אַ פרייע וואָל. די סתירה באַשטייט אין פאָלגנדען: אויב עס איז ריכטיג, אז גאָט ווײַסט שוין פאָראַויס וואָס דער מענש וועט טאָן אויף דער וועלט און וואָס ער וועט נײַט טאָן, איז עס דאָך קלאָר, אז דער מענש קאָן נײַט טאָן אַנדערש ווי גאָט'ס וויסן איז. נאָך מער — ער איז געצוואונגען צו האַנדלען אזוי ווי ער האַנדלט און נישט אַנדערש. אָבער דאָן קומט אים נישט קיין שטראָף, אויב ער טוט שלעכט, און נישט קיין לויף אויב ער טוט גוטס. ווארום ער האָט נישט קיין פרייען ווילן און נישט קיין אַנדער ברירה.

דאָס איז די ערשטע מוס, וואָס הויבט אים אָן צו פיקן אין מוח. אין גיבן קומען אים אין האַנט אריין ספרים פון גאונים און קדושים, וואו ער ווערט געוואָר, אז קיין שרים זענען אויף דער וועלט נישטאָ — הגם די גמרא דערציילט פון זייערע הפציות. אַ וואָרט נאָך אַ וואָרט, אַ געדאַנק נאָך אַ געדאַנק, און אומבאמערקט פאַר זיך הויבט ער אָן צו לייסענען אין נסים, אין איבערנאַטירליכען — אפילו אין די נסים וואָס שטייען אין דער תורה. ער גרייפט נאָך העכער. ער הויבט אָן זוכן זיכערקייט וועגן אַלע פרינציפן פון דער אמונה, אפילו וועגן גאָט אליין. און אז ער געפינט נישט אזוינע זיכערקייטן, דערשרעקט ער זיך פאַר זיינע אייגענע געדאַנקען, פראוואַט ער זיך פאַרטויבן, טוט ער זיך אריין אין די טיפסע פלפולים, אָבער דאָס קאָן נישט לאַנג אָנהאַלטן. ליליענבלום, ווי פיל אַנדערע דעמאָלט, פאַלן אַרונטער אונטער דער ווירקונג פון זייער צייט.

און די צייט איז געווען זייער אַ באדייטנדע. דאָס יאָר 1848 האָט געענדערט די פאָליטיש-בירגערליכע באגריפן פון דער פריער-דיגער צייט אין מערב-אייראָפּע. עס ענדערן זיך די באציאונגען צווישן פאָלק און פאָלק. פרייהייטליכע אידיען דרינגען אריין אויך

אין מזרח-איייראָפּע. דער קרימער קריג בריינגט אין רוסלאַנד צו אַ ליבעראַלן רעזשים, צו נייע סאָציאַל-עקאָנאָמישע אומשטענדן. נייע פערספעקטיוון אנטפלעקן זיך פאַר די רוסישע בירגער. פריי-הייטליכע באוועגונגען קומען-אויף. דאָס דרינגט אויך אריין צו די א י ד י אין רוסלאַנד. דאָס וועקט אין זיי דעם פאַרלאַנג זיך מקרב צו זיין צו בילדונג, צו מענשליכקייט, צו וועלטליכקייט. דאָס ארומגעצאמטע, אָפּגעגרעניצטע לעבן פילט מען ענג. עס ווילט זיך געפינען עפעס אַן אויסגאנג צו פרייהייט — צו פאָליטישער, אוי-סערער, ווי צו רעליגיעזער אינוועניגסטער. קאָוונער גובערניע, צו וועלכער עס געהערען ביידע שטעטלאַך: קיידאן און ווילקאָמיר, איז אַ שטיק צענטער פון השכלה. אפילו קיין ווילקאָמיר גרייכן איר דינע וואָכנבלעטער: „המגיד“, „הכרמל“, „המליץ“. צ י י ט ו נ ג ע ן — קולטור-טרעגער. און די נייע אידיען גייען ליליענבלום'ען ניט פאַרביי.

אַ יאָר נאָך אַ יאָר, און פיל הייליגע זאכן ווערן אים וואָכעדיג. די תורה ווערט אים אַ ליטעראַרישע גרויסע שאַפונג, און אויפ'ן תלמוד קוקט ער ווי אויף אַ ספר, וואָס גרויסע חכמים האָבן אים פאַרפאַסט. אָבער אין הסכם מיט דער קולטור-שטופע און מיט די לעבנס-פאַדערונגען פון זייער צייט. אָבער ניט בקבלה האָבן זיי געהאַט דאָס וואָס זיי האָבן געשריבן, און ניט פון באַרג סיני אַראָפּ האָט דאָס אַלץ גאָט געלאָזט הערן. קומענדיג צו די געדאַנקען, אי פון ספרים אי פון זיך אליין, קומט ער צום ווילן צו שאַפן אַ ביכ-ליאַטעק אין ווילקאָמיר, כדי אויך אנדערע זאָלן אויפגעקלערט ווערן, ד. ה. אַן נאָרישקייטן וועלן אָט די אנדערע אויפהערן צו גלויבן, און די וויכטיגע פרינציפן פון דער רעליגיע וועלן געשטאַרקט און געאַכפערט ווערן.

אָבער אָט די „כשר'ע ביבליאַטעק“ רופט ארויס גרויסע רדיפות אויף ליליענבלום'ען. דער רב קאָנפּיסקירט אַלע ספרים. די בעלי-בתים נעמען אָפּ באַ אים זייערע קינדער, מיט וועלכע ער האָט גע-קנעלט, כדי זיך מפרנס צו זיין. אין דעם ווינטער 66-1866 ברעכט-אויס אַן עפידעמיע אין ווילקאָמיר. כדי צו קעמפן קעגן דער עפיד-

דעמיע, הייסט דער רב פאסטן תעניתים און לייענען אין די בתי-מדרשים די פרשה קטורת — ווייל לויט'ן זוהר, איז די דאָזיגע פרשה דאָס בעסטע מיטל קעגן דער עפידעמיע. לייענבליס דערציילט אין „המליץ“ די דאָזיגע מעשה און מאַכט פון איר חזק. דאָס „בלאט“ קומט-אָן קיין ווילקאמיר און — הימל עפן זיך! קהל מאַכט אסיפות, זוכט מיטלען ווי זיך אָפצורעכענען מיט'ן אפיקורס. עס דערגייט ביז מסירה. אָבער קיין פראַקטישע פאָלגן האָט נאָך דערווייל דער קהל'שער גדימצאָרן ניט געהאַט. און גוטע פריינט עצה'ן אים: „הערט-אויף צו שרייבן אין די צייטונגען, וועט זיין אזוי וואויל צו אייך“. אָבער ער באַגרייפט ניט די עצה. „וואָס הייסט, זאָגט ער זיך, עס וועט זיין אזוי וואויל צו אים?“ ווי קאָן דען אַן ערליכער מענש צווען, ווי דאָס אידנטום ברענט „פון ביידע זייטן“ — אי מצד דעם אבערגלויבן, אי מצד דער אבסאָלירטער כפירה, און בלייבן רואיג? גייט עס נאָך ווייטער אזוי, וועט דאָס אידנטום אונטערגיין, און אינאיינעם מיט'ן אידנטום וועלן די אידן אויך אונטערגיין. ווארים אָן אַ לאַנד און אַן אַ שפראַך — וואָס קאָן דען נאָך זיכערן זייער עקזיסטענץ?

מיט וואָס קאָן מען אָבער אָפהאַלטן דאָס אידנטום און דאָס אידישע פאָלק פון אונטערגאָנג? נאָך לאַנגן טראַכטן און קעמפן מיט זיך קומט ער צו דער איבערצייגונג, אז דאָס איינציגע מיטל דערצו איז: „צו פאַר אַיי נייגן דעם דת מיט'ן לעבן“. דאָס הייסט: אַראָפצואוואַרפן, מתיר מאַכן אַלע חומרות און גזרות און פאַרבאָטן, וואָס פילן זיך ווי אַ שווערע לאַסט אויפ'ן מענשן, וועלכער לעבט מיט דער וועלט און קאָן ניט אָדער וויל ניט זיין אָפגעשיידט פון איר. דורכדעם וועט עס ניט שווער זיין אָפצוהיטן דעם דת, און אידן וועלן אים אויך היטן. און די נאָרטישע מנהגים, וואָס זיינען געבויט בלויז אויף אבערגלויבן, דאַרף מען דאָך אודאי און אודאי אויסראָטן.

אין דעם ווינטער 1866-67 ערשיינט אין „המליץ“ זיין ערשטער אַרטיקל: „ארחות התלמוד“ („דער שטייגער פון תלמוד“), וואָס מאַכט לכּתחילה קיין שום רושם ניט אין דער אידישער וועלט.

דאָס ערגערט אים זייער. שרױבט ער אינגיכן — אין א צייט פון גרויסן דלות און קראַנקהייט — א צווייטן ארטיקל: „נוספות לארחות התלמוד“, וואו ער באהאַנדלט דיזעלבע טעמע ווי אין ערשטן, נעמליך: רעפאָרמירן דעם שלחן-ערוך. דער ארטיקל שטורמט אויף די וועלט. ער איז שאַרפער ווי דער ערשטער, קאָנצענטרירטער ווי דער ערשטער. ער ווענדט זיך דאָ דירעקט צו די רבנים, און ער רעכנט דאָ אויס אַ סך דינים, וואָס מען דאַרף זיי, לויט זיין מיינונג, מבטל זיין, און צווישן זיי אַזוינע, וואָס זענען באַ אידן שטאַרק אָנגענומען.

דאָ רעדט ער בפירוש, אַז אַ סך דינים אין שלחן-ערוך שטיצן זיך ניט בלויז אויף אנדרות, קבלה א. ד. גל. יסודות, וואָס שטייען אין ווידערשפּרוך מיט'ן מענשליכן שכל הישר, נאָר שטיצן זיך אָפט אפילו אויף חלומות, וואָס האָבן זיך גע'חלומ'ט דעם איינעם אָדער דעם אנדערן פוסק, אָדער אויף א פלפול, וואָס האָט אויך קיין שום שייכות ניט צום געזונטן מענשן-פאַרשטאַנד. און ווייל די דינים און די חומרות מערן זיך און זייער צאָל וואַקסט אָן א שום יסוד און אָן א שום שיטה, און דער שלחן-ערוך איז פול מיט דינים וואָס האָבן ניט קיין צובונד צו קיין שום צייט, דארום איז וואָס מער דער צוים פון די פאַרבאָטן וואַקסט, וואָס העכער ער וואַקסט-אָן, אַלץ גרעסער איז די געפאַר אַז דער צוים זאָל אינגאַנצן איינפאַלן.

און ער ברענגט דאָ אַ גאַנצע רייה ראיות דערצו, ווי ווייט די פוסקים און די רבנים האָבן איבערגעטריבן אין זייערע פאַרווערן, אסר'ן און טרייף-מאַכן. ער רעכנט אויס אַ גאַנצן צעטעל איבער-טריבענע חומרות בנוגע צו שבת, צו פסח, צו יום-כיפור, צו נידה א. ד. גל. ער רעדט וועגן דעם פאַרבאָט צו גיין אָן א היטל, וועגן מאַכן פייער אום שבת, וועגן די דינים פון ספירה-טעג, פון די דריי וואָכן און ד. גל. און שאַרף רעדט ער מיט די רבנים וועגן דעם אַלעם. ער גלויבט, אַז נאָר זיי זענען אימשטאַנד צו ראַטעווען דאָס אידינטום פון אונטערגאַנג. און ניט נאָר דאָס אַליין. ער גלויבט, אַז די רבנים זענען אימשטאַנד צו ענדערן די ערציאונג

אויך, כדי עס זאלן ניט זיין בא אונז אזויפיל לידיגגייער, בטלנים, הענדלער, און ממילא אויך שווינדלער, וואס כדי זייערע שווינדלען צו פארדעקן ווערן זיי צבוע'קעס און גאט'סטרעפטשעס. א נייעם שלחן-ערוך פאדערט ער, וואס זאל פארפאסט זיין אין גייסט פון תלמוד און זאל אונז אסר'ן נאך דאס, וואס איז מיט אן אמת אסור. און די רבנים האבן זיך אפגערופן אי אין דער פרעסע, אי אין באזונדערע בראשורן. און נאך די רבנים זענען געקומען די מגידים, און נאך די מגידים זענען געקומען די מלמדים, און נאך די מלמדים — סתם שיינע אידן, כלי-קודש און ניט כלי-קודש. אבער אויך „דר. לעוויןזאן פון שטאקהאלם“ איז ארויסגעטראטן קעגן ליילענ-בלומ'ען, און דער ארטאדאקסישער משכיל יחיאל מיכל פינעס איז אויך ארויסגעטראטן קעגן אים.

די פאלעמיק איז אבער געפירט געווארן — ווי דער שטייגער איז — ניט ארום דער ע צ ס פראגע: רעפארמירן צי ניט רעפארמירן דעם שלחן ערוך, נאך ארום ווערטער. קיינער האט ניט געפרואווט צו באווייזן, אז דער שלחן-ערוך איז יא צוגעפאסט צו דעם לעבן און דערמיט בטל מאכן ליילענבלומ'ס טענות און פאדערונגען. מען האט זיך נאך באמיט צו באווייזן, אז ער האט פארזען די אדער יענע גמרא, אז ער האט „שלעכט פארשטאנען“ די ווערטער פון דעם אדער יענעם פוסק א. ד. גל., אז די קבלה געהערט אויך צו די זאכן וואס משה האט מיטגעבראכט פון בארג סיני, אז חלומות זענען א וויכטיגער ענין און מען קאן זיך אויף זיי פארלאזן א. אז. וו. און דערצו — זידלעריי, צונעמענישן, קללות, פוילע וויצן, בלבולים, סטראשונקעס.

דאס אלץ איז פארגעקומען אין דער פרעסע — די אייגנטליכע ליטעראטור אין יענער צייט. און אין לעבן זיינען פארגעד-קומען גאך שוידערליכע זאכן. גאנץ ליטע איז געשטאנען „אין פלאמען“. אין די ארומיגע שטעטלאך האט עס געשטורמט מיט אסיפות: וואס זאל מען טאן מיט דעם פושע ישראל? עס האט זיך געהאנדלט וועגן אפגעבן אים פאר א סאָלדאט, וועגן אריינלייגן אים אין חרם, מסר'ן אים אז ער איז א רעוואָלוציאָנער, פאר'סמ'ען

א. ד. גל. אנדערע, ווייכערע, האָבן געוואָלט אים געבן עטליכע רובל, אז ער זאל פארלאָזן די שטאָט. וואו א טיר, איז זי געווען באַלעפט מיט פאָסקווילן קעגן ליליענבלום'ען, מיט זלוולים און באַליידיגונגען און בלבלים.

זיין שווער, דעם קצב, האָט מען באַיקאָטירט; זיין פאָטער אין קיידאָן האָט מען גע'רודפ'ט; זיינע קינדער האָט מען ניט גע'לאָזט לערנען אין חדר; קיין אנשטענדיגער בעל-הבית האָט אים ניט געוואָלט פארדינגען קיין דירה. קיין מענש האָט אים קיין האַנט ניט געגעבן. קיין וואָרט מיט אים ניט אויסגערעדט. און סוף-כל-סוף האָט מען טאקע געשריבן א מסירה אויף אים צום וויל-נער גענעראל-גובערנאָטאָר, אז ליליענבלום איז א כופר בעיקר, פירט אַראָפּ יונגע-לייט פון וועג און מען מוז אים אַפּרוימען. אויף דער מסירה האָבן זיך גע'חתמ'עט איין-און-צוואַנציג מאַן. און מען וואָלט זיך מיט אים אַפּגערעכנט, ווען פון קאָוונע אויס, פון דער גובערניע הייסט עס, וואָלט מען זיך ניט אריינגעמישט דערין. רבי יצחק אלחנן, קאָוונער רב, קאָוונער משכילים, און קאָוונער סוחרים האָבן אָנגעשטרענגט אלע קרעפטן, אז מען זאל ניט פראַווען אין ווילקאָמיר קיין מיטל-אלטערליכע אינקוויזיטאָרישע סדרים. דערצו האָט זיך אויך די גובערנסקע מאַכט אריינגעמישט און די געמיטער האָבן זיך באַרואיגט. אָבער בלויז אויסערליך. אין דער שטיל איז די שנאה צו ליליענבלום'ען נאָך שטאַרקער געוואָרן. די נגישות — נאָך שאַרפער. דער באַיקאָט — נאָך פילבאַרער. אזוי, אז ווייטער לעבן אין ווילקאָמיר איז פאַר ליליענבלום'ען שוין געווען לחלוטין אוממעגליך. זיינע קאָוונער פריינט ראַטן אים אוועקצופאַרן קיין אָדעס — א שטאָט פול אינטעליגענטן אין אייראָפּיאישן זין. דאָרט זאל ער זיך פאַרבאָרייטן אָנצוקומען אין אן אויסלענדישן אוניווער-זיטעט. דעם 3טן אָקטאָבער, 1869, קומט ער אָן קיין אָדעס — אי-בערלאַזנדיג אינדערהיים א פרוי מיט דריי קינדער, וועלכע די קאָור-נער משכילים האָבן צוגעזאָגט צו באַזאָהגן מיט אַכט רובל א חודש.

געקומען איז ער קיין אָדעס מיט א נאָנצן פאָס מליצה-בריוו פון די קאָוונער משכילים, מיט א סך ווילן צום לערנען, צו בילדן

זיך א. ד. גל. אָבער אָן אַן איין־איינציגן טראָפּן פון יענער חוצפה, וואָס דער קריכער פארמאָגט, וואָס העלפט אים צו דערגרייכן זיין ציל. און אזוי די מליצה־בריוו האָבן ניט געהאָלפּן, אז ער דערפילט זיך איינזאָם און פאָרגעסן, הויבט ער אָן זיך מיט זיין פון אלע זיינע האָפנונגען. ער הויבט אָן צו בענקען נאָך ווילקאָמיר און נאָך דער ראָלע וואָס ער האָט דאָרט געשפילט. דער ערשטער אין דאָרף זעט אים דאָן אויס חשוב'ער ווי דער לעצטער אין שטאָט. אמת, „די היים איז געווען אַ טויטע“ — שרייבט ער אין זיין טאָגבוך אין צען וואָכן ארום נאָך זיין קומען קיין אָדעס — „אָבער די אַטמאָספערע, וואָס האָט מיר אין ווילקאָמיר ארומגערינגלט, איז געווען אַ לעבעדיגע — פול מיט געפיל, טעטיגקייט, ענדערונגען. און דאָ! — אָדעס ל ע ב ט, אָבער די אַטמאָספערע, אין וועלכער איך געפין זיך, איז טויט.“

און אין אמת'ן, דאָרט איז ער געווען אַ ש ר י י ב ע ר, אַ י ש און אַ ציל, אין וועלכן צענדליגער מענשן — מעג זיין בטלנים! — האָבן זייערע פיילן געוואָרפּן. און ער זאָל ווערן אַ שילער פון אַלף־בית? ! ער טוט דאָס. ער פילט זיך אָבער דערפון נידערגעשלאָגן. און מיט באַזונדער התפעלות שרייבט ער איצט ווייטער זיינע ארטיקלען און פירט ווייטער זיין פאָלעמיק מיט זיינע געגנער וועגן דעם פאָראייניגן דעם דת מיט'ן לעבן. אין דער אַמ־מאָספערע פילט ער זיך ווי דער פאָפּולערער שריפט־שטעלער, דער מענש וואָס האָט — פאר רוסלענדישע אידן, על כל פנים — אַ ניי וואָרט געזאָגט. און דאָס גיט אים נייעם מוט — צום ש ר י י ב ן.

זיין ציל — לערנען, שטודירן — איז פאָררוקט ערגיז אין אַ ווינקל. אַנב איז דער ציל געווען בלויז אין דער פאַנטאַזיע, אָבער ניט אין האַרצן. ווארים אין האַרצן טראָגט ער אַנדערע, ריין משכילישע זאָרגן און דעם „אידישן וועלט־שמערץ“ — אויב מען קאָן זיך אזוי אויסדריקן.

און אין פיר חדשים ארום נאָך זיין אָנקומען קיין אָדעס שרייבט ער צו י. ל. גאָרדאָן:

י. מאַמענטא

.... אָדעס איז באוואוסט ווי א שטאָט פון „השכלה און טאַלע ראנץ“. מיר דוכט זיך אָבער, אז אין אמת'ן איז זי ווייט פון ביידע מעלות צוזאמען. דער תוך פון איר השכלה איז אַ קאַלטער פריי-גייסט, וואָס שטאַמט פון מסחר און פון תאווה צו גענוס. אָבער ניט קיין אינווייניגסטע השכלה, אויפקלערונג, וואָס קומט פון פאַרשן און פון לערנען. ס'רוב אידן, וואָס קומען אַהער, הויבן אָן אין אַ קורצער צייט ארום צו פירן אַ הפּער-לעבן. דער עול פון דת איז דאָ ניט שווער. פראַנק און פריי רויכערט מען אום שבת, קויפט מען און מען פאַרקויפט אום שבת א. ד. גל. און אינאיינעם דער-מיט זענען זיי אויך אבערגלויבער. מיט'ן ציגאַר אין מויל לויפט אַ איד שבת אין שול אריין — קדיש זאָגן נאָכ'ן פאַטער; א איד וואָס טראָגט אום שבת איז מדקדק צו האָבן דוקא אַ שניי-ווייסן האָהן אויף כּפּרות. אַ זעצער, וואָס ארבעט אום שבת, פאַסט דאָך עשרה בטבת. און אַ אידענע, וואָס גייט מיט די אייגענע האָר, היט זיך ניט צו שלאָפן אויף קיין היהנערשע פּעדערן — ווייל, לויט קבלה, טאָר מען דאָס ניט. און די טאַלעראַנץ — זי נעמט זיך פון דער אָפּגעזונדערטקייט, וואָס יעדער מענטש לעבט דאָ פאַר זיך, אריינגעטאָן בלויז אין זיין מסחר. הונדערטער פאַמיליעס וואוינען יאָרן-לאַנג אין איין הויף און איינער קען ניט דעם אַנדערן, ווייסט אפילו ניט ווי מען רופט זיין שכן און וואָס איז זיין טועכץ. און אז מענטשן לעבן איינע-אַליין, יעדער פאַר-זיך, טוען זיי וואָס זייער האַרץ געלויבט. דערפאַר איז אזא הפּרות, אזא שאַרלאַטאַנסטוואָ און דאָס גלייכן.“

אזוי האָט דער קעמפּער פאַר דעם פשוט'ן לעבן דאָס דאָזיגע לעבן דערזען, און מיט אָפּשיי זיך אָפּגעקערט דערפון...

ער פּראווט אויך לערנען אביסל. אָבער פאַרשיידענע שטע-רונגען שטייען אים אין וועג. און ער לאַזט זיך שטערן — ווייל דער קאָפּ איז פאַרנומען מיט דעם אידישן „וועלט-שמערץ“. און אַמאָל מאַכט ער דעם איינדרוק, אז גאַנץ טיף אין האַרצן איז ער, אפּשר אומבאוואוסט, צופרידן מיט די שטערונגען, וואָס האָבן אים ניט געלאָזט ארויסרייסן זיך פון דער וועלט פון „מאמרים“,

וואו ער האָט זיך געפילט פיל פרייער און שעפערישער ווי בא דער פרעמדער רוסישער גראמאטיק...

און ער שרייבט ווידער און פאלעמיוזירט ווידער אין דער פרעסע. שרייבט לאנגע בריוו און פאלעמיוזירט וועגן דת און ווי אים צו פאראייניגן מיט לעבן.

א חודש נאך א חודש, א זמן נאך א זמן, און לילענבוים שטייט נאך אלץ אויף זיין ווילקאמירער שטאנדפונקט: רעפארמירן דעם שלחן-ערוך, כדי צו פאראייניגן דעם דת מיט'ן לעבן — דאכט זיך, די לאגישסטע און זיכערסטע פאזיציע.

אבער פלוצלינג ווערט ער ארויסגעשליידערט פון זיין פאזיציע. ער באקענט זיך מיט'ן געדאנק פון די ביבל-קריטיקער, אז די תורה, ווי זי ליגט פאר אונז, איז געשריבן געווארן אין ירמיהו'ס צייטן; אז געשריבן האבן זי די כהנים פון יענער צייט — דערפאר פארנעמען דאָרט די קרבנות אזא גרויסן פלאץ. און דערצו ראיות, וואָס באשטעטיגן די דאָזיגע מיינונג.

איז דאָס אים אזוי איינלויכטענר, פארענטפערט אזויפיל קשיות, אָבער... אויב דאָס איז ריכטיג — אויב די תורה גופא איז אויך נאָר א פראָדוקט פון א באשטימטער צייט און א באשטימטער קולטור-מדרגה, דאן זענען דאָך קיין גרעניצן ניטא, דאן איז קיין קריטערי ניטא. פארוואָס דעם שלחן-ערוך — א פראָדוקט פון זיינע צייט — יא רעפארמירן, און די תורה ניט?

אכט חדשים קעמפט ער פאר זיין „גייסטיגער עקזיסטענץ“, אזוי צו זאָגן, און סוף כל סוף זעט ער זיך געצוואונגען די דאָזיגע מיינונג אָנצונעמען, אָבער אָנגענומען, דערפילט ער באַלד דאָס גרויסע אומגליק, וואָס אים האָט געטראָפן.

„דער גאנצער אוצר — שרייבט ער — וואָס איך האָב אָנגעזאמלט אין מיין קאָפּ אין משך פון מיין גאנצן לעבן, איז צורנישט געוואָרן, אין דער מינוט, וואָס איך האָב אָנגענומען די מיינונג פון די ביבל-קריטיקער. מיין גאנצע טעאָלאָגיע איז פארשוואונדן. די גאנצע ליטעראטור, וואָס איז דאָך אויך בלויז טעאָלאָגיע און פראקטישן ווערט, איז פון מיר גערויבט געוואָרן. די גאנצע פראגע

וועגן פאראייניגן דעם דת מיט'ן לעבן, פאר וועלכער איך האָב אַזויפיל געליטן, האָט מער קיין שום זינען נישט. דער גאט, וואָס האָט מיך אויפגעהאַלטן פון סינדוויידאַן, איז מיר אַזוי גוט ווי געשטאַרבן. . . . עלנד און איינזאַם פיל איך זיך אויף דער וועלט. דעם לעצטן טעאָרעטישן שריט האָב איך געמאַכט און מיין מוח איז ליידדיג געוואָרן און מיין האַרץ דערשראָקן."

און נישט בלויז דער מוח. די גאַנצע וועלט זעט אים איצט אויס ליידדיג, וויסט און ווערטלאָז. נישט קיין ליכט, נישט קיין האָפֿ- נונג. ער איז פֿלוצלינג ווי אויסגעניכטערט געוואָרן פון דער שכרות, מיט וועלכער ער האָט זיינע רעליגיעזע קאַמפּן געפירט. און אים עקלט דערפון, וואָס ער האָט געטאָן אין שכור'ן צושטאַנד. אָבער אינגיכן ווערט דער ליידדיגער פּלאַץ ווידער פאַרנומען. אין יאָנואַר, 1871, באַקומט ער צו לייענען טשערנישעווסקיס באַוואוסטן ראָמאַן „טשטאָ דיעלאַט?" („וואָס טוט מען?") און אַ נייע וועלט עפנט זיך פאַר אים. אַ וועלט — דער וואַרשטאַט פון לעבן. פונ'ם לעבן פון אַרבעט, פונ'ם גליק פון אַרבעט. אַ בוך נאָך אַ בוך און עס קומען אויף נייע פּאָזיטיווע געדאַנקען אין זיין מח. אַ חורש נאָך אַ חורש און ער ווערט אַריינגעצויגן אין געדאַנקען- קרייז פון די זעכציגער יאָרן אין רוסלאַנד.

און „די 60-גער יאָרן" בילדן איינע פון די גלענצנדסטע און פּרוכטבאַרסטע תקופות אין דער געשיכטע פון רוסישן פּאָלס. אַלעקסאַנדער דער צווייטער האָט אָפּגעשאַפט דאָס לייב-אייגנ-שאַפט און האָט אָנגעמערקט אַ פּלאַן פון גרויסע רעפּאָרמען אויף אַלע געביטן פון מלוכה און פּאָלס-לעבן. איז געשאַפן געוואָרן אַ פריי פּעלד פאַר געזעלשאַפטליכער אַרבעט. דאָס גאַנצע רוס-לענדישע לעבן האָט געזאָלט פון גרונט-אויס איבערגעבויט ווערן. מ'האָט געדאַרפט אויסראָטן די פּריערדיגע, פּריציזשע וועלט-אַנשוואונג מיט אירע מאָראַלישע יסודות: אונטערטעניקייט און געהאָרכזאַמקייט. פריי זאָל דער מענש ווערן. פריי אין אַלע פרטים; ער זאָל מער, ווי פּריער, דינען בלויז ווי אַ מיטל פאַר זייטיגע צוועקן, נאָר זעלבסטצוועק זאָל ער ווערן. וואָס ער שמידט, זאָל

דינען צו זיין אייגענעם גליק. אבער דעם מענשנ'ס גליק איז אינ' גאנצן אפהענגיג פון זיין ארבעט. דערום מוז דער מענש, קודם-כל, ארבעטען. ארבעט ער ניט, האָט ער קיין רעכט ניט צו געניסן פון די גיטער, וואָס אנדערע שאַפן דורך זייער ארבעט. און אלץ האָרף דינען דער ארבעט. אפילו זיינע תאוות זאָל אַ מענש אזוי באַפיריגן, אז זיי זאָלן דערמונטערן דעם מענשן צו ארבעט.

און די וויכטיגסטע שטיצע פון דער ארבעט איז די וויסנשאַפט. און וואָס נאָענטער די וויסנשאַפט איז צו דער ווירקליכ-קייט, אלץ נוצט זי כער איז די דעם מענשן. און ווייל די גרעסטע נוצן זיינע ציט דער מענש דערפון, וואָס ער איז גובר די נאטור, דערפאר איז די נאטור-וויסנשאַפט די וויכטיגסטע פון אלע וויסנשאַפטן. קונסט און פאָעזיע זענען ניט בלויז אומניצליך, נאָר אויך שערליך — ווייל זיי פירן-אַראָפּ דעם מענשן פון ריכטיגן וועג, וואָס פירט צו זיין נוצן. און אויך דער יסוד פון דער מאָראַל איז די ניצליכקייט. וואָרים דער גאנצער כח פון מענשן ליגט אין זיין שכל. דורך דער וויסנשאַפט איז ער מנצח די נאטור און קומט צו זיין אייגן גליק. דער פּר ט קאָן אָבער נאָר דאָן מיט אַן אמת גליקליך זיין, ווען אַלע פרטים, ווען דער כּל איז גליקליך. מוז מען שטרעבן צו אזא געזעלשאַפטליכער אָרדנונג, וואו פאר יעדן פרט זאָל געזיכערט ווערן די מעגליכקייט צו געניסן זיין חלק לעבנס-גליק. נאָר אזא ארבעט און אזא שטרעבן איז מאָראַליש.

און צו די אלע פרינציפן קומט צו דער וויכטיגסטער: די אַכטונג צו דער ווערדע פון יעדן איינ-ציגן מענשן. פולשטענדיגע גלייכבאַרעכטיגונג פאַר אלע מענשן אין אלע זייערע געזעלשאַפטליכע באַציאונגען. דאָס אלץ ווערט אויסגעדריקט מיט'ן וואָרט: עמאָנסיפּאָציע (באַ-פרייאונג). וואָס ווערט פון איצט-אָן אַ קאמפּס-לאָזונג פאַר דער רוי-סישער אינטעליגענץ, ווי ווייט זי ווערט, אין דער ערשטער העלפט פון די 60-ער יאָרן, פאָרגעשטעלט דורך נעקראסאָוו, טשערנישעווי-סקי, דאָבראָליובאָוו, א. ד. גל. און אין דער צווייטער העלפט פון דער זעלבער תקופה ווערן די זעלבע געדאנקען נאָך

שארפער, נאך איינזייטיגער פארמולירט. דאס טוט פיסארעו.
 ע מ א ל ס י פ א צ י ע — מיינט פיסארעו — ג ע ו ו י ס !
 אבער קודם-כל מוז זיך באפרייען דער פרט, די איינצלנע פערזאן.
 כדי זיך צו באפרייען, מוז דער מענש האבן א ניכטערן אדער רע-
 אלן קוס אויפ'ן לעבן און אויף די באציאונגען פון מענשן צווישן
 זיך. ער מוז זיין א פערזענליכקייט, ד.ה. א מענש
 מיט א פעסטן ווילן, מיט א געזונטן שכל און מיט פיל וויסן. דורך
 זיין ארבעט האט ער צו דערגרייכן דעם גרעסטן נוצן פאר דער
 געזעלשאפט און דעם גרעסטן גענוס פאר זיך. אבער ער ווייסט
 ניט פון קיין מוז און ניט פון קיין פליכט, און ניט פון
 קיין פאראנטווארטליכקייט פאר מענשן. ווארים אלץ קומט ארויס
 פון פרט און אלץ קערט זיך אום צו ים. א ו י ס ע ר זיך האט
 ניט דער פרט צו זוכן קיין אגשפאר און ניט קיין ציל. דאס איינ-
 ציגע ציל זיינס איז — אליין, וואס מער צו געניסן. אויסער זיך
 א ל י י נ איז ניטא קיין זאך, וואס זאל זיין וויכטיגער
 פון אים. אלץ, וואס ציט אפ דעם מענשענ'ס אויפמערקזאמקייט פון
 זיך אליין, איז שעדליך. דערפאר איז שעדליך יעדע מיסטיק, יעדע
 מעטאפיזיק, וואס שטיצן זיך כלומר'שט אויף פרינציפן, וואס שטייען
 העכער פון דער פערזאן, וואס פארנעמען זיך מיט פראגן, וואס
 שטייען אויסער, אדער איבער דער נאטור און צילן — צו בא-
 גרעניצן די פרייהייט פון דער פערזאן. די ריינקנדע פערזענליכקייט
 האט אבער רעכט אויף פולשטענדיגער, אומבאגרינצטער
 פרייהייט און פולשטענדיגער אומפאראנטווארטליכקייט — ווארים
 איר האר און באפעלער איז נאך זי אליין, און נאך פאר זיך אליין
 איז זי פאראנטווארטליך. נאך פריי, לויט אייגענעם ווילן און
 אייגענעם נוצן, באגרעניצט דער מענש זיין פרייהייט און
 ארבעט לטובת דער געזעלשאפט און צוליב אייגענעם גענוס קעמפט
 ער געגן געזעלשאפטליכער אומוויסנקייט, ארימקייט געפאלנקייט
 און פארקעכטונג. כדי מיט ערפאלג די אלע איבלען צו באקעמפן,
 איז נויטיג: אין שול — נוצליכע וויסנשאפטן, אין דער ליטערא-
 טור — רעאלע געזעלשאפטליכע פראגן און אנווייזונגען, ווי אזוי

צו קעמפן געגן דלות, אבערגלויבן, א. ד. גל. אָבער די פערזענליכ-
קייט — זי איז דער האר פון איר וועלט, דער שאפער פון איר
וועלט. און כדי אָט די וועלט אירע פולער צו מאכן, רייכער און
אינטערעסאַנטער צו מאכן — אַרבעט זי, אָבער ניט צוליב אַ
וועלכן עס איז א ו י ס ע ר ן ציל. די דיינקנדע ענטוויקלטע פער-
זענליכקייט — דאָס איז דער קרן פון דער געזעלשאפט. די מאַסן,
דער המון — איז אַרים, נאַריש און ווילד. מ'דאַרף קענען אירע
באַדערפנישן, אָבער ניט זיך צוהערן צו אירע מיינונגען; ניט
אַכטן אירע רגילות'ן און ניט לייגן קיין ווערט אויף איר לויב און
ניט אויף איר טאָדל. און כדי דער רוב מענשן זאָל קאָנען קומען
צו דער מדרגה פונ'ם „דיינקנדן רעאַליסט“, איז פריער נויטיג
צו באַפרייען, אָדער צו עמאַנסיפירן, די פערזענליכקייט פון די
קייט, וואָס די טראַדיציע האָט אויף איר אַרויפגעלייגט. און די
פערזענליכקייט קאָן ניט פריי זיין, ווי לאַנג די געזעלשאפט, דאָס
פאָלק, איז ליט פריי.

און שוין הערט מען לילענבלומ'ען רעדן אין גייסט פון די
דאָזיגע אידייען. אויב פריער האָט ער געוויינט דערויף, וואָס דער
שלחן-ערוך שטימט ניט מיט'ן לעבן, וויינט ער איצט דערויף, וואָס
די ליטעראַטור איז אָפגעריסן פונ'ם לעבן. נאָר פריער איז ער גע-
ווען אויסגעהאַלטענער. פריער האָט ער געגלויבט, אז אָן אַ שפראַך
און אָן אַ לאַנד קאָן די אומה געפינען שטיצע נאָר אין דער רע-
ליגיע, וויל ער, אז די רעליגיע זאָל פאַרגרינגערט ווערן, כדי זי
זאָל קאָנען עקזיסטירן. איצט אָבער הערט איר פון איין זייט
טענה'ן, אז דער באַגריף „כלל“ עקזיסטירט בלויז אין רעדן, אָדער
שרייבן, אָבער ב מ צ י א ו ת זענען פאַראַן בלויז פרטים. איך
— איין פרט, דו — אַ צווייטער פרט, יענער — אַ דריטער פרט.
און ס'האָט קיין זין ניט, אז איין פרט זאָל מקריב זיין זיין גליק פאַר'ן
גליק פון אַ צווייטן פרט; איצט דריקט ער אויס זיין איבערציי-
גונג, אז ווי טרויעריג עס איז אויך, מוז מען דאָך צוגעבן, אז פונקט
ווי דער לעבעדיגער מענטש מוז שטאַרבן, אזוי מוז אויך אַ פאָלק

שטארבן. און אידן גיכער ווי אנדערע — ווייל מיר האבן נישט קיין לאנד, וואס זאל מבין זיין אויפ'ן קיום פון פאלק. און דאך הערט ער אויך איצט נישט אויף צו זארגן פאר'ן אייביגן לעבן פון אידישן פאלק; און דאך גלויבט ער נישט אן דער מעגליכקייט פון פולשטענדיגער אסימילאציע, און דערביי שיט ער פער און שוועבל אויף די, וואס זארגן פאר'ן כלל און פארלאזן דעם פרט. ער טארלט יענע, וואס באמיען זיך צו פארשפרייטן דעם כאָס פון השכלה, וויינען אויף דער געפאלענקייט פון דער אמונה, און זארגן נישט פאר א ציל אין לעבן. זארגן נישט צו געבן די אידן א מאטעריאליסטישן קוק אויפ'ן לעבן. אבער „דאס איינציגע ציל פון לעבן איז דאס לעבן גופא. און נישטא קיין לעבן אן באוועגונג, און נישטא קיין באוועגונג אן כח, און נישטא קיין כח, אן ארבעט, און נישטא קיין פולקאמענע ארבעט אן וויסנשאפט. און וויסנשאפט איז בלויז נאטור-וויסנשאפט — ווייל נאר די וויסנשאפט איז ניצליך אין לעבן, און שטיצט זיך אויף אייביגע געזעצן. און לעבן הייסט — מיינן לעבן. וואָ דאס נישטא קיין ווערטפולערע זאך פאר'ן מענטשן, ווי זיין „איד.“ און נאר דאס, וואָס איז פאר מיינ „איד“ נישטא די, דאָס האָט א ווערט. וואָס א ווערט די דאָזיגע גרעניצן איז הכל-הכלים. עסטעטיק איז בלאָטע. מעטאפיזיקע — אוראי. פאָעזיע — אן אויסגעבלאָזן איי. „אידישע וויסנשאפט“, „אויספארשן די פאר-גאנגענהייט“ — פאָנטאסטערייען. דאָס וואָס מיר רופן „השכלה“, „אויפקלערונג“, איז נישט מער ווי כאָס. אמת'ע השכלה, דאָס זענען יענע למודים. וואָס מ'לערנט אין גימנאזיום, וואָס קאָנען מיר נוצן אין לעבן. די געזעלשאפט איז נאָר א הערדע בהמות, וואו איינע גייט נאָך דער אנדערער, און דער מענש דארף נישט זי, נאר זיך אין זינען האָבן. און רעכט אויף הנאה צו האָבן פון לעבן האָט נאָר דער מענש, וואָס לעבט פון זיין ארבעט. אָבער נישט פון פרעמדער ארבעט. אָבער ווער עס האָט נישט קיין מאטעריאליסטישע טישע וועלט-אנשוואונג, נאר א טעאָלאָגישע, אָדער פאָנטאסטישע, ברענגט דאָס אים צו בטלה, בטלה (ליידיג ארומגיין) ברענגט צו

אָרימקייט און אָרימקייט — צו אלע צרות — ווי פּיסאַרעוו זאָגט, לויט נעקראַסאָוו, מאָלעשאַט און ביוכנער... און די וויכטיגסטע פון אלע פראַגן איז די פון „קאָפּיטאַל און אַרבעט“ — ווייל דער קאָפּיטאַל גיט מאַכט צו די רייכע און די אָרימע זענען געצוואונגען צו אלערליי אומאַרטיקייטן, כדי זיך ביים לעבן צו דערהאַלטן“, א. א. וו. און נאָך דער גאַנצער פּילאָזאָפּיע, ניט-ניט, און פאָרט רעדט ער מיט האַרצווייטאָג זענען דעם, וואָס די רעליגיע פאַלט און דאָס פאַלק ווערט צוברעקלט; ניט-ניט, און דאָך הערט ער ניט אויף צו זאָרגן פאַר'ן כלל, פאַר'ן קיום פון כלל. זיינע לעצטע פרייע שעה'ן גיט ער אַוועק דעם שרייבן — ניט סוקנדיג דערויף, וואָס ער איז איבער-ציי; גט אַז די העברעאישע ליטעראַטור האָט ניט קיין שום ווירקונג אויפן לעבן און אַזוי שרייבט ער אין אַ משך פון צען יאָר. אין דער צייט איז די איינציגע גרונטלאגע פון אלע זיינע אַרויסטרעטונגען — די פּר י ה י ט: פון פרט, פון קינה, פון דער פרוי, פון אַרבעט. ער פאָדערט פיזישע אַרבעט, אַ ניכטערן, מאַטעריאַליסטישן קוק אויפ'ן לעבן; ניצליכקייט און אייגנליכע. ערציאונג צו מלאכה, אָדער צו נאַטור-וויסנשאַפט, א. ד. גל.

1872 שרייבט ער צוויי גרויסע קריטישע אַרטיקלען וועגן פאַר-שיידענע ווערק — גאַנץ אין גייסט פון פּיסאַרעוו, כמעט אפילו מיט יענעם אויסדרוק. 1873 ענדיגט ער שרייבן זיין באַרימטע אויטאָביאָגראַפּיע: „טאָת-נעורים“, וואָס האָט שפּעטער געמאַכט אַ גרויסן רושם אין דער אידישער משכילים-וועלט. אָבער שוין איצט קומט דער צווייטל און שניידט אים אונטער די פליגל. און פון 1873. ווען ער האָט זיך געפונען אונטער'ן איינפלוס פון די רוסישע ראַדיקאַל-דעמאָקראַטן, וואָס זענען געווען אַביסל סאָציאַליסטיש געפאַרבט, שרייבט לילענבלום זייער ווייניג — ווייל... גאָר גיך זעט ער איין, אַז טשערנישעווסקי איז אין זיין דאָ-מאָן „טשטאָ דיעלעטאָ?“ בלויז אַ פאַנטאַזיאָר, וואָרים דער דור איז לחלוטין ניט אימשטאַנד זיך צו פירן, אין פראַקטישן לעבן, לויט זיינע אידיען. און דערצו: דאָס גאַנצע בינטל געדאַנקען, וואָס איז דעמאָלט געווען מאָדערן און פאַרכאַפט די גאַנצע דעמאָלדיגע

אינטעליגענטע יוגנט, האָט אין זיינע לעצטע אויספירונגען געפירט צו קאָסמאָפּאָליטיזם. מ'ר א ק ט י ש: צו אַסימילאַציע. דאָס האָט געהייסן: זיך אָפּזאָגן פונ'ם אייגענעם פאָלק פון דער אייגענער קולטור. אָבער גען דעם שטעלט זיך די גאַנצע פאַרגאַנגענ-הייט לילענבלומ'ס. לילענבלומ'ס מח און לילענבלומ'ס האַרץ — ביידע זיינען ניט קיין גינסטיגער באַדען פאַר די נייע קערנער, וואָס זענען דאָרט געזיט געוואָרן. די פרוכט, וואָס קומט באַ לילענ-בלומען אַרויס פון זיי, איז מאָגער און שוואַך און ווייניג אין צאָל. אַרויסגייענדיג פון די זעלבע פרינציפן, וואָס אַנדערע, קומט ער דאָך צו גאַנץ אַנדערע אויספירונגען. ק אָ ס מ אָ פ אָ ל י ט י ז ס, מיינט ער, וואָלט אפשר טאָס אַ גליק געווען פאַר דער מענשהייט. אָבער ווען? ווען פעלקער, ווי ענגלאַנד, פראַנקרייך, דייטשלאַנד, זאָגן זיך אָפּ פון זייערע נאַציאָנאַליזמען, נאַציאָנאַלער אייגנאַרט, און ווערן בלויז מ ע נ ש ין. אָבער אויב די גרויסע פעלקער טוען דאָס ניט, און נאָר מיר, אידן, אָנשטאָט זיך צו רופן מיט א ו נ ז ע ר נאָמען, וועלן מיר הייסן: רוסן, דייטשן, פראַנצויזן. א. ד. גל, וואָס וועט דען די מענשהייט דערפון געווינען? אין דעם „דענקענדן רעאליסט“ האָט ער אין אַדעס געזען אָט די „בא-פרייטע פערזענליכקייט“, וואָס האָט זיך פריי געמאַכט פון טראַדיציע, פון פאַראַנטוואָרטליכקייט און געזוכט בלויז נוצן. בלויז גענוס — און ער האָט אים בכלל ניט באַפרידיגט. און צו אַלעם האָבן דאָך די גרויסע רעפאָרם-פלענער פון דער רעגירונג קנאַפּ גוגע געווען דער אידישער באַפעלקערונג. אידן האָבן אויך איצט ניט געהאַט יענע גרויסע מעגליכקייטן צו פאַרווענדן זייער אַרבעט, וואָס די רוסישע באַפעלקערונג האָט געהאַט. און גיין א ה י ו אַרבעטן (ווי אַנדערע אידן האָבן געטאָן), זאָגן דעם פויער: „מיין ברודער ביסטו“, און דעם אַרבעטער: „איך בין דיין פאַרזאָרגער“ — דאָס קאָן ניט לילענבלום. זיין געזונטער שכל ווייזט אים, אין וואָס פאַר אַ פאַלשן ליכט עס שטעלן זיך די אידן, וואָס טוען עס יא. צוליב אָט די אַלע מאָטיוון פאַרלאָזט ער דאָס שרייבן. אויף די אַמאָליגע טעמעס קאָן ער ניט שרייבן, ווייל ער האַלט מער ניט פון זיי, אויף די נייע ניט — ווייל ער גלויבט ניט נאָנץ אין זיי.

שווייגט ער. אין יאָר 1878 שרייבט ער אַ מין אַלעגאָריע אויף דער טעמאַ פון קאָפיטאַל און אַרבעט (אלישע בן אבויה). איז עס אַ קאָפּשטיק, וואָס דער הויפּט־ווערט זיינער איז אין דער געקוינסטל־טער פּאַרם, אָבער ניט אין אינהאַלט.

אינגאַנצן, די אידייען פון די 60-גער יאָרן, מיט אַלע זייערע קאָנסעקווענצן, קאָן לילענבוים ניט אָננעמען: אָבער די אייניגע פּרינציפּן פון יענער צייט, וואָס ער האָט יאָ אָנגענומען, די ברענגט ער אַריין אין דער אידישער פּרעסע און מאַכט זיי אויך פּרוכטבאַר ביים באַהאַנדלען פאַרשיידענע אידישע פּראָגן.

פון דאָרטן ברענגט ער די איבערצייגונג, אז אַ פּאָלק קאָן זיין גענעזן דורך אַ געזונטן חוש צום רעאַלן לעבן; דאָרט האָט ער געלערנט צו שעצן און ריכטיג צו שאַצן דעם מאַטעריעלן, אָדער עקאָנאָמישן יסוד פונ'ם לעבן און אויך די שאַרפע אָפּנייגונג פונ'ם מיסטישן האָט ער דאָרט דערוואָרבן.

און אז ער שרייבט אין 1877 וועגן אַ רבי'נישער אסיפה, וואָס זאָל דאָן צונויפגערופן ווערן, פאַרשטייט ער טויז, אז דאָס אידישע לעבן איז ניט אָפּהענגיג פון תלמוד און פון שלחן ערוך, נאָר אז דער תלמוד און דער שלחן ערוך זענען אָפּהענגיג פון לעבן. און דאָס אידישע לעבן זעט אויס, אזוי ווי עס זעט אויס — ווייל מיר זענען אַ פּאָלק פון אָרימעלייט, און אָרימעלייט זענען מיר, ווייל מיר זענען צונויפגעפּרעסט אויף אַן ענגן שטח פון לאַנד, און דאָס גאַנצע לאַנד איז פאַר אונז פאַרשלאָסן. לאָמיר נאָר האָבן גלייכע רעכט מיט אַלע, און מיר וועלן אויך ווערן לייטן־גלייך. ס'איז אָבער לעכערליך צו פאָדערן אייראָפּעאישע קולטור פון מענטשן, וואָס ליגן אין צוואַנגען געקרעמפט. און בכלל איז ער ניט קיין גרויסער אָנהענגער פון דער אייראָפּעאישער ציוויליזאַציע און ניט קיין גרויסער מאַמין אין דעם גליק, וואָס זי ברענגט. און וואָס ווייטער, אַלץ שטאַרקער ווערט באַ אים די מיינונג, אז ניט קולטור און אייראָפּעאישע ציוויליזאַציע פּעלט אונז, נאָר אַ פּעסטער באָדן אונטער אונזערע פיס. אַ באָדן, וואו אידן זאָלן קאָנען אַ האַנט צולייגן, אַרבעטן און פאַר זיך אַרבעטן. און אז ער געפינט (אין יאָר

(1876) א ידיעה אין „המגיד“, אז חיים גדליה פון לאַנדאָן וויל אָפּ-קויפן פּאַלעסטינאַ ביים סולטאַן און באַזעצן דאָרט אידן, קומט ער אַרײַן אין גרויס התפעלות. „אויב אידן, שרייבט ער, וועלן זיך באַזעצן אין זייער פּאַטערלאַנד, ווערט דאָך אין איין אויגנבליק פאַר-ענטפערט די גאַנצע אידן־פּראָגע, אין אלע פרטים“. דערפון איז אָבער גאָרניט אַרויסגעקומען. אין 1879 קומט אַ ידיעה, אז דיחברה „כל ישראל חברים“ קויפט אין רוסלאַנד צוויי מאָל הונדערט טויזנט דעסיאַטין עדר, כדי צו באַזעצן אויף איר צען טויזנט אידישע פאַר-מיליעס, ווערט ליליענבלום ווידער מלא־שמחה. וואָרים „ניט בלויז די קאָלאָניסטן, נאָך די קאָלאָניסטן וועלן אַהינקומען בעל־מלאכות און טויזנטער אידן וועלן דערלייזט ווערן פון חונגער, פון דרוק, פון קעלט, פון קראַקייט, פון פאַרצווייפלונג“, א. ד. גל. און אז די דאָזיגע ידיעה לאָזט זיך אויך אויס מיט גאָרניט, פאַלט ליי-לענבלום באַ זיך ניט אַראָפּ. „רוסישע אידן קאָנען אַליין שאַפן די מיטלען, וואָס זיינען נויטיג פאַר אזאָ קאָלאָניזאַציע“. ער שרייבט וועגן דעם אין „המליץ“, אין „ראַסווייעט“, עס ווערט אַ שטיקל באַוועגונג. אין 1880 גרינדעט פּאָליאַק „אָוו דעם“, פאָנד צו שטיצן אידישע ערד־אַרבעט און מלאכה אין רוסלאַנד“. אָבער אויך דאָס איז געבליבן אַ טויט באַשעפּעניש. ליליענבלום איז זיך מיאש פון דער מעגליכקייט צו קאָלאָניזירן אידן אין רוסלאַנד. ער בלייבט אָבער פעסט באַ זיין איבערצייגונג, אז נאָר אויפ'ן יסוד פון ערד־אַרבעט קאָנען אידן ראַטעווען זייער לעבן. און ראַטעווען וועלן זיי זיך נאָר דאָן, ווען זיי אַלע יי, ניט וואַרטנדיג אויף זייערע גבירים, וועלן אָנהויבן פאַרווירקליכן זייער אידעאַל.

עס קומט דאָס יאָר 1881 מיט די פּאָגראָמען אין דרום-רוסלאַנד און די שריפות אין צפון־רוסלאַנד. עס ווערט חרב אין ידישער ישוב נאָכ'ן אַנדער'ן. אַ פּאָניק כאַפט אַרום די אידישע באַפעלקערונג אין רוסלאַנד. מ'זעט איין, אז די רעגירונג אָרגאַניזירט די פּאָגראָמען, אז אידיש בלוט און פאַרמעגן איז הפקר. עס הויבט זיך אָן אַן עמיגראַציע. מ'ערט פון אַמעריקע, פון שפּאַניע. אינטעליגענטן רעדן אויך פון ארץ־ישראל. פון אָפּקויפן ארץ־ישראל.

לילענבלום טראכט און שרייבט אין דער צייט זייער פיל וועגן
אנטיסעמיטיזם, וועגן די „אייגענע“ און די „פרעמדע“ אין פאר-
שיידענע לענדער. „אין מיטלאַלטער, שרייבט ער, זענען מיר זיי
פרעמד געווען — ווייל אונזער גלויבן איז אן אנדערער, און איצט,
בעת דער נאַציאָנאַלער פּרינציפּ הערשט, זענען מיר זיי פרעמד —
ווייל אונזער אָפּשטאַמונג איז אן אנדערע. די פּאָלגן זענען, אין
ביידע פּאַלן, די זעלבע.“

„און וואָס וואָרט אויף אונז אין דער צוקונפט, אויב מיר האָבן
ניט קיין אייגענעם באָדן? אָבער וואו אויף דער וועלט נעמט מען
אייגענעם באָדן?“

„און ארץ־ישראל?“ „פאַרוואָס זאָלן מיר דוקא זיין
פּרעמדע אין פּרעמדע לענדער? פאַרנעמט דאָך אונזער
פּאָטערלאַנד איר אַמאָליגן פּלאַץ אויף דער ערד און איז אויך איצט
נאָך פונקט אזוי וויסט ווי געווען. דאָס לאַנד, אינאיינעם מיט די
דערבייאַגע לענדער, קאָן אַרייננעמען דאָס גאַנצע אירישע פּאָלק.
ווי גרויס איז דער רעיון!“ „פאַראַן אַ מעגליכקייט אידן זאָלן
געהאָלפּן ווערן! און דאָס פּאָלק אליין, אויב ס'וועט נאָר וועלן, קאָן
זיך העלפּן! און אַ פּאָלק, וואָס איז אימשטאַנד זיך צו העלפּן, איז
שוין ניט מער אומגליקליך, נאָר גליקליך — אויב עס וויל...
„דער שווערער שטיין — שרייבט ליליענבלום — וואָס האָט
געדריקט אויף מיר די לעצטע צייט, איז אין איין מינוט פאַר-
שוואונדן. ליכטיג איז מיר געוואָרן. מיין גייסט האָט זיך דערהויבן
און גאָר אן אנדער מענש בין איך געוואָרן. אַ ווידעראויפּלעבונגס-
טוי האָט זיך אויף מיר אַראָפּגעלאָזט, און דער שרעקליכער איין,
וואָס האָט אַזויפיל יאָרן געפּרעסט מיין האַרץ, איז צושמאַלצן.“

איצט וואָרפט ער אַלצדיג אַוועק און גיט זיך אינגאַנצן אָפּ
צו ישוב ארץ־ישראל. ער איז פאַרטאָן אי טעאָרעטיש, אי פּראַקטיש.
ער איז, פּראַקטיש, דער סעקרעטאַר פון דער חברה „חובבי־ציון“,
וואָס גרינדעט זיך צו יענער צייט, און ער פאַרטיידיגט דעם גע-
דאַנק פון חבת־ציון געגן זיינע געגנער פון אַלע פאַרשיידענע
זייטן. חבת־ציון — דאָס איז אים פון איצט־אָן דער לייכט־טורם

אין האפען, ביים שטורמישן ים, אויף וועלכן די אידישע שיף ווערט געשליידערט ביז צובראכן צו ווערן, ביז אונטערגיין. און זיין גאנצע אויפמערקזאמקייט איז פון איצט-אן אָנגעשטרענגט אויף דעם לייכט-טורם; זיין גאנצע ענערגיע איז אָנגעשטרענגט דערויף — די שיף אין האפן צו ברענגען.

קוים 38 יאָר אלט — און ליליענבלום פירט אונטער אַ שטריך און מאַכט דעם סך-הכל פונ'ם אָפגעלעבטן. מיט דער פאַרגאַנגענ-הייט מאַכט ער שלום. די באַליידיגונגען פאַרגעסט ער. די באַליי-דיגער — אַמנעסטירט ער. די גאַנצע געגנוואָרט מיט אַלע אירע פראַגן און פראַבלעמען און פאַדערונגען קאָנצענטרירט ער אין איין פונקט, וועלכער שיינט צו אים אַרויס פון דער ווייטער צוקונפט... און אין דעם פונקט ווייסט ער מער ניט קיין צווייפל און הערט ניט מער פון זיך אויס דעם „טאָמער פאַרקערט“, וואָס האָט פריער אַזוי אָפט חרב געמאַכט זיינע „פעסטע איבערצייגונגען“. צו 38 יאָר דערהויבט זיך ליליענבלום צו זיין אידעאַל, פון וואַנען-אויס ער זעט דאָס לאַנד, וואו עס ליגט די צוקונפט פון זיין פאָלק. אין דעם מאָמענט — דאָס איז פון דאָן אָן זיין טיפסטער גלויבן — האָט ער געזען דעם אמת „פנים אל פנים“. נאָך מער: ער האָט דעם אמת דורכגעלעבט, און ער איז פאַר אים געוואָרן אַ פאַקט, וואָס שטייט איבער און אויסער יעדן צווייפל.

פעסט און זיכער און איבערצייגט באַשטייט ער פון דעם טאָג אָן אויף זיין אמת. פון איצט-אָן ווידמעט ער זיין לעבן, זיינע פעאיקייטן, זיין וויסן און זיין ענערגיע פאַר דער גליקליכער צו-קונפט פון זיין פאָלק. פון איצט-אָן קען ער נאָר איין דאגה — ווי זיין אידעאַל צו פאַרווירקליכן. פון איצט-אָן הערט ער אויף צו לעבן אַלס פּרט, און ווערט אינגאַנצן פאַרשלאָנגען אין כלל. אַלץ, וואָס עס ווערט פון דעם טאָג אָן געטאָן אין חבת-ציון, איז ליליענ-בלום. אַלץ, וואָס ליליענבלום האָט פון דעם טאָג אָן געטאָן, איז חבת-ציון...

און אַזוי ביז'ן צווייטן אדר, תר"ע (1910), דעם לעצטן טאָג

פון זיין לעבן.

ד"ר הערצל

ד.ר. הערצל געהערט צו יענער גרויסער מענשען-ראסע, וואָס געבירט בלויו בן-יחידים און בלויו אין זעלטענע פּעריאָדען. ער געהערט צו יענע אומשטערבליכע, וואָס די פּעדים פון זייער לעבנס-געשיכטע זענען פּעסט איינגעוועבט אין דער וועלט-געשיכטע. איינער פון די וועניגע איז ער, וואָס שפירן די טריט פון דער צוקונפט, פאַרנעמען דעם שאַרף פון איר באַוועגונג אויף דורות פאַראַוויס און נעמען אונטער שריט פאַר ווייטע דורות שפּעטער.

זיין אויסערלאַכקייט — מאַעסטעטיש. זיין קוק — הער-שעריש. זיין וואָרט — באַפעלעריש און אינסטינקטיוו בויגען מענשען זייער נאָקען פאַר אים.

געבוירן איז ער אין בודאַפּעסט, אונגאַרן, באַ ספּרדישע עלטערן אין יאָר 1860. דערצויגן איז ער פריער אין זיין געבורט-שטאָט און פון די סטודענטן-יאָרן אָן אין ווין. אי דאָרט אי דאָ — אין אַן אַסימילאַטאָרישער סביבה. ער פילט זיך ווי אַ דייטש, לעבט מיט דייטשע אידעאַלן. נאָר ער ווייסט, אַז ער איז אַ איד. שוין אין זיין 21טן אָדער 22טן יאָר קומט אים צוריאַנט דאָס בוך פון דיהרינג: „די אידנפראַגע, אַלס פראַגע דער ראַסענשעדליכקייט פאַר עקזיסטענץ, זיטן און קולטור דער פּעלקער“ — און ער הויבט אָן זיך צו אינטערעסירן מיט דער אידנפראַגע. אַ ביסל שפּעטער און ווייטער — און ער הויבט אָן צו זוכן די מעגלאַכקייט, ווי אַזוי צו לייזן די אידנפראַגע. פאַרשיידענע מעגלאַכקייטן קומען אים אויפ'ן געדאַנק און פאַרשווינדן. קומען — און פאַרשווינדן. עס וואַקסט דער אַנטיסעמיטיזם, און ער וואַקסט אויך. אינאיינעם דער מיט אַנטוויקלט זיך אין אים זיין אידישער שטאָלץ. און אַז ער ברענגט זיינע אַ יוגענד-דערציילונג אין דער רעדאַקציע פון דער „דייטשע וואַכענשריפט“, און דאָרט לייגט מען אים פאַר זיך אונ-

טערצושרייבן מיט א פסעוודאָנים — „כדי זיין צוראירישן נאָמען צו פאַרדעקן“, ווערט ער אויפגעבראַכט. „איך וועל בלייבן באַ מיין פאָטער'ס נאָמען“, — דערקלערט ער, און פאַרלאַנגט זיין מאַנר סקריפט צוריק. דער שטאַלץ פונ'ם אויטאָר אימפּאָנירט דעם רעדאַקטאָר. די דערציילונג ווערט אָפּגעדרוקט. אינזיכן ווערט ער אַ באַקאַנטער דייטשער שריפטשטעלער. ער שרייבט טעאַטער־שטיק מיט גרויס ערפּאָלג. זיין פּאָפּולאַריטעט וואַקסט. ווערט ער אַ מיטאַרבעטער אין דער איינפלוס־רייכסטער וויןער צייטונג: „נייע פרייע פרעסע“. 1891 שיקט אים די צייטונג אַלס איר שטענדיגן קאָרעספּאָנדענט קיין פאַריז. זיינע אַרטיקלען פון פאַריז וועגן די פאַרלאַמענטס־זיצונגען, וועגן די פראַנצויזישע פּאָליטיקער און פראַנצויזישן פּאָליטישן לעבן, מאַכן אים אַ גרויסן נאָמען. זיינע געניאלע באַאָבאַכטונגען, זיין גלענצנדער סטיל, זיינע פילאָזאָפיש־פּאָעטישע באַאורטיילונגען שטעלן אים אַוועק אין דער ערשטער ריי פון דער דייטשער פובליציסטיק. ער איז אויך אין פאַריז פאַרפולער אין דער פּאָליטישער וועלט ווי אין דער קינסטלער־און דיכ־טער וועלט. ער לאָזט זיך ניט פיל שטערן פונ'ם אַנטיסעמיטיזם. ער לעבט זיך איין אין דער קולטור פון דעם קולטורעלסטן פון אַלע פעלקער — ווי ער קוקט אויף די פראַנצויזן.

און פּלוצלינג אַ פולשטענדיגער איבערברוך — ווייל אַן אַני־טוישונג.

1894 איז ער דערביי, באַם היסטאָרישן דרייפוס־פראַצעס. דאָס איז דער אַלטער „בלוט־בלבל“, נאָר אויף אַ פּאָליטישן באָדן. זיכערער, מאָדערנער, אָננעמבאַרער. דעם אידישן קאַפיטאַן דרייפוס משפט מען דערפאַר, וואָס ער זאָל האָבן פאַרקויפט דער דייטשער רעגירונג מיליטערישע סודות פון דעם פראַנצויזישן מילי־טערי־שטאַב. מען משפט דרייפוס'ן און מ'פאַר'משפט אים און מ'שיקט אים אַוועק אויפ'ן „טייפּל'ס אינזל“. אויפ'ן גאַס, אַרום מיליטערי־געריכט, שטורמט דאָס קולטורעלסטע פון אַלע פעלקער: „טויט די אידן!“ וואָס הייסט: טויט אַלע אידן, דערפאַר, וואָס איין פאַררעטער האָט זיך געפונען צווישן זיי... און

איז ער דען א פאררעטער? "דא איז דאך פארגע-
קומען מער ווי בלויז א געריכטס-טעות: די מערהייט פון
פראנצויזישן פאלק האט דאך פארלאנגט מ'זאל דעם אידישן
קאפיטאן פאר'משפטן כדי אינאיינעם דערמיט ארויסבא-
קומען א טויט-אורטייל פאר אלע אידן... כדי צו באקומען א פרייע
האנט קעגן זיי. פון איצט אן ווערט אין פארוי פאפולער דער
לאזונג: "נידער מיט די אידן!" און דאס — הונדערט יאר נאך דער
דעקלאראציע פון מענשן-רעכט! און אויב אין דער הויך-קולטור-
רעלער פראנצויזישער רעפובליק אזוי, וואס זאל מען שוין דער-
ווארטן אנדערש-וואו?"

די דאזיגע פראגן הערן ניט אויף אים צו ענטפערן. ער לירט
טיף פון דעם האפנונגסלאזן צושטאנד פון די אידן. ער האט ניט
מער קיין אנדער טעמע צו רעדן, ניט קיין אנדערע פראגן צום בא-
טראכטן. עס ווערט אים ענג אין זיך. עס ווערט אים קלאר, אז
אויב ער פילט די פראגן, — אדער ריכטיגער: די אידנפראגע —
אזוי טיף, אויב ער זעט דעם אפענעם תהום אזוי קלאר — מוז ער
אויך עפעס טאן פאר'ן אידישן פאלק. מוז ער עפעס אונ-
טערנעמען, כדי דאס אידישע פאלק פון דעם תהום צו ראטעווען.
ער געפינט זיך קיין ארט ניט. ער שפירט זיך שטענדיג ווי באגייס-
טערט, ווי אין עקסטאז, ווי באזעסן. מ'טושטש'דיגע געדאנקען קומען
און גייען. ציען פארביי און פארשווינדן. ווי אין טונקל, ווי אין
וואלקן, און פלוצלינג בליצט דורך דער געדאנק:

אויב אידן קאנען זיך ניט אויסלעבן און
ניט אויסמישן אין פרעמדע מלוכות, זאלן
זיי זיך שאפן אן אייגענע מלוכה!

פון געדאנק צו געדאנק, און אים ווערט קלאר: די אידן-פראגע
איז ניט בלויז א אידישע פראגע פון אידן, נאר א וועלט-
פראגע. אן אינטערנאציאנאלע פראגע. די גאנצע וועלט, וואו
אידן זענען צעווייט און צעשפרייט, אלע לענדער, וואו אידן געפינען
זיך (און זיי געפינען זיך אומעטום), האבן א אידנפראגע, און די
רעגירונגען זענען פאראינטערעסירט, אז די פראגע זאל געלייזט

ווערן — צו זייער וואויל און צו זייער באספריאונג און צו אונזער וואויל און אונזער באספריאונג. און יעדער לאנד פאר זיך קאן די פראגע ניט לייון, אויף קיין אויפן ניט — אויב ביידע צדדים זאלן זיין צופרידן. זי קאן געלייזט ווערן נאך מיט דער ווירקונג פון א ראט פון קולטור-פעלקער. די פעלקער דארפן און וועלן העלפן זי צו לייון; אבער געלייזט ווערן דארף זי און קאן זי נאך דורך די אידן. דורך דער גאנצער אינטער-נאציאנאלער אידישער נאציע, און בלויז מיט פאליטישע מיטלען. פאליטיק רעגירט די וועלט. און אן איד קאן מען קיין שום רעגירונג ניט געווינען צו פראקטישע טאטן.

פון זיך אויס געווען, איז אים די אידן-פראגע א מאראלישע פראגע — ווייל דער איד ווערט באליידיגט, ניט-דערשאצט, גע-טאדעלט, אן גרונד באשולדיגט. זי וואקסט אבער אויך פון דער אידישער סאציאל-עקאנאמישער סטרוקטור. „זיי, די פעלקער, ווייסן דאך ניט, אז אונזער סטרוקטור איז אזא — ווי די געשיכטע האט אין גרויס פיין פאר אונז געשאפן. מיר קלעפן אן געלט — ווייל דאס איז דאס איינציגע געווען מיט וואס אונז איז דערלויבט געווען צו באשעפטיגן זיך. און קומען די סאציאליסטישע צייט-אידעען און העצן קעגן דעם באוועגליכן קאפיטאל, וואס אין משך פון הונדערטער יארן זענען אידן געצוואונגען געווען זיך צוצופאסן צו אים; און אין משך פון דיוועלבע יארהונדערטער איז דער אנטיסעמיטיזם אויסגעוואקסן אין א פסיכאז, וואס לאזט ניט היילן, ווי לאנג די סיבה, וואס שאפט אים, — די אידן, — בלייבט אויפ'ן ארט. דערפאר איז אויך די אסימילאציע ניט קיין לייוונג פאר דער אידני פראגע: גיי, אסימיליר זיך מיט אנדערע עלעמענטן, אז יענע עלע-מענטן דולדן דיך ניט! עס איז אויך קלאר, אז אויפ'ן קולטור-פארטשריט פון דער מענשהייט איז ניט צו ווארטן, ווייל עס איז זיך ניט צו דערווארטן. דער נצחון פון סאציאליזם וועט ניט העלפן — ווייל, ווי אין דער קאפיטאליסטישער וועלט, אזוי אין דער סאציאליסטישער, פארנעמען אידן די ניט-געשיצטע פונקטן; אויפ'ן אידישן רוקן וועט געפירט ווערן די סאציאלע שלאכט...”

איין מיטל גילט — זיך אומקערן צו זיך, צונויפזאמלען אלע כחות און באקומען א „פלעק ערד“ אויף דער וועלט, וואָס זאָל זיין אונזערס.

און אז די אמת'ן ווערן אים קלאָר, זעט ער זיך אום נאָך מעגלאַכקייטן זיי צו רעאליזירן: דער אידישער גרויס־קאפיטאַל! פאַר אלע — דער באַראָן הירש! האָט ער דאָך אַרויסגעוויזן אַזויפיל מיטגעפיל דעם אידישן פאָלק, אַזויפיל אָפּפער־וויליקייט פאַר אים! קאָן ער דאָך באַנעמען היסטאָרישע פראָבלעמען!

און ער ווענדט זיך צו אים. ער זאָגט אים פאַראויס, אז דאָ האַנדלט זיך וועגן אַן אויפטו, וואָס ניט ער, ניט הירש, וועלן זען זיינע פאָלגן, הירש נעמט אים אויף, הערט אים אויס, אָבער זיינע פלענער נעמט ער ניט אָן. צו פאַנטאַסטיש זעט אים אויס די אידעע: אידן זאָלן ווערן אַ פאָליטישע איינהייט! אַ זעלבס־שטענדיגע אידישע מלוכה! דער סוחר האָט ניט פאַרשטאַנען דעם דיכטער. אַ פאָלק אויפריכטן! אָנטרויען אידן זיך אַליין — דאָס איז אים קיינמאָל אויפ'ן זינען ניט געקומען.

הערצל רעדט הירשן דערפון, אז פילאַנטראָפיע אַנטוויקלט שטאַנדרע און זעלבס־הילף שאַפט העלדן; אז דאָס גרעסטע אידישע אומגליק באַשטייט אין דעם, וואָס אין דער גאַנצער צייט פון אונזער צעשפרייטונג האָבן מיר ניט קיין איינהייטלאַכע פאָליטישע פירער־שאַפט, האָבן ניט קיין נאַציאָנאַלע פאָליטיק; דאָס קאָן און מוז געענדערט ווערן. אָבער הירש באַגרייפט עס ניט. ער איז ניט געוואוינט צו טראַכטן אין אַזעלכע ווייטן. און הערצל זאָגט אים:

איך וועל זיך ווענדן צום דייטשן קייזער און ער וועט מיך פאַרשטיין. ער איז דערצו דערצויגן צו באַאורטיילן גרויסע זאַכן... הירש פילט דעם שטאָך. איבערצייגט זיך נאָך מער אין הערצל'ס פאַנטאַסטישקייט, און זיי גייען זיך פאַנאַנדער פריינטלאך, אויף ווידער זיך צו טרעפן.

און שפּעטער שרייבט הערצל צו הירש'ן:

„...איך וואָלט אייך נאָך געדאַרפט זאָגן וועגן די פאָנען און ווי איך וויל זיי פאַנאָדערוויקלען. און וואָלט איר מיך שפּאַט

געפרעגט: א פאן, וואס איז דאס? א שטאנג מיט א שטיק טוך!
ניין, מײן הער, א פאן איז מער ווי דאס. מיט א פאן פירט מען
די מענשן וואוהין מען וויל, אפילו קיין ארץ ישראל.

און ווייטער:

„...ווייסט איר פון וואנען די דייטשע מלוכה איז אויסגע-
וואקסן? פון טרוימערײען, פון לידער, פון פאנטאזיעס און פון
שווארץ-דריט-גאלדענע בענדער. און אין א קורצער צייט. ביסמארק
האט נאך אפגעשאקלט דעם בוים, וואס פאנטאסטן האבן
געפלאנצט... יא, נאך דאס פאנטאסטישע נעמט מענשן. און דער,
וואס ווייסט ניט, וואס צו טאן דערמיט, דער קאן זיין א פארטרעפ-
לאכער, בראווער און נישטערער מענש, אפילו א בעל-צדקה אין
גרויסן סטיל, אבער פירן די מענשן וועט ער ניט, און קיין
שפור פון אים וועט ניט בלייבן“.

און ווידער גייט הערצל אוועק אין זיך. עס לאזט אים ניט
רוען. ווידער איז ער פארטיפט אין די פרטים פון זיין פלאן. סיי
אין דער באוועגונג, סיי אין דער פארווירקלאכונג. און פלוצים
באפאלט אים אן עקסטאז. ער שיידט זיך אפ פון דער וועלט אויף
דריי וואכן צייט. די דאזיגע וואכן לעבט ער אין גלוט און אין
פיכער. און — שרייבט! און אז די דאזיגע וואכן ענדיגן
זיך, ער באפרייט זיך פון זיין „דאיימאן“, פון דעם גייסט, וואס איז
אים באזעסן — האט ער פאר זיך פארטיג זיין ווערק: „דער אידן-
שטאט“. דער גרונדשטיין פונ'ם פאליטישן ציוניזם.

שוואך און קראנק און אויסגעמאטערט איז ער פון דער ארבעט.
ער ווייזט זי זיינע נאענטסטע פריינט אין פאריז. זיי לייענען זי
און וויינען, לייענען און וויינען —

אויס מיט ליידי צו הערצל'ן; זיי גלויבן, אז ער
איז פון זינען אראפ...

אזוי משונה אומגלויבליך האט זיין אידעע אויסגעזען. אבער
ער בלייבט פעסט בא זיין אמת. ער איז איבערצייגט, אז זיין
הויפטגעדאנק איז דער איינציג ריכטיגער.

דער הויפט־געדאנק איז דער היסטאָרישער משיח־געדאנק, נאָך אין אַ צייטגעמעסער פּאָליטישער פּאָרם. און אַנדערש ווי פיל אַנדערע (די חובבי ציון) האָבן דאָן שוין געהאַט אויפגעפאַסט דעם־זעלבן געדאנק. ניט פריער זיך באַזעצן אין לאַנד און נאָכדעם זוכן פּאָליטישע אויטאָנאָמיע, נאָך פריער האָבן געזיכערט פּאָליטישע אויטאָנאָמיע און נאָכדעם דאָרט שאַפן אַ ישוב. פריער אָנערקענונג פון די גרויסע מלוכות, אז אַ באַשטימט לאַנד געהערט צום אידישן פּאָלק, און דערנאָך אימיגרירן אַהין. און וואָס גיכער, דורך מאַסנאויסוואַנדערונג. וואָרים דאָס אַריינקומען אין אַ לאַנד אַריין ביסלאַכווייז, וועט ברענגען אַנטיסעמיטיזם אין דער סביבה, איידער די אידישע זעלבסשטענדיגקייט וועט ווערן אַ פאַקט. אויסגעפירט וועט דער פלאַן ווערן דורך צוויי אינסטיטוציעס: אַ „אידישע חברה“ און אַ אידישע „קאָמפּאַניע“. די ערשטע טוט די פּאָליטישע אַרבעט: פירט אונטערהאַנדלונגען מיט די מלוכות וועגן נייטראַלן באָדן; זי שאַפט די קאָנסטיטוציע פאַר'ן נייעם ישוב; באַזאָרגט די פעלקער־אחריות פאַר אונזערע רעכט אויפ'ן באַשטימטן באָדן, א. ד. ג. און די „קאָמפּאַניע“ — זי רעגולירט די איבערוואַנדערונג — אַן אַרבעט אויף צענדליגער יאָרן. צווערשט פאַרן די אַרימע און אַרבייטנדיגע: זיי בויען שאַסייען, באַנען, בריקן; מאַכן דאָס לאַנד, דעם באָדן, גינסטיג פאַרבויט צו ווערן. נאָכדעם קומען די אינדוסטריעלע, א. א. וו., די גרויסע סומען, וואָס זענען נויטיג צו קויפן דאָס לאַנד און עס צוגרייטן צום באַבויען, ווערן געזאַמעלט פון אַקציעס אויף אַ מיליאַרד מאַרק. דער אויבער־ראַט פון דער אונטערנעמונג וועט זיך געפינען אין לאַנדאָן „אונטער'ן שוץ פון דער מלוכה, וואָס איז דערווייל נאָך ניט אַנטיסעמיטיש...“ דאָס איז אַלץ אויספירלאַך באַשריבן אין דער דערמאנטער בראַשור: דער „אידנשטאַט“. אָבער דאָס איז ניט פאַר'ן ברייטן עולם. דאָס וועט בלייבן אין מאַנוסקריפט. ער וועט דאָס נאָך ווייזן צו די מאַכט־האַבנדיגע אידן און נייט־אידן, וואָס דאַרפן דאָס געשריבענע פאַרווירקלאַכן. ווענדט ער זיך צו די רייכע און די גרויסע: צו די ראַטשילדס, צו די מאַנטאניוס, צו די פאַרשטייער

פון דער „אליאנס איוראעליט“ (כל ישראל חברים); ער ווענדט זיך צום גראנדראכניגער פון פראנקרייך: צדוק כהן; צום לאַנדאָנער רב — אַדלער, צו גידעמאַן אין ווין, צום ספרדישן רב אין לאַנדאָן דר. גאָסטער און אנדערע. ער ווענדט זיך צו שריפטשטעלער, צו קינסטלער, צו דיכטער — און דער סך-הכל?

פון די גבירים איז ער אַרויס איינזאַם ווי ער איז אריין. פון די ראכניגער — ציט ער מיט צדוק כהן און דר. גאָסטער. פון די שריפטשטעלער: מאַקס נאָרדוי און זאַנגוויל. און שוין!

בא אַלע איבעריגע איז, אָדער עס פעלט קאָפּ, אָדער עס פעלט האַרץ. נאָר די אימה פאַר די גוים, פאַר הויך רעדן, פאַר שטאַלץ שטיין — דאָס איז אַלעמען איינ. נאָר גיך קומט הערצל צו דער איבערצייגונג, אז אויב ער מיינט עס ערנסט מיט זעלבסט-הילף דאַרף ער דערמיט אָנהויבן. מוז ער זיך ווענדן צום אינטערנאַציאָנאַלן אידנטום, און אים פאַרלייגן זיינע פלענער. אָבער דערצו מוז ער האָבן זיין פלאַן אַ געדרוקטן.

און אין פּרילינג 1896 ערשיינט הערצל'ס „אידענשאַט“ אין דרוק. די בראַשור מאַכט אַ געוואָלדיג אויפּווען. הערצל'ס נאָמען מאַכט נייגעריג צו וויסן: וואָס זאָגט ער? דער נאָמען פון ווערק איז אזוי סענסאַציאָנעל, אז קיינער קאָן דאָס נישט פאַרבייגיין גלייכ-גילטיג. אומעטום ווערט עס געלייענט און אומעטום נעמט מען „שטעלונג“ דערצו. די אַסימילירטע פאַלן אַריין אין טויט-שרעק — אידן אַ פּאָלק! — וועמען קאָן עס נאָר איינפאַלן? אידן זאָלן אויס-וואַנדערן — וואָס וועלן אַנטיסעמיטן זאָגן! די ראכניגער: אויב אידן זאָלן אויסוואַנדערן פון די גלות-לענדער, ווי אזוי וועלן זיי דער-פילן זייער היסטאָרישע מיסיע צו פאַרשפּרייטן די אידעען פון אַן איינציגן גאָט אויף דער וועלט! דערהויפּט האָט ער צו ליידן פון זיינע חברים אין דער רעדאַקציע פון זיין צייטונג: „נייע פרייע פרעסע“. קאָלעגן קיבעצן אים, ווער גראַב, ווער איידל, אָבער אַלע טוען אים וויי. די אייגנטימער פון דער „פרעסע“ האָבן מורא עס וועט שאָדן דעם פרעסטיזש פון דער צייטונג, וואָס מ'פאַרשרייט אזוי אויך, אז זי איז אַ אידישע... אָבער דאָס אַלץ שטופּט אים

ניט אראפ פון זיין פאזיציע. די חובבי-ציון אין גאליציע, רומעניע און א סך פון זיי אויך אין רוסלאנד, זענען באגייסטערט פאר זיין אידעע. זיי פארמאגן „די פאנטאזיע פון דער נויט“, גלויבן זיי אן דער מעגלעכקייט צו רעאליזירן אפילו די שווערסטע אויפגאבן. ענטוואסמן-סטודענטן אין ווין שטייען צו צו אים. כמעט פון היינט אויף מארגן ווערט ער א פירער פון א באוועגונג.

און אליין הויבט ער אן אויסצופרובירן זיינע פלענער. זומער 1896 הויבט ער אן אנצוקניפן פארבינדונגען, וואס זאלן אים מעגלאך מאכן אויפצוטערעטן אין אייראפעאישע קעניגלעכע הויפן. דורכ'ן גרויסהערצאג פון באדן זוכט ער צו באקומען אן אודיענץ באם דייטשן קייזער; דורכ'ן טערקישן געזאנדטן זוכט ער צו באקומען צוטריט אין אילדיז-קיאסק (דעם סולטאנ'ס הויף). דאָ געפינט ער מער פארשטענדעניש פאר זיין אידעע „צו גרינדן א אידנשטאט“ אין פאלעסטינע, ווי אין די רייכע אידישע סאלאָנען. דאָ האָט מען אים אפילו צוגעזאגט שטיצע. אין יולי 1896 קאָן ער שוין רעדן (אין לאַנדאָן באַ די מכביע) פון פאליטישע ערפאלגן. עס איז אים קלאָר, אז מיט אַ היבשער הלואה וואָלט מען באַם סולטאַן באַקומען אַ טשאַרטער אויף פאַלעסטינע — מיט די ברייטסטע אויטאָנאָמע רעכט. וועלן אָבער די רייכע אידן געבן אזאַ הלואה? געוויס ניט. אדרבא, וואָס העכער הערצל רערט פון אַ אידישער מדינה, וואָס אָפטער די וועלט-פרעסע (אויסער דער „נייע פרייע פרעסע“, וואו ער איז מיטאַרבעטער) אינפאָרמירט וועגן זיינע אודיענציעס, אלץ שניידגער ווערט די פאָלעמיק קעגן אים און קעגן זיין אידעע אין דער אידישער פרעסע אויף אלע ניט-אידישע שפראכן. אין יוני 1897 גרינדעט ער די צייטונג: „די וועלט“. דאָס זאָל זיין דער אָרגאַן פון אלע יענע, „וואָס ווילן אַרייַ בערפירן די אידן פון דער צייט אין בעסערע צייטן“. „געל איז די אומהילע פון דער צייטונג — אלס זכר פון דער געלער לאַטע, וואָס מ'האָט געצוואונגען אידן צו טראָגן“. און דאָ, אין דער צייטונג, ווערט געפירט די שאַרפסטע פאָלעמיק מיט די געגנער פון דעם פאליטישן ציוניזם. איצט שטעלט ער זיך די אויפגאבע צונויפֿ-

צורופן אן אל-אירישן קאנגרעס, וואָס זאָל אויסארבעטן אַ פראָגראַם פאַר אַ ציוניסטישער פּאָלקס-באוועגונג. אַ גרופע איבערגעגעבענע אָרגאַניזירן דעם קאָנגרעס. הערצל אליין איז איצט כסדר אונטער-וועגס — נישט קוקנדיג אויף די הוצאות, נישט אויפ'ן געזונטס-צושטאַנד און נישט אויפ'ן פאַראיבל פון די אינהאַבער פון זיין צייטונג. ער פאַרט אום פון לאַנד צו לאַנד, פון מיניסטער צו מיניסטער, פון דיפּלאָמאַט צו דיפּלאָמאַט — כדי צו פאַפּולאַריזירן דעם ציוניזם צווישן די מאַכטהאַבער אויף דער וועלט. כדי זיך צו פאַר-זאָרגן מיט פאַרשטענדניש פאַר'ן ציוניזם, מיט הבטחות אויף גוטן ווילן און זיכערער שטיצע פאַר זיין אידעע ווען די צייט וועט קומען. און ער האָט דאָס גע'פּוועל'ט: אויפריכטיג צי נישט, — אָבער אָן אַ צוואַנג מיטצוהעלפן האָט מען אים פון ערגעץ נישט אַרויסגעלאָזט. דער קאָנגרעס האָט געזאָלט פאַרקומען אין מינכען, אין אויגוסט 1897. אָבער קוים איז מען דערפון געוואָר געוואָרן, און די אַסימיר-לאַטאָרן האָט באַפאַלן אַ טויט-שרעק. פינף דייטשע ראַבינער זענען אַרויס מיט אַ פראָטעסט קעגן דעם גאַנצן ציוניזם. די פאַרוואַלטונג פון דער אירישער קהלה אין מינכען האָט מודיע געווען דעם קאָמיר-טעט, וואָס אָרגאַניזירט דעם קאָנגרעס, אַז זי וויל נישט האָבן דעם קאָנגרעס באַ זיך אין שטאָט. איז אָנשטאָט אין מינכען פאַרגעקומען דער קאָנגרעס אין באַזעל.

דעם 29טן אויגוסט 1897 האָט זיך דער קאָנגרעס געעפנט. עס זענען געווען צוויי הונדערט דעלעגאַטן, דריי הונדערט געסט און צייטונגס-לייט. דאָ איז פייערלאַך פראָקלאַמירט געוואָרן די עקזיס-טענץ פון אַ איריש פאָלק, און אַז דאָס אירישע פאָלק שטרעבט צו שאַפן פאַר זיך „אַן עפענטלאַך-רעכטלאַך געזיכערטע היים אין ארץ ישראל“. דאָס איז דער קערן פון „באַזעלער פראָגראַם“ — די קאָנסטיטוציע פונ'ם פאָליטישן ציוניזם, וואָס איז דאָ אויספירלאַך אויסגעארבעט געוואָרן. דאָ ווערט אויך באַשלאָסן צו גרינדן אַ קאָלאָניאַל-באַנק און אַ נאַציאָנאַל-פאַנד. די ערשטע — צו פאָליר טישע צוועקן, דער פאַנד — צו קויפן באָדן אין ארץ ישראל, וואָס זאָל זיין נאַציאָנאַל אייגנטום. מיט אַ יאָר שפעטער קומט פאַר דער

צווייטער קאנגרעס (אויגוסט 30—28, 1898). דאָ זענען שוין געווען 385 דעלעגאטן, און אז דער קאנגרעס באשליסט, אז מ'זאל אויך ווייטער ניט אויפהערן צו קאלאניזירן אידן אין ארץ ישראל, ניט ווארטנדיג אויף דער גארעאנטיע פון די פעלקער, נאָר מ'זאל זיך באנוגענען מיט אַן ערלויבניש פון טערקיי, — נעמט עס הערצל אויף זיך די דאָזיגע דערלויבניש צו באקומען. אָבער ניט־קונדיג אויף אלע זיינע דיפלאָמאטישע פייאקייטן, האָט ער דאָך ניט געקאָנט בייקומען די פאלשקייטן און אינטריגעס פון דער טער־קישער דיפלאָמאטיע. אין דערוועלבער צייט (אָקטאָבער 1898), מאַכט קייזער ווילהעלם זיין ריזע קיין פאלעסטינע. הערצל האָט דאָן אַן אוידיענץ באַ אים אין קאָנסטאַנטיןאָפּאָל, קלערט אים אויף וועגן די אויפגאבן פון ציוניזם. ווילהעלם גיט הערצל'ן ס'וואָרט, אז ער וועט צורעדן דעם סולטאַן, אז ער זאל געבן אַ טשארטער צו אַ פאלעסטינער קאלאָניזאציע־קאָמפּאַניע, וואָס וועט שטיין אונטער דייטשן שוץ. ער זאָגט אויך צו, זיך צו טרעפן מיט הערצל'ן אין פאלעסטינע. אין ארץ ישראל טרעפט זיך הערצל מיט וויל־העלמ'ן צוויי מאל און ווידער חזר'ט ער איבער דעם פארלאַנג, „דער קייזער, אלס פריינד פון סולטאַן, זאל פארמיטלען אין דער פראַגע.“ אָבער דאָ מאַכט זיך שוין ווילהעלם אַרויס פון אַ קלאָרן ענטפער. „דאָס באַגעגניש פונ'ם גייסט־העלד און שווערד־העלד האָט צו קיין שום רעזולטאַטן ניט געבראַכט...“

און אויך די געלט־העלדן לאָזן זיך ניט איבעררעדן צום ציוניזם. איין מיטל בלייבט נאָך: די קאלאָניאַל־באַנק זאל אָנהויבן צו פונקציאָנירן. ריכטיגער, אירע פארקויפטע אַקציעס זאלן דער־גרייכן די סומע, וואָס זי האָט נויטיג: צוויי מיליאָן פונט (צען מיליאָן דאָלאַר). אָבער נאָך דריי יאָר שווערער אַרבעט מצד הערצל'ן, איז קוים געזאַמלט געוואָרן איין פערטל מיליאָן פונט. און דאָס אויך בלוז פון מיטעלע און אַרימע אידן. הערצל זעט ניט די באַגייסטערונג פון פאָלק פאר זיין אויסלייזונג. די אַרימע ווילן און קאָנען ניט, די רייכע קאָנען — און ווילן ניט. און די צרות וואַקסן. איין יאָר ערגער פונ'ם אַנדערן. רומעניע פארפאָלגט אירע

אידן. עס קומט דער קעשענעווער פאָגראַם. פון אַ גרויסער אימי-
גראַציע קיין ארץ ישראל איז אלץ נאָך קיין זכר ניטאָ. און ווידער
לויפט הערצל קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל. זעט זיך מיט'ן סולטאַן און
מאַכט אויף אים אַ גרויסן איינדרוק. דער סולטאַן זאָגט אים צו
צו דערפילן זיין וואונש, אויב ער שטעלט אים צו אַ הלואה פון
צוויי מיליאָן פונט. פול מיט האָפנונגען פאָרט ער קיין פאַרזי, קיין
לאָנדאָן. ער שטעלט פאָר די באַנקירן, וואָסערע גרויסע פראָפיטן
עס דערוואַרטן זיי פון דער באַנקאָפּעראַציע — אָבער אַרויסגעוואָר-
פענע רייד. ער שרייבט צו קארנעגי קיין אַמעריקע, צו סעסיל
ראַדאָס אין דרום-אַפריקע — אָבער טויט איז אַרום. קיין האַרץ
באוועגט זיך ניט, קיין דופק קלאַפט ניט —

און אינעווייניג, אין דער אָרגאַניזאַציע, גייט אַ געראַנגל:
„פּאָליטישע“ ציוניסטן קעמפן מיט „פראַקטישע“, „קולטור-
ציוניסטן“, מיט „מורח-ציוניסטן“, די „דעמאָקראַטישע פראַקציע
מיט די אַלגעמיינע, בורשואַזע ציוניסטן. דערצו אַ וועלט מיט
„קיקער“, וואָס שטייען פון דער ווייטן און קריטיקירן און רייסן
אַרונטער — ווייל עס שטימט נײַט מיט דער אָדער יענער אידעאָ-
לאָגיע פון עפעס אַ סאָציאַליסטישער ריכטונג און אלע שלעפן
הערצל'ן אויף זייער זייט...

און הערצל?

אין פיין און פאַרצווייפלונג זוכט ער הילף באַם טייפל: ער
פרובירט, אפשר וועט די רוסישע רעגירונג, וואָס האָט אזוי פיינט
אידן, וויליג זיין זיי צו געבן די מעגלאַכקייט צו פאַרלאָזן דאָס לאַנד
לויט'ן ציוניסטישן פראָגראַם. דאָן וועט זי ווירקן אויף טערקיי,
זי זאָל אָננעמען דעם ציוניסטישן פאָרשלאָג. 1903 קומט הערצל
קיין פעטערבורג. ער באַווייזט פלעווע'ן, אַז די רוסישע רעגירונג
וועט זיך אַ טובה טאָן, אויב זי וועט שטיצן דעם ציוניזם.
פלעווע זאָגט אים צו צו העלפן ווי ווייט עס האַנדלט זיך וועגן שאַפן
אַ אידישן צענטער אין ארץ-ישראל און אַ מאַסן-אויסוואַנדערונג
פון רוסלאַנד. נאָר קיין ציוניסטישע אַגיטאַציע אין לאַנד

וועט מען ניט ערלויבן. דאָס לעצטע האָט פלעווע מקיים געווען, אָן דעם ערשטן האָט ער פאַרגעסן...

און פאַרנדיג צוריק פון פעטערבורג, איז ער דורכגעפאָרן ווילנע. קענגליכע ערע האָט מען אים דאָ געוויזן און דעם גרויסן אידישן דלות האָט ער דאָ געזען. ערשט דאָ האָט ער באַגריפען, וואָס פאַר אַ דרינגענדע נויטווענדיקייט עס איז די אידן פון דעם מנובל'דיגן גלות אַרויסצופאָרן, און ווי גרויס זיין פאַראַנטוואָרטלעכקייט איז קעגן די דאָזיגע אַרימע מאַסן, וואָס האָבן אזא צוטרוי צו אים. לייגן אַזוינע האָפנונגען אויף אים. פון ווילנע פאָרט ער צום זעקסטן באַזעלער קאָנגרעס. דאָ דערקלערט ער, אז דער ענגלישער קאָלאָניען מיניסטער האָט אים פאַרגעלייגט אונגאַנדע, אין מזרח אַפריקע, פאַר אַן אויטאָנאָמען אידישן ישוב אונטער ענגלישן שוץ. הערצל דערקלערט דערביי, אז דאָ האַנדלט זיך ניט הלילה וועגן פאַרבייטן ארץ ישראל אויף אונגאַנדע; דער ציוניזם וועט זיך אויך ווייטער באַמיען צו דערגרייכן זיין ציל אין ארץ ישראל. דער ציוניזם קאָן וואַרטן, נאָר דאָס אידישע פאָלק קאָן ניט וואַרטן. אים מוז שוין געגעבן ווערן די מעגלעכקייט זיך אַרויסצוראַטעווען פון דער קנעכטשאַפט און אונטערגאַנג אין וועלכער ער געפינט זיך. דאָס זאָל זיין בלויז אַן אויפגעטהאַלט אויף אַ ווילנע, אַ „נאַכט-אָויל“, ווי נאָרדוי האָט זיך אויסגעדריקט. אָדער אַ „שטיק ברויט“, ווי הערצל רופט עס. דערווייל זאָל מען בלויז שיקן אַן עקספּעדיציע, אויסצופאָרשן ס'לאַנד. פון פינף הונדערט דעלעגאַטן זענען בלויז הונדערט פינף און אַכציג געווען קעגן אונגאַנדע. די מינדער-הייט האָט אויפ'ן קול געוויינט. הערצל האָט געשוואוירן: „אם אשכחך ירושלים, תשכח ימיני“ — אויב איך וועל דיר, ירושלים, פאַרגעסן, זאָל מיין רעכטע האַנט פאַרגעסן זיין. דאָס האָט די מינדערהייט אַ ביסל באַרואיגט. אָבער ניט אינגאַנצן. זי אָרגאַניזירט זיך צום קאַמף קעגן הערצל'ן און קעגן דעם באַשלוס פון לעצטן קאָנגרעס בנוגע אונגאַנדע. אין כאַרקאָוו קומט פאַר אַ באַראַד טונג פון די „ניין-זאָגער“ — אָדער „ציוני-ציון“, ווי זיי האָבן זיך גערופן — זיי נעמען אַן פאַרשיידענע רעזאָלוציעס און צו הערצל'ן

שיקט מען אן אולטימאטום: אָדער אנולירן די באשלוסן פון לעצטן קאָנגרעס, אָדער זיי טיילן זיך אָפּ פון דער אָרגאַניזאַציע. אין דערזעלבער צייט באַזוכט הערצל ווידער אַמאַל קאָנסטאַנטיןאָפּאָל, געווינט דעם איטאַליענישן קעניג פאַר'ן ציוניזם, האָט אַן אויפנאַמע באַם פאַפּסט — וואו עס געלינגט אים צו באַרואיגן אַ ביסל די קאַטאָלישע גייסטלעכקייט בנוגע די „הייליגע ערטער“ אין פאַלעסטינע... און פון יעדער נסיעה קערט ער זיך אום אַהיים אַלץ קראַנקער און קראַנקער. זיין האַרץ־פעלער לאָזט זיך פילן אַלץ מער און מער. אָבער יעדע רואיגע מינוט פאַרווענדט ער אויף ציוניסטישער אַרבעט.

ענדלאַך איז געקומען פון כאַרקאָוו אַ דעפּוטאַציע, וואָס האָט הערצל'ן געבראַכט דעם דערמאנטן אולטימאטום. דעם אולטימאטום נעמט ער ניט אָן. די דעפּוטאַציע פאַרט אַוועק מיט גאָרניט. ערשט שפּעטער קומט פאַר אַ זיצונג פון גרויסן אַקציעאָנס־קאָמיטעט, וואָס דויערט פינף טעג און עס ווערט ווידער געשלאָסן שלום צווישן הערצל'ן און דער אָפּאָזיציע.

אָבער אויף מאָרגן נאָך די זיצונגען, דעם 16טן אַפּריל, וואו ער האָט איבערגעלעבט אַזויפיל אויפּרעגונג, באַליידונג, פאַרדרוס, זעט ער אויס אינגאַנצן פאַרענדערט. די דאָקטוירים זענען זייער אומרואיג. ער באַקומט העפּטיגע אַטאַקעס, קורצן אַטעם, אַלגע־מיינע שוואַכקייט. דעם 9טן מאַי באַזוכט אים דר. קאַצענעלסאָן. ער פאַרט אין הערצל'ס שליוחות קיין פעטערבורג. הערצל זאָגט אים:

— צו וואָס זאָלן מיר זיך נאָרן. איך האַלט באַם דריטן קלאָנג. איך בין ניט קיין פּחדן. רואיג קוק איך דעם טויט אין די אויגן אַריין, און דערהויפּט... מיינע לעצטע יאָרן האָב איך אָן נוצן ניט פאַרבראַכט. איך בין געווען ניט קיין שלעכטער דינער באַ דער באַוועגונג. מיינט איר ניט אַזוי? עס איז ניט די צייט פאַר קאָמאָודעס טרייבן. עס איז ביטערער ערנסט.

און צו מאָרגנס האַלב נאָך זעקס אין דערפרי איז ער אַריינגעקומען צו קאַצענעלסאָנ'ען אין צימער אַריין מיט אַ דיקן מאַנר־סקריפט אין האַנט. דאָס איז געווען אַ מעמאָראַנדום קיין פעטער־

בורג. די גאנצע נאכט איז ער א טויט־קראנקער געזעסן און געארבעט אויפ'ן מעמאראנרום. קאצענעלסאן האט אים געמאכט א פארוואורף דערפאר, און ער ענטפערט אים:

— יא מיין פריינט, איר האט דאך נעכטן געזען. מיר טאָרן מער קיין צייט ניט פארלירן. די לעצטע וואָכן אָדער טעג. מיר מוזן זיך איילן!...

דעם 3טן יוני פאָרט ער אַרויס קיין ערלאַך, באַ ווין. דעם ערשטן יולי, — דערציילט דר. פרידעמאן, — באַקומט ער לונגען־אַנצינדונג. הערצל ווייסט, וואָס דאָס הייסט פאַר אים. „גריסט פון מיר פאַלעסטינע“, זאָגט ער צו אַ קריסטלאַכן ציוניסט, וואָס האָט אים באַזוכט, — „זאָגט איר: איך האָב מיין בלוט אַוועק־געגעבן פאַר מיין פאַלק“. מיט אומגעדולד פאַרלאַנגט ער צו זען זיינע אינגערע קינדער און די מוטער, וואָס האָט ניט געוואוסט די אמת'ע לאַגע פון זיין קראַנקייט. דעם 3טן יולי אין דער פרי דערקענט מען סימנים פון גסיסה. ער פאָדערט פון דאָקטאָר זיין ערן־וואָרט, אַז ער וועט אים ניט לאָזן שטאַרבן ביז וואַנען זיינע אייגענע וועלן קומען. אָבער זיין אייזערנער ווילן האַלט אליין אויף דעם טויט. און ענדלאַך, אַז די מוטער איז אַריינגעקומען, האָט ער זיך מיט די לעצטע אָנשטרענגונגען אַוועקגעזעצט. „דאָס איז זייער גוט, מוטער, וואָס דו ביזט שוין דאָ“, האָט ער צו איר געזאָגט, „דו זעסט אויס זייער גוט. איך זע ניט אויס אַזוי, אָבער עס וועט בעסער ווערן“. נאָכדעם ווי ער האָט זיך צעקושט מיט דער מוטער און די קינדער, איז ער אום פינף אַ זייגער נאָך ביטאָג געשטאַרבן, אין עלטער פון פיר און פערציג יאָר.

מיט פערצן יאָר שפּעטער איז זיין פאָליטישע אידעע פאַר־ווירקלאַכט געוואָרן...

די אידן אין אמעריקא

א מ ע ר י ק ע — דאָס איז דער קאָמפּלעקס לענדער, אָדער : דער וועלט-טייל, וואָס אידן זענען דערביי געווען, בעת דער מענש פון אייראָפּעאישן קולטור־קרייז האָט אים אַנטדעקט*) וואו דער איד איז נישט ערשט אַהינגעקומען שוין אויף אַלעם פאַרטיגן. וואו ער האָט אין איינעם מיט אַנדערע און באַזונדער פון אַנדערע אַריבערגעטראָגן אַלע געבורטס־ליידן. וואו ער האָט געהאַלטן וואָך אין די נאַכט־צייטן, וואָס זענען אויף דער נייער וועלט אַראָפּגע־קומען. אירע קרעמפּען מיטגעליטען, אירע קאַמפּען מיטגעמאַכט. אירע ליידן און פריידן, געפאַרען און זיגען מיטגעטיילט. און אזוי פון אירע ערשטע טריט אָן.

אויב נישט נאָך פריער : נאָך פון יענער צייט אָן, ווען די „אַנט־דעקונג“ אמעריקאַ'ס איז נאָך בלויז אַן אַי ד ע געווען. וואָרים פאַרשידענערליי וויסענשאַפּטליכע אינסטרומענטן, וואָס אָן זיי וואָלט אזא ווייטע יס־דרייזע נישט מעגליך געווען, האָבן אידן ערפונדן. געלט אויף הוצאות פאַר ביידע ערשטע ריזן קאָלומבוס'עס האָט די שפּאַנישע רעגירונג פון אידן גענומען. צווישן די געלערנטע, אין קאָלומבוס'עס עקספּעדיציע, זענען געווען אידן. נאָך מער : דער ערשטער אייראָפּעער, וואָס האָט זיין פוס אַראָפּגעשטעלט אויף דעם אמעריקאַנער באָדן, איז געווען דער איבערזעצער ביי קאָלומבוס'ען, דער איד לואי דע טאָרעס.

אַבער אויך אַ מין היסטאָרישער מיסטיציזם פאַרבינדט דאָס אַנטדעקן אמעריקא מיט אידן. אַ היסטאָרישער פאַקט איז עס, אז „אין דעם אייגענעם טאָג (30טן אפריל, 1492), וואָס אין אַלע שפּאַנישע שטעט איז פובליקירט געווען דער קעניגליכער דעקרט וועגען אַרויסטרייבן די אידן פון לאַנד, האָט דער קעניג אונטערגעשריבן זיין באַפֿעל צו קאָלומבוס'ן צו מאַכן זיין ערשטע ריזע צום געאַנטן.

*) נישט צו רעכענען די ערשטע אַנטדעקונג פון יאָר 1.000.

אָבער אומבאַקאַנטן לאַנד. דעם 2טן אויגוסט, 1492, האָט מען אַרויסגעטריבן די אידן פון לאַנד און אויף מאָרגן, דעם 3טן אויגוסט, איז קאַלומבוס אַרויסגעפאַרן פון שפּאַניע צו אַנטדעקן ניי לאַנד, און האָט אַנטדעקט אַמעריקאַ. דערפאַר גילט אויך דער באַקאַנטער זאָץ: „דאָרט וואו עס ענדיגט זיך די געשיכטע פון אידן אין שפּאַניע, הויבט זיך אָן די געשיכטע פון אידן אין אַמעריקאַ“, אָבער צוערשט אין שפּאַנישן גייסט... וואָרים גאַנצע אנדערטהאַלבן הונדערט יאָר, נאָך גירוש שפּאַניע, שטייען די אידן אין דער נייער וועלט אונטער'ן שווערד פון דער שפּאַנישער אינקוויזיציע.

א טייל פון די אידן, וואָס מ'האָט אַרויסגעטריבן פון שפּאַניע, און א טייל פון די מאַראַנען (אידן געצוואונגענע צו שמד, און בסוד האַלטן זיי אָן אידישקייט), וואָס זענען נאָך געבליבן אין שפּאַניע, נוצן אויס די נייע מעגליכקייט, וואָס דאָס אַנטדעקטע אַמעריקאַ גיט זיי, זיך צו ראַטעווען פון פיין און טויט, וואָס יאָגט זיי נאָך. האָבן זיי ביסלעכווייז אָנגעהויבן ציען איבער די נייע ים-וועגן צו נייע הימלען און נייעם באָדן, וואָס איז נאָך ניט שכור פון מענשן-בלוט, אין גאָט'ס נאָמען געטרונקען. קומען זיי איינציגע, צענדליגע, און באַזעצן זיך אויף דעם נייעם, ווייטן באָדן. שעפן פרייע לופט אין דרום-אַמעריקאַ. אינגיכן באַפט זיך די שפּאַנישע רעגירונג, אז זי האָט געלאָזט אַן אָפּענע טיר פאַר די מאַראַנען, וואָס אַנטלויפן פון לאַנד און נעמען מיט זייער פאַרמעגן... פאַר-באַט מען די מאַראַנען (1502) צו עמיגרירן אין דעם ניי-אַנטדעקטן לאַנד. נאָר פאַר קאָלאָסאַלע געלט-סומען געלינגט עס זיי צו קויפן אַן ערלויבניש אַהין צו פאַרן. אָבער אפילו ווען דער פאַרבאָט איז געווען אין קראַפט, האָבן דאָך די שפּאַנישע און פאַרטוגאַלישע מאַראַנען געפונען וועגן — און ווען אויך מיט סכנת נפשות, אַהין צו עמיגרירן. אַ לעבנס-באַדערפניש איז עס זיי דאָך געווען! און אַ מעגליכקייט צו גרויסע פאַרדינסטן אויך! אָבער אָפט פלעגט עס טרעפן, אז אין די נייע ערטער — וואָס האָבן דאָך אָנגעהערט צו שפּאַניע — האָט מען די אַנטלאָפּענע געכאַפט, אויף שיפן גע-זעצט און אומגעקערט צוריק קיין שפּאַניע — אויף אינקוויזיטאָרישן

משפט און זיכערן טויט. עס טרעפט אָבער אויך פארקערט, נעמ'ן ליד: אז מ'פארשיקט שטראפירטע מאראנען אין די נייע שפּאַנישע קאלאָניעס: בראַזיליע, מעקסיקא און ענלאַכע.

און וואו מ'לָאָזט די אידן אָדער מאראנען רוהיג לעבן, דאָרט שמידן זיי אויך לעבן. זיי אַנטוויקלען צוקער-פלאַנטאציעס. זיי אַנטוויקלען מסחר מיט גאָר דער וועלט. זיי נוצן אויס זייערע אַלטע האַנדלס-פאַרבינדונגען מיט דער אַלטער וועלט, מיט די גרויסע האַנדלס-צענטרען — ביז ווענעדיג און ביז קאָנסטאַנטינאָפּאָל. און אז מ'ווערט מאַטעריעל פעסט, געזיכערט, ווערט מען אויך גייסטיג דרייסט, און די מאראנען וואַרפן אָפּט אַראָפּ זייערע קריסטליכע מאַסעס און לעבן אָפּן ווי אידן.

אָבער אויף לאַנג פאַרגינגט מען זיי ניט אזא רוי. שוין 1519 באַזאָרגט שפּאַניע אויך די נייע וועלט מיט אַ רעליגיעזן טריבונאַל, מיט אַ הויפט-אינקוויזיטאָר, מיט אַלע יענע פייניגונגס-פאַראַטן, וואָס זענען טעטיג געווען בעת אַן אינקוויזיטאָרישן משפט. אין 1524 פלאַקערט אין דער מעקסיקאַנישער לופט דער ערשטער אוי-טאָדאָפּע, וואו „מאראנען-אפיקורסים“ ווערן פאַרברענט. פון איצט אָן אַרבייט די אינקוויזיציע אין דער נייער וועלט סיסטעמאַטיש. עס אַרבייט אַ גאַנצער שטאַב שפּיאָנען, הייליגע „ברידער“ — מ'זוכט קריסטן, וואָס זענען חשוד אויף רעפּאָרטאציע, מ'זוכט „נייע קריסטן“ (מאראנען), וואָס זענען חשוד אויף אידישקייט. און מ'שפּט זיי מיט פייער. וואָס עס איז צוערשט פאַרגעקומען אין מעקסיקא, קומט פאַר שפּעטער אין בראַזיליע, אין פּערו, אין טשילי, א. ד. גר. — אומעטום וואו די שפּאַניש-פאַרטוגאַלישע הערשאַפט גרייכט. אַ יאָר מער, אַ יאָר וועניגער — אָבער יאָר-אייין, יאָר-אויס. און אין אַ משך פון איבער הונדערט יאָר, 1524—1641 — איז די לופט אין דער נייער וועלט אָפּט פול מיט'ן ריח פון מענשן-פלייש, וואָס די הייליגע אינקוויזיציע האָט מקריב געווען פון גאָט'ס כבוד וועגן...

און צווישן אויטאָדאָפּע און אויטאָדאָפּע פירן אידן געשעפטן. פאַרבינדן זייערע שמעט מיט די גרעסטע האַנדלס צענטרן אין דער

וועלט. און פון צייט צו צייט קומט די טויטע האנט פון דער אינ-
קווייזיע און קאנפסקירט די אָנגעהויפטע פארמעגנס, ארעסטירט
די בויער און די שאַפער פון נייע ווערטן אויף דעם נייעם באָדן.
מ'האלט זיי געפאָנגען, מ'שיקט זיי סײַן שפּאַניע, מ'שיקט זיי אין
פייער. פיל פון די, וואָס בלייבן אין פרייען, צעלויפן אין אלע
עקן פון דער נייער וועלט. דערהויפט פון דרום — סײַן צפון. אָבער
פיל בלייבן אויך אויף די ערטער. וואָרים געבראָכן אלס ים-מאַכט
אין אייראָפּא, פאַרלירט שפּאַניע איר הערשאַפט אויך אין די אַמע-
ריקאַנישע געביטן. און נאָך אין ערשטן פערטל פון 17טן יאָר-
הונדערט פארנעמט האַלאַנד אַ טייל פון די שפּאַנישע קאָלאָניעס
אין בראַזיליע. אונטער האַלענדישער הערשאַפט לעבט זיך אידן
פריי. עס קומען איצט צו נייע אידן פון האַלאַנד, ענגלאַנד, פון
פראַנקרייך, זייערע באַשעפטיגונגען בליען אויף — צום גליק פון
די קאָלאָניעס, וואו זיי אַרבייטן, און צום גליק פון די מוטער-
לענדער, אין אייראָפּא, וועמען די קאָלאָניעס געהערען (האַלאַנד,
ענגלאַנד, פראַנקרייך). און זייערע באַשעפטיגונגען — אויסער
דעם קאָלאָניאַל-האַנדעל, דורך וועלכן זיי האָבן פאַרבונדן די ווייט-
סטע וועלט-צענטערן מיט אַנאָנדער, האָבן זיי זיך אויך נאָך פאַר-
נומען מיט צוקער-פלאַנטאַציעס, צוקער-פאַבריקאַציע און צוקער-
האַנדל, איז אין יענע צייטן געווען (נאָך דער גאָלד און זילבער-
פראָדוקציע) דער וויכטיגסטער לעבנס-נערוו אין דער קאָלאָניאַלער
ווירטשאַפט און ממילא אויך שוין אין דער מוטערלענדישער ווירט-
שאַפט. די אידן קומען צו רייכטום, צו ווירטשאַפטליכער מאַכט און
צו אָנערקענונג מצד די מאַכטהאַבער. זיי געפינען אויך מאַטעריעלע
און מאָראַלישע שטיצע ביי די אידן אין די אויסוואַנדערונגס-לענ-
דער, וואָס זענען פאַראינטערעסירט — אלס באַטייליגטע אין פאַר-
שידענע האַנדלס-בענק און קאָלאָניאַל-אַנאַטאָמישע קאָמפּאַניעס — אין דער
אַנטוויקלונג פון האַנדל און אינדוסטריע אין די קאָלאָניעס. די
וויכטיגקייט פון די אידן וואַקסט אויך נאָך דורך דעם, וואס זיי
פאַרבײַנדן זיך (אין דער צווייטער העלפט פון 17טן יאָרהונדערט)
מיט די ענגלישע קאָלאָניעס אין נאָרד-אַמעריקע און אין וועסט-

אינדע. דורך דער דאָזיגער פארבינדונג שאפן זיי די עקזיסטענץ-מעגליכקייטן פאר די ערשטע שפראַצן פון אומאפהענגיגע „פאר-אייניגטע שטאַטן“. און דאָס אויף פארשידענע אופנים.

1654 זענען צוויי שיפן אָנגעקומען פון בראַזיליע צו די ברעגן פון האָדסאָן, און אראָפגעלאָזט אַ געוויסע צאָל אידישע פאמיליעס. זיי זענען אויסגעשטיגן אין ניו-אמסטערדאַם (איצטיגע ניו יאָרק), וואָס איז געשטאנען אין רשות פון האָלאַנד, און האָט פארמאָגט אַן ערך טויזנט איינוואוינער. דער דעמאָלטדיגער באפעלער פון ניו-אמסטערדאַם האָט חשק גיט אריינצולאָזן די אימיגראנטן אין דער קאָלאָניע אריין. אָבער אינגיכן קומט אַ בריף פון די דירעקטאָרן פון דער „האָלענדיש-וועסט-אינדישער קאָמפאניע“ אין אַמסטערדאַם וואָס האָט געגרינדעט די קאָלאָניע, מיט דער ערקלערונג: די אידן דארפן אריינגעלאָזט ווערן אין געביט פון דער קאָמפאניע, צום וואוינען און צו האנדלען — „ווייל די אידן האָבען אריינגע-לייגט זייער גרויסע סומען געלט אין די אַקציעס פון דער געזעל-שאפט“. די פראגע איז געווען ערליידיגט. הגם פיל רעכט פעלן זיי נאָך. זיי האָבן רעליגיאָנס-פרייהייט. אָבער עפנטליך טאָרן זיי קיין גאָטעסדינסט גיט אָפריכטן. זיי האָבן האנדלס-פרייהייט, אָבער בלויז בנוגע אויסווערטניגן האנדל, דעם אזוי גערופענעם קאָ-לאָניאַל-האנדל, אָבער מיט אינווייניגסטן קליין-האנדל טאָרן זיי זיך גיט פארנעמען. און ליב האָט מען זיי גיט — דאָס גיט מען זיי צו פילן. אָבער גיט בלויז צו אַזוינע קלייניקייטן זענען זיי גע-וואוינט. מ'קומט דורך. זיי האלטן זיך פעסט אָן אַנאָדער. בא-זעצן זיך אין באזונדערע קווארטאלן, פארקערן כמעט בלויז מיט אייגענע. זייער מאטעריעלע לאַגע איז געזיכערט. אליין מיט קאָלאָניזירן לאַנד-שטרעקעס פארנעמען זיי זיך גיט. אָבער זיי ווירקן-מיט און אַנטוויקלען-מיט די ניי-געבויעטע קאָלאָניעס און העלפן זיי זעלבסטשטענדיג צו ווערן. איין ביישפיל:

אין גאַנצן 17טן און 18טן יאָרהונדערט איז דער אידישער גרויס-האנדל געווען דער איינציגער קוואַל, פון וואָנען די פאָלקס-ווירטשאפט פון דער נאָרד-אמעריקאנער קאָלאָניע האָט זיך גענערט;

נאָר די אידישע האַנדלס־באַציאָונגען האָבן איר געגעבן די מעג־ליכקייט צו אַ לאַנגע צייט צו בלייבן עקאָנאָמיש געבונדן אָן דעם מוטערלאַנד, און דאָך אַנטוויקלען אַן אייגענע בליענדיגע ווירט־שאַפט. וואָרים דאָס, וואָס ענגלאַנד האָט געצוואָונגען אירע קאָ־לאַניעס אלע אינדוסטריעלע אַרטיקלען צו קויפֿן בלויז אין מוטער־לאַנד, האָט געמוזט ברענגען דערצו, אז דער האַנדלס־בילאָג פֿון דער קאָלאַניע האָט שטענדיג געמוזט זיין אַ פאַסיווער. די ווירט־שאַפט אין די קאָלאַניעס וואָלט געווען דערטרונקען געוואָרן אין חובות, ווען ניט דער שטענדיגער שטראָם פֿון גאָלד, וואָס איז פֿון אויסן אַריינגעקומען. און אָט דעם שטראָם האָט דער אידישער האַנדל אַריינגעבראַכט אין די צפֿון־אַמעריקאַנישע קאָלאַניעס פֿון די דרום און מיטל־אַמעריקאַנישע לענדער, מיט וועלכע זיי זענען געשטאַנען אין געשעפֿטס־פאַרבינדונגען.

אַזוי העלפֿן אירן צו בויען דאָס לאַנד אין משך פֿון 17טן יאָר־הונדערט און אַ העלפֿט פֿון 18טן, ווען זיי ווערן באַטראַכט און באַ־האַנדלט ווי אויסלענדער. נאָר מיט גרויס אַנשטרענגונג און אין גרויסן אויסדויער געלינגט עס איינצלענע מענשן זיך צו דערשלאָגן צו קליינע רעכט. אַזוי געלינגט עס איינעם (אַשר לעווי) אויס־צוקעמפֿן פֿאַר זיך בירגער־רעכט, אז ניט האָט ער קיין שטייערן ניט געוואָלט צאָלן... אַזוי געלינגט עס אַ צווייטן צו באַקומען די ערלויבניש אויף צו קויפֿן אַ פֿלאַץ פֿאַר אַ באַזונדערן אידישן בית־עולם; געלינגט עס אַ דריטן אויסצופֿועלן, אז אַ אידן זאָל מען געבן אַ ושבועה לויט'ן אידישן נוסח, און דער איד זאָל ניט מוזן שווערן דוקא „אַלס טרייער קריסט"; און אַ פֿערטן — קיין איינ־לאַדונג אין געריכט אַריין זאָל מען אַ אידן ניט טאָרן איבערגעבן אום שבת, א. ד. גל. אַזוי קומען זיי אויך ביסלעכווייז צום רעכט זיך צו פֿארנעמען מיט קליין־האַנדל. און ביסלעכווייז פֿאַרשפּרייטן זיי זיך אין אַנדערע פֿלעצער, ווי: לאַנג־איילאַנד, אָלבאַני, רהאָד־איילאַנד, פֿילאַדעלפּיאַ און אין אַנדערע ערטער אויף פֿאַרשידענע וועגן. און שפּעטער, אז ניראַמסטערדאַם און די אַרומיגע געגנט גייט איבער צו ענגלאַנד, ענדערט זיך ניט די אידישע לאַגע. ערשט

אין 1740 ווערן די אידן אין די ענגלשע קאָלאָניעס אנערקענט פאר ענגלישע אונטערטאנען, מיט אלע רעכט פון ענגלישע אונטערטאנען. אָבער די באַציאונג פון דער אַדמיניסטראַציע און פון דער באַפעל־קערונג צו די אידן איז אויך ווייטער אָפגעזונדערט פאַר זיך. און וואָס ווייטער, אַלץ מער פאַרנעמען זיי זיך מיט אינערליכער אָרגאַניזאַציע. אָרגאַניזירן קהלות, שאַפן קאָנגרעגיישאַנס, בויען שולן, גיבן אַכטונג אויף קינדער־ערציאונג, האַנדלען, וואַנדלען און וואַרטן אויף בעסערע צייטן, אויף פולער פרייהייט און פולע רעכט.

און די דאָזיגע צייטן הויבן זיך אָן מיט'ן באַגינען פונ'ם קריג, וואָס דאָס אמעריקאנער פאָלקס הויבט אָן גען ענגלאַנד פאַר זיין אומאָפּהענגיקייט. דער קריג האָט זיך אָנגעהויבן אין יאָר 1775. און אידן, ווי קליין זייער צאָל איז, באַטייליגן זיך אויך אין קריג און לאָזן זיך מערסן אין קריג. כמעט אלע זענען זיי פאַר'ן פרייהייט־קריג, און באַטייליגן זיך אין אים אַקטיוו. די טשאַרלסטאָנער איד־דישע געמיינדע, למשל, אָרגאַניזירט (1779) א באַטאָליאָן פרייוויר־ליגע, וואָס טרעטן אַריין אין קריג ווי אַ באַזונדערע „איינהייט“. אידישע גבירים שטיצן די מלוכה מיט געלט. חיים סאָלאָמאָן, אן אימיגראַנט פון פוילן, שענקט אַוועק זיין גאַנץ פאַרמעגן — קנאַפּע דריי־פערטל מיליאָן דאָלאַר — דער רעוואָלוציאָנס־דעגירונג. ער ריזיקירט אויך מיט'ן לעבן פאַר זיין ניי פאָטערלאַנד. ער זאמלט געלט אין די שולן אויך פון אנדערע און ער דערמוטיגט אויך אַנדערע צום קאמף. און די אידישע איבערגעבנקייט ווערט אנער־קענט. אינאיינעם מיט דער מלחמה, וואָס לאָזט זיך אויס אין יאָר 1783, לאָזט זיך אויך אויס די אידישע רעכטליכע אומגלייכ־קייט, ווי ווייט זי איז נאָך געווען. לויט דער קאנסטיטוציע פון 1787 באַקומען אידן גלייכבאַרעכטיגונג מיט אלע אַנדערע בירגער אין לאַנד. און אַזוינע פעסטע און זיכערע און וואוילעהאַנדע קומען די אמעריקאנער אידן אַריין אין 18טן יאָרהונדערט אַריין. פריי פון אויסן, קאָן זיך, פון איצט אָן, דאָס אידנטום בויען פון אינווייניג.

פון וועמען איז באַשטאַנען דאָס דאָזיגע אידענטום?

די אידן, פון וועלכע מיר האָבן ביז איצט גערעדט, זענען, אין דער גרויסער מערהייט, שפּאַנישע און פּאָרטוגעזישע אידן. ס'פ'ר די ס. אפילו יענע, וואָס זענען דאָ אהערגעקומען פון האָרלאַנד, ענגלאַנד און פראַנקרייך — האָבן אויך געשטאמט פון די ספרדים, מיוחסים. אַדעללייט מיט הויך-אַריסטאָקראַטישע טראַדיציעס. אָנגעהעריגע צו דער הויכער שפּאַנישער געזעלשאַפּט, נאָענטע צו די הויפּישע קרייזן און זעלבסטבאַוואוסט און גרויס-געהאַלטן מיט זייער מאַרטירערטום, מיט זייער אומענדליכן פיין, פאַר זייער גלויבן. אָבער טיפּן אידישן אַינזאָלן האָבן זיי ניט מיטגעבראַכט. און פאַר אנדערע מיני אידן האָבן זיי צדקה, זענען אָבער אָפּגעשיידט פון זיי. האַלטן זיך פון דערווייטן, און קוקן אויף די אַנדערע פון אויבן אַראָפּ. צו דער צייט, וואו מיר האַלטן דאָ, אין אָנהויב פון 19טן יאָרהונדערט, זענען דאָ עטוואָס מער פון 3,000 נפשות. שאַפן זיי זייערע קאָנגרעגיישאַנס, צו וועלכע ס'געהערן אויך די שולן פאַר קינדער. די קהלות ווערן אָנגעפירט לויט'ן אלטן שטייגער: צוויי פּרנסים, דריי „חברים“ („חבר“ איז א טיטל פאַר א לומדישן אידן), דער חזן און דער מלמד. אין די שולן לערנט מען ענגליש און העברעאיש. פון 9 ביז 12 און פון 2 ביז 5. טיכטיגע מענשן האָבן זיי צווישן זיך, אָבער ניט קיין גרויסע אידן. קיין קולטור-שאַפּער, אין גרויסן פאַרנעם. קיין אויפטוער אין נאַציאָנאַלן פאַרנעם. נאָר איינער אזוי-נער האָט זיך באוויזן: מרדכי עמנואל נח, א זשורנאליסט און אַ פּאָליטיקער, וואָס האָט אין 1818 — אין אָנהויב פון דער אירי-שער עמיגראַציע פון דייטשלאַנד קיין אמעריקע — ארויסגעלאָזט אן אויפּרוף צו אלע אידן, מ'זאָל אָפּקויפן גרענד-איילאַנד, ביים ניאַגאַראַ וואַסערפאַל, און דאָרט שאַפן אַ אידישן שטאַט. אין 1825 לייגט ער דעם גרונטשטיין צו אַזאַ אידישן ישוב אין דער סביבה פון באַפּלאַ. דער ישוב דאַרף הייסן אררט, א רמז אויף דעם, וואָס נח'ס תיבה (און ער האָט דאָך אויך געהייסן נח), האָט זיך אָפּגעשטעלט, ווי אין דער תורה שטייט, אויפ'ן בארג אררט... איז אָבער דערפון נאָרניט ארויסגעקומען. קיין זאך ניט איבערגע-

בליבן — אויסער דעם דאָזיגן ספור־המעשה... מיידט אויס דעם איינצלענעם פאל — און אָפּגעזונדערט האָבן זיך די ספרדים געלעבט. ושדוכים געטאָן בלויז צווישן זיך און גרויסע געשעפטן געפירט. זיי בילדן דעם ערשטן אירישן שיכט אין אמעריקע.

אָבער אין אָנהויב פון 19טן יאָרהונדערט, אין דער צייט פון נאָפּאָלעאָנ'ס מלחמה, און נאָך מער — בעת דער שווערער רעאקציע נאָך די דאָזיגע מלחמות, בעת אין דייטשלאנד קומען פאָר פאָד־גראַמען, הויכט זיך אָן א גרויסער עמיגראַציע־אָנס שטראָם פון דייטש־לאַנד קיין אמעריקע. ס'קומט פאָר א מאַסן־עמיגראַציע. עס קומען מענשן באשיידענע, פארפאָלגטע, נידערגעשלאָגענע — ערשט פון קאָלד־אויפן אַרויס... פון זיי זענען בלויז ווייניגע מיט געניגענדער בילדונג. דער רוב זענען אין אמעריקע „פעדלער“ — א באַשעפ־טיגונג, וואָס זיי האָבן אויך אין דייטשלאנד אָנגעהאלטן דורות־לאַנג, און סוחרים מיט אלטע קליידער — א ו י ד א היימיש געשעפט. דערצו — אַרימע בעלי־מלאכות. אלע גלייך — אָן מיטלען צו בויען א נייע עקזיסטענץ. אָבער זייער ענערגיע, זייער אונטערנעמונגס־גייסט שטייט זיי ביי. גאָר אינגיכן ארבעטן זיי זיך ארויף. דאָס ציט צו נייע איינוואנדערער פון דער היים. ארום דער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט געפינען זיך שוין אין אמעריקע קרוב צו פו צ י ג טויזנט אידן. און מיט א פערטל יאָרהונדערט שפעטער גרייכט שוין די צאָל כמעט צו א פערטל מיליאָן. און איצט זענען די מענשן אנדערע, דער מאטעריעלער צושטאנד אָן אנדערער. פון זינט דער דייטשער רעוואָלוציע אין 1848, ווען עס האָבן זיך דאָרט אָנגעהויבן פאָליטישע פארפאָלגונגען, די רע־אקציע האָט געווינדעוועט, זענען פיל אידן, פאָליטישע עמיגראנטן, אריבערגעקומען אויף דער זייט אטלאנטיק. זיי ברענגען מיט זיך קענטשאפט, אינטעליגענץ, קולטור און קולטור־באדערפנישן. דאָס ווירקט אויף דער גאנצער סביבה פון דער אידיש־דייטשער אימיגראַציע. מענשן הויבן אָן זיך צו אַנטוויקלען, שטרעבן צו בילדונג, צו א העכערן לעבנס־שטייגער. און פון די „פעדלער־קעסטלעך“ וואַסן אויס גרויסע „וואַרן־הייזער“, פון די דומפיגע

קעלערן מיט אלטע קליידער וואקסט ארויס די קאלאסאלע „קלאדינג אינדוסטריע“. און אנשטאט גראשן-געשעפטן פירט מען מסחר אויף מיליאנען. עס קומען אויף קאלאסאלע פאבריקן, באנק-גע-שעפטן, קרעדיט-אנשטאלטן.

אבער איידער נאך מ'האט פארזארגט דעם גוף, האבן אירן — אזוי איז פארצייטן געווען דער שטייגער — שוין געזארגט פאר דער נשמה. יעדער האט געוואלט אויף זיין היימישן שטייגער זעליג זיין. אויף זיין ארט און אין זיין גייסט. איז ניט קוקנדיג אויף דער פריינדשאפט, וואס די ספרדישע אירן האבן לכתחילה ארויסגעוויזן דער אירישער אימיגראציע פון דייטשלאנד, האבן זיי זיך דאך גייסטיג ניט געקאנט אינאיינעם איינלעבן. שוין אינגיכן זענען די ספרדישע קאנגרעגיישאנעס געבליבן פאר די ספרדים און די אשכנזים (דייטשע אירן) בילדן זייערע קאנגרעגיישאנעס פאר זיך. דאס טוען אויך פוילישע אירן, האלענדישע, בעהמישע א. ד. גל. שפעטער, צום סוף פון דער ערשטער העלפט פון 19טן יארהונדערט, הויבן אן צווישן די דייטשע אירן צו ווירקן יענע אידעען, וואס זיי האבן פון דער היים געבראכט: די רעפארמאציע. און די קאמפן ווערן געפירט צווישן די רעפארמירטע און דער ארטאדאקסיע. די ערשטע רייסן זיך אפ, אדער דערווייטערן זיך על כל פנים, פונ'ם היסטארישן אידנטום, און די לעצטע פארפעסטיגט זיך אין זיך, און דערווייטערט זיך פונ'ם וועלטליכן אדער קולטור-אידנ-טום. די גאנצע אירישקייט איז קאנצענטרירט אדער אין שול, אדער אין טעמפל. און דערצו צעשטאן און צעברעקלט לויט די לענדער, פון וועלכע די אימיגראנטן זענען געקומען. א שטיקל תרופה געגן דער פולשטענדיגער צעברעקלונג זענען געווען די פארשידענע „אָרדנס“, וואס זענען געשטאנען איבער די לאנדס-גרעניצן און ארייגענומען חברים, פון וואנען זיי זאלן אויך זיין געקומען. אבער זייער קולטור-איינפלוס לאזט זיך ניט הויך שאצן. דאס אייגענע לאזט זיך זאגן אויך וועגן די פארשידענע צדקה חברות, וואס זענען געשאפן געווארן צו גונסטן פון אלע נויטבאדערפ-טיגע — אן אונטערשייד פון לאנד און היים.

אָבער איידער נאָך דער דאָזיגער צווייטער און לעצטער „דייטשער“ שיכט פון דער אידישער אימיגראַציע אין אמעריקע האָט צייט געהאט זיך אָפצוועצן, „אויסקריסטאליזירן“, און שוין איז ער איבערשקאַטן געוואָרן פון א דריטן אימיגראַציאָנס-שטראָם, פון א דריטן שיכט, וואָס איז דאָ אַהערגעקומען פון מזרח-אײראָפּא. די פּאָגראַמען אין רוסלאַנד פון די יאָרן 1881 און 1882; די פאַר-פּאָלגונגען אין רומעניע, דער גרויסער דלות אין גאַליציע — רייסן ארויס הונדערטער טויזנטער אידן פון זייער איינגעזעסענעם באָדן און ווארפן זיי אריבער איבער'ן ים. דער דאָזיגער שטראָם האָט מיטגעשלעפט מיט זיך מענשן פון אלע קלאַסן און שטאַנדן. מענשן פון פאַרשידענע באַרופן, פאַרשידענע בילדונגס-שטופן, פאַר-שידענע אָנשוואונגען און באַדערפנישן. געווען דאָ אידישע אינטע-ליגענטן, אידעאליסטן, וואָס זענען דאָ אהערגעקומען מיט'ן צוועק זיך צו פארנעמען מיט ערד-ארבעט אויף קאָמוניסטישע און אויף אנדערע יסודות. געווען בעלי-מלאכות, מוסמכים, דאָקטוירים, אינושענערן, ליטעראַטן, הענדלער און סתם מענשן, וואָס פארלאָזן זיך אויף גאָט'ס באַראַט. אין גרויסע ליידן ווערט די גרויסע מערהייט פון די דאָזיגע איינגעוואנדערטע צעווינגן און צעצויגן אין די פארשידנסטע שעפער, בא די פאןשודנסטע מלאכות. די גרויסע ארבעטס-טיילונג, וואָס עקזיסטירט דאָ בא יעדער מלאכה, מאכט עס יעדע האַנט מעגליך ניצליך צו זיין אין א וועלכן עס איז פרט פון א גאנצער ארבעט. עס קומט פאַר א ראדיקאלע איבערשמעל-צונג פון מענשן און געוואוינהייטן, און בשעפטיגונגען. עס בילדן זיך אויס גרויסע פראָלעטארישע מאסן, וואָס שאפן נייע און מאכן פול די אלטע ארבעטער-אָרגאניזאציעס. מיט גרויס כּי און אַנ-שטרענגונג, אָבער אויך מיט גרויסן פלייס און איבערגעבנסייט פאסן זיי זיך צו צו די נייע לעבנסבאדינגונגען און לעבנספאָדערונ-גען אין נייעם לאַנד. זיי באטייליגן זיך גערן אין פּאָליטישן לעבן; זיי ווערן די איבערגעגעבנסטע פאַטריאַטן פון דער נייער היים. אויך זיי קאָנצענטרירן זיך אין באַזונדערע שטאָט-טיילן—ווייט אָפּ-געשיידט פון די פארקוימערטע ספרדים און אָפּגעטיילט פון די אסי-

מילירטע אשכנזים. זיי לעבן פאר זיך, מיט זיך, פון זיך. כמעט לחלוטין א באזונדער ישוב בילדן זיי. צום אָנהויב פון צוואנציגסטן יאָרהונדערט זענען פאַראַן אין אמעריקע קנאפע צוויי מיליאָן אידן. און מער ווי דריי-פערטל פון זיי געהערן צו דעם דריטן, מזרח-אייראָפּעאישן שיכט.

און אינגינכן אַנטוויקלט זיך אין דעם „ישוב“ א ברייט קולטור-לעבן. אַ פאַרשידנפאַרביגס און פאַרשידנאַרטיגס. עס אַנטוויקלט זיך אַ היימיש-רעליגיעז לעבן: מיט ישיבות, תלמוד-תורה'ס, שולן, פאַרשידענע חברות, און אַ וועלטליכע אידישע קולטור אַנט-וויקלט זיך, און די אַנטוויקלונג גייט אָן אין דער ברייט, אין דער לענג, אין דער הויך, אָבער ניט אין דער טיף. עס קומט אויף אַ אידישע פרעסע, אַ אידיש טעאטער, אַ אידישע ליטעראטור, וואָס הערט ניט אויף צו וואקסן און זיך צו פאַרפּלעקאַמען. און דאָס דאָ-זיגע פרישע, אידישע בלוט, וואָס די מזרח-אידן האָבן מיט זיך געבראַכט, האָט ביסלעכווייז, לאנגזאַם, אָבער אומאויפהערליך אָפּ-געפרישט אויך דעם צווייטן שיכט, די דייטשע אידן, וועלכע זענען אָפּט אראָפּגעקומען פון זייערע הויך-געשפּרייטע געזעלשטן צו די אידן אראָפּ אין „דאונטאון“. אראָפּגעקומען מיט הילף אין אַ נויט, מיט שטיצע פאַר באדערפטיגע, וואָס זיי האָבן געטאָן מיט אַ ברייטער האנט, און זיך אומגעקערט, אָנגעשטעקט מיט נייע מיינונגען, אַנ-שוואנגען, שטרעבונגען.

און זיי קומען צו, באַהיט, פאַרזיכטיג, אָבער זיי קומען צו צו אַנאַנדער. און די גרויסע אידישע נויט פאַראייניגט זיי מיט די אידן אין אונטערשטן שטאָט-טייל, און דורך זיי — מיט די אידן פון גאָר דער וועלט.

און פֿילן די ג זיך פאַרבונדן מיט'ן אידישן פאָלק, אָנגעהעריג צו אים און פאַרפליכטעט אים בייצושטיין, וואס עס ווערט פֿאַקט י ש באוויזן באַ יעדער אידישער נויט, און אין קאָלאָסאַלן מאַסשטאַב — איז מיט אַ פערטל יאָרהונדערט שפּעטער, נעמט דאָס אַמעריקאַנער אידנטום איבער די פירער-ראָלע אין אידישן פאָלק און ווערט אַ צענטער פאַר'ן וועלט-אידנטום.

די אידן אין ארץ-ישראל

די לעצטע שפורן פון אידישער הערשאפט, אָדער כאַטש פירערשאַפט אין ארץ ישראל, זענען נאָכ'ן פאלן פון בר-כוכבא (185) אָפגעווישט געוואָרן. דער נאָמען „ירושלים“ ווערט אויסגעמעקט, און אנשטאט אים קומט דער נאָמען „איליא קאפיטאלינא“. דער נאָמען „ארץ ישראל“ ווערט פאַרגעסן, און אנשטאט אים ווערט באַנוצט דער נאָמען „פאלעסטינע“. די אידן ווערט פאַרווערט דאָס אַריינקומען אין ירושלים און אַנשטאט זיי ווערט די שטאָט פול מיט רוימישע סאָלדאטן...

מיט טיפן צאָרן און ברענענדיגן ווייטאָג ציען אָפּ די אידן פון יהודה. טיילווייז וואנדערן אויס קיין בבֿל, טיילווייז בלייבן אין גליל. אי דאָרט, אי דאָ שפינען זיי די גייסטיגע פּעדים, וואָס זאָלן צוזאַמענהאַלטן דאָס פאָלק אין זיין צעזייטקייט. הגם קיינער אַהנט נאָך ניט דעמאָלט ווי לאַנג די דאָזיגע צעזייטקייט וועט דויערן. נאָך האָפט מען, אז אינגיכן וועט „מלכות אדום“ (רוים) אונטערגיין, ווי עס זענען אונטערגעגאנגען אנדערע אידישע אונטערדריקער, און דער בית-המקדש וועט געבויט ווערן און אידן וועלן זיך אומ-קערן אהיים... אָבער וואָס ווייטער, אלץ טונקעלער ווערן די האָפּ-נונגען אויף אַ גיכער דערלייזונג. דאָ און דאָרט פלאַקערן-אויף צומאָל די האָפּנונגען, מענשן נעמען זיך צו געווער, ווילן מיט גוואַלט דערנענטערן די גאולה, אָבער די אויפפלאמונגען ווערן אלע מאָל אויסגעלאָשן מיט אידיש בלוט. זיי בריינגן נאָר נאָך דערצו, אז נאָך א געוויסע צאָל אידן ווערט ארויסגעטריבן פון לאַנד אין ווייטן גלות אריין, און נאָך א שווערער שטיס גלות קומט פון ווייטן, אין לאַנד אריין... וואָרים יעדן מאָל, וואָס רוימישע לעגיאָנען מאַר-שירן דורך דאָס לאַנד, לאָזן זיי איבער נאָך זיך חרב'ן באָדן, פאר-ברענטע ישובים, פאר'יתומ'טע קינדער און א פאראַרימטע בא-פעלקערונג. עס קומען פאָר אַמאָל בעסערע צייטן. אזוי בעת אין

רוים איז געווען קיסר מארקוס-אורעליוס-אנטונינוס (161-181). אזוי אין דער ערשטער העלפט פון דריטן יאָרהונדערט, אין דער צייט פונ'ם קיסר אלעקסאנדער סעווערוס (222—235), ווען דער אידישער נשיא איז אין גרויס חשיבות אין רוימישן הויף. אָבער די חשיבות גייט, ס'רוב, בלויז אזוי ווייט, ווי ס'איז נויטיג מיט ער-פאָלג אויסצוליידיגן די אידישע קעשענעס פון די רוימער וועגן... און גראָד קרוב צו דער דאָזיגער „בעסערער“ צייט הויבט אָן אין ארץ ישראל צו וואַקסן דער גייסטיגער דלות. די מענשן ווערן קליין, און קלענער. דאָס לערנען ווערט פלאַך און פלאַכער. ארץ-ישראל הויבט אָן אַלץ מער צו פאַרלירן איר תורה-אויטאָריטעט כאַ אידן און הערט אויף, אין די הערצער, צו גילטן, ווי דער צענטער, צו ווע-מען אַלע זענען נכנע. מען פילט און מען ווייסט, אז די שכניה, וואָס האָט שטענדיג געשוועבט איבער ארץ ישראל, האָט אַוועקגעוואָנדערט קיין בבל. דאָרט ווירקן די אמוראים. דאָרט וואַקסן די פאָפּולערע ישיבות. ס'גייט אָן א שטענדיגע פאַרכינדונג מיט ארץ-ישראל. מענשן גייען אויף און אָפּ און צאָלן כבוד און אַכטונג צו די לערער, וואָס לעבן און לערנען דאָרט. מ'זוכט אויך צו דער האַלטן ארץ ישראל ביים כבוד. אָבער דאָס לעבן טוט זיינס. די פאָליטישע פאַרהעלטנישן שאַפן זייערס.

און די פאָליטישע פאַרהעלטנישן ווערן פאַר ארץ ישראל און פאַר די אידן און אידנטום אין ארץ ישראל אַלץ ערגער און ערגער. זיי ווערן נאָך נאָך געדולדעט אין זייער לאַנד. זיי קומען אין באַטראַכט נאָך ווי שטייער-צאָלער. די קריסטן וואַקסן אין חשיבות. זיי הויבן אָן צו פרעמענדירן אויף זייערע הייליגע ערטער אין לאַנד. און אז קאָנסטאַנטין דער גרויסער (312—337) שיצט און אנערקענט דאָס קריסטנטום, מאַכט עס כמעט פאַר דער שטאַטס-רעליגיע, הויבט מען אָן צו דריקן די אידן אין ארץ-ישראל אפילו בירגערליך. זיי ווערן באהאנדלט ווי מינדערווערטיגע מענשן. מ'רעדט פון זיי ווי פון א „שעדליכער סעקטע“. אין דער צייט הויבט מען אָן צו מאַכן איבעראַשענדע אַנטדעקונגען אין לאַנד. צווישן אַנדערע אַנטדעקט מען דעם קבר פון יעזוס. דאָס לאַנד

ווערט פול מיט קירכן, באזיליקן, דענקמעלער — אין קלאסיש-סינאגאגאלן סטיל געבויט. דאָס לאַנד ווערט פול מיט קריסטן, וואָס זענען „עולה-רגל“ צו זיי ערע הייליגע ערטער. דאָס לאַנד ווערט פול מיט גלחים, וואָס העצן געגן אידן אין זייער לאַנד. אידן זעען עס, הערן עס און זענען דערציטערט פון אויפדענונג. דערפאַר איז אין קריג, וואָס קאָנסטאַנטינ'ס יורש, גאלוס, פירט מיט די פערסער, שטעלן זיך אידן אויף דער פערסישער זייט. בפרט אז פערסישע הערשאפט איז בא אידן שטענדיג געווען ווי אן אָנזאָג פון גאולה. און א פאלשער משיח ווייזט זיך, וואָס גייט פאַראוויס דעם פאַלק. און דאָס פאַלק, אין איין פארצווייפלונג, גייט אים נאָך. אָבער דאָס דאָזיגע קאָנוואַלסירן פון די אידן ברענגט בלויז דערצו, אז די שטעט צפורי, טבריה, לוד און אנדערע ווערן לחלוטין חרב און פיל אידיש בלוט ווערט פארגאָסן. און אז קאָנ-סטאַנטינ'ס קרוב, דער קייזער יוליאַן דער אָפּטריניגער, האַלט ניט פון קריסטענטום און טוט חסדים מיט אידן, האָט ער אויך קיין קיום ניט. און איידער נאָך ער האָט צייט משפיע צו זיין אויפ'ן אידישן מצב, ווערט ער גע'הרג'עט אין א מלחמה (363). די ערשטע צייט נאָך זיין טויט לאָזט מען נאָך אידן אין ארץ ישראל מער אָדער ווייניגער רואיג לעבן. עס גילטן נאָך אמאָל די אלטע פאָר-שטעלונגען פון רוימישער, פרייער בירגערליכקייט. אָבער נאָכדעם ווי אין 395 ווערט דער מערב-טייל פון דער רוימישער מלוכה אָפּ געטיילט פונ'ם מזרח טייל (ארץ-ישראל אריינגערעכנט) ווערט קאָנסטאַנטינאָפאָל — פריער ביזאנץ — וואו די קאטאלישע גייסטליכע האָבן גרויסן איינפלוס אויף דער רעגירונג, ווערט די קריסטליכע הערשאפט א גיהנם פאר אידן אין ארץ-ישראל. די קאטאלישע ביזאנץ קאָן ניט דולדן קיין אידישע אויטאָנאָמיע אין דעם לאַנד, וואָס איז ניט בלויז אן אויטאָמישע פראָווינץ, נאָר „דאָס הייליגע לאַנד“. „דאָס לאַנד פון די מופתים פון דער עוואַנגעליע, דאָס לאַנד פון גאָט'ס קבר, פון די טבילות אין ירדן, פון נצרת און בית-לחם“. זי דארף האָבן דאָס גאַנצע לאַנד פון אירטוועגן, פון איר אמונה וועגן. אידן מאַכן איר דאָרט ענג. זענען איר דאָרט אומבאקד-

וועם, ווייל זיי זענען היסטארישע עדות געגן זאכן און „פאקטן“, וואס זאלן בלייבן פארהוילן. „דער אידישער נשיא פון טבריה און דער קריסטליכער ביסקאפ אין ירושלים זענען ווי צוויי פיינטלאכע קרעפטן“, מוז דער נשיא אפרייניגן דעם פלאץ. ווערט אינגיכן (425) בטל די נשיאות, בטל די סנהדרין — די איינציגע איבערבלייבענישן פון אמאליגער אידישער זעלבסטשטענדיגקייט. בתי־מדרשים און שולן ווערן פארברענט. צו לערנען אידישע למודים ווערן פארבאטן. די ישיבות ווערן פארמאכט. ווילן אידן ניט ליידן די נגישות און שווייגן. איז פון צייט צו צייט שטעלן זיי זיך אנטקעגן. דערהויפט טרעטן־אויף אין אזוינע פאלן די שומרונים. ווערן זיי טאקע כמעט אלע אומגעבראכט — אויסער די דארפישע ערד־ארבעטער, וואס זענען ניצליך געווען, ווי שטייער־צאלער. אבער אינ'ם גאנצן דאך זיגן אומרויגן לעבן, פארזעען עס ניט די אידישע געלערנטע צו נויפנעמען אליי, וואס איז אין א משך פון צוויי הונדערט יאר געשעפן געווארן אין די ישיבות; זיי ארדנען דאס, פארשרייבן דאס און לאזן עס איבער פאר דער צוקונפט. אזוי איז געשאפן געווארן דער תלמוד ירושלמי. נאר מיט עטלאכע צענדליג יאר שפעטער, אז די געלערנטע אין בבל חתמ'ענען אפ דעם תלמוד בבלי (אן ערך 500), זעט מען, אז אט דער קולטור־היסטארישער דאקומענט זיכערט פאר ב ב ל די בכורה אין אלע רעליגיעזע אנגעלעגנהייטן בא אידן...

אבער אלע צרות און אלע ערנידריגונגען און אלע געפאלנקייטן קאנען דאך ניט באוועגן די גוטע און די פרומע צו פארלאזן דאס לאנד וואו דאס גיהנם־פייער פונ'ם קאטאליציזם איז קיינמאל ניט אויסגעלאשן געווארן. אלע נגישות טראגן זיי אריבער, בלייבן אבער אויפ'ן פלאץ, ביז בעסערע צייטן. און אין אליי, וואס עס איז געגאנגן מלכות־ביצאנז זעען זיי דאס בעסערע. שוין איר אומגליק בלויז, איז זייער גליק — ווייל אלע נגישות, אלע צוואנגס־שמד און אלע העצערניען מצד דער קאטאלישער קירך, ברענגען זיי צו אזא פילן, צו אזא דענקען. זעען זיי אין יאר 614 ווי די פערסער קומען, נעמען־אין ירושלים, הרג'ען אויס 90,000 קריסטן, טרייבן ארויס די גלחים, מאכן חרוב די קירכן — איז עס א גענוגטאונג פאר

זיי. די אידן העלפן די פערסער — ווייל האָפנונגען אויף ישועות זענען פאַרבונדן מיט זיי, און ווייל זיי האָבן געבראכט שטראָף און נקמה אויף די קירכליכע טיראנען. אָבער מיט פערצן יאָר שפּעטער קומען ווידער די ביצאַנצער. דאָס מאָל זענען זיי די שטארקערע, און טויזנטער און טויזנטער אידן ווערן מיט גוואָלד צו שמד געפירט. און מער ווי אַזוי פיל ווערן אויף שיפן געזעצט און אויף ווייטע מערק געפירט, זיי צו פאַרקויפן פאַר קנעכט. נאָר ווייניגע געלינגט עס צו אַנטלויפן קיין מצרים. אַ פּולשטענדיגע אויסראָטונג איז איצט פאַרגעשטאנען די אידן אין ארץ ישראל — אָבער די גוטע און די פרומע זענען געבליבן צוגעשמידט צום באָדן. געליטן און געוואָרט אויף בעסערע צייטן, וואָס האָבן דאָס מאָל געלאָזט וואָרטן אויף זיך בלויז איינע צען יאָר. דאָן שטייען אויף די אַראַבער — באַגייסטערט פון זייער יונגן מחמד'אָנישן גלויבן — נעמען אָפּ באַ די ביצאַנטינער פיל שענע פּראָווינצן און צווישן זיי אויך ארץ־ישראל. די אידן נעמען אויף די אַראַבער ווי באַפרייער, ווי שטאַם־ברידער ווי אייגענע. מ'שטייט זיי ביי באַס אייננעמען דאָס לאַנד — ניט קוקנדיג דערויף וואָס טאָמער וועט זיך דאָס גליק ווידער אומקערן צו די ביצאַנטינער, ווי עס איז געווען פאַר צען יאָרן. אָבער דאָס מאָל האָט זיי די האָפנונג ניט אָפּגענאָרט, הגם זי איז אויך איצט ניט אינגאנצן מקוים געוואָרן. כ ע ס ע ר ווי באַ די קריסטן איז עס די אידן געווען, אָבער צרות האָבן זיי אויך דאָ געהאט ניט ווינציג.

דער קאלף אָמאַר (634—644) איז דער זיגער. אויפ'ן חר־הבית, אויף דעם פּלאַץ וואו אַמאָל איז דער בית־המקדש געשטאַנען און איצט די רוימיש־קריסטליכע הייליגטימער, בויט ער אויס די באַרימטע אָמאַר־מאשע, וואָס גילט, ווי דאָס דריטע מאַכמע־דאָנישע הייליגטום נאָך מ ע ק א און מעדינאַ. די בירגערליכע רעכט פון אידן און קריסטן ווערן פאַרקלענערט. בלויז געדולדעט ווערן זיי. אָבער זייערע שטייערן ווערן פאָרגרעסערט. צום גליק פון די אידן אַנטוויקלט זיך שנעל אַ גרויסע מוסולמאַנישע (מאַכמע־דאָנישע) מלוכה, וואָס נעמט אַרום גרויסע און רייכע פּראָווינצן.

און דאס קליינע פארוויסטע פאלעסטינע פארנעמט דאָ זייער אַ ווינציגן פלאץ. קימערט זיך מלוכה ווייניגוואָס וועגן דעם. האָפט ווייניג דערפון. און אידן, אז מ'קימערט זיך נאָר ניט אום זיי, לעבן זיי רואיג. און ווידער הויבן זיי אָן ביסלעכווייז זיך צו אנטוויקלען. ווידער הויבן זיי אָן וואַקסן און זיך דערהויבן אי מאַטעריעל אי גייסטיג. און ווידער ווערט וואך דער ווילן צו שפילן א ראלע אין אידנטום. מ'פארנעמט זיך ווידער מיט לערנען, מיט פאָרשן דעם תלמוד. וואָס ווייטער עס גרייכן די גרעניצן פון דער אַראַבישער מלוכה (כאַליפאַט), אלץ נאָענטער קומען צו אידן צו אידן אין די פארשידענע פראווינצן. דער תלמוד-בבלי ווערט אומעטום פאר-שפרייט און אנערקענט. ער רופט אָבער אַרויס געגנערשאפט אויך. סיי אין ארץ-ישראל, סיי אין בבלי. אין דער ערשטער העלפט פון אַכטן יאָרהונדערט שטייען אויף אין ארץ-ישראל און אין סיריען פאַלשע משיחים, וואָס זאָגן צו דעם פאַלק באַפרייאונג פון מאַכמעד דאַניש, פאַליטישן עול און אויך פונ'ם תלמוד'ישן, רעליגיעזן עול. און זיי געפינען אָנהענגער. פון די ישועות קומט גאָרנישט אַרויס. אָבער אין די מוחות בלייבט איבער די קריטיק, וואָס מ'האָט אויס-געדריקט געגן תלמוד. און אין בבלי איז ע נ ו ב ז דוד, אַן אָנגע-זעענער מענש פון דער משפּחה פון ריש-גלותא, אַרויסגעטראָטן געגן דעם תלמוד. ער גרינדעט א סעקטע קראים (מקרא — דער חומש), וואָס אנערקענט בלויז דאָס, וואס אין דער ת ו ר ה שטייט, אין פסוק, אָבער ניט וואָס תלמוד'יסטן האָבן א ו י ס ג ע - ד ר ו נ ג ע ז פון די פסוקים. קאָן אָבער די סעקטע ניט עקזיסט-טירן אין בבלי — וואו עס געוועלטיגט דער ריש גלותא און עס הערשן די גאונים. קלייבן זיי זיך אַריבער קיין ארץ-ישראל, פאַר-שפרייטן זיך איבער'ן לאַנד און ווערן אין לעבן מערקליכער און אָנגעזעענער ווי די תלמוד'ישע אידן. ענן, דער גרינדער פון דער סעקטע, בויט אַ שול אין ירושלים, וואָס עקזיסטירט אַ האַלבן יאָר-טויזנט. די קראים, אָדער קאַראַאימען, פאָרשן די תורה, זענען גרויסע בעלידקדוק, פאַרנעמען זיך מיט מסורה, ד. ה. מיט פאַרגלייכן די פאַראַנענע טעקסטן פון תנ"ך. דערמיט צווינגען זיי זייערע

תלמוד'ישע געגנער אויך זיך צו פארנעמען מיט מסורה און מיט דקדוק. קומט אינגיכן אויף א שול אין ט ב ר י ה , וואָס אירע פעסטשטעלונגען אין דקדוק, אין מסורה און אין פונקטאציע (נקודות) ווערן פונ'ם גאנצן אידנטום אנערקענט, און די איינציגע ריכטיגע טבריה'ר געלערנטע באַקומען א שם. דער נאָמען פון ארץ־ישראל ווערט דערהויבן. אידן ווערט ערלויבט צו וואוינען אין ירושלים. דאָס פאָרגרעסערט די איינוואנדערונג. דער ישוב אין לאַנד ווערט גרעסער. א גרויסע ישיבה ווערט געשאַפן און דער ראש ישיבה טראָגט אָפיציעל דעם טיטל „ראש ישיבה גאון יעקב“. עס שטייגערט זיך דער ווילן און ס'לעבט די טאָט — צו קאָנקורירן מיט בבל אַרום דער בכורה אין אידנטום. אין אָנהויב פון צענטן יאָרהונדערט טרעפט מען אין ארץ־ישראל א פולשטענדיגע אָרגאניזאציע פון ישיבות מיט ראשי־ישיבות. מיט סופרים און שופטים, וואָס אלע אינאיינעם מאַכן זיי אויס א גרויסן סנהדרין און א קליינעם סנהדרין — גאָר ווי אַמאָל פריער אין יבנה. די צענטראַלע ישיבה איז אין טבריה. די ראשי ישיבות פירן זייער יחוס פון הלל'ן. זענען זיי זייער גרויס באַ זיך. און נאָך גרעסער זענען זיי באַ זיך דערמיט, וואָס צו זיי געהערן די מעררעכט, וואָס עס קומט ארץ ישראל געגן בבל. און איינער פון די ראשי־ישיבות, בן־מאיר, פאַרלאַנגט (920), אַז בבל זאָל זיך אונטערוואַרפן צו ארץ־ישראל אין אלץ וואָס עס איז נוגע דעם לוח, ד. ה. פעסטשטעלן די צייט פון די ימים־טובים — א פּריווילעגיע, פון וועלכער דער נשיא הלל דער צווייטער (330—366) האָט זיך מיט קנאַפּע זעקס הונדערט יאָר צוריק אַליין אָפּגע־זאָגט (359). בבל, וואו עס האָט דעמאָלט געווירקט דער גאון און פּילאָזאָף רבי סעדיה גאון, נעמט ניט אָן די פאַדערונג, און ארץ־ישראל קאָזט עס זיך וואוילגעפעלן. אפשר דערפאר, ווייל זי האָט נויטיג די שטיצע פון רבי סעדיה, אַלס קעמפּער געגן די קאַראַאימען, וואָס האָט אין קאָמפּ געהאַט מער ערפּאָלג ווי זיי דאָ אין ארץ־ישראל... נאָר אויב אין תלמוד'ישער וויסנשאַפט, ווי אין וועלטליכע וויסנשאַפטן, שטייט בבל פאַראַוויס, איז אין דיכטונג און פּיוט, און מדרש, שטייט ארץ־ישראל פאַראַוויס. דאָ האָבן די ערשטע פּיטנים

געלעבט און געווירקט, און ערשט נאכדעם האָבן זיך געפונען נאָכ-
אַמער אין אלע לענדער.

פון אינווייניג, מצד די מוסולמאנישע הערשער, האָבן אידן רו
אין אַ געוויסער מאָס. אָבער פון אויסן לויערט אויף זיי דאָס שווערד.
אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל האָט מען זיך נאָך ניט אָפּגעזאָגט פון דער
הערשאפט איבער דעם לאַנד, וואו די זיילן פון דער קריסטליכער
אמונה זענען געשטאַנען. איז אין ערך 959 קומט אַ ביזאַנצער
חיל קיין ארץ-ישראל און פאַרוויסט שטאָט און דאָרף, ראָט-אויס
אלע עקזיסטענץ-מיטלען. פאַרברענט הייזער און תבואה-פעלדער.
פרוכט-בוימער ווערן אויסגעהאַקט, וואַסער-קוואַלן פאַרשטאָפּט.
האָב און גוטס ווערט אויסגערויבט. די מענשן פאַר שקלאָפן פאַר-
קויפט. און פון איצט אָן ווערט עס אויף אַ לענגערער צייט כמעט
אַ שטייגער: אלע יאָר איבערצופאַלן ארץ-ישראל און מאַכן א חורבן
אויף א חורבן, פאַרגיסן בלוט אויף בלוט...

אָבער אידן נעמען דאָס אָן פאַר „חבלי-משיח“ — פאַר די
יסורים, וואָס מוזן קומען אויף אידן איידער משיח וועט קומען.
און זיין קומען האָבן מיסטיקער באשטימט אויף דעם יאָר 960.
און פון גאנץ ווייטע געגנדן אין אייראָפּאַ, ווי אין אַזיע, ווענדט
מען זיך צו די רבנים אין ארץ-ישראל און מען פרעגט בא זיי צי
עס איז אמת, אַז משיח איז שוין געקומען אָדער אַז ער האַלט ביים
קומען. דאָס געשעט אויך אין קומענדיגן יאָרהונדערט. מקובלים
האָבן אויסגערעכנט, אַז קוים איז משיח ניט געקומען אין יאָר
960, וועט ער זיכער קומען אין יאָר 1096. און דער קלאַנג האָט
זיך פאַרשפּרייט איבער דער גאָרער וועלט. זעכצן געמיינדעס פון די
„כוזרים“, פון אַרום קאַווקאַז, האָבן איבערגעלאָזט האָב און גוטס
און זיך אַוועקגעלאָזט איבער מדבריות קיין ארץ-ישראל. און די
אידישע קהלות אַרום רהיין האָבן בריוו געשריבן און שליחים גע-
שיקט קיין ארץ-ישראל כדי זיך צו ערקונדיגן וואו האַלט עס מיט
משיח'ן. און דאָס אייגענע קומט-פאַר אויך צווישן די אידן אין די
מזרח-לענדער.

נאָר אויב אין דעם דאָזיגן יאָר האָט ווירקליך געוואָלט געשען עפעס אויסערגעוויינליכעס — איז עס געשען, אָבער נאָר אויף אַן אנדער אופן. אינ'ם זעלבן יאָר (1096) קומט אַ קאַליף (אַלמוסטאַלי) פון מצרים קיין ארץ־ישׂראל, נעמט־אין דאָס לאַנד און ברענגט־אום אַלע איינוואוינער מיט שווערד און פייער. דאָס טרעפט אַמשווערסטן די קריסטן. אין אייראָפּא מאַכט עס אַ שרעקליכן איינדרוק. גילט עס ווי די לעצטע סבה, אַז אייראָפּא זאָל זיך באַוואַפענען און גיין באַי פרייען יעזוס'עס קבר פון מוסולמאַנישע הענט. נאָך אינ'ם זעלבן יאָר ריכטעט מען זיך אויס אין ערשטן „קרייצצוג“. מ'קוילעט־אויס טויזנטער אידן אין דייטשלאַנד און אין פראַנקרייך — אַלס אָנהויב פון די הייליגע מעשים, וואָס די קרייצפאָרער האָבן אונטערגענומען. אין 1099, אַז זיי זענען אַריינגעקומען קיין ירושלים, האָבן זיי „זיבעציג טויזנט מאַכמעדאַנער אויסגעקוילעט, ווי מ'קוילעט שעפסן, און טויזנטער אידן האָבן זיי אין אַ שול פאַרטריבן און לעבע־דיגעהייט זיי פאַרברענט“. דעם 15טן יולי זענען זיי אין שטאָט אַריינגעקומען, און דעם 22טן איז שוין אין שטאט ניט געווען מער קיין שום לעבעדיגער נפש, אויסער קריסטן. אין אַ יאָר אַרום ווערט אין ירושלים אויפגעריכט אַ מלוכה אַ „הייליגע“, אַ פעאָדאַלע, וואָס עקזיסטירט זיבן און אַכטציג יאָר. אידן זענען, נאַטירליך, ניטאָ דערביי. אויב־אויף געזעען זענען זיי אין אַ ניד ניטאָ. די לעבעדיג געבליבענע אידן ליגן באַהאַלטן צווישן די בערג. אין די היילן. אין די חורבות אַרום שטאָט. מיט דער צייט באַווייזן זיי זיך. איינציגווייז, ביסלעכווייז, אין שטענדיגן פחד, אין שטענדיגער נידערגעשלאָנגנקייט. זיי געפינען וואָס צו טאָן אין די הויפן פון די נייע פריצים, וואָס זענען פון אייראָפּא געקומען. זיי האַנדלען, מאַכן געלט־געשעפטן, טוען מלאכות, זענען גלעזער, פאַרבער, וועבער און דאָס גלייכן, און אין פלעצער ווייט פון צענטער פאַרנעמען זיי זיך אויך מיט שיף־פארט. אָבער דאָס לעבן איז ניט איינגעשטעלט, ניט זיכער. פון צייט צו צייט הערט מען אַלץ פון נייע קרייצפאָרער, וואָס רייסן זיך קיין א״י. די איינע בלייבן אין קליין־אַזיען, אַנדערע גרייכן ביז מצרים. אָבער דער טומל וועגן זיי וואַרפט אַ שרעק

אויפ'ן ביסל אידן (טויזנט פאמיליעס, פון זיי 200 אין ירושלים) אין לאנד. און דער הייליגער צאָרן פון די גייסטליכע אין ארץ ישראל, דערהויפט אין ירושלים, ווערט ניט געשטילט. קומען צייטן, ווען מ'טרייבט אַרויס פון שטאָט אלע אידן און מ'לאָזט איבער בלויז יענע, וואָס טוען די נויטווענדיגסטע מלאכה — וועבן און פארבן. אזוי דויערט עס קרוב צו 90 יאָר. וואָרים אין 1187 נעמט ס א ל ד י י, דער הערשער פון מצרים, איין סיריען און פאָלעסטינע. נאָר די שטאָט ע כ ו בלייבט באַ די קריסטן אין די הענט ביז צום יאָר 1291. אָבער אויך אין דער צייט פון דער קריסט־ליכער מערדערישער הערשאפט אין לאַנד הערן ניט אויף קיין גרויסע מענשן צו אימיגרירן קיין ארץ־ישראל. גענוג צו דערמאָנען רבי יהודה הלוי, דער רמב"ם, בנימין פון טודעלא, פתחיה פון רע־נענסבורג און אנדערע ווייניגער באַרימטע אָדער גאָרניט באַ־וואוסטע. אין עכו געפינען זיך תלמיד־יחכמים, און אין דמשק עק־זיסטירט אַ ישיבה וואָס הייסט „די ישיבה פון ארץ־ישראל“. אזוי איז אפילו אין די פינסטערסטע צייטן ניט אינגאנצן אויסגערקאָם געוואָרן דער איד פון אידישן לאַנד. און נאָך סאַלאַדינ'ס נצחון, אז אין לאַנד איז פרייער געוואָרן, זעען מיר אין יאָר 1211 ווי דריי הונדערט רבנים פון ענגלאַנד און פראַנקרייך, צווישן זיי „בעלי תוספות“, פאָרן אַרויס קיין א"י, אויב ניט צום לאַנגן לעבן, איז כאַטש צו שטארבן דאָרט, און מיט פינף יאָר שפּעטער (1216), אז רבי יהודה אַלחריזי קומט קיין ארץ־ישראל, טרעפט ער שוין אין ירושלים אַ קליינע אידישע געמיינדע ווידער. אָבער די אָנגעקומענע זענען אָרגאַניזירט אין לאַנדסמאַנשאַפטן, וואָס איז פון איצט־אָן אַ גרויסער שטער אויפ'ן וועג פון אַנטוויקלען אַן אַלגעמיינע אידישע געזעלשאַפטליכקייט אין לאַנד.

ביז 1240 רוט דאָס לאַנד און רוט די שטאָט. אָבער אין ד ע ס יאָר דרינגען אריין מאָנגאָלן אין לאַנד, און מיט 20 יאָר שפּעטער ווערט ירושלים ווידער חרב ומחרב. אין 1267, אז דער ר מ ב "ן (רבינו משה בן נחמן) קומט פון שפּאַניען קיין ירושלים, טרעפט ער דאָרט בלויז צוויי אידן, פ א ר ב ע ר. ער לאָזט אַרויס אַן אויפ־

רוח צו די אידן אין לאַנד, און אין משך פון דריי וואָכן צייט האָט ער שוין ארום זיך אַ געמיינדע. אין אַ חורבה אָרדנט מען איין אַ שול, און פון וואָך צו וואָך ווערט דער קבוץ אלץ גרעסער. א ים — דעם פילאָזאָף און מקובל, למדן און פרשן — איז ער באַשערט געווען צו ווערן דער גרינדער פון אַ נייעם ישוב אין ארץ-ישראל. בלויז 3 יאָר לעבט ער נאָך. אָבער אין דער קורצער צייט גרינדעט ער אין ירושלים אַ גרויסע ישיבה, און תלמידים קומען צו אים פון בכל און פון מצרים, פון דמשק און פון ארם-צובה, און סתם עולים פון פאַרשידענע לענדער הויבן אָן צו קומען, און דאָס לאַנד ארום ווערט באזעצט פון אידן. עס בייטן זיך די הערשער פון לאַנד. אָבער דער ישוב הערט מער ניט אויף. און אויך די איינוואַנדערונג הערט ניט אויף. אין ירושלים לעבן די אידן אין אַ באַזונדער קוואַרטאַל. פירן זייער באַזונדער קהלה-לעבן. אין 14טן יאָרהונדערט פלעגן אידן פון חמת, דמשק, קאַיראָ, אלעקסאַנדריע, ארם-צובה און אַנדערע עולה-דגל זיין קיין ירושלים און האַלטן דאָרט יום-טוב. ווי אין פסוק שטייט, ווי אין האַרץ איז געשריבן. אלע פייערליכקייטן ווערן אָפּגעהאַלטן אויפ'ן הרהזיתים, און פון דאָרט-אויס, ווי פון דעם איינציגן אידישן צענטער, האָבן די אידן פון לאַנד מתפלל געווען פאַר די אידן פון דער גאנצער וועלט. און אין באַוואוסטזיין פון די אידן אין אלע לענדער ווערט ווידער וואָך דער געפיל, אז ירושלים איז דער צענטער פון אידנטום. אפילו די ריש-גלות'ס פון בכל אָנערקענען דעם אַלט-נייעם צענטער. אין 14טן יאָרהונדערט גילט עס ווי אַ גוטער אידישער טאָן צו באַזוכן ארץ-ישראל, און די איידל-סטע פון פאָלק טוען דאָס. ס'רוב עולים קומען פון די ראַמאַנישע לענדער, פראַנקרייך און שפּאַניען. ערשט אין פופצענטן יאָרהונדערט הויבן-אָן צו קומען אידן פון דייטשלאַנד אויך. נאָך דאָס אלץ איז גערעדט פון יהודה. אָבער אין גליל געפינען זיך די גאנצע צייט — פון 13טן ביז'ן 15טן יאָרהונדערט — היבשע אידישע קהלות אין צפת, חיפה, גוש-הלב, מירן, בית-שאַן און דאס גלויכן. די תלמידי חכמים צווישן זיי פאַרנעמען זיך אפילו מיט לערנען גמרא און קבלה און לעבן אויף קהל'שן חשבון. אָבער ניט ב ל ו י ז

אויף קהל'שן חשבון. דאמאלסדיגע לומדים זענען נאך ניט אינ-
גאנצן פרעמד פון דער וועלט. זיי קענען ס'רוב מערצין, מאטע-
מאטיק, אסטראנאָמיע און פארנעמען זיך מיט איבערשרייבן
ספרים און זיי פארקויפן. פארשידענע בעלי-מלאכות געפינען זיך
צווישן זיי. אויך מענשן, וואָס באשעפטיגן זיך מיט פֿיך און שאַף-
צוכט, סוחרים מיט וויין און מיט אויל און דאָס גל, און די פאר-
דינסטן געניגן צו דערהאלטן דאָס לעבן.

אָבער שוין אין אָנהויב פון 15טן יאָרהונדערט הויבן זיך אָן
קריגערייען צווישן די פארשידענע לאַנדסמאַנשאַפטן. זיי קומען
צוליב שלעכטע צייטן, צוליב שטייערן-דרוק, עפידעמיע, פאַנאַטישע
אויסברוכן פון די מוסולמאַנער, אומגערעטעניש, הונגער-נויט און
שטיצע פאַדערונג. דאָן (1420) אָרגאַניזירט זיך די ערשטע
א ש כ נ ז ' י ש ע קהלה אין ירושלים. זאָרגן די פאַרשטייער פון
ד ע ר קהלה פאַר אירע מיטגלידער. קויפן הייזער און הויפן פאַר
זייערע אָרימע. אָבער די עפידעמיע פון 1434 ווילדעוועט אין די
דאָזיגע אַשכנז'ישע אָרימע הויפן. דערהויפּט צווישן די ניי-אָנגע-
קומענע, וואָס האָבן זיך נאָך ניט צוגעוואוינט צום קלימאַט. אָבער
די געמיינדע לעבט. און לעבט אויף גרויסע צרות. וואָרים אין 1440
לייגט דער עניפטישער סולטאַן אַרויף אויף דער קהלה אַ יערליכן
שטייער פון 400 דוקאַטן, אויסער די פריערדיגע שטייערן, וואָס זי
איז לחלוטין ניט אימשטאַנד צו צאָלן. אָבער די באַהערדן רעכענען
זיך ניט דערמיט. עס הויבן זיך אָן נגישות. די פאַרנעמע זעצט מען
אין געפענגניש. די רייכע פייניגט מען. צעלויפט מען פון שטאָט.
עס בלייבן נאָר פרויען און קליינע קינדער. נעמט מען אָן מיטלען
ווי איינצוטרייבן די שטייערן, איז אָבער וואָס שמרענגער די מיט-
לען, אַלץ ווייניגער מענשן בלייבן אין שטאָט. און איידער מ'באַ-
פרייט זיך פון איין יאר שטייערן, קומט-אונטער דאָס צווייטע יאָר.
מ'פאַרקויפט די ספר-תורה'ס פון די שולן. די שולן גופא. אָבער עס
קלעקט אַלץ ניט. דער דלות וואַקסט. די חובות אויך. עס קומט צו
גרויסע פּראָצעסן, און די אַשכנזים פון דער ירושלימ'ער קהלה
ווערן אזוי פאַראַרימט, אז אין 1487 באַשליסט מען צו שיקן אַ

ש ל י ח אין די גלות-לענדער צו זאמלען געלט פאר דער אָרימער קהלה אין ירושלים. וואָס פון דער דאָזיגער שליחות איז אַרויסגע-קומען ווייסט מען ניט. אגב, איז דאָס קומענדיגע יאָר געווען אַ גרויס גרעטעניש אין לאַנד, און די לאַגע פון די אידן אין ירושלים האָט זיך פאַרבעסערט.

אין דעם זעלבן יאָר (1488) קומט פון איטאַליע קיין ארץ-ישראל דער באָרימטער געלערטער רבי עובדיה ברטנורא. ער טרעפט אין ירושלים זיבעציג אידישע פאַמיליעס, אָבער זייער פיל אלמנות, עגנות און יתומים. אלע לעבן זיי אין איין קוואַרטאַל, טוען פאַר-שידענע מלאכות און לעבן אין דלות. דער דלות הענגט אויך איבער דער גאנצער שטאָט. די אָנהענגער פון אלע דריי רעליגיעס קאָנען ניט אויפריכטן די שטאָט פון אירע חורבות. אָבער מאַרק-פלעצער זענען דאָ. סחורות זענען דאָ. וואָרים אלע יאָר פלעגט קומען אַ האַנדלס-שיף פון איטאַליען צו די ברעגן פון יפו און אַהער ברענגען פאַרשידענע אייראָפּעאישע סחורות. אָבער ווער האָט דערפון? דער שטייערן-דרוק מאַכט אומדערטרעגליך דעם דלות. דער דלות דעמאָ-ראַליזירט די מענשן. רבי עובדיה באַמזיט זיך צו מילדערן דעם יאָך פון די שטייערן. ער לערנט אויך דאָס פאַלק און קערט עס אום צום דרך הישר. ער איז אַ גרויסער דרשן און אַ גרויסער חכם. ער באַ-נוצט זיך מיט דער קענטשאַפט און פירער-גייסט פון די שפּאַנישע אידן, וואָס הויבן-אָן ענדע 15טן יאָרהונדערט, נאָכ'ן גירוש-שפּאַניע, קומען קיין ארץ-ישראל. אין אַ משך פון 15 יאָר פאַרמאָגט שוין ירושלים אַליין איבער פופּצן הונדערט נפשות. נאָך רבי עובדיה'ס טויט, אַרום 1530, בילדעט זיך אַ ס פ ר ד ' י ש ע קהלה, וואָס נעמט אַריין אין זיך אלע אַראַביש-שפּרעכנדע אידן. אָבער מיט דער צייט ווערט דאָך די אשכנז'ישע קהלה די שטאַרקערע — ווייל די אשכנזים זענען מער אי אין לאַנד, אי אין אויסלאַנד.

ביני-לביני איז ארץ-ישראל איבערגעגאנגען אין נייע הענט. אין 1517 נעמט איין דער טערקישער סולטאַן סוליים דער 1טער סיריען, פאַלעסטינע אין מצרים. איצט הערשט אין ארץ-ישראל א רעזשים, וואָס איז געשטיצט בלויז אויף דער פויסט. ווערט אויפ'

געהאלטן דורך דער „בארימטער“ פאשע-ווירטשאפט, מיט זיין שטייער-דרוק, נאכלעסיגקייט, אומגערעכטיגקייט, און אן זארג און שוץ פאר דער באפעלקערונג. צו אידן איז די רעגירונג נישט גענויגט. פונדעסטוועגן זענען זיי קיינמאל נישט זיכער פון מאכמעדאנישע פאנאטישע אויסברוכן. גוואלדטאטן מצד דער ארטיגער פארוואל-טונג און ווער רעדט שוין פון אָנפאלן און רויבערייען מצד די שבטים, וואָס וואנדערן אום אין דערבייאגן מדבר. מער ווי 300 יאָר בלייבט די פאליטישע לאגע אין לאנד נישט געענדערט. אידן האָבן פיל מאל צו ליידן פון דעם דאָזיגן פויסטערעזשים. זיי ליידן אָפט פון דער אומפאראנטוואָרטליכער, געלט-גירעגער פארוואלטונג. זיי ליידן פון איבערפאלן, פון הונגער, פון עפידעמיעס. אָבער אן ראדיקאלע ערשיטערונגען. און די ארץ-ישראל-אידן לעבן זיך איין אין טערקיי, ווייסן אירע שוואַכקייטן און רשעות'ן, און באַ אלעם דעם פארפעסטונג זיי זיך. אין פארגלייך דערמיט, וואָס אידן האָבן אין יענער צייט אויסצושטיין אין אייראָפּעאישע לענדער, איז טערקיי, דערהויפּט ארץ-ישראל, א גן-עדן. עס זעט-אויס ווי אַ גייס-טיגער צענטר פאר אידן וואָלט דאָ ווידער געשאפן געווארן. עס קומט אפילו אויף די אידעע, אז מ'זאל דאָס גאנצע רעליגיעזע אידנטום אונטערטעניג מאַכן דעם ארץ-ישראל אידנטום, אין דעם זין, אז נאָר דער מעג זיין אַ רב באַ אידן, וואָס האָט באַקומען סמיכה באַ די רבנים אין ירושלים. דאָס איז די אידעע פון גרויסן תלמודיסט יעקב בירב פון צפת, וואָס איז פון שפּאַניען אַהין גע-קומען. דערמיט איז מסכים אויך דער גאון און מקובל רבי יוסף קאָרו — דער מחבר פון שלחן-ערוך, אָבער דער ירושלימ'ער רב, לוי בן חביב, איז געגן דעם. און דער פּלאַן ווערט בטל.

אָבער ארץ-ישראל בלייבט דער צענטר און פעסטער פונקט אינ'ם ווירואר פונ'ם אידישן לעבן אויף-נאָר דער וועלט. יעדער, וואָס האָט עפעס נייעס אָנצוזאָגן דעם אידישן פאָלק; יעדער, וואָס וויל עפעס גרויסעס אונטערנעמען פאר'ן אידישן פאָלק; וואָס זוכט הייליגקייט און גאט-נאָענטקייט אין אידישן פאָלק, קומט קיין ארץ-ישראל. פון דאנען זאל דאס נייע וואָרט, די נייע אונטערנעמונג,

די הויבע קדושה אויסגיין. עס קומען דא אהער און ווירטן דא אין 16טן יאָרהונדערט די גרעסטע מקובלים, די גרעסטע גאונים, די אייגענליכעטע משיחים און שאפן אן אייגנצאָרטיגע אַטמאָספּערע אין לאַנד, אַן אַטמאָספּערע אַן אַי ב ע ר וועלטלאַכע, א רוחניות'דיגע, וואו מענשן לעבן מיט דער צוקונפט, מיט די גאָל־דענע חלומות פון דער צוקונפט און לאָזן זיך ניט אונטערגעבן דעם אַרימען היינט, און אזוי לאַגע איז שוין גאָר אַ פאַרצווייפלעטע, קומט דער מקובל רבי משה אלשיך פון צפת (פריער אין ווענעדיג) און שיקט אַרויס (1594) משולחים קיין ווענעדיג, צו זאמלען געלט פאר די באַדערפטיגע אין ארץ־ישראל. ס'ווערט געשאפן אן אָרגאַניזאַציע מיט נכאים, משולחים און מיט'ן געזאמלטן געלט ווערט געמאַכט אַ טיילונג (חלוקה) צווישן די אַרימע. באַלד ווערט דער שטייער אנגענומען אויך אין פוילן, בעהמען, דייטשלאנד, אונגאַרן און אזוי ווייטער. עס ווערן געשאפן כוללים לויט די לאַנדסמאַנשאַפטן. און יעדער כולל זאָרגט פאַר זיינע אַרימעלייט. דערמיט איז געשאפן געוואָרן די באַוואוסטע „חלוקה“ — שטענדיגע שטיצע פאר די אַרימע אין לאַנד — אויף לאַנגע יאָרהונדערטער. דאָס 17טע און 18טע יאָרהונדערט גייט אָן אן אומאויפערלאַכע איינוואַנדערונג פון מקובלים. עס קומען אַהין דעם בעל־שם'ס תלמידים. און אין 1800 קומען אַהין אויך די תלמידים פון ווילנער גאון, וואָס גרינדן די קהלות פון „פרושים“. פול איז דאס לאַנד געווען מיט רוחניות, שמות, מלאכים, רוחות, די צדיקים, גאונים און מקובלים האָבן אליין זיך ניט געקאָנט מפרנס זיין. פון פראקטישן, מאַטריעלן אויפריכטן דאָס לאַנד אָדער אַ טייל פון דעם, איז בלויז צוויי מאָל געווען די רייד. און ביידע אָן פראקטישע פאָלגן. דאָס ערשטע מאָל אין 16טן יאָרהונדערט, פון דן יוסף הנשיא, וועמען דער סולטאַן סוליים דער צווייטער האָט באַשטימט טבריה און אַ גרויסע שטרעקע ארום כדי ער זאָל דאָרט באַזעצן אויסשליסליך אידן, און דאָס צווייטע מאָל אין 18טן יאָרהונדערט, ווען נאַפאלעאָן האָט (אין יאָר 1799 אָדער 1800) צוגאזאגט די אידן צו שאפן פאר זיי אַ מלוכה אין ארץ־ישראל.

פון ביידע הבטחות האָט זיך גאָרנישט אויסגעלאזט. ערשט אין 19טן יאָרהונדערט ווערט ארץ־ישראל סעקולאריזירט נאָכדעם, ווי די אייראפעאישע מלוכות באַקומען רעכט צו מאַכן אָרדנונג אין טערקיי, — פאלעסטינע איינגעשלאָסן, — לאָזן דאָרט גילטן זייערע געריכטן און האָבן שוין אויף זייערע אונטערטאָנען. פון דאָן אָן הויבט מען ביסלעכווייז אָן דאס לאַנד צו קולטיווירן. פון 1869 הויבן אָן דייטשן זיך צו פאַרנעמען אין ארץ־ישראל מיט דאָרפֿס־ווירטשאַפט אויף אַ ראַציאָנאַלן שטייגער. עס אַנטוויקלט זיך האַנדל. עס קומען־אויף וועלטליכע שולן. און אידישע יונגעלייט הויבן־אָן מקנא צו זיין די אַנדערע און הויבן אויך אָן צו שטרעבן צו מלאכה און ערד־אַרבעט און פטור ווערן פון דער חלוקה. זיי צו הילף קומט משה מאָנטעפּיאָרע, וועלכער איז קיינמאָל נישט מיד געוואָרן צו טאָן פאַר דערהויבן דעם מצב פון די אידן אין ארץ ישראל, און אויך די חברה „כל ישראל חברים“ האָט דורך אירע שולן אַרויסגעריסן פיל פון דער אידישער יוגנט פון דער חלוקה־אַטמאָספּערע, און זיי דער־נענטערט צו מלאכה און אייראָפּעאישער קולטור. שוין אין די 70ער יאָרן גרינדן ארץ ישראל אידן די קאָלאָניע פת־ח־תּוּה, און די „כל ישראל חברים“ גרינדעט אַן אַגראַר־שול „מקוה ישראל“, באַ יפו. די פאַגראַמען אין רוסלאַנד פון 1881—1882 האָבן אַרויס־געטריבן פון לאַנד גרויסע מענשן־מאַסן און צווישן זיי—אַ באַליי־דיגטע אידישע יוגנט, וואס איז פול געווען מיט אידעען און אידע־אַלן פון אַלמענשליכער און נאַציאָנאַלער פרייהייט. און זיי ווענדן זיך קיין ארץ ישראל מיט דעם שטאַרקסטן ווילן און טיפּסטן גלויבן, אַז מ'קאָן, און זיי וועלן אָנהויבן צו שאַפן אַ אידיש ארץ־ישראל, אַ פריי ארץ־ישראל, דורך ערד־אַרבעט. נישט פון חלוקה ווילן זיי זיך שפּייזן, נאָר פון זייער אַרבעט, צו וועלכע זיי טרעטן שוין צו מיט ליידדיגע הענט. און אין משך פון די גאָענטע צוואַנציג יאָר, ד. ה. ביז צום יאר 1900, האָט שוין א"י פאַרמאָגט קרוב צו דרייסיג אידישע דערפער מיט קנאַפע זעקס טויזנט איינוואוינער.

און אַ יונגע שכינה האָט אָנגעהויבן צו שוועבן איבער'ן אַלטן לאַנד. אַ נייער פרישער מאָרגן איז אין דעם לאַנד אויפגעגאנגען.

און נייע מענשן האָבן אַ ניי לעבן אָנגעהויבן צו אַנטוויקלען אונטער
זיינע הימלען.

אויפס־ניי ווערט דאָ דאָס אידישע פאָלק געבוירן. און אַ נייע
געשיכטע פון אידישן פאָלק הויבט דאָ אָן געשריבן צו ווערן...

Toronto Jewish Public Library

THIS BOOK MAY BE KEPT

21 DAYS

and may be renewed once, if no application has been registered for it.

A fine of **5** cents a day is charged, if the book is kept after the last date stamped below. No book will be issued while a fine remains unpaid.

PLEASE ADVISE CHANGE OF ADDRESS

1601

1601

1601

1601

APR 18 '71
OCT 3 '71
DEC 19 '71
NOV 9 '72
FEB 25 '73

MAR 15 1988
DEC - 5 1988
JUN - 8 1990

